

Izdavač
Matica crnogorska

Redakcija

Ivan Ivanović
Dragan Radulović
Marko Špadijer, glavni urednik

Savjet časopisa

Novica Samardžić
Rade Bojović
Ljiljana Dufgran Boričić
Vesna Kilibarda
Dragutin Lalović

Sekretar Redakcije
Danka Barović

Lektura i korektura

Saša Živković

Prevod na engleski

Jelena Samardžić Kotri

Kompjuterska priprema

D&A

Štampa
Grafo Bale, Podgorica

Adresa

Beogradska 24 c
81000 Podgorica
Crna Gora

tel/fax (382) (20) 23 23 01
e-mail: maticacg@t-com.me
www.maticacrnogorska.me

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Tiraž 500 primjeraka

Cijena primjerka 5 eur

Žiro račun:
520-389-72

MATICA

**ČASOPIS ZA DRUŠTVENA
PITANJA, NAUKU I KULTURU**

GODINA XXIV, BROJ 95

JESEN 2023

ISSN 1450-9059

**CETINJE
PODGORICA**
2023

7 geopolitika

7 Treba li Evropska unija da se dovrši kao država

Bojan Jovanović

47 fokus

47 Svetosavski mač nad Crnom Gorom

Slobodan Jovanović

91 esej

91 Religije, mitovi i mistika

Božidar Šekularac

105 istorija

105 Državni poredak Duklje – Zete (XI–XV vijek)

Petar Lekić

121 Nahodište u Kotoru krajem 19. i početkom 20. stoljeća

Ivo Mišur

149 Crtice iz prošlosti Šušanja

Dejan Paladin

183 Bombardovanje Crne Gore od strane austrougarske avijacije u Prvom svjetskom ratu

Ivan Tepavčević

197 Stari glumac

Milan Ščekić

209 agrikultura

209 Nova zelena strategija Crne Gore

Čedo Marović

terorizam 219

Vjerski terorizam kao 219
destabilizujući faktor u Rusiji
Marko Kusovac

portret 227

Puniša Perović 227
Borislav Jovanović

muzealije 235

Džepni bilježnik vladike Rada 235
Marina Šoć

pedagogija 245

Nastavni kadar biologije u 245
Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori
Milica Vušurović

neimarstvo 261

Kako sačuvati knjigu postanja (I) 261
Velizar Radonjić

U potrazi za narodnim klesarima (I) 309
Slobodan Čukić

fotografija 325

Foto majstor Čedomir 325
(Čedomilj) Kušević
Maja Đurić

teatar 343

O nastajanju dramskih djela 343
knjaza Nikole I
Luka I. Milunović

3
2
0
2
3
2
0
2
3
5
2
0
3
4
3

373 fonologija

373 Fonološke karakteristike govora
Doborskog sela
Bojana Pržić

383 film

383 Akira Kurosava – tvorac remek
djela
Žarko Martinović

415 podsjećanja

415 Izgradnja mitropolitskog stana i
adaptacija manastirskog
muzeja na Cetinju
Tatjana Jović

435 nalazi

435 Rodoslovni zapisi Kraljice
Jelene Savojske
Srđa Martinović
Branislav Borilović

465 memoari

465 Ratni dnevnik komandira Marka
Milova Martinovića 1914–1916.
godine (II)
(priredio: Srđa Martinović)

593 arhiv

593 Zapisano je (17)
Branislav Borilović

TREBA LI EVROPSKA UNIJA DA SE DOVRŠI KAO DRŽAVA

Bojan Jovanović

After seven decades of European integration, due to the continuous transfer of competences from the member states, the Union has become state-like. We are examining the limits of this transfer or loss of competences, and the actual EU state formation.

U oktobru 1955. godine, famozni Žan Mone je na konferenciji za novinare u Parizu objelodanio osnivanje jednoga specifičnoga, izrazito internacionalnoga po sastavu, a pravno nevladinoga tijela, zapravo, svojevrsne transnacionalne mreže uticajnih aktera, kojoj naziv bješe Akcioni komitet za Sjedinjene evropske države (*The Action Committee for the United States of Europe*). Ovaj komitet je osnovan formalno na inicijativu Moneovu i on je kao predsjednik bio na njegovom čelu istoga od 1955. do 1975. godine.

Kako, pored ostaloga, o tome čitamo, „bio je ubijeden da će njegov komitet postati snažna politička akciona i lobistička grupa za evropske integracije u šest zemalja Evropske zajednice za uglj i čelik“.¹

¹ Sherrill Brown Wells, *Jean Monnet Unconventional Statesman*, Lynne Rienner Publishers, Inc, 2011, p. 194.

Kako čitamo u pismu koje je Mone u to vrijeme slao uticajnim pojedincima kojima je predlagao da učestvuju² u uspostavljanju pomenutog komiteta, *terms of reference* ili pokretač čitavoga pothvata bješe da se „osigura da rezolucija iz Mesine od 2. juna 1955. g. postane istinski korak prema Sjedinjenim evropskim državama“.³

Treba znati kontekst u kojem dolazi do osnivanja Komiteta. Naime, Mone se odlučuje na taj korak, prije svega, nakon i zato što je skupština Francuske u avgustu 1954. g. odbacila projekat Evropske odbrambene zajednice (*European Defence Community*, EDC), odnosno Ugovor o Evropskoj odbrambenoj zajednici (*Treaty Establishing the European Defence Community*).⁴

Time je *a fortiori* i definitivno propao i projekat Evropske političke zajednice (*European Political Community*, EPC), kojega su zapadnoevropske elite pod patronatom SAD već bile pripremile. U najkraćem, francuska je skupština zapravo odbacila glavni cilj Šumanove deklaracije – Evropsku federaciju. Ili prema autoritativnom razviđanju:

„Odbacivanje Evropske odbrambene zajednice i neuspjeh Evropske političke zajednice jasno su dali do znanja da se Evropska federalna država ne može postići odmah.“⁵

² *Statements and Declarations of the Action Committee of the United States of Europe 1955–67*, London, Chatam House, 1969, p. 11.

³ *Ibid.*, p. 11.

⁴ Specifičnost ove situacije je u tome što je skupština Francuske odbacila plan i ugovor o EDC, iako je upravo vlada Francuske, ne samo ugovor o EDC potpisala, zajedno sa ostalih pet vlada zemalja EZUČ, nego, dakle, bješe na prvome mjestu predlažać ovoga plana.

⁵ *Act Approving the Treaty of Lisbon compatible with the Basic Law; accompanying law unconstitutional to the extent that legislative bodies have not been accorded sufficient rights of participation, Judgment of 30. June 2009*,

https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2009/06/es20090630_2bve000208en.html

Ovo je Moneu, naravno, potpuno jasno. U to vrijeme (počev od 1952. g) ovaj Francuz i eminentni supranacionalista je na funkciji predsjednika Visoke uprave (*High Authority*) Evropske zajednice za uglj i čelik (EZUČ). Nakon neuspjeha EDC i EPC projekata – za koje se inače zdušno bješe založio od početka i prije početka – dolazi do zaključka da „njegova administrativna pozicija nije više favorabilna za zalaganje za evropske integracije“⁶ i podnosi ostavku, simbolično na dan 9. maja 1955. godine.

Za šta se Mone, doista, zalagao? Nema uopšte sumnje, zaključujući na osnovu analize sadržaja tekstova, pamfleta i govora njegovih, kako se on zalagao za federalizaciju Evrope i federaciju Evropu. Ili njegovom omiljenom terminologijom – Sjedinjene evropske države.

Ali ono što je ovdje sada važno istaći, iz-reći ili do-reći, jeste da je federacija, bilo da je uzmemo u političkom ili pravnom smislu, ništa drugo do najprije *oblik države*. Obično se u pravu ili politikologiji dezignira kao složena država... no svakako je u pitanju jedan oblik države.

Isto važi za takozvane Sjedinjene evropske države. Prema tome, konkretno i konsekvantno, Mone se zalagao za stvaranje jedne države, pozamašne i pankontinentalne, koja bi, uzeto prema obliku državne organizacije, bila federacija.⁷

Veoma je značajno to što je Mone zapravo stvarni autor Šumanove deklaracije. Po toj deklaraciji i po tome planu, glavni cilj evropskih integracija je federacija Evropa.

Doduše, nije riječ samo o jednom cilju. Pošto, konkretni cilj je naravno stavljanje njemačke i francuske proizvodnje uglja i

⁶ Hungdah Su, *European Dream and Reluctant Integration in the 21st Century*, National Taiwan University Press, 2020, p. 92.

⁷ Takođe, kako je poznato, Sjedinjene evropske države su zamišljene kao replikacija Sjedinjenih američkih država, a SAD su takođe federacija te time, razumije se da je tome tako, ujedno i država.

čelika pod zajedničku supranacionalnu upravu ili „*High Authority*“, unutar okvira jedne organizacije otvorene za participaciju i drugih zemalja Evrope“.⁸

Međutim, ovaj je cilj prvi samo u performativnom ali ne i aksiološkom smislu. Tako se veli i u Deklaraciji, naime, da udruživanje proizvodnji uglja i čelika Francuske i Njemačke jeste cilj, ali podređen višem cilju i tako samo „prvi korak ka federaciji Evrope“.⁹

Da rezimiramo, glavni cilj evropskih integracija, ovdje *explicite* prema Šumanovoj deklaraciji, jeste Evropa federacija. Dočim, budući da je federacija – pa prema tome i Evropa federacija kao takva – složena država i oblik državne organizacije, tačnije: *oblik državnog uređenja*, tada je jednostavan i značajan zaključak da je cilj Šumanove deklaracije i evropskih integracija država, doduše posve iznimna budući zamašna kao Evropa, samo tek običan *corollarium*.

Obrnuta proporcija

Složeno i jednostavno pitanje „Trebali li Evropska unija da se dovrši kao država?“ može se shvatiti ili interpretirati u dva modusa.

U najkraćem, prvi, prema kojem EU nije država – ali svakako, uzeto i prema širem pa i najširem slaganju, ista nije ni samo tek ili obična (uobičajena) internacionalna organizacija. U tom smislu, kako se ponegdje zna da veli, EU je više od internacionalne organizacije, a manje od države. To jest, „EU spada nekako između internacionalne organizacije i države“.¹⁰

⁸ Navedeno prema: *Schuman declaration May 1950*,

https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/history-eu/1945-59/schuman-declaration-may-1950_en

⁹ *Ibid.*

¹⁰ Pippa Catterell, *The European Union is Not a State: Why the debate about the EU and democracy is misconceived*, <https://blogs.lse.ac.uk/politics-and-policy/the-misconceived-debate-about-the-eu-and-democracy/>

Prema drugome, Evropska je unija, kumulativno tokom 72–3 godine integracija, postajala „državolika“, tačnije, usljed neprekidnog transfera nadležnosti „odozdo“ ili sa nivoa država članica prema gore ili na nivo EU, pređena je ona linija razdvajanja na koju se ukazuje i u prethodnoj rečenici. Ili kako kaže i netom citirana autorka, koja se inače upinje da pokaže kako EU nikako nije država, „u procesu zadobijanja ovih rastućih nadležnosti, EU je došla do toga da je stekla neke, iako samo neke, prinadležnosti države“.¹¹

Prema prvome interpretativnom okviru, gornje pitanje onda ima ovakav jedan smisao: Treba li EU, sada još uvijek (samo) nešto više od internacionalne organizacije, politički, pravno i kvalitativno biti transformisana u neki oblik države? Ili kako bi se o tome možda moglo (ne)ironično primijetiti – Treba li da postane ono što je već postala?

Prema drugome, pak, pitanje – i to kako se razumijeva i podrazumijeva pitanje svih pitanja – jeste: Da li Unija, koja je, dakle već zadobila i ima neke od nadležnosti i karakterističnosti države – treba sada i od sada da se dalje transformiše u federalnu i *full-fledged* državu.

Onda, kako je i očigledno, heuristički i praktično je od značaja da se prije i kao uslov bilo kakvoga misaonoga kretanja naprijed najprije i još jednom postavi pitanje ključno, prvo, naime pitanje štostva – Šta je Evropska unija? To pitanje, međutim, treba ovdje modifikovati radi subordiniranja epistemološkom cilju ukupnosti analize i sada je pred nama ovakav modifikat – *Da li je Evropska unija država?*

Prema Džozefu Vajleru, renomiranom pravniku proučavaocu evropskih integracija „Evropska unija uživa ovlašćenja koja se ne mogu porediti sa ma kojom drugom transnacionalnom političkom zajednicom. Ona nije država, ali u svojim ovlašćenjima njoj je veoma blizu“.¹²

¹¹ *Ibid.*

¹² Džozef Vajler, *Ustav Evrope*, Biblioteka Evropa, Beograd, 2002, str. 373.

Studija *Ustav Evrope* iz koje je ova signatura Evropske unije citirana, objavljena je 1999. godine. Prošlo je nekih 25 godina. U međuvremenu, EU se dalje razvijala, nastavila se evolucija ove organizacije. Svakako, dodijeljene su joj u tom periodu – ili ih je svojeručno pribavila – nove nadležnosti.

Treba obratiti pažnju. Vajler konstatuje da je EU veoma blizu državi – dakle, kako je blizu tome da postane država – prije nekih 25 godina. Da se podsjetimo da tada EU ima 15 članova. U međuvremenu, uslijedili su i Ugovor iz Nice, zamjena nacionalnih valuta euro kovanicama i banknotama u 12 od 15 zemalja EU, proširenja članstva 2004. (deset novih članica), 2007. (Bugarska i Rumunija) i 2013. (Hrvatska), zatim i Lisabonski ugovor itd.

Izgleda očito je da sa svakim novim ugovorom – maltene, pukim protokom vremena – svakim novim ovlašćenjem i sa svakim novim proširenjem i tome inherentnim uvećanjem ovlašćenja, EU postaje sve više ne samo *polity* nego država, kako je po svojim ovlašćenjima njoj bliže i bliže. Ili riječima drugog autora, „EU je danas mnogo više od regionalne institucije. Svake godine postaje sve državolikija“.¹³

Po tome, moglo bi se bilo to makar i sondažno, konstatovati da EU nije država ali da je po svojim ovlašćenjima – odnosno s obzirom na konstantan trend pribavljanja i uvećavanja vlasti i ovlasti – trajektorijalno sve bliže da to i postane?

Ili: Statično sagledavano, Evropska unija nije država, ali istovremeno sve više postaje država. Onda, kako je proizlazeće, dinamično sagledavano u dinamičnosti onoga što je pred nama, nije li Evropska unija u realitetu koji se, kako izgleda, politički i psihološki poriče stalno postajuća ili država u postajanju?

Iz gore rečenog proizlazi još i to da se daljnji smjer i sadržaj evropskih integracija zapravo može potpuno predviđati.

¹³ Jeremy Richardson (ed.), *Constructing a Policy Making State-policy Dynamics in the Eu*, Oxford University Press, 2012, p. 359.

Ukratko, EU će i dalje pribavljati ovlašćenja, sutra ili prekosjutra vlast i ovlast koje sada još nema kao pribavljenu; govorimo o ovlašćenjima koja joj nedostaju u smislu onoga što je *statehood*, govorimo o vlastima i ovlastima koje (još) nema, te je poradi toga državi „veoma blizu“.

Razumije se da je tome tako, ukoliko se budućnost integracija ima smatrati predvidivom, onda je isto to važeće i kada je u pitanju budućnost država koje su *member state*. To dvoje je u jednoj tački jedno te isto. Zašto je to tako? Zato što EU nema neku sudbinu koja bi bila zasebna, nezavisna od sudbine država članica i *vice versa*.

Realnom relacijom između EU i države članice – suprotno onim raznim mnogim *don't wake up calls* kojima obiluju evropske studije i kakvi su i oni stavljeni pod signaturu intergavnermentalizam – vlada ono što se u matematici i fizici naziva obrnuta proporcija. Ovo je zapravo vrlo jednostavan šemat – EU ima samo ono što dobije ili uzme od država članica. Shodno tome, ukoliko govorimo u terminima ovlašćenja, transfera ovlašćenja i slično, EU ima samo ona ovlašćenja koja joj dodijeli njoj sve više jerarhijski podređen klaster država članica.¹⁴

Istovremeno, međutim, isto ovo znači i to da od tog trenutka onaj klaster više nema ona ovlašćenja, budući da su transferisana. To što se ovdje naziva „obrnuta proporcija“, indirektno je konstatovao i ESP kada je u obrazloženju odluke u slučaju *Costa – ENEL* utvrdio i to da Zajednica/Unija ima „stvarnu vlast koja proizlazi iz ograničenja suvereniteta ili transfera vlasti s država na Zajednicu“.

¹⁴ Ipak, prema širokom slaganju, EEZ/EU je tokom decenija pribavila mnoga ovlašćenja koja joj originalno ne bjehu dodijeljena ugovorima, prosto ih je slobodno možemo kazati – prigrabila. Ovaj način se u literaturi opisuje terminom „inkrementalizam“, a studiratelj integracija Mark Polak sintagmom *creeping competences*.

Evropska granična policija

Nesumnjivo, gledano na isto iz drugog ugla i uz oslanjanje na istorijsko iskustvo, ovdje je riječ o zapravo prepoznatljivoj federalnoj dinamici, tačnije o nečemu što je dinamika federalizacije kojom su odavno i neotklonjivo zahvaćene i obuhvaćene ne samo države članice, nego i države kandidati, skoro kao i one koje su kandidati za kandidate. Zar je potrebno posebno dokazivati da države koje su članice Evropske unije – *member states* – zapravo i *de facto* i *de jure* imaju status koji se sve manje i manje razlikuje od statusa kakve formalne federalne jedinice. Unutar jedne federacije, federalne države, vlada onaj šemat obrnute proporcije: Prema principu dodjeljivanja, federacija je dobila i dobija nadležnosti od federalnih jedinica, ovlašćenja koja je stekla federacija je dobila od federalnih jedinica, zatim, stečeno ili ono što je stekla federalna država više nemaju federalne jedinice, ovlašćenja koja je stekla federacija federalne jedinice više nemaju.

Naravno, treba napomenuti da se ni u jednom dokumentu EU ne može naći eksplicitna ili direktna potvrda o tome da je *state making* bio prethodno, jeste ili će biti politika Unije, nešto što je zapravo posve očekivano i toliko prirodno da je ova napomena gotovo suvišna. Ipak, takve se potvrde i najave mogu naći, *inter alia* i u izjavama evropskih zvaničnika. Uzećemo primjer čelnih ljudi zemalja koje, kako se to uobičajeno kaže, sačinjavaju osovinu evropskih integracija.

U govoru koji je održala pred Evropskim parlamentom u jesen 2012. njemačka kancelarka Merkel je između ostalog rekla: „Evropska komisija će na kraju postati vlada, Savjet ‘gornji dom’ i Evropski parlament će imati više ovlasti“.¹⁵

¹⁵ *EU to be federalised in the long run, merkel says, EUobserver*, 7/11/2012, <https://euobserver.com/institutional/118126>

A u govoru koji je održao na Sorboni 2017. g. francuski Makron se opetovano založio prije svega za suverenitet EU. Takođe, založio se za dalje jačanje Evrope¹⁶ kroz čitav niz institucionalnih inovacija. Na primjer: „Volio bih da se postepeno formira evropska granična policija koja će obezbijediti rigorozno upravljanje granicama širom Evrope i vraćanje onih koji nemaju pravo da ostanu“. Istom prilikom, „ponovo je lansirao na novim osnovama projekat Evropski porez na finansijske transakcije“.¹⁷ K tome, zalaže se i za uspostavu evropske armije.¹⁸

Sad – iako nas u tekstu koji su za britanski *The Guardian* napisali nakon francuskog i nizozemskog NE, Ulrich Bek i Entoni Gidens pozivaju da prestanemo da o EU mislimo kao o nedovršenoj naciji ili nekompletnoj federalnoj državi – nijesu li iz-rečeni predlozi nešto što, prije svega, znači ništa drugo do dovršavanje nečega nedovršenoga?

I inače, jedna od prvih impresija – a prva je jamačno ta da je riječ o nečemu što je *statelike* – koju proučavalac ili posmatrač ima kada dijahronijski i sinhronijski proučavaju ili posmatraju konkretnost konfiguracije Unije – jeste da je tu riječ o entitetu ili procesu/projektu koga modifikator *nedovršeno* obuhvatno određuje.

U tom smislu, tako se o EU piše i kao o „nedovršenom poslu“, „nedovršenoj avanturi“, „nedovršenoj federaciji“, „nedovršenoj simfoniji“, „nedovršenom projektu“, „nedovršenoj arhitekturi“... i dakle „nedovršenoj naciji“ i „nekompletnoj federalnoj državi“. Razumije se da Merkelova i Makron nijesu ni prvi ni

¹⁶ U evrotehnokratskom vokabularu ili novogovoru, inače, jačanje Evrope ili strong Europe je „šifra“ za realnost daljnje statizacije.

¹⁷ *Sorbonne speech of Emmanuel Macron*- Full text, 26 septembre 2017, <https://international.blogs.ouest-france.fr/archive/2017/09/29/macron-sorbonne-verbatim-europe-18583.html>

¹⁸ *France's Macron pushes for 'true European army'*, BBC, 6 November 2018, <https://www.bbc.com/news/world-europe-46108633>

jedini koji zagovaraju daljnji institucionalni razvoj Unije i krupne i najkrupnije transformacije i inovacije s tim u vezi – daljnji ili budući *state making*.

Ali to može biti sporno i osporeno. S tim u vezi ova se analiza na izvjestan način može shvatiti kao aktuelizacija ili amplifikacija odluke njemačkog ustavnog suda (*Bundesverfassungsgericht*) od 30. juna 2009. godine, naime ona o (ne)spojivosti Lisabonskog ugovora sa njemačkim ustavom – ili prosto da kažemo kao fusnota uz tu odluku-presudu.

Prije svega, misli se na onaj dio odluke u sklopu kojega sud iz Karlsruhea analizira pitanja koja se diskurzivno svode na jedno i vanredno ključno, a to je pitanje transformacije EU u državu.

Povod za ovu značajnu raspravu pred sudijama Ustavnog suda Njemačke bio je Ugovor iz Lisabona. Nakon što je Ugovor potpisan – a prije nego što je trebalo da bude ratifikovan u njemačkom parlamentu – pedeset tri poslanika *Bundestag*-a je podiglo tužbu pred Ustavnim sudom. Tražili su da ovaj sud prije svega donese ocjenu o tome da li je Ugovor iz Lisabona ustavan, dakle da li je kompatibilan sa njemačkim ustavom (*The Basic Law*).

Ovo formalno pitanje je neizbježno involviralo i neka druga, zapravo ključna i najaktuelnija pitanja, takva tičuća se ne samo integracija i pozicije Njemačke unutar konteksta istih, nego, reklo bi se i mnogo više. Ta ključna, bazična pitanja tiču se državnosti, suvereniteta, demokratije, legaliteta, ljudskih prava, države.

Ključno, pak, između tih ključnih pitanja, bilo je ono koje se može izraziti na sljedeći način: Gdje je *bottom line* ili ako se hoće *red line* kada je u pitanju transfer nadležnosti sa neke države članice na EU?

Odnosno, vrativši se na jedno ranije predočenje suvereniteta kao jednog broja (suverenih) nadležnosti, zbog kojih nadležnosti ta i ta država (posjedujući ih i istima manje ili više nezavisno raspolažući) i biva smatrana suverenom, sada se postavlja pitanje – neizostavno, a izostavljeno – koliko

suverenih nadležnosti ta država može da transferiše „na gore“ a da se pritom ne zapadne u *bodenovski apsurd*.

Uzimajući u obzir dosadašnji tok integracija i intenzitet transfera ingerencija, takođe i ono što je nazvano *path dependency*, nije nimalo teško uvidjeti i predvidjeti šta bi se dogodilo ukoliko bi se integracije *ceteris paribus* nastavile. Još jednom, razmišljanje ovakvoga domena priziva sliku nečega što je prazan tobolac. U tom smislu, kako je primijećeno, ustavni se sudovi država članica pojavljuju kao neka vrsta zadnje linije odbrane kada je u pitanju suverenitet države.

Limit integracijama

I zapravo, ustavni je sud zadnja linija odbrane ne samo kada je u pitanju suverenitet, nego i državnost države, nešto što je osobito od važnosti danas kada se na razne načine, objavljeno i neobjavljeno, globalizacijom i evroglobalizacijom, vrši nečuvena, uporna, prigušena i vehementna evisceracija države. Iako je to u zavisnosti od toga kako ili ko i iz kojega aspekta posmatra jedno te isto, spor koji je rezultirao pokretanjem postupka pred *Bundesverfassungsgericht* (i dakako, nadilazi ga) može se donekle svedeno i simplifikovano, filtrirano od ponegdje ponešto zamršene pravne ekspertize, izraziti i na sljedeći način:

Gdje je linija koja se ne smije preći kada je u pitanju daljnji tok integracija, odnosno, transfer nadležnosti sa Berlina na Brisel?

Prema presudi koju je *Bundesverfassungsgericht* donio 30. juna 2009, takva jedna linija postoji. Tvori je ono što je po sebi *suverena konstitucionalna* državnost tako da „‘suverena konstitucionalna državnost’ Njemačke formira limit integracijama“ na prvo-mjestu. Prema Sudu, limit je ta linija koja se ne smije preći.

Osim toga i s tim u vezi, otvara se i pitanje da li bi inkorporacija Njemačke u novonastalu evropsku državu bila ne

samo zamisliva, nego prije svega dopustiva sa stanovišta Ustava, zatim i sa stanovišta zahtjevanja demokratskog legitimiteta. *Bundesverfassungsgericht* predočava da je takva inkorporacija pravno nedopustiva i da postoji jasna „ustavna zabrana za institucije države Njemačke da participiraju u pokušajima da se EU transformiše u federalnu državu“.¹⁹

Takođe, još, *Bundesverfassungsgericht* se dotiče i pitanja do koje mjere ili u kojoj mjeri je EU već država. Pošto, kako je to možda očito, eksplicitna sudska problematizacija transformacije EU u državu – i to na nivou ustavnog suda države stožera integracija – sigurno ne bi imala mnogo smisla ukoliko bi se pitanjem te transformacije bavila kao nekakvom dalekom mogućnošću i nekim više salonsko-teoretskim pitanjem.

Jasno je da kada bi to bilo tako, ništa od toga i o tome se ne bi ni našlo u presudi/odluci. Naprotiv, riječ je o mogućnosti koja je tu pred nama i kao Damoklov mač visi (i) nad državom članicom po imenu Njemačka. Pošto, transformacija EU u državu nije samo nešto što eventualno predstoji, nego je već uveliko i odavno, intenzivno, pred našim očima, konstantno u toku. Ili, kako o tome piše Dieter Grimm, inače i sam nekadašnji sudija Ustavnog suda Njemačke, „transformacija EU u državu nije samo čisto teoretska mogućnost“.²⁰

U svakom slučaju, uzeta u onome što je u njoj najvažnije, odluka *Bundesverfassungsgericht*-a ističe i implicira nekoliko pitanja koja su od najvećeg značaja kada su u pitanju sadašnjost i budućnost evropskih integracija. Bez sumnje, ovdje su u pitanju najaktuelnija pitanja i mogu se formulisati na sljedeći način:

- da li Evropska unija treba da postane država?
- da li EU postaje država?

¹⁹ Dieter Grimm, Defending Sovereign Statehood Against Transforming the European Union Into a State, *European Constitutional Law Review*, 2009, p. 370.

²⁰ *Ibid.*, p. p. 370.

- da li će EU postati država?
- da li EU može da postane država?

Barem po našem mišljenju, četiri iznijeta pitanja pivotalna su za analizu i predstavljaju fenomenološko povezivanje pozitivne i normativne analize projekta/procesa integracija i intencionalnu supsumciju svega onoga što je najrelevantnije kada su u pitanju evropske studije. Pošto, kako se sagledava, „znati šta EU nije podjednako je esencijalno kao i znati šta jeste, gdje ide i šta može postati“.²¹

Kao jedno, dostignuta četiri pitanja imaju svoj jedinstven *intentio*, drugim riječima sebe-upravljaju-na. Njihov, pak, *intentio*, jeste nešto što ćemo, čuvajući se neodmjerene upotrebe takve jedne riječi, takođe i čuvajući takvu jednu riječ od neodmjerene upotrebe, imenovati samo jednom u ovoj analizi: suština.

Ali ova i sva druga tangirana i implicirana pitanja, makar kako nam se čini, mogu se dalje supsumirati na tek jedno, najvažnije pitanje, pitanje koje ćemo sagledavati kao najvažnije pitanje toga što se naziva „evropske integracije“.

A to je pitanje: *Da li je Evropska unija država?* Shvatajući ga kao najvažnije od najvažnijih ili kao ono na koje se svode ili mogu da se svedu ona ostala, uzimamo takvo pitanje kao polazište.

Da vidimo, najprije, kakvo stajalište o ovome polazišnom pitanju zauzima i saopštava Ustavni sud Njemačke. Kako čitamo, „strukturalni problem Evropske unije je u centru ovog sudskog preispitivanja ustavnosti: stepen slobode djelovanja Unije se postojano i značajno uvećao, ne samo preko Ugovora iz Lisabona, tako da u međuvremenu u nekim područjima javne politike,

²¹ Alvaro de Vasconcelos, Introduction-2020: Defence Beyond the Transatlantic Paradigm, in: Alvaro De Vasconcelos (ed.), *What Ambitions for European Defence in 2020*, The European Institute for Security Studies, 2009, p. 17.

Evropska unija ima formu koja korespondira onoj federalne države, tj. analogna je državi²².

Dakle, prema Sudu, Evropska unija već sada u određenoj mjeri ima formu federalne države i njena forma je analogna onoj države, posjeduje formu države. Međutim, ista još uvijek nije, tako da kažemo, potpuna ili u potpunosti federalna država, odnosno država.

I u toj tački se stiže do nečega što je zapravo (neprepoznato) ključno političko i politikološko pitanje, makar kada je u pitanju evropski kontinent i kada su u pitanju, kako države članice, tako i one koje su aspiranti ili kandidati za članstvo.

A to je razumije se pitanje treba li Evropska unija da se dovrši kao (federalna) država? Uostalom – dovršava li se? I kako bi da izgleda, ključnost ovih pitanja ne može se prenaglasiti.

Integracije o kojima se toliko govori i piše (i mnogo manje razumije i zna) imaju svoju realnu sadržinu, sadržinu koja je obično zaklonjena velikim panoima i panoramama neke, površno uzeto, neodoljive realnosti, čime se otupljuje kritička svijest u korist pospanog receptiviteta i onoga što je nazvano permisivni konsenzus.

Ako u jednoj elaboraciji o tako inkomparabilno važnom problemu i problematici kao što su evropske integracije – pošto, sada se evropske države i, prije svega, države članice nalaze u povijesno značajnoj, situaciji bazično dobro uporedivom sa onom u kojoj su se njemačke države, recimo, nalazile uoči Bečkog kongresa – treba istaći ono što je tu po značaju istaknuto, onda treba istaći da je realna sadržina inte-

²² Act Approving the Treaty of Lisbon compatible with the Basic Law; accompanying law unconstitutional to the extent that legislative bodies have not been accorded sufficient rights of participation, Press Release No. 72/2009 of 30 June 2009, Judgment of 30 June 2009 2 BvE 2/08

<https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/EN/N/2009/bvg09-072.html>

gracija i ovo: de-državizacija i re-državizacija. Tokom integracija, jednom voljno, jednom nevoljno, države članice prenose ili predaju gore, tamo na supranacionalni nivo ne samo nadležnosti (čl. 1 Ugovora iz Lisabona) ili suverene nadležnosti (Lisabonska odluka *Bundesverfassungsgericht*-a) nego sumarno ili po sebi i nešto mnogo više od toga – naime, svoju vlastitu državnost. Zbilja, nije jasno šta bi to bila neka eventualno druga sadržina integracija? Otuda, zapravo, nema ničeg iznenađujućeg, dočim ima nečeg značajnog za znanje, kada se pogleda ono što su glavni zaključci (ili nalazi) strateško-relacione analize savremenog sociologa politike Boba Džesopa i u tome što se zaključuje da je „EU pojavljujuća se forma državnosti“²³, „nova forma državnosti“²⁴ ili kako je naziva još i „meta-država“.²⁵

Ali prema prekluzivnoj odluci Ustavnog suda Njemačke, „u Njemačkoj, stupanje u evropsku federalnu državu bi zahtijevalo stvaranje novog ustava, koje bi išlo zajedno sa objavom odustajanja od suverene državnosti, zaštićene Ustavom“.²⁶

²³ Bob Jessop, *The European Union and Recent Transformations in Statehood*, published by the Department of Sociology, Lancaster University, Lancaster LA1 4YL, UK, str. 2, <http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/papers/jessop-eu-transformations-statehood-pdf>

²⁴ Bob Jessop, Multi-level Governance and Multi-level Metagovernance, in: Ian Bache, Matthew Flinders (Eds.), *Multi-level Governance*, Oxford University Press, 2004, p. 73.

²⁵ *Ibid.*, p. 74.

²⁶ Act Approving the Treaty of Lisbon compatible with the Basic Law; accompanying law unconstitutional to the extent that legislative bodies have not been accorded sufficient rights of participation, Press Release No. 72/2009 of 30 June 2009.

Zastarelost Šumanove deklaracije?

Kako ukazuje Diter Grim,

„mnogi političari i akademici mogu zamisliti kompletiranje evropskih integracija samo u formi evropske federalne države i sukladno tome orijentišu njihove ideje o institucionalnoj reformi“.²⁷

Na primjer, kada su u pitanju političari, indikativan primjer za to je i Džon Bruton, nekadašnji premijer Irske. Pošto se, tokom šestomjesečnog Irskog predsjedavanja EU (1996), zalagao da se uspostavi „evropski FBI koji može djelovati širom Evrope protiv organizovanog kriminala“.²⁸

No, to je bila samo repeticija izvorno njemačkog predloga ili zamisli. Pošto, njemački kancelar Kol „ponovljeno je sugerisao argumente podrške za 'evropski FBI'“.²⁹ Naime, „1991. godine njemački kancelar Helmut Kol je Evropskom savjetu prezentovao svoju viziju 'evropskoga FBI'. Oslanjajući se na italijansku i britansku inicijativu, predložio je stvaranje Centralne evropske istražne službe (*Central European Criminal Investigation Office*). Do tada, njemačke nacionalne elite su već živo diskutovale o mogućnosti da se ustanovi 'Europol'. Po njihovom shvatanju, pomenuta agencija bi imala izvršne ovlasti“.³⁰

²⁷ *Defending Sovereign Statehood Against Transforming the European Union Into a State*, p. 370.

²⁸ *Ireland's Bruton seeks 'European FBI'*, *United Press International*, July 11, 1996,

<https://www.upi.com/Archives/1996/07/11/Irelands-Bruton-seeks-European-FBI/4190837057600/>

²⁹ Ethem Ilbiz-Christian Kaunert, *The Sharing Economy for Tackling Cybercrime*, Springer, 2023, p. 23.

³⁰ Franca König & Florian Trauner, From Trevi to Europol: Germany's role in the integration of EU police cooperation, *Journal of European Integration*, 2021, p. 181.

Ipak, indikativan i, zapravo, flagrantan primjer za to na šta je ukazao Grim nekadašnji je njemački ministar inostranih poslova Joška Fišer. U govoru koji je 12. maja 2000. godine – 50 godina i tri dana nakon Šumanove deklaracije – održao na Humboldtovom univerzitetu u Berlinu, ovaj je najprije napravio kopču sa Šumanom i njegovom vizijom Evrope federacije. Njegov govor je odgovor na pitanje: *Quo vadis, Evropa?* i to veoma direktan odgovor.

Njegov odgovor je u najkraćem ovaj: „Dalje ka kompletiranju evropskih integracija“.³¹

Šta po njemu znači ili podrazumijeva daljnje kompletiranje evropskih integracija?

Fišer je ovdje, velimo, vrlo direktan, nešto što je inače neuobičajeno za evropejski birokratski argo i evrotehnokrate. Po njemu, „postoji veoma jednostavan odgovor: tranzicija od unije država do pune parlamentarizacije i Evropske federacije, nešto što je Robert Šuman zahtijevao prije 50 godina. I to znači ništa manje nego Evropski parlament i Evropsku vladu koje realno vrše legislativnu i egzekutivnu vlast unutar te federacije. Ova federacije će morati da bude zasnovana na ustavnom ugovoru“.³²

U operacionalizaciji ovakve njegove, i ne samo njegove, zamisli, Fiška predlaže, kako kaže, „podjelu suvereniteta“. „Divizija suvereniteta između Unije i nacija-država zahtijeva ustavni ugovor koji propisuje šta će biti regulisano na evropskom nivou, a šta i dalje na nacionalnom nivou. Većina regulativa na EU nivou su dijelom rezultat induktivne komunitarizacije po 'moneovskom metodu' i izraz međudržavnih kompromisa unutar današnje EU. Treba da postoji jasno

³¹ *From Confederacy to Federation - Thoughts on the finality of European integration*, speech by Joschka Fisher, p. 3.
<https://ec.europa.eu/doric/fileDownload.do?docId=192161&cardId=192161>

³² *Ibid.*, p. 9.

definisane nadležnosti Unije i nacija-država u evropskom ustavnom ugovoru, sa osnovnim suverenostima i materijama koje potpuno treba da budu regulisane na evropskom nivou bivajući tako domen Federacije, međutim sve drugo bi ostalo odgovornost nacija-država“.

Kako je formulisao, riječ je o *lean federation* ali to je „Evropska federacija... sposobna za djelovanje, potpuno suverena ali zasnovana na samouvjerenim nacijama-državama“...³³

Nadalje, kompletiranje, političko kompletiranje evropskih integracija, podrazumijevalo bi u praksi još i institucionalno kompletiranje ili dovršenje; prije svega introdukciju još jednog, odnosno drugog doma Evropskoga parlamenta. Kako Njemač predlaže, rečeno „može biti urađeno ako Evropski parlament ima dva doma. Jedan bi bio za izabrane članove koji su takođe članovi njihovih nacionalnih parlamenata. Tako ne bi bilo sudaranja između nacionalnih parlamenata i Evropskoga parlamenta, između nacije-države i Evrope. Jer, odluka o drugom domu bi se morala donijeti između modela Senata, sa direktno izabranim senatorima iz država članica, i doma država prema modelu njemačkog Bundesrat-a. U Sjedinjenim američkim državama, svaka država izabira dva senatora; za razliku od toga u našem Bundesrat-u postoje različiti brojevi glasova“.

Dalje, bila bi formirana i dovršena evropska egzekutiva, takvo bi bilo konkretno institucionalno dovršenje integracija.

„Slično tome, postoje dvije opcije za evropsku egzekutivu, ili vladu. Ili će se odlučiti u korist razvijanja Evropskog savjeta u evropsku vladu, evropske vlade formirane od nacionalnih vlada, ili – uzimajući postojeće – strukturu Komisije kao startnu tačku – može se optirati za direktne izbore za predsjednika sa dalekosežnim izvršnom vlašću.“³⁴

³³ *Ibid.*, p. 11.

³⁴ *Ibid.*, Pp. 10–11.

Kako bi Evropska unija bila dovršena kao federacija/država, predlaže na koncu i: „Ove tri reforme – rješenje demokratskog problema i potrebe za temeljnim preuređenjem nadležnosti kako horizontalno između evropskih institucija, tako i vertikalno, između Evrope, nacije-države i regiona – uspjeće samo ako se Evropa iznova uspostavi ustavom. Drugim riječima: kroz realizaciju projekta evropskoga ustava centriranog oko osnovnih, ljudskih i građanskih prava, ravnopravne divizije vlasti između evropskih institucija i preciznim razdvajanjem između evropskog i nivoa nacije-države. Glavna osovina za takav evropski ustav bili bi odnosi između Federacije i nacije-države.“³⁵

Fišerova projekcija je izazvala i do danas izaziva mnoštvo reakcija, disputacija i kontroverzi. Za predmetnu analizu njezin je značaj u tome što pokazuje – i to bjelodano – kako Šumanova deklaracija (odnosno njezin cilj u smislu finaliteta) nipošto nije zastarela, naprotiv – danas je po prirodi stvari u stvari i stvarno aktuelnija nego u godinama nakon Drugog svjetskog rata. S tim u vezi ne treba smetnuti s uma da se Fišer u vrijeme kada predlaže kompletiranje integracija – ili dovršenje Evropske unije kao federacije i države – nalazi na funkciji ministra inostranih poslova Njemačke.

Na tom fonu, takođe, treba uvidjeti da su neki od njegovih glavnih predloga narednih godina doista i prihvaćeni na nivou EU i realizovani. Na primjer, njegov predlog da se EU konstitucionalizuje, drugim riječima da se donese evropski ustav ili ustav EU je realizovan.³⁶

Zatim, Fišerov prijedlog da se izvrši *division of sovereignty* je naprije prihvaćen na Evropskom savjetu iz Lakena 2001. godine a onda je insertovan u Ugovor iz Lisabona. Tako, aktuelni Ugovor

³⁵ *Ibid.*, p. 12.

³⁶ Druga je stvar što je ovaj ustavni projekat propao na referendumima u Francuskoj i Holandiji, dakle, tako da kažemo, propao na nivou naroda država članica (k tome država osnivača EZUČ/EEZ/EU).

o EU, tačnije: Ugovor o funkcionisanju Evropske unije, članovi 2–6, sadrži po prvi put u istorijatu integracija jasnu, federativnu podjelu nadležnosti, razgraničenje između nadležnosti evropskog nivoa vlasti i nadležnosti država članica koje je predlagao.

Najzad, njegova misao i zamisao o kompletiranju integracija – ili dovršenju Evropske unije – recentno je veoma afirmisana i reafirmisana u programu aktuelne koalicije na vlasti u Njemačkoj. Rečena koalicija – Socijaldemokratska partija (SPD), Zeleni (Die grünen) i Slobodne demokrate (FDP) – promovise i provodi takvu evropsku i proevropsku politiku kojoj je pivotalno i programsko transferisanje Evropskoj uniji još znatno većih, doslovno, federativnih nadležnosti, te analogne institucionalne adaptacije.

U njihovom koalicionom sporazumu se saopštava da će one tri stranke „formirati vladu koja definiše interese Njemačke u svijetlu interesa Evrope. Kao najveća država članica, preuzimamo našu posebnu odgovornost u služenju Evropskoj uniji ukupno“. U nastavku se transparentno³⁷, šumanovsko-fišerovski, enuncira: „Mi koristimo Konferenciju o budućnosti Evrope za reforme. Podržavamo neophodne promjene Ugovora. Konferencija treba da vodi ka ustavnoj konvenciji i ka daljem razvoju federalne evropske države“...³⁸

³⁷ Coalition Agreement 2021–2025 between the Social Democratic Party of Germany (SPD), Alliance 90/The Greens and the Free Democrats (FDP), Dare More Progress, p. 124, https://italia.fes.de/fileadmin/user_upload/German_Coalition_Treaty_2021-2025.pdf

³⁸ Izvorno: Föderalen europäischen Bundesstaat; Up: Mehr Fortschritt Wagen Bündnis für freiheit, gerechtigkeit und nachhaltigkeit koalitionsvertrag 2021— 2025 zwischen der sozialdemokratischen partei deutschlands (spd), bündnis 90/die grünen und den freien demokraten (fdp), https://www.spd.de/fileadmin/Dokumente/Koalitionsvertrag/Koalitionsvertrag_2021-2025.pdf

Ustave statizaciji Unije

Koliko se može zaključiti, uzeto na osnovu analize ili uvida kada su u pitanju tekstovi politikologa proučavatelja evropskih integracija – prije svega onih ipak najuticajnijih, zatim govori, saopštenja i izjave političara koji su na rukovodećim pozicijama u državama članicama (kako aktuelnih tako i nekadašnjih), te pravnika (kako proučavatelja integracija tako i onih vršeskih funkcije u sferi prava ili pravosuđa, bilo aktuelno ili ranije), postoje dva generalna tabora ili vizije: tako, jedni smatraju da će se EU dovršiti kao država/federacija (*ergo* federativna država), drugi da neće, onda za jedne je to poželjan, a za druge, pak, nepoželjan scenario.

Kako se u jednoj analizi sličnog profila, zainteresovanoj za stavove lidera poput Širaka, Šredera i dr. (koje su u pogledu toga kako i u kojem pravcu EU treba dalje da se razvija javno iznosili dok su bili na vlasti) zaključuje, „tako su praktično svi glavni igrači predviđali EU... evoluirajuću u neku vrstu tješnje političke unije. Debate o tome da li bi to trebalo da budu ‘Sjedinjene evropske države’ ili ‘Evropa ujedinjenih država’ ne podrivaju ovo, pošto, da ponovimo to, jedna federacija može imati različite forme“.³⁹ Zatim se u analizi iz koje citiramo dalje zaključuje: „Dakle vizija većine bivših glavnih političkih lidera EU je bila konzistentna sa supstancom sna očeva osnivača“.⁴⁰ A „očevi osnivači su sanjali o stvaranju Sjedinjenih evropskih država“.⁴¹

Vidi se veoma jasno još i da jedni smatraju da je daljnja statizacija – ili, ako se hoće, (do)federalizacija, neminovan razvoj ili, drugim riječima, pitanje vremena, dok za druge EU

³⁹ Ali M. El-Agraa, *The European Union Economics and Policies*, Cambridge University Press, 2011, p. 427.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 427.

⁴¹ *Ibid.*, p. 423.

niti je niti će ikada biti država⁴² te da takvo jedno „kompletiranje“ ili dovršenje integracija – odnosno projekta evropskoga ujedinjenja – ne bi nikako bilo nešto što se postavlja pod signaturu: *dobro*.

Kada su u pitanju studiratelji integracija, uzmimo kao ilustrativan i indikativan primjer onoga što su stremljenja i zalaganja njemačkog sociologa (politike) Klausua Ofeaa. Ovaj Nijemac je ovdje indikativan, posve indikativan, pošto se zalaže za statizaciju, tj. po njegovom smatranju – koje je dakle sve drugo samo ne usamljeno – dovršenje EU kao države je vrijednost kojoj treba težiti, maltene, zbog nje same. Ili – terminologijom homolognom njegovoj terminologiji – Ofe stoji na stanovištu da evropske integracije treba da se intenziviraju i sasvim otvoreno postanu jedan (relativno) genuini *state building* projekat.

Štaviše, veoma indikativno, Ofe se ne zalaže samo za transformaciju EU u državu – pledira sa određenim akademskim autoritetom za to da se formira evropska država⁴³ – nego i za simultanu i recipročnu uspostavu evropskog društva i k tome povrh svega i da se formira *evropska nacija*.

„Ono što su države istorijski učinile građanima njihovih društava, naime civilizovale i regulisale njihov zajednički život tako da oni mogu da žive u ‘društvu’, konstitucionalizovana evropska uprava mora učiniti u odnosu na mnoštvo država članica. Mi sada živimo u fascinantom i bez presedana periodu, u kojem Evropa primjenjuje na sebe logiku cirkularne kreacije države i društva koja je oblikovala modernu istoriju evropskih država.“⁴⁴

⁴² “Yet the EU is not a state, nor is it likely to be in the foreseeable future” (*The European Union is Not a State: Why the debate about the EU and democracy is misconceived*).

⁴³ Doduše, Ofe specificira da bi *state building* bio drukčiji od onoga kojime nastade moderna država kao takva.

⁴⁴ Claus Ofe, *Is There, or Can There Be, a ‘European Society*, in: John Keane (Ed.), *Civil Society*, Berghahn Book, 2006, p. 185.

Kako Ofe zanimljivo i, kako mislimo, donekle prekoračiteljski definiše, zadatak je *state building*, ali jedan nivo više iznad... nacije države.⁴⁵

Opet, gledano na isto iz drugoga ugla, možemo kazati i ukazati da je ovdje, ujedno ili implicitno, riječ i o diskusijama kojima „najvećim dijelom dominira pitanje da li je neko ‘za’ ili ‘protiv’ suvereniteta“.⁴⁶

No bilo kako bilo, uopšteno uzev, sada treba dalje istaći kako postoje dvije glavne prepreke ili ustave daljnjoj statizaciji ili (do)statizaciji Unije – političke i pravne.

Ove pravne ustave, barem kako nam se čini, značajnijega su domena i domašaja i prosto su u sistemskom smislu efektivnije, budući da pravo, uzeto kao takvo, dakle pravo kao pravo ili kao sistem prava, posjeduje, naravno uz svu relativnost onoga što je na kraju krajeva ljudsko i prolazno, neku vrstu postojanosti i permanentnosti, čime se politika ne može baš podičiti.

A kada su u pitanju pravne ustave u odnosu na dovršenje Evropske unije kao države – ili drugim riječima *nastajanje države Evrope* – one su dvojake, jedne su gore ili na nivou EU, druge, pak, dolje ili na nivou država članica.

Na nivou država članica **glavna ustava je ustav**. Svaka država ima ustav. Šta je ustav?

Tačnije: Čemu služi ustav? I to pogotovo danas, kada proces/projekat (evro)globalizacije i hiperglobalizacije inherentno i intenzivno dovodi u pitanje državnost država, donoseći sa sobom konkretno i konsektivno sve veću pustoš nečega što su zjapeće *države bez državnosti*?

Čemu služi ustav kada su u pitanju evropske integracije? Stanovište i stav koji je o ovom pitanju zauzeo *Bundesverfassungsgericht* može se koncizno izraziti na sljedeći

⁴⁵ *Ibid.*, p. 185.

⁴⁶ Hans Lindahl, *Sovereignty and Representation in the European Union*, in: Neil Walker (Ed.), *Sovereignty in Transition*, Hart Publishing, 2003, p. 87.

način: „Garant nacionalnog ustavnog identiteta“.⁴⁷ Odnosno, Ustavni sud obezbjeđuje da garancije nacionalnog konstitucionalnog identiteta pod konstitucionalnim pravom i pravom Unije idu ruku pod ruku u evropskom pravnom području“.⁴⁸

Takođe, šire uzeto, ustavni sud kao takav je i neka vrsta protivteže aktivizmu i ekspanzivizmu sudske vlasti na nivou EU. U tom smislu, ponovimo, mislimo bez dileme, prvo mjesto pripada Ustavnom sudu Njemačke, koji je sud, ovom i ne samo ovom njegovom presudom od 30. juna 2009. godine (Lisabonska presuda), postavio da tako kažemo *limes* onome što je buduća (ili planirana) ekspanzivna evropeizacija, takva jedna ekscesivna evropeizacija koja smjera na daljnu centralizaciju i *de jure* uspostavu federativne države.

Zapravo, *limes* nije postavio Ustavni sud Njemačke već *ipso jure* ustav Njemačke. Ponovo, kako ovu presudu i problematiku komentariše vjerovatno najbolji poznavalac ustavnog prava u Evropi (i raniji predsjednik ovog suda) Diter Grim (*Dieter Grimm*), „prema Ustavnom sudu njemački ustav ne samo da podrazumijeva ‘suverenu državost Njemačke’, već je takođe i garantuje“, tako da „u isto vrijeme njemačka konstitucionalna državost (*souveräne Verfassungsstaatlichkeit*) oformljuje limit integracijama“.⁴⁹

A na nivou Unije, glavnu ustavu transformaciji EU u državu (trebalo bi da) predstavlja Ugovor iz Lisabona, neka vrsta ustava Unije.

⁴⁷ Headnotes to the judgment of the Second Senate of 30 June 2009, https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2009/06/es20090630_2bve000208en.html;jsessionid=7389D5F86A4C31495722B316C2FC92A6.internet002

⁴⁸ *Ibid.*, headnote 5.

⁴⁹ *Defending Sovereign Statehood Against Transforming the European Union Into a State*, p. 359.

S tim u vezi je ključan član 4 ovoga ugovora. Tako, kako čitamo u ovome članu (stav 2), „Unija poštuje jednakost država članica pred ugovorima, kao i njihov nacionalni identitet, neodvojivo povezan sa njihovim osnovnim političkim i ustavnim strukturama, uključujući regionalnu i lokalnu samoupravu“.

Posebnu pažnju ovdje proučavaocu privlači treća rečenica u članu 4 stav 2 Ugovora. Tamo piše: „Naročito, nacionalna bezbjednost ostaje u isključivoj nadležnosti svake države članice“.

EU Army?

Ugovor iz Lisabona je kontradiktoran. Naime, kada je u pitanju momenat nacionalne bezbjednosti, Ugovor je kontradiktoran. Obratićemo pažnju na tu kontradikciju, identifikovati je u njezinoj kontradiktornosti, postaviti je na mjesto u recentnom socijetalnom realitetu ili kontekstu integracija i analizirati, samo ne toliko nomotehnički, koliko u njezinoj realpolitičnosti.

Prije svega, Ugovor iz Lisabona je *de jure* i *de facto* ekvipolent federativnog ustava. Kao i ustav kakve federativne države, ovaj ugovor/ustav donosi katalog nadležnosti. Generalno, prema ovom ugovoru postoje tri vrste nadležnosti: a) isključive, b) podijeljene i c) komplementarne. Kada su Uniji ugovorima date isključive nadležnosti u određenom području, tada u tom području ili oblasti jedino ova ima nadležnosti, tj. države članice u toj oblasti (više) nemaju nikakve nadležnosti, iste su ekskludirane ili kako se ponegdje veli „ispražnjene“ su od nadležnosti.

Takav je primjerice slučaj sa monetarnom oblašću. U toj oblasti EU ima isključive nadležnosti, nadležnosti država članica su = 0.

U jednom broju oblasti, Unija i države članice međusobno dijele nadležnosti. To su podijeljene nadležnosti. U određenoj srazmjeri, znači, nadležne su u toj oblasti i Unija i države članice.

Takav je slučaj sa oblašću zaštite životne sredine ili oblašću saobraćaja. U jednom broju područja ili oblasti (ili drugim riječima javnih politika) države članice imaju, tako da kažemo, pretežne nadležnosti. Ipak, nijesu to nadležnosti koje bismo mogli odrediti kao isključive, ovaj put na strani država članica. Pošto, Unija je u pogledu tih područja ili politika nadležna ostvarivati stanovite mjere potpore, usklađivanja ili dopune mjera država članica. Te se nadležnosti evropskog nivoa vlasti obično nazivaju komplementarne. Ugovor (član 6 UFEU) poznaje sedam takvih područja, kakva su kultura ili obrazovanje.

I kada se sve sabere – pet isključivih nadležnosti, 11 podijeljenih nadležnosti i 7 komplementarnih, vidimo da Unija ukupno ima nadležnosti u 23 područja ili politike. Dalje, osim ovih kategorija i područja nadležnosti Unije, koje se kategorije i područja najčešće pominju u udžbenicima i literaturi, Ugovor iz Lisabona/Ugovor o funkcionisanju EU (UFEU)/ poznaje još neke. Ostajući u okvirima analize i osnovnoga interesovanja, ovdje se može primijetiti prije svega to da u vezi sa ovom konstitucionalnom, autoritativnom alokacijom ili kategorijama nadležnosti nigdje ne nalazimo ono ključno područje, odnosno nadležnost – jezgro suvereniteta, područje odbrane i bezbjednosti.

Pošto nam je glavno interesovanje u ovome dijelu ove analize, nadležnosti EU u vezi sa politikom odbrane, zbilja, kakve nadležnosti, prema Ugovoru iz Lisabona, Unija ima kada je u pitanju oblast odbrane? Odgovor pronalazimo u članu 2, stav 4 UFEU. Čitamo i citiramo: „Unija je u skladu s odredbama Ugovora o Evropskoj uniji nadležna za utvrđivanje i provedbu zajedničke vanjske i sigurnosne politike, uključujući i postupno oblikovanje zajedničke odbrambene politike“.⁵⁰

⁵⁰ Lisabonski Ugovor Europske Unije (2007), Konsolidirani tekst Ugovora o Evropskoj uniji (Maastricht, 1992), Konsolidirani tekst Ugovora o funkcioniranju Europske unije (Rim, 1957), Zavod za znanstveni i umjetnički rad HAZU, Adrias, Split, 2009.

A u členu 42 (3) čitamo: „Države članice Uniji stavljaju na raspolaganje svoje civilne i vojne kapacitete za provedbu zajedničke vanjske i odbrambene politike, kako bi pridonijele ostvarivanju ciljeva koje utvrđuje Savjet. Države članice koje zajednički uspostave višenacionalne snage mogu ih staviti na raspolaganje zajedničkoj sigurnosnoj i odbrambenoj politici“. Već i iz ovoga – a ostali uvidi i saznanja dalje opet podupiru takvu konstataciju – jasno je da su evropske oružane snage tako zamišljene da djeluju – ali zasad ili ako se hoće do daljnjega – *out of area*. Dakle, zamišljene su da budu angažovane prevashodno kao instrument/jedan od instrumenata spoljne politike EU, otuda i konceptualno povezivanje spoljne i bezbjednosne politike u jedinstvenu politiku EU i postavljanje Zajedničke bezbjednosne i odbrambene politike (ZBOP) u širi okvir Zajedničke spoljne i bezbjednosne politike (ZSBP).

I danas, prema členu 42 (1) Ugovora iz Lisabona, „zajednička bezbjednosna i odbrambena politika sastavni je dio zajedničke spoljne i bezbjednosne politike“. Zasad, ili da kažemo u ovoj fazi vojnih i integracija ukupno, oružane formacije EU su bile ili su angažovane *out of area*, recimo u Kongu (EUFOR Artemis, jun – septembar 2003. godine), Somaliji (EU NAVFOR, operacija Atalanta, 2008. godine), Čadu i Centralnoafričkoj republici (EUFOR Tchad/RCA, januar 2008 – mart 2009. godine). Svakako, neke od tih snaga su angažovane ili bile angažovane i u Evropi... međutim, isključivo u evropskim zemljama – poput recimo misije CONCORDIA u Makedoniji – koje nijesu članice EU.

I u ovom smislu, Ugovor iz Lisabona donosi novine i otvara mogućnosti. Naime, osim toga što proširuje, kako smo gore naveli, raspon predviđene uloge EU u održavanju internacionalne bezbjednosti, ovaj ugovor uključuje i neke nove ciljeve Zajedničke spoljne i bezbjednosne politike i time, naravno, nove zadatke koji se od sada postavljaju pred vojne snage pod komandom

i zastavom EU. Ovi novi zadaci bez sumnje predstavljaju proširenje ranijih, kako ih nazivaju, petersburških zadataka. Tako, novi zadaci, primjera radi, obuhvataju i operacije razoružavanja. Ili raspoređivanje vojnih snaga za podršku stabilizaciji u post-konfliktnim područjima.

Samo, ovdje je ono što nas na prvome mjestu interesuje jedna druga novina ili proboj kada su u pitanju Zajednička spoljna i bezbjednosna politika i Zajednička bezbjednosna i odbrambena politika. Kao prvo, mislimo na ono što se naziva „klauzula solidarnosti“, odnosno član 222 Ugovora o funkcionisanju EU: „Unija i njezine države članice zajednički djeluju u duhu solidarnosti ako je država članica meta terorističkog napada, žrtva prirodne nepogode ili nesreće izazvane ljudskim djelovanjem. Unija pokreće sve instrumente kojima raspolaže, uključujući i vojna sredstva koja su joj na raspolaganje stavile države članice kako bi: a) spriječila terorističku prijetnju na području država članica; – zaštitila demokratske institucije i civilno stanovništvo od bilo kakvoga terorističkog napada; – pomogla državi članici na njezinu području, na zahtjev njezinih političkih tijela, u slučaju terorističkog napada; b) pomogla državi članici na njezinu području, na zahtjev njezinih političkih tijela, u slučaju prirodne nepogode ili nesreće izazvane ljudskim djelovanjem“.

Zašto je ova klauzula važna (pitanje je relevantno naravno najprije u kontekstu tekuće analize)? Bazično, zato što omogućava ili otvara mogućnost da različite oružane formacije EU, osim *out of area*, mogu od sada biti angažovane i *at home*. Ili kako o tome čitamo: „U skladu sa ovim novim rasponom ZBOP operacija, Ugovor iz Lisabona ustanovljuje Klauzulu solidarnosti, koja čini mogućim za države članice da upotrijebe okvir Zajedničke bezbjednosne i odbrambene politike da implementiraju – ako smatraju neophodnim – vojne misije u evropskoj regiji“.⁵¹Svakako,

⁵¹ Lisa Karlborg, *Eu Military Operations: Structures, Capabilities and Shortfalls*, in: Svein Gareis, Gunther Hauser, Franz Kernic (Eds.), *The*

vrhunac pravno-legislativnog razvijanja u pravcu realizacije Evropske odbrambene zajednice/unije i vojske EU predstavlja Ugovor iz Lisabona. Recimo, „Lisabonski ugovor proširuje raspon predviđene uloge EU u održavanju internacionalne bezbjednosti“.⁵² Pored toga, kako se primjećuje, „unapređenje bezbjednosti na kontinentu kroz kontrolisanje ozbiljnih kriminalnih prijetnji, i unutar i izvan teritorijalnih granica EU je, prema tome, imperativ u Ugovoru iz Lisabona“.⁵³

Član 42

Netom rečeno nas dovodi do onoga što je centralno interesovanje ovoga dijela ovoga rada. U pitanju je gore već pomenuta kontradikcija u Ugovoru iz Lisabona. Najprije čitamo još jednom član 42 (2) Ugovora o EU: „Zajednička bezbjednosna i odbrambena politika uključuje postepeno uobličavanje zajedničke odbrambene politike Unije. Ovo će dovesti do zajedničke odbrane kada Evropski savjet jednoglasno o tome donese odluku“. Zatim, čitamo i ovome konfluentan i korespondentan, član 24 (UEU): „Nadležnost Unije u području zajedničke spoljne i bezbjednosne politike obuhvata sva područja spoljne politike i sva pitanja koja se odnose na bezbjednost Unije, uključujući i postepeno oblikovanje zajedničke odbrambene politike koja bi mogla voditi prema zajedničkoj odbrani“.

Dakle, ovdje su predočena dva člana osnivačkog ugovora – možemo slobodno reći Ustava EU – kojima se članovima, kako vidimo u posve eksplicitnom modusu ili nedvojbeno, Unija (samo)obavezuje na to da će: postepeno uobličavati njezinu zajedničku odbrambenu politiku i – da će Evropski savjet (u jed-

European Union – a Global Actor?, Verlag Barbara Budrich, 2013, p. 98.

⁵² *Ibid.*, p. 97.

⁵³ Tom Dyson and Theodore Konstadinides, *European Defence Cooperation in Eu Law and Ir Theory*, Palgrave Macmillan, 2013, p. 66.

nom podesnom trenutku) donijeti odluku da se uspostavi zajednička odbrana.

Da analitičar počne misliti o ovome članu kao o kontradiktornom, razlog bi bilo ono što stipulira član 4 UEU. Naime, postavljeni naporedo, članovi 24 (UEU) i 42 (UEU) s jedne i član 4 (UEU) s druge strane, tvore, mislim, o očiglednu kontradikciju.

To biva jasno čim se navede – kao denotativna dijametralnost onim navedenim članovima – član 4 koji (stav 2) glasi: „Unija poštuje jednakost država članica pred ugovorima, kao i njihov nacionalni identitet, neodvojivo povezan sa njihovim osnovnim političkim i ustavnim strukturama, uključujući regionalnu i lokalnu samoupravu. Unija poštuje njihove suštinske državne funkcije, uključujući očuvanje teritorijalnog integriteta države, održavanje javnog reda i mira i očuvanje nacionalne bezbjednosti. Naročito, nacionalna bezbjednost ostaje u isključivoj nadležnosti svake države članice“.

Kako, sada, pomiriti ove kontradiktorne stavove? I kako, dalje, znati koja od ovih kontradiktornih i, štaviše, uzajamno disjunktivnih normi, tako da kažemo, biva u supremaciji? Pogotovo je relacija kontradikcije izražena i intenzivna kada se jukstaponiraju i kompariraju članovi 4 i 42. Pošto, vidimo da se u članu 42 uspostava zajedničke odbrane na nivou EU ne postavlja kao kondicional već kao imperativ: „Ovo će dovesti do zajedničke odbrane kada Evropski savjet jednoglasno o tome donese odluku“.

Simultano, članom 4 – pogotovo posljednjom rečenicom rečenog člana – ne samo da se stipulira nego isto još i potcrtava i ističe nešto tome sasvim suprotno, naime da „naročito, nacionalna bezbjednost ostaje u isključivoj nadležnosti svake države članice“. Ovdje, moglo bi da izgleda, rješenje kontradikcije – i dakako, uopšte, koliko je i da li je tu riječ o kontradikciji – ne treba tražiti u povezanosti sa radom nomotehničara ili interpretativnim

opcijama, već nekoj vrsti logičkog pozitivizma, prema kojem pozitivizmu, primijenjenom u pravu, rješenje biva kroz lingvističko razjašnjenje.

To jest, razjašnjenjem odnosnih pojmova može da se ispostavi (u ovom slučaju) da je njihova međusobna kontradikcija bila tek prividna – naime da uopšte nije riječ o problemu kontradikcije. Ako bismo parafrazirali jednu vitgenštajnovsku dosjetku, mogli bismo kazati kako pravni ili ustavno-pravni problemi nastaju kada jezik terevenči.

Ono, naime, koje bi trebalo razjasniti, svodi se na sljedeće: može li da bude tome tako da se uspostavom zajedničke odbrane na nivou Unije (ipak) zadrži – kao, kako Ugovor to formuliše, „suštinska“ funkcija države – funkcija odbrane na nivou država članica.

To jest, valjalo bi valjano naprosto odgovoriti na pitanje: Šta se podrazumijeva pod sintagmom koja je u članovima 24 i 42 ključna, naime pod sintagmom „zajednička odbrana“?

Kakvu realnost opisuju ova dva člana? Kakvu empiriju anticipiraju i čine mogućom ili omogućenom? Konkretno: da li se pod ovim misli na uspostavu zajedničkih odbrambenih snaga Unije, dakle, kako bi to rekla bivša kancelarka Njemačke, „realne, istinske evropske armije“⁵⁴? Uglavnom, odgovorivši na to pitanje, trebalo bi da dobijemo razjašnjenje do kojega je u konačnici stalo. Kako objašnjava jedan od uticajnih stručnjaka za ovu problematiku, Sven Biskop sa Egmont instituta za međunarodne odnose u Briselu, uspostava vojske EU bi značila da bi „vojnici bili na platnom spisku EU i države članice ne bi više imale nacionalne armije“.⁵⁵

⁵⁴ *In Strasbourg, Merkel brings European army one step further, EURACTIV*, 13 November 2018,

<https://www.euractiv.com/section/future-eu/news/in-strasbourg-merkel-brings-european-army-one-step-further/>

⁵⁵ *Analyst see push to integrate European defense accelerating,*

Po njemu, ipak, takva je opcija još uvijek daleko od realizacije. Koliko daleko? Doista, kada proučavalac ove problematike pokušava da za-misli najavljenju zajedničku evropsku odbranu tako da bi ista bila bez zajedničke vojske, tada ono što se zapaža i zaključuje jeste opetovano to da ono što se tako može za-misliti jeste uglavnom – ništa. Istina, valja zapaziti i to da je skoro podjednako teško – mada naravno na jedan drugi i drugačiji način – misliti i zamisliti opciju prema kojoj se temeljem odredbe i odrednice o zajedničkoj odbrani iz članova 24 i 42 UEU718 – možda i u skorij budućnosti – uspostavlja zajednička vojska, naime *EU Army*... premda ovi članovi Ugovora/ustava, dakle, upravo to stipuliraju i anticipiraju, tj. pravno osnivaju i omogućavaju.

Bila bi tu riječ o abruptivnom transferu nadležnosti, takvom transferu nadležnosti za koji se nalazi da je naravno bez pandana u dosadašnjem istorijatu integracija. I kako je više nego očigledno, prema ishodu tu je/bi bila riječ o *capitis deminutio maxima*.

Konkretno, realizacija zajedničke odbrane povlači za sobom (i) vrlo velike, kako zakonske, tako i zakonodavne promjene. Prije svega, koncepcija zajedničke odbrane naprosto ne trpi 27 vojnih doktrina, tako da bi vojne doktrine država članica bile (fazno) derogirane u korist jedinstvene vojne doktrine izrađene i formulisane na nivou EU. Paralelno s tim, ključni zakoni, kakvi su Zakon o vojsci i Zakon o odbrani, bili bi ili harmonizovani ili unifikovani, tj. donosili bi se na istom, supranacionalnom nivou, naravno direktno u zavisnosti od toga kakav bi model evropske odbrane bio zapravo u praksi postignut.

Pomenuti članovi Ugovora impliciraju i inkantiraju nastavljanje onoga što smo ranije postavili pod signaturu: *state making*

ChinaDaily, 2019/07/29,

<http://global.chinadaily.com.cn/a/201907/29/WS5d3e58a6a310d830564017df.html>

ili što – dakako u nedostatku boljeg izraza – možemo opisati terminom etatizovanje. Razumije se da je tome tako, umjesto o etatizovanju ili osim o etatizovanju, ovdje udobnije možemo govoriti jednostavno o federalizaciji, dakle o evropskim integracijama kao neposrednoj federalizaciji kao takvoj, te o ovim vojno-odbrambenim integracijama kojima smo zaokupljeni ili intrigirani kao o daljnjoj federalizaciji.

Skica za zaključno razmatranje

Gornje evidentiranje onih zvaničnih zalaganja i napora koji vode u pravcu uspostave neke vrste evropske vojske ili *EU Army* za analitičara imaju značenje kako ukupno tako i u kontekstu predmetne analize, ukoliko je stalo do toga da se razvidi i razumije budućnost evropskoga projekta, te da li se EU dalje transformiše u pravcu nečega što je realna državna tvorevina, takva koju politikolog Džeјms Kaporazo opisuje sintagmom *supranacionalna država*.

Glavni cilj i ovoga odjeljka analize, možemo da citiramo jednog od proučavanih proučavalaca evropskih integracija, svodi se na to da budemo u stanju saznanja „o tome koja se vrsta evropske države može pojaviti iz procesa evropeizacije“⁵⁶, odnosno da se najprije identifikuje „supranacionalni *state building* u Evropskoј uniji“.⁵⁷

Citirani autor, takođe, postavlja pitanje: „Je li Evropska unija država?“⁵⁸

Tražeci odgovor, najprije kaže da „ako bi trebalo prihvatiti da je monopol legitimne upotrebe fizičke prinude centralna

⁵⁶ Jeremy Richardson (ed.), *Supranational State Building in the European Union*, in: *Constructing a Policy Making State? Policy Dynamics in the EU*, Oxford University Press, 2012, p. 3.

⁵⁷ *Ibid.*, p. 3.

⁵⁸ *Ibid.*, p. 7.

karakteristika u svakoj definiciji države, onda, naravno EU ne bi mogla biti opisana kao država“.⁵⁹

I drugi autori, uglavnom kao po pravilu, ukazuju na ovaj momenat – kako EU nema ono što se uobičajeno naziva i aparat prinude.

Svejedno, autori kao što je veteran evropskih studija Đandominik Majone kažu da je EU neka vrsta države, kako je on naziva – regulatorna država. Neki drugi da je to *near state* organizacija. Neki, opet, da je to „država na više nivoa“ (*the multilevel state*).

U ovom radu, autor ukazuje da nije tako lako dati neki neopoziv odgovor na to bazično pitanje, zato što je EU u neprekidnoj promjeni i institucionalnom evoluiranju. Nema sumnje, riječ je o kontroverznoj tematici: bilo da kažemo – EU nije država, bilo da kažemo – da, EU je država, nijesmo zadovoljni odgovorom.

Zna da izgleda kako se uspješno, maltene podjednako, može braniti i jedno i drugo stanovište. Tek što pomislimo da smo ustanovili, recimo, kako EU nije država ispostavi se neki novi argument, pojavi se neki autor sa novim rezonom ili naizgled boljom optikom, tako da potom pomislimo – ipak jeste država. Očigledno, Unija već ima neka važna obilježja države i državnosti, dok joj u isto vrijeme nedostaju druga važna i važnija obilježja države; i doista, nedostaju joj neki od najvažnijih elemenata, takvih elementarnih elemenata bez kojih državu možda ne možemo ni zamisliti. Na prvome mjestu mislimo na snage za nametanje zakona, odnosno, veberijanski monopol na sredstva fizičkog nasilja i njihovu upotrebu.

Sljedstveno, da bismo odredili ono što hoćemo da odredimo i odgovorili na pitanje: Da li je EU država?, prvo treba da odgovorimo na pitanje šta je država. „Sa stanovišta sociološkog posmatranja, ‘politička’ organizovana grupa, a naročito ‘država’, ne može se definisati na osnovu sadržaja onoga što čini. Gotovo da

⁵⁹ *Ibid.*, p. 7.

nema zadatka kojeg se tu i tamo ne bi prihvatila politička grupa, a sa druge strane, nema ni jednog zadatka za koji bi se moglo reći da je u svako doba, čak uvek isključivo bio svojstven onim organizovanim grupama koje se nazivaju političkim, a danas državama, ili koje su istorijski bile preteče moderne države, piše Maks Veber ovo kao neku introdukciju za onu njegovu definiciju države koja je kasnije postala opšte mjesto i nastavlja. „Naprotiv, sociološki se moderna država može definisati samo na osnovu jednog specifičnog sredstva koje je svojstveno njoj: sredstva fizičkog nasilja. ‘Svaka država se zasniva na nasilju’, rekao je svojevremeno Trocki u Brest-Litovsku. U stvari, to je tačno. Kada bi postojale samo društvene tvorevine kojima bi nasilje kao sredstvo bilo nepoznato, pojam ‘države’ bi otpao“.⁶⁰

No iako je tome tako, jedan, zapravo ne mali broj autora, smatra i čak ubjedljivo argumentuje da je EU država. Ili ako se hoće v e ć država. Tačnije: neka vrsta države. Recimo, Džeremi Ričardson, politikolog sa Oksforda, ukazuje i da iako je „empirijska realnost prilično jasna“ pokušaji da se teorijski objasni priroda EU i priroda evropeizacije nailaze na prepreke, „teškoće u shvatanju državnosti EU“.⁶¹

Zatim enuncira vlastito shvatanje onog pitanja uz kojega smo mogli stavili predikat „jedino“: „Moj argument je da EU u najmanju ruku zadovoljava originalno latinsko značenje riječi ‘država’, naime značenje ‘javni poredak ili organizacija’ i da je tokom vremena stekla za sebe većinu karakteristika zapadnih demokratskih država, osim (što smatram ponešto zastarelom karakteristikom modernih država) monopola na legitimnu upotrebu prinude“.⁶²

Ali ne treba toliko plitudno ni insistirati ni na tome da EU nema na raspolaganju sredstva prinude. Može se reći i – naprotiv.

⁶⁰ Maks Veber, *Privreda i društvo*, Prosveta, Beograd, 1976, str. 432.

⁶¹ *Constructing a Policy Making State? Policy Dynamics in the EU*, p. 11.

⁶² *Ibid.*, p. 12.

No kako se može vidjeti, stvari se i s time u vezi, pogotovo recentno, mijenjaju.

Doista, veoma je značajno znati i razumjeti da je istorijat evropskih integracija ujedno i istorijat velikog projekta ustanovljenja jedinstvene evropske vojske. To je u konkretnoj koherenciji sa planom da se Evropa ujedini i pacifikuje, takođe i sa poslijeratnom *containment* doktrinom (koja sada kao da ponovo postaje aktuelna?).

Jednostavno, eksplicitna namjera i evidentni pokušaji da se stvori i evropska vojska pokazuju u jasnoći idealističku viziju i operativnu projekciju da se EU dovrši kao država. Zato su tako analitički važni i doista se ne mogu tek tako prepuštati margina- ma i marginalizovati.

Umjesto zaključka ili na kraju koji to nije – budući da glavno pitanje, razumije se, ostaje otvoreno – iako bi možda to pitanje trebalo da je izlišno, pitajmo, ipak: zašto je ova vizija, opcija Sjedinjenih evropskih država, onoga što ovdje nazivamo statizacija⁶³, problematična? Po Džozefu Vajleru, „lako je uočiti neke od propusta u ovoj viziji: bilo bi više nego ironično ukoliko bi politička zajednica koja je nastala kao sredstvo ograničenja ekscesa državnosti obišla pun krug i pretvorila se u (super)državu. Problem sa ovom vizijom Unije leži u tome što samo njeno ostvarenje podrazumeva i njenu negaciju.“⁶⁴

⁶³ Termin „statizacija“, kako ga u ovoj analizi upotrebljavamo, prije svega je prevod engleskog termina *statization*. Donekle je nezgrapnan.

⁶⁴ *Ustav Evrope*, str. 284.

Reference:

- *Act Approving the Treaty of Lisbon compatible with the Basic Law; accompanying law unconstitutional to the extent that legislative bodies have not been accorded sufficient rights of participation, Judgment of 30. June 2009,*

https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2009/06/es20090630_2bve000208en.html

- Act Approving the Treaty of Lisbon compatible with the Basic Law; accompanying law unconstitutional to the extent that legislative bodies have not been accorded sufficient rights of participation, Press Release No. 72/2009 of 30 June 2009, Judgment of 30 June 2009 2 BvE 2/08

<https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/EN/2009/bvg09-072.html>

- Agra Ali M., El, the European Union Economics and Policies, Cambridge University Press, 2011.

- Analyst See Push to Integrate European Defense Accelerating, Chinadaily, 2019/07/29,

[Http://global.chinadaily.com.cn/a/201907/29/ws5d3e58a6a310d830564017df.html](http://global.chinadaily.com.cn/a/201907/29/ws5d3e58a6a310d830564017df.html)

- Catterell Pippa, the European Union is Not a State: Why the Debate About the Eu and Democracy is Misconceived,

[Https://blogs.lse.ac.uk/politicsandpolicy/the-misconceived-debate-about-the-eu-and-democracy/](https://blogs.lse.ac.uk/politicsandpolicy/the-misconceived-debate-about-the-eu-and-democracy/)

- Claus Offe, is There, or Can There Be, a 'european Society, in: John Keane (Ed.), Civil Society, Berghahn Book, 2006.

- Coalition Agreement 2021–2025 Between the Social Democratic Party of Germany (Spd), Alliance 90/the Greens and the Free Democrats (Fdp), Dare More Progress,

[Https://italia.fes.de/fileadmin/user_upload/german_coalition_treaty_2021-2025.pdf](https://italia.fes.de/fileadmin/user_upload/german_coalition_treaty_2021-2025.pdf)

- Dyson Tom and Konstadinides Theodore, *European Defence Cooperation in Eu Law and Ir Theory*, Palgrave Macmillan, 2013.

- *Eu to Be Federalised in the Long Run*, Merkel Says, Euobserver, 7/11/2012,

- <https://euobserver.com/institutional/118126>

Föderalen europäischen Bundesstaat; Up: Mehr Fortschritt Wagen Bündnis für freiheit, gerechtigkeit und nachhaltigkeit koalitionsvertrag 2021–2025 zwischen der sozialdemokratischen partei deutschlands (spd), bündnis 90/die grünen und den freien demokraten (fdp), https://www.spd.de/fileadmin/Dokumente/Koalitionsvertrag/Koalitionsvertrag_2021-2025.pdf

- *France's Macron pushes for 'true European army'*, BBC, 6 November 2018,

<https://www.bbc.com/news/world-europe-46108633>

- *From Confederacy to Federation – Thoughts on the finality of European integration*, speech by Joschka Fisher,

<https://ec.europa.eu/dorie/fileDownload.do?docId=192161&cardId=192161>

- Grimm Dieter, *Defending Sovereign Statehood Against Transforming the European Union Into a State*, *European Constitutional Law Review*, 2009.

- Headnotes to the Judgment of the Second Senate of 30 June 2009,

https://www.bundesverfassungsgericht.de/shareddocs/entscheidungen/en/2009/06/es20090630_2bve000208en.html;jsessionid=7389d5f86a4c31495722b316c2fc92a6.internet002

- *Ireland's Bruton Seeks 'european Fbi'*, United Press International, July 11, 1996,

<https://www.upi.com/archives/1996/07/11/irelands-bruton-seeks-european-fbi/4190837057600/>

- Ethem Ilbiz.christian Kaunert, *The Sharing Economy for Tackling Cybercrime*, Springer, 2023.

- in *Strasbourg, Merkel Brings European Army One Step Further*, Euractiv, 13 November 2018,

<https://www.euractiv.com/section/future-eu/news/in-strasbourg-merkel-brings-european-army-one-step-further/>

- Jessop Bob, *The European Union and Recent Transformations in Statehood*, Published by the Department of Sociology, Lancaster University, Lancaster La1 4yl, Uk,

<http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/papers/jessop-eu-transformations-statehood-pdf>

- Jessop Bob, Multi-level Governance and Multi-level Metagovernance, in: Ian Bache, Matthew Flinders (Eds.), *Multi-level Governance*, Oxford University Press, 2004.

Karlborg Lisa, Eu Military Operations: Structures, Capabilities and Shortfalls, in: Svein Gareis, Gunther Hauser, Franz Kernic (Eds.), *The European Union – a Global Actor?*, Verlag Barbara Budrich, 2013.
König Franca & Trauner Florian, From Trevi to EUROPOL: Germany's role in the integration of EU police cooperation, *Journal of European Integration*, 2021.

- Lindahl Hans, Sovereignty and Representation in the European Union, in: Neil Walker (Ed.), *Sovereignty in Transition*, Hart Publishing, 2003.

- Lisabonski Ugovor Europske Unije (2007), Konsolidirani Tekst Ugovora O Europskoj Uniji (Maastricht, 1992), Konsolidirani Tekst Ugovora O Funkcioniranju Europske Unije (Rim, 1957), Zavod Za Znanstveni I Umjetnički Rad Hazu, Adrias, Split, 2009.

- Richardson Jeremy (Ed.), *Constructing a Policy Making State-policy Dynamics in the EU*, Oxford University Press, 2012.

- Richardson Jeremy (Ed.), Supranational State Building in the European Union, in: *Constructing a Policy Making State? Policy Dynamics in the EU*, Oxford University Press, 2012.

- Schuman Declaration May 1950,

https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/history-eu/1945-59/schuman-declaration-may-1950_en

- *Statements and Declarations of the Action Committee of the United States of Europe 1955–67*, London, Chatam House, 1969.

- *Su Hungdah, European Dream and Reluctant Integration in the 21st Century*, National Taiwan University Press, 2020.

- *Sorbonne Speech of Emmanuel Macron- Full Text*, 26 Septembre 2017,

<https://international.blogs.ouest-france.fr/archive/2017/09/29/macron-sorbonne-verbatim-europe-18583.html>

- Vajler Džozef, *Ustav Evrope*, Biblioteka Evropa, Beograd, 2002.g.

- Vasconcelos Alvaro De, *Introduction-2020: Defence Beyond the Transatlantic Paradigm*, in: Alvaro De Vasconcelos (Ed.), *What Ambitions for European Defence in 2020*, The European Institute for Security Studies, 2009.

- Veber Maks, *Privreda i društvo*, Prosveta, Beograd, 1976.

- Wells Sherrill Brown, *Jean Monnet Unconventional Statesman*, Lynne Rienner Publishers, Inc, 2011.

SVETOSAVSKI MAČ NAD CRNOM GOROM

Slobodan Jovanović

In this essay the author deals with the return of the Serbian Orthodox Church to the social scene after the events of the late 1980s and its clerico-nationalist politics in Montenegro. He reminds of the role of this church in the previous century, its relationship to the autocephalous Montenegrin Orthodox Church and points to the falsifications of its history and its mission to turn Montenegro into a Serbian province.

Crna Gora je rijedak primjer u novijoj evropskoj istoriji kao država u kojoj se u XXI stoljeću izvršna vlast formira u manastirskim odajama i pod pokroviteljstvom najvećih velikodostojnika srpske crkve. Što će reći, crkve čija je centrala u drugoj državi, Srbiji, i koja u Crnoj Gori ima dvije eparhije i djelove druge dvije eparhije koje sa teritorije Srbije i BiH zadiru na teritoriju Crne Gore, pokazujući time nepoštovanje suverene državne teritorije Crne Gore i njene državne granice. Radi boljeg razumijevanja kako je država koja ima milenijumsko trajanje kroz različite oblike državne organizacije došla u poziciju da u zreloj fazi svog političkog i državnog postojanja, kao nezavisna država, ugrozi svoju državnu nezavisnost i sa njome svoju vjersku samostalnost i kako je nakon obnove svoje nezavisnosti u XXI stoljeću otvoren ogroman prostor crkvi druge države da dođe u situaciju da mijenja i postavlja izvršnu vlast, nužno je prikazati hronologiju crkvenog pitanja kroz različite istorijske periode Crne Gore.

U doba komunističke Jugoslavije Crna Gora je imala vrlo nerazvijenu medijsku scenu, izdavačku djelatnost, nije imala nacionalne institucije, nedostajale su visokoškolske ustanove, klinike ... te je u ogromnoj mjeri bila upućena na Beograd i funkcionisala kao sistem spojenih sudova, u kojem je ona bila onaj sud u koji se uticaj prelivalo iz većeg. U osamdestim godinama prošlog stoljeća je došlo u Srbiji do provale srpskog nacionalizma, do vraćanja SPC u sve pore društva na velika vrata, što se putem štampe i televizije, koja se dominantno čitala i gledala u Crnoj Gori, prenijelo i u crnogorski državni prostor. SPC s dolaskom Miloševića na vlast ulazi na velika vrata na političku scenu Srbije, sa nemjerljivim značajem u operacionalizaciji srpskog nacionalnog programa, igrajući u tome možda najznačajniju ulogu. Manipulišući religijskim i nacionalnim osećanjima građana u čisto političke svrhe doprinijela je buđenju nacionalizma i velikosrpskog raspoloženja među narodom, istovremeno pružajući direktnu podršku vladavini Slobodana Miloševića. Političke strukture u Miloševićevo vrijeme i sve vlade nakon njega objeručke su prihvatile SPC kao jedan od stubova svoje moći. A SPC je to koristila, nametnuvši se kao snažan politički faktor i jačajući svoj materijalni položaj.

Takozvano srpsko pitanje potpuno je kod SPC u prvi plan isturilo nacionalno pitanje sa izrazito nacionalističkim i klerofašističkim diskursom. Zvaničnici SPC su uoči sukoba u Hrvatskoj insistirali da teritorije na kojima žive Srbi ne mogu ostati u sastavu Hrvatske, već se moraju naći u istoj državi sa Srbijom i „svim srpskim krajinama“. Atanasije Jevtić i Amfilohije Radović javno traže spajanje „svih srpskih krajeva“ u „Ujedinjene srpske zemlje“. SPC je, tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji, odbacila gotovo sve ponuđene mirovne planove, uključujući Vensov plan, Vens-Ovenov plan, plan Kontakt grupe i Dejtonski mirovni sporazum. Amfilohije Radović, ubijeđen da je došao istorijski trenutak za ostvarenje velikodržavnog projek-

ta srpskog naroda 1992. godine ushićeno konstatuje: „Ovo je presudan trenutak u istoriji našeg naroda“. Odbacujući Vens-Ovenov plan, govoreći o bosanskim Srbima, Amfilohije je prizvao Kosovski zavjet riječima „... opredijelili su se, kao i car Lazar ... za carstvo nebesko...“. Patrijarh Pavle, u ljeto 1995, stavlja potpis na papir koji Miloševiću daje pravo da u Dejtonu pregovara oko granica u ime bosanskih Srba. Nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog ugovora Sinod SPC, nezadovoljan postignutim rješenjem, proglašava patrijarhov potpis nevažećim.

Nakon što je Crna Gora nasilno anektirana od strane Srbije 1918. godine, o čemu će detaljnije biti riječ kasnije, ona vraća državnost nakon Drugog svjetskog rata i postaje jedna od šest republika u socijalističkoj Jugoslaviji. Iako je vratila svoju državnost, tadašnje komunističko rukovodstvo u Crnoj Gori nije bilo zainteresovano za rješavanje crkvenog pitanja i obnovu autokefalne Crnogorske pravoslavne crkve, tako da SPC nastavlja sa svojim djelovanjem u Crnoj Gori. To se pokazalo kao kratkovida politika jer je SPC odigrala ogromnu ulogu u događajima s kraja osamdesetih godina i devedesetih godina XX stoljeća u krvavom raspadu Jugoslavije. U Crnoj Gori je 1988. godine došlo do uličnog prevrata i na vlast su došli političari koji su bezrezervno podržali ratni avanturizam beogradskog režima Slobodana Miloševića i time doprinijeli razbijanju jugoslovenske države. 1997. godine dolazi do sukoba na crnogorskom političkom vrhu, između struje predvođene premijerom Milom Đukanovićem, koja se sukobila sa Miloševićem i njegovom politikom, i struje predšednika Republike i Demokratske partije socijalista, Momira Bulatovića, koji je ostao vjeran Miloševiću. Pokazalo se da je taj sukob bio i sukob dvije državne koncepcije. Pobjeda Đukanovića dovela je toga da je Crna Gora postala nezavisna država 21. maja 2006. godine, ušla u NATO 2017. godine i krenula putem EU integracija.

U vrijeme prevrata u Crnoj Gori 1988. godine, kada na vlast dolaze pristalice Slobodana Miloševića, SPC je vrlo svjesno poslala ma čelo Cetinjske mitropolije agresivnog velikosrpskog nacionalistu, Amfilohija Radovića, čovjeka koji ne priznaje crnogorsku naciju, niti državnost Crne Gore i njeno istorijsko, autentično trajanje kroz stoljeća, smatrajući njenu istoriju dijelom srpske istorije. SPC i Amfilohije koriste vjerska osećanja, poistovjećujući pravoslavlje sa srpstvom, falsifikujući svu istoriju Crne Gore, uništavajući autentičnu crnogorsku baštinu, pretvarajući je u srpsku, lobotomirajući mozgove ljudi koje religiozna osećanja sprečavaju da sumnjaju u tobožnje božije riječi. Nije zalud Niče rekao da laž koja se ponavlja stotinu godina i za časne ljude postaje istina. Ogromna sredstva kojima raspolaže SPC koristeći imovinu za koju nema nikakva vlasnička dokumenta, ponašajući se u sekularnoj državi, u XXI stoljeću kao institucija iznad države, su temelj svakog otpora da se Crna Gora izbavi iz kandži mračnjaštva koje dolazi sa istoka i postane dio civilizovanog, demokratskog svijeta.

U beogradskim *Književnim novinama*, 1989. godine, Amfilohije Radović, kada je bio episkop banatski, govorio je: „U istoriji nikad nije postojao crnogorski narod“, a 1992, sada već sa titulom mitropolita Cetinjske mitropolije, u beogradskom časopisu *Svet*: „Crnogorska nacija je izmišljena u Titovoj i Đilasovoj laboratoriji“. U Ljubljanskoj *Mladini*, oktobra 1988, Amfilohije Radović kaže: „Stav komunističke partije i to po direktivama Kominterne prije rata, bio je da Balkan i u srcu Balkana srpski narod treba da se oslabi. Na temelju toga stvoreni su novi narodi koji u istoriji nijesu nikad ni postojali, kao recimo Crnogorci, oni su najočigledniji primjer. Ja sam Srbin, premda sam rođen u Crnoj Gori“. Iste godine, na srpskoj državnoj televiziji, Amfilohije ponavlja slične riječi: „Kažu mi, a izgleda da je to i tačno, kako je Milovan Đilas dobio naređenje da istorijski obrazloži i dokumentuje postojanje crnogorske

nacije i da je to on uradio na osnovu Marksovog učenja. Međutim taj isti Đilas se 1954. odrekao tog svog kopileta i sada se piše i oseća Srbinom. Ali to zlo je ostalo“. Poznate su Amfilohijeve „čuvene“ izjave o Crnogorcima da su „komunistički nakot ili kopilad“, da bi na jednoj lokalnoj TV pokazao „milosrđe“: „I kopile je dijete koje treba ljuljati. Nije ono neko čudovište. Uostalom, koliko danas imate djece koja su vanbračna i imaju sva prava kao što imaju druga bračna djeca“. Kako li tek zaboraviti riječi „mitropolita crnogorskog i diokletijanskog“, u vrijeme vraćanja državnosti Crnoj Gori: „Neka bi bog podario da bude što manje onih koji se klanjaju paganskom caru prokletom Dukljaninu i neka paganskog cara Dukljanina svaki Crnogorac prikuje čekićem za Vezirov most“.

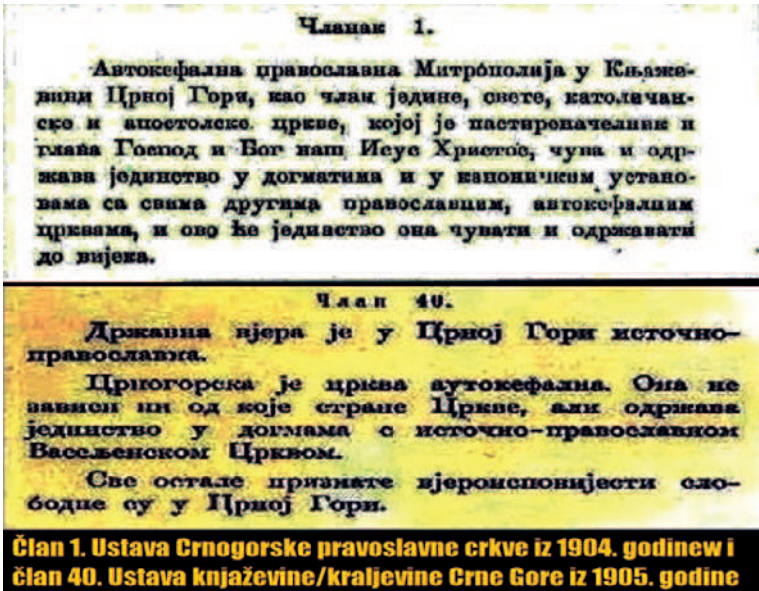
Vlast, personifikovana u DPS-u i Milu Đukanoviću, podcijenila je snagu SPC, vjerujući da će se ona vremenom privići na novi državni okvir i prihvatiti da se, u skladu sa crkvenim kanonima, 17-tim kanonom IV Vaseljenskog sabora i 38. pravilom Tuskog sabora, po kojima se crkveno „razređenje“ vrši sukladno političkom, poistovjeti sa nezavisnom državom i tome prilagoditi i svoje djelovanje i svoje ima kao – Pravoslavna crkva u Crnoj Gori. Ne samo da u tome nijesu uspjeli, već je SPC pokrenula otvoreni rat protiv vlasti Crne Gore od 2015. godine zbog namjere da se traži pristupanje NATO paktu i zbog zakona kojim je trebalo da se uredi odnosi sa svim vjerskim zajednicama u državi sa najvećim evropskim standardima, uključujući i pitanje vlasništva nad sakralnom imovinom. Braneći svoj više nego privilegovan položaj u Crnoj Gori i stečene privilegije, monopol koji sami sebi pribavljaju uz pomoć vidljivih i nevidljivih centara moći u Crnoj Gori i van nje, SPC dovodi u pitanje državu Crnu Goru i radikalizuje pitanje njene stvarne suverenosti.

SPC pokreće krajem 2019. godine masovne političke proteste pod maskom crkvenih procesija i otvoreno kreće da ruši

postojeću vlast. Kao institucija koja je uvijek u anketama imala podršku koja je dostizala i do 60% punoljetnih građana Crne Gore i sa najrazuđenijom organizacijom u odnosu na sve političke subjekte, zloupotrebljavajući religiozni uticaj koji imaju na velik dio građana, preuzela je ulogu koja se smatra jeretičkom u hrišćanstvu, ulogu činioca koji je doveo do promjene i vlasti i koji je presudno uticao na formiranje nove vlasti. Uostalom, nova vladajuća koalicija je uspostavljena u manastiru Ostrog, uz odlučujuću ulogu Amfilohija Radovića.

SPC pokušava da oživi priče o jednom narodu koji je postojao na prostorima bivše Jugoslavije, ali koji je djelovanjem „neprijatelja srpskog naroda“ razbijen i koji stoga treba oživjeti i vratiti mu etničke korijene i teritorije. Nema sumnje da je SPC u Crnoj Gori najače uporište ideje o „objedinjavanju srpstva“, razlog produžetka dalje agonije crnogorskog društva u nemogućnosti da se izbori sa arhaičnošću, kolektivizmom, anti-zapadnjaštvom, ksenofobijom i netolerancijom, nemogućnosti da sebe izgradi kao građansko, demokratsko i moderno evropsko društvo.

Kako bi se razumjelo otkud SPC u Crnoj Gori ako se zna da je Crna Gora do 1918. godine bila nezavisna i suverena zemlja, u kojoj je ustavno bila uređena kao državna crkva Crnogorska pravoslavna crkva, moramo se vratiti u prošlost i kroz hronologiju pokazati da je postojanje SPC u Crnoj Gori bazirano na brutalnom nasilju i kršenju i crkvenih i zemaljskih zakona. Nepostojanje Crne Gore između dva svjetska rata, činjenica da se radilo o pravoslavnoj crkvi i da su ljudi imali svoje religiozne potrebe, učinilo je svoje, te su vremenom prihvaćeni sveštenici SPC kao „božji apostoli“. Oni su se, zauzvrat, potrudili da lažima i obmanama, kroz falsifikovanje činjenica, kod mnogih stvore uvjerenja da se radi o istoj crkvi koja je postojala stoljećima i o njenom kontinuitetu kroz stoljeća. Ali, činjenice su neumoljive i mi ćemo ih iznijeti kao nepobitne.

U vrijeme vladavine Nikole I Petrovića (1860–1918) čitav niz legislativnih akata svjedoči o ustrojstvu i funkcionisanju Crnogorske pravoslavne crkve. U tom pogledu od fundamentalne važnosti je spomenuti: Ustav Svetog Sinoda u Knjaževini Crnoj Gori (1904); Ustav pravoslavnih konsistorija u Knjaževini Crnoj Gori (1904); Zakon o parohijskom sveštenstvu (1909). Status Crnogorske pravoslavne crkve regulisan je i državnim Ustavom Knjaževine Crne Gore koji je usvojen na Nikoljdan 1905. godine u kojem, u članu 40, doslovce piše: „Državna vjera je u Crnoj Gori istočno-pravoslavna. Crnogorska je crkva autokefalna. Ona ne zavisi ni od koje strane Crkve, ali održava јединство u dogmama s istočno-pravoslavnom Vaseljenskom Crkvom...“. U članu 1. Ustava Svetoga Sinoda u Knjaževini Crnoj Gori iz 1903. godine se kaže: „Avtokefalna pravoslavna Mitropolija u Knjaževini Crnoj Gori, kao član једине, свете, католичанске i апостолске цркве, којој је пастироначелник i глава Господ i Бог наш Исус Hristos,

čuva i održava jedinstvo u dogmatima i u kanoničkim ustanovama sa svima drugima pravoslavnim, avtokefalnim crkvama, i ovo će jedinstvo ona čuvati i održavati do vijeka“. O autokefalnosti Crnogorske pravoslavne crkve govore i članovi 2. i 15. pomenutoga Ustava.

U tekstu sveštenoga diptiha pomjesnih autokefalnih crkava Nomokanona (*Nomokanon*, zbornik ili ustav pravilâ (kanonâ) apostolskih i svetih vasiljenskih i pomjesnih sabora, svetootačkih predanja, kao i onih državnih (carskih) zakona i propisa koji utiču na administrativno-upravnu organizaciju Istočno-pravoslavne crkve, opšti je ustav za sve pomjesne crkve, koje svoja osobena crkvena zakonodavstva uređuju u skladu s njim) Σύνταγμα (Sintagma) Svete i Velike Hristove Crkve – Vasiljenske patrijaršije, iz 1855, navodi se pod brojem 9:

„9. – Autokefalna Mitropolija Crnogorska. Mitropolit Skenderijski i Primorski, arhiepiskop Cetinjski, egzarh svetoga prijestola Peći, Despotis (Vladika) Crnogorski i Brdski, g. Petar Petrović“.

U originalu: „Θ. – Αυτοκέφαλος Μητρόπολις Μαυροβουνίου. Ο Μητροπολίτης Σκανδερίας και Παραθαλασσίας, Αρχιεπίσκοπος Τσετνίας, Έξαρχος τού ιερού θρόνου Πεκίου, Δεσπότης (Βλαδίκας) Μαυροβουνίου και Βέρδης, κ. Πέτρος Πέτροβιτς”.

Na spisku „Sintagme“ Vaseljenske patrijaršije nalaze se sljedeće autokefalne crkve:

- 1) Prijestoli trona Vaseljenske patrijaršije
- 2) Prijestoli trona Patrijaršije Aleksandrijske
- 3) Prijestoli trona Patrijaršije Antiohijske
- 4) Prijestoli trona Patrijaršije Jerusalimske
- 5) Prijestoli autokefalne Crkve Rusije
- 6) Prijestoli autokefalne Crkve Kipra
- 7) Prijestoli autokefalne Crkve u Austrijskoj carevini
- 8) Autokefalna Arhiepiskopija Sinaja
- 9) Autokefalna Mitropolija Crnogorska
- 10) Prijestoli autokefalne Crkve Grčke.

τριαρχῆς τῷ πάπῃ, καὶ τοῖς λοιποῖς πατριαρχαῖς καὶ ἀρχιεπισκόποις, καὶ τοῖς μητροπολίταις, καὶ ἀρχουσιν ὅπως τε νῦν ἔχουσι τάξῃς οἱ ὑποκείμενοι θρόνοι τῷ πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως, κτλ. 497

Τάξις τῶν θρόνων τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ὅπως σήμερον ἔχουσι. 513

Θρόνοι ὑποκείμενοι τῷ οἰκουμενικῷ πατριάρχῃ. . . 513

Θρόνοι ὑποκείμενοι τῷ πατριάρχῃ Ἀλεξανδρείας. . . 522

Θρόνοι ὑποκείμενοι τῷ πατριάρχῃ Ἀντιοχείας. . . 523

Θρόνοι ὑποκείμενοι τῷ πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων. . . 524

Θρόνοι τῆς αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ῥωσσίας. . . 525

Θρόνοι τῆς αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου. . . 528

Θρόνοι τῆς αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας ἐν τῇ Αὐστριακῇ Μοναρχίᾳ.

Vaseljenska patrijaršija pominje autokefalnu Crnogorsku pravoslavnu crkvu i u registru VI toma iz 1859. godine: „θρόνους και τὰς αυτοκέφαλους Εκκλησίας Ῥωσσίας, Κύπρου, Αυστρίας, Σιναίου, Μαυροβουνίου, καί Ελλάδος τελούντων“.

Prije Atinske sintagme, objavljen je 1851. u glasilu Petrogradske duhovne akademije – časopisu *Христианское чтение* Diptih Ruske pravoslavne crkve „Списокъ всѣхъ іараршескихъ кафедръ въ Святой Восточной Церкви, за 1848 годъ, съ именами ихъ предстоятелей“, ili spisak u kojem je navedeno 10 tada postojećih pomjesnih autokefalnih crkava i njihovih poglavara po sljedeće redosljedu:

- 1) Jerarhija Carigradska
- 2) Jerarhija Aleksandrijska
- 3) Jerarhija Antiohijska
- 4) Jerarhija Jerusalimska
- 5) Jerarhija Sveruska
- 6) Jerarhija Kipra
- 7) Jerarhija Crkve u Austrijskoj državi
- 8) Jerarhija Sinaja
- 9) Jerarhija Crne Gore.

O poglavaru Crnogorske crkve piše: „IX. ИЕРАΡΧΙΑ ЧЕРНОЙ ГОРЫ. Митрополитъ Скандерии и Морскаго Берега, Архієпископъ Цетинскій, Экзархъ Священнаго Престола Пекскаго, Владыка Черногорскій и Бердскій, Петръ II Петровичъ Нѣгошъ“ (Mitropolit Skenderijski i primorski, Arhiepiskop cetinjski, egzarh svetoga pečkog prestola, Vladika Crne Gore i Brda, Petar II Petrović Njegoš).

Mitropolit crnogorsko-primorski Srpske pravoslavne crkve Amfilohije Radović zamolio je 1992. godine patrijarha moskovskog i cijele Rusije Alekseja II da izbriše Crnogorsku autokefalnu crkvu iz registra pravoslavnih crkava. Kao razlog za takvu molbu Amfilohije je naveo argumente Crnogorske pravoslavne crkve koja kao razlog za svoju autokefalnost iznosi

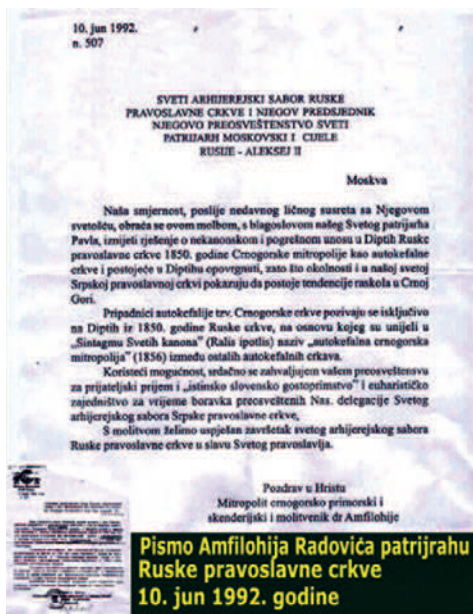
ОБЩЕЕ ОБОЗРѢНІЕ
ИЕРАРХІИ ВОСТОЧНОЙ ЦЕРКВИ ЗА 1850-І ГОДЪ.

I. Иерархія Константинопольская:		Иерарх. Клеодъ
A.	Въ Турецкой имперіи	117.
B.	Въ княжествахъ, зависящихъ отъ Турціи,	
	а) Валахія	4.
	б) Молдавія	3.
	в) Сербія	4.
B.	Въ Турецкой имперіи,	
	а) На Іонійскихъ островахъ	7.
	б) Въ Венеціи	1.
II.	Иерархія Александрійская	5.
III.	— Антиохійская	17.
IV.	— Иерусалимская	14.
V.	— Всероссийская	66.
VI.	— Острова Кипра	4.
VII.	— Церкви въ Австрійскихъ владѣніяхъ	11.
VIII.	— Горы Синайской	1.
 IX.	— Черной Горы	1.
X.	— Египетская	24.
	Итого	279.

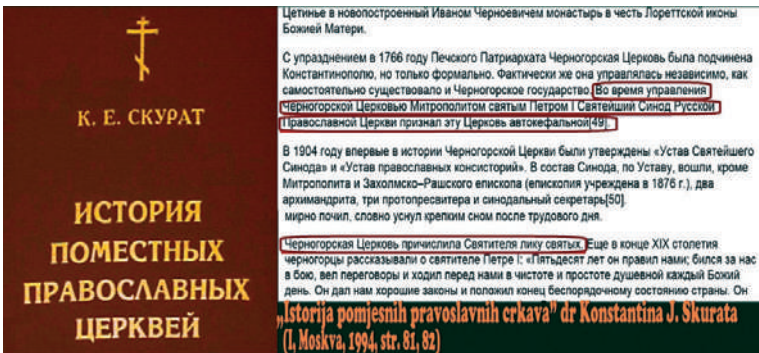
podatak da u ruskom „Diptihu iz 1850. godine“ postoji upisana Crnogorska autokefalna crkva, jer kako tvrdi Amfilohije, to može izazvati raskol u Crnoj Gori. „Naša smjernost, poslije nedavnog ličnog susreta sa Njegovom svetošću, obraća se sa vašom molbom s blagoslovom našeg patrijarha Pavla, iznijeti rješenje o nekonanonskom i pogrešnom unosu u Diptih Ruske pravoslavne crkve 1850. godine Crnogorske mitropolije kao autokefalne crkve i postojeće u Diptihu opovrgnuti, zato što okolnosti u našoj svetoj Srpskoj pravoslavnoj crkvi pokazuju da postoje tendencije raskola u Crnoj Gori“, navodi u pismu Amfilohije. „Pripadnici autokefalije tkz. Crnogorske crkve pozivaju se na Diptih iz 1850. godine Ruske crkve na osnovu kojeg su unijeli u ‘Sintagmu svetih kanona’ (*Ralis ipoltis*) naziv

‘autokefalna crnogorska mitropolija’ (1856) između ostalih autokefalnih crkava“, naveo je mitropolit Amfilohije u pismu.

Ovo su artefakti koji imaju status crkvenih kanona jer su publikovani kod najviših crkvenih institucija. Pored njih postoje brojni drugi dokazi o statusu Crnogorske pravoslavne crkve iz crkvenih publikacija mnogih pravoslavnih crkava, raznih enciklopedija, a i same Crnogorske pravoslavne crkve. Poglavar Crnogorske pravoslavne crkve u kanonskom pismu 1885. obavještava Svetog Arhiepiskopa Konstantinopolja, Novog Rima i Vaseljenskog Patrijarha da je preuzeo „Svetu katedru Mitropolije autokefalne Crkve u Bogom štićenom Knjaževstvu crnogorskom“. Kada 1895. čestita izbor novom patrijarhu carigradskom, Arhiepiskop crnogorski naglašava da mu je, kao poglavar autokefalne Crkve, ravnopravan „u Gospodu saslužitelj“. Ili, 1903. u kanonskom pismu na istu adresu potvrđuje da „Crkva Crnogorska želi uvijek zajedno sa ostalim autokefalnim crkvama“; itd.

U knjizi *Istorija hrišćanske crkve*, peto izdanje, koju je napisao Evgraf Smirnov, a odobrio Sveti Sinod Ruske pravoslavne crkve kao udžbenik za ruske bogoslovije, objavljen u Sankt Petersburgu 1891. godine, u 32. poglavlju, na strani 119, stoji: „Za sve vrijeme svojega postojanja do najnovijega vremena Crna Gora je vodila stalnu borbu protivu Turaka, sačuvavši tako svoju vjeru i slobodu. Kao rezultat takvoga osobenoga položaja Crne Gore, pravoslavna crkva u njoj stekla je autokefalni položaj u odnosu na druge crkve, a njene vladike – mitropolitoli bili su u sasvim nezavisnom položaju kako od srpskog patrijarha u Peći, tako i od konstantinopoljskog“. U *Općoj crkvenoj istoriji*, štampanoj u Sremskim Karlovcima 1912. godine piše: „Petar je oslanjajući se čias na Austriju, čias na Rusiju nastavio sa uspehom rad na emancipovanju Crne Gore od Turaka tako, da za vreme njegovo već može biti govora o nekoj teokratiji; učestvovao je (možda i kao autor) u izdavanju prvog zakonika crnogorskog 1796, radio je toliko na dobru svoje crkve, da ga je crkva proglasila svecem. Za njegova vladičanstva Sv. Sinod ruski je pravoslavnu crkvu u Crnoj Gori priznao potpuno nezavisnom, kakva je i do naših dana ostala“. *Encyclopedia Britannica*, XI izdanje, 1910/1911, iznosi podatak da je Crnogorska crkva „autokefalna grana istočno-pravoslavne zajednice“ crkava, poznati srpski teolog, dr. Nikodim Milaš, u

svojoj knjizi *Pravoslavno crkveno pravo*, Mostar 1903, izdavačka knjižarnica Pažera i Kisića, u poglavlju „Današnje avtokefalne crkve“, navodi na strani 329: „3) Cetinjska mitropolija ... smatrala se samostalnom u svome ustrojstvu i unutrašnjoj upravi, kao što je samostalna i danas. Samostalnost cetinjske mitropolije priznala je i carigradska patrijaršija“, itd, itd.

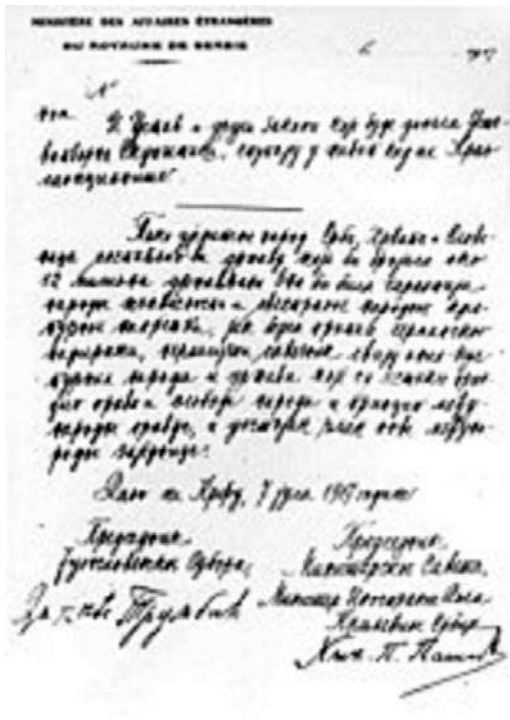
Moglo bi se nabrojiti još mnogo dokaza, a razlog za njihovo navođenje je što novija srpska istorija i SPC niječu da je Crnogorska crkva ikada bila autokefalna i da je oduvijek bila dio SPC. Iz navedenih činjenica je jasno da Crnogorska pravoslavna crkva nije bila u sastavu Srpske pravoslavne crkve, već je bila nezavisna, samostalna, autokefalna pravoslavna crkva, koja je imala na teritoriji suverene države Crne Gore svoje sopstvene dvije pravoslavne crkvene oblasti (Cetinjsku arhiepiskopiju i Zahumsko-Rasijsku eparhiju, a od 1913. godine i treću – Pečku eparhiju, jer je Metohiju od turske okupacije 1913. oslobodila Vojska Kraljevine Crne Gore, pa je ta oblast Londonskim ugovorom iz 1913. priznata kao integralni dio crnogorske Kraljevine); imala je svoje organe na čelu sa Svetim Sinodom i odgovarajuća zakonska akta, među kojima i Ustav Sv. Sinoda i Ustav Pravoslavnih konsistorija u Knjaževini Crnoj Gori. Crnogorska crkva je 1909. godine donijela samostalno i Zakon o parohijskom sveštenstvu u Knjaževini Crnoj Gori.

Kako bi se razumjele okolnosti pod kojima je SPC postala jedina pravoslavna crkva u Crnoj Gori, nužno je to staviti u istorijski kontekst. Kraljevina Crna Gora objavljuje rat Austrougarskoj 1914. godine, nakon što je Austrougarska objavila rat Srbiji, povodom atentata i ubistva Franca Ferdinanda i njegove supruge u Sarajevu. Na osnovu „Plana dejstva“ iz avgusta 1914. godine, po kojem je Crna Gora, pod pritiskom Rusije i ucijenjena pomoći u oružju, municiji i hrani, pristala da jedan srpski viši oficir dođe za načelnika crnogorske vrhovne komande, srpski general Božo Janković i kasnije pukovnik Petar

Pešić, postavljeni su na to mjesto. Svojim djelovanjem namjerno su rastrojavali crnogorsku vojsku i sve činili da joj ubiju borbenu gotovost.

Padom Lovćena u austrijske ruke, na Cetinju su 25. januara 1916. potpisane Odredbe o polaganju oružja od strane crnogorske vojske sa Austrougarskom. O tome je pukovnik Pešić, tada sa činom generala, pisao u beogradskoj *Pravdi* 9. maja 1925, obraćajući se svojim kritičarima i odgovarajući na optužbe da je svojim djelovanjem proizveo slom crnogorske vojske i crnogorske države: „.. jesu li ma kad razmišljali o tome kakva bi situacija bila za celokupan naš narod, da Kralj Nikola nije uputio Franji Josifu onu depešu, i da se je na Solunskom Frontu pored Srpske Vrhovne Komande našla i Crnogorska Vrhovna Komanda, a po proboju ovoga fronta i ulaska u Otadžbinu pored Kralja Petra i Kralj Nikola“. Kraljevina Crna Gora je ostala u statusu zaraćene strane jer je kralj Nikola odbio da izda punomoćje „krunjoj Vladi“ u domovini da potpiše ugovor o miru. Krajem 1918. g. samoorganizovane crnogorske jedinice (pet bataljona), u oktobru oslobodile su Crnu Goru od trogodišnje austrougarske okupacije. Oslobodile su: 30. septembra – Andrijevicu; sljedećeg dana – Berane; narednih dana do 23. oktobra oslobodile su Nikšić. 22. oktobra jedinica austrougarske vojske napustila je Cetinje. Tog dana oslobođena je od austrougarske okupacije čitava teritorija Crne Gore. Jedino je desna kolona II jugoslovenskog puka (srpske trupe) učestvovala u borbama za oslobođenje Podgorice 17. i 18. oktobra. Međutim, nakon što su oslobodili zemlju, svih 5 bataljona crnogorske vojske bili su razoružani.

Na šednici Vrhovnog ratnog savjeta savezničkih i udruženih sila u Versaju, 2. novembra 1918. godine, odlučeno je da Crnu Goru pošednu francuske, engleske, italijanske, američke i srpske trupe. Sve te vojne formacije stavljene su pod vlast Vrhovnog ratnog savjeta. To potvrđuje i predsjednik Francuske

Republike u pismu kralju Nikoli, gdje kaže da su sve vojne snage saveznika, uključiv i komandanta Istočne armije, generala Franše Deperea, stavljene pod vlast Ratnog savjeta velikih sila. Zahvaljujući upravo francuskoj državi i njenom komandnom kadru, koji su odobrili srpskim trupama politički rad na terenu, dolaskom srpskih trupa u Crnu Goru i formiranjem fantomskog Centralnog izvršnog odbora za ujedinjenje počinje organizovan rad na prisajedinjenju Crne Gore Srbiji. O tome govori i upozorenje (14. X/27. X) generala Charles-a Charpy-ja, načelnika štaba F. Deperea, srpskom vojvodi Mišiću da što prije treba „okupirati Crnu Goru srpskim trupama, kako bi se izbjegle kasnije političke komplikacije, štetne po srpske interese“.

Da je Crna Gora unaprijed predviđena kao žrtva aneksije srpske države, govori sam tekst Krfske Deklaracije, od 7. jula

На основу свега изложенога, Српска Велика Народна Скупштина у Црној Гори, као вјерна Шумах желя и воде цјелокупног Српског Народа у ној, вјерна историским предамима и завјештима својих предака, који су се за мах вјковима херојски борили

одлучује:

- 1. Да се Краљ Никола I Петровић-Нjegoш и његова династија збаци са Црногорскога престола;*
- 2. Да се Црна Гора с браћском Србијом уједини у једну једину државу под династијом Карађорђевића, ше шако ујединене ступе у заједничку ошарбану нашег шроименог народа Срба, Хрватиа и Славенаца;*
- 3. Да се изабере Извршни Народни Одбор од пет лица, који ће руководити асловима док се ујединене Србије и Црне Горе не приведе крају; и*
- 4. Да се о овој скучиштимској одлуци извјестити балши Краљ Црне Горе Никола I Петровић, Влада Краљевине Србије, пријашњасих Сјоразумне Силе и све неушарлане државе**

1917. godine, koju je svojim potpisom učinio projektom srpske države njen predsjednik vlade, Nikola Pašić, u kojem se, između ostalog, kaže:

„1. Država Srba, Hrvata i Slovenaca, poznatih i pod imenom Južnih Slovena ili Jugoslovena, bit će slobodna, nezavisna Kraljevina s jedinstvenom teritorijom i jedinstvenim državljanstvom. Ona će biti ustavna, demokratska i parlamentarna monarhija na čelu sa dinastijom Karađorđevića, koja je dala dokaze, da se s idejama i osećajima ne dvoji od naroda i da stavlja narodnu slobodu i volju vrh svega.

2. Država ova zvat će se: K r a l j e v i n a S r b a, H r v a t a i S l o v e n a c a, a vladalac: K r a l j S r b a, H r v a t a i S l o v e n a c a.

3. Ona će imati jedan državni grb, jednu državnu zastavu i jednu krunu. Ovi državni emblemi bit će sastavljeni iz naših sadanjih posebnih emblema. Državna celina obeležavat će se državnim grbom i državnom zastavom. Državna zastava, kao simbol jedinstva, isticat će se na svim nadleštlima Kraljevine“.

Krfskom deklaracijom je već donešena odluka o detronizaciji dinastije Petrovića, u njoj nema mjesta za, niti se pominje bila kakva volja crnogorskog naroda, ili građana Crne Gore, suverene, međunarodno priznate države, već se to sve smatra svršenim činom. Da ne govorimo o tome da nema pomena o crnogorskom narodu, već je neko, u njegovo ime, odlučio da on nikada nije ni postojao.

Podgorička skupština, čiji je zvanični naziv Velika narodna skupština, ustanovljena je, suprotno tada važećem Ustavu države Crne Gore i njenom pravnom poretku, dana 26. novembra 1918. godine (13. novembra po starom kalendaru). Njenim odlukama je ukinuta država Crna Gora, njena teritorija unitaristički šedinjena (pripojena) teritoriji države Srbije i njen narod inkorporiran u srpski! Ukinuta je država koja je u vrijeme donošenja tih odluka suverena, međunarodno priznata, sa Ustavom, vladaocem, Narodnom skupštinom, kao ustavotvornim i zakonodavnim organom, Vladom, pravnim poretkom. Država kod čijeg kraljevskog dvora su Srbija i sve tadašnje savezničke velike sile imale svoja diplomatska predstavništva, koja je u Americi imala ambasadora i konzula. Izvršni narodni odbor ustanovljen od Podgoričke skupštine 27. novembra preuzeo je svu vlast na teritoriji Crne Gore.

U listu *Crnogorac* broj 23, od 6. juna 1925. objavljen je tekst „Ser Edvard Bojl o crnogorskom pitanju“, u kome Ser Edvard Bojl piše svoje impresije o posjeti Crnoj Gori, u kojima se, između ostalog, kaže : „U Crnoj Gori ne može se primijetiti dinastičkog pokreta, ali postoji na veliko rašireno ošćećanje, da su prevareni, izlukavljeni, i da je Evropa obmanuta. Skupština u Podgorici, Crnogorci kažu, bila je sramno djelo, vješto izmajstorisano. Crnogorci su se zaista predali Austrijancima, ali tek onda kad nije bilo drugog izlaza, a njihov komandant bio je jedan srbijanski general. Mada je Crna Gora bila nezavisan borac nije primila ni jedne pare od naknade ratne štete. Kakav

pobijeđeni neprijatelj ne bi mogao pretrpjeti grđu sudbinu od sudbine Crne Gore; ona je uništena i progutana.“

„Dr Živojin Perić (1868–1953), profesor na Pravnom fakultetu u Beogradu između dva svjetska rata, profesor Haške akademije, predavač na pravnim fakultetima u Lionu, Parizu i Briselu, za koga je srpski akademik Slobodan Jovanović napisao da je ‘najkrupnija figura pravnštva Slovenskog juga’, u svojoj istorijsko-pravnoj studiji *Crna Gora u jugoslavenskoj federaciji*, piše: ‘Crna Gora je mogla izgubiti svoju međunarodnu individualnost samo na osnovu jedne suverene Odluke, a tu odluku bila je nadležna donijeti – jer je Crna Gora tada bila još neprestano nezavisna i suverena država sa svojim Ustavom (od 1905. godine, primj. S.J) i svojim Vladarem (kraljem Nikolom, primj. S.J) – samo Zakonodavna vlast, tj. Narodna skupština sa Vladarem ... Otuda, kad niko drugi osim zakonodavne vlasti nije bio ovlašćen čak ni za to da državne granice smanji ili razmijeni (čl. 36. Ustava Crne Gore, primj. C.P), tim manje je moglo biti govora da netko tko nije zakonodavac cijelu oblast Crne Gore otuđi, tj. prisajedini (anektira) nekoj drugoj državi, pa dakle, to nije mogla učiniti ni Velika Skupština Podgorička, koja nije imala nikakvog oslonca u Ustavu Crne Gore, koji je Ustav, kao što malo prije rekosmo, u času kada je ta skupština sastavljena i vijećala, bio u punoj snazi, budući da je i sama država, Crna Gora, još uvijek postojala kao pravno nezavisni i suvereni međunarodni individualitet. Prema tome, bez ustavne i pravne vrijednosti je Odluka Velike Podgoričke skupštine o prisajedinjenju Crne Gore Srbiji’.“

Podgorička skupština se može smatrati revolucionarnom skupštinom, osnovanom nedemokratskim putem, bez biračkih spiskova, glasanjem aklamacijom za povjerenike koji imaju delegirano pravo da odlučuju o izboru delegata tzv. Podgoričke skupštine. Sve je učinjeno kako bi se obezbjedilo jedinstvo u skupštini i izbjeгла iznenađenja. Zato je izbjegnuto direktno

glasanje, a dodatno su postavljeni komite Koste Pećanca sa mitraljezima nasuprot ulazu u zgradu gdje se održavala Podgorička skupština u slučaju „nepovoljnog“ glasanja. Prisustvo srpskih trupa u Crnoj Gori najbolje definiše general srpske vojske, Živojin Mišić, koji u naredbi upućenoj komadantu Jadranskih trupa u Crnoj Gori, 19. 11. 1918. godine piše: „Nastavite najenergičnije i svim sredstvima, da se na teritoriji koju je naša vojska okupirala, uguši svaka agitacija, pa ma od koga dolazila. Za ovo vam stoje na raspoloženje sva sredstva koja možete raspolagati bez ikakvog prezanja“.

Nakon proglašenja „ujedinjenja“ Crne Gore sa Srbijom na Podgoričkoj skupštini izbio je ustanak crnogorskog naroda, poznat pod nazivom „Božićni ustanak 1919–1926. godine“. Ustaničnici traže da srpske trupe napuste Crnu Goru. Procjene broja ustanika kreću se oko 5.000. Opkoljeno je nekoliko gradova, među njima Cetinje, Nikšić, Rijeka Crnojevića, Virpazar ... Pobuna je u krvi ugušena. Mnogi ustaničnici su pobijeni, mnogi su dopali dugogodišnjih robija, a mnogi su se otisnuli u šume, nastavivši sa komitskim, gerilskim ratovanjem. Ova su vremena poznata po mnogim zvjerstvima počinjenim nad samim ustaničnicima i njihovim porodicama. U predgovoru svoje knjige *Crnogorski političari*, objavljene u Beogradu 1924. godine, beogradski novinar Pantelija Jovović piše: „Slom Crne Gore 1915. i način njenog ujedinjenja sa Srbijom 1918. g. dva su kobna datuma u njenoj istoriji. Prvi datum može se nekako i pravdati ali ovaj drugi jeste najgrozniji spomen srama i stida zvaničnoga Beograda. Golgota, koju je preživljavala Srbija za vreme evakuacije kroz albanske gudure, ni približno nije ravna onoj Golgoti, koju je Crna Gora preživela za vreme Ujedinjenja. No sve do 1921. g. o tim nečuvenim zločinima režima nije se ništa znalo. Crna Gora sve do tada bila je za našu javnost *terra incognita*. Do 1921 g. već je bilo popaljeno pet hiljada crnogorskih domova i niko, van Crne Gore, u ujedinjenoj

Kraljevini o tome nije ništa znao. Tek prvi put tada beogradski *Balkan* nalazi se pobuđen da me pošalje kao svoga naročitog izaslanika u Crnu Goru. Prvi sam, dakle, ja bio kome je pala u deo ta teška dužnost, da otkrije sve zločine počinjene posle Ujedinjenja u Crnoj Gori. I ja sam ih otkrio stavljajući na kocku svoj život. Demaskiranjem zločinaca, ja sam učinio da budem s bombama i revolverima napadnut i slučaj je hteo da ostanem u životu iako sam bio teško povređen. Moje izveštaje o prilikama u Crnoj Gori, preštapavali su ne samo svi naši domaći listovi, već i jedan dobar deo štampe u Italiji, Engleskoj, Francuskoj i t.d. Ja sam Evropi jasno predočio da je nesrećna Crna Gora, u čast i slavu Ujedinjenja, razapeta na krstu...“ .

Takođe u beogradskoj *Radničkoj tribuni* piše Jovan Plamenac, bivši premijer crnogorske vlade u izgnanstvu: „1918. i 1919. godine Crna Gora je svedena na groblje. Zapaljeno je hiljade kuća i pobijeno na hiljade Crnogoraca... Žene, djeca i nemoćni starci bacani su živi u vatru; djeca koju su bacali sa prozora padala su na bajonete koji su ih spremni čekali. Nesrećnicima koji su davali znake života kidali su uši, jezik, nos... Žene su silovane; vezivali su im ispod suknje mačke koje su, podivljale zbog udaraca štapom, kidale tijela ovih nesrećnica. Formirale su se bande koje su kao Huni, pustošile oblasti jednu za drugom, pljačkajući sirotinju crnogorsku, skrnaveći grobove predaka... vukući i prljajući po blatu kao pravi divljaci kosti Svetog Vasilija Ostroškog i Svetog Petra Cetinjskog samo zato što su bili crnogorski sveci“.

Chicago Tribune donosi članak 4. septembra 1919. pod naslovom „Zvanični izvještači donijeli užasne izvještaje u Pariz“: „Pod srpskom okupacijom Crna Gora danas predstavlja mjesto najkrvavijeg pokolja u Evropi, izjavio je zvaničnik koji se vratio. Ukoliko se Engleska i Amerika ne umiješaju, ni jedan crnogorski rojalista neće ostati živ. Srbi ih ubijaju na veliko“... „Crnogorci su možda spremni na promjenu starog oblika svoje

patrijarhalne vlade, ali trenutno svi Crnogorci žele povratak njihovog kralja, da bi ih spasio srpskog jarma. Ušli su u rat na strani Antante, a sada ne samo da su sklonjeni sa mjesta na mirovnoj konferenciji i ne samo da im je uskraćeno pravo na samoopredjeljenje, već je njihov kralj proćeran u egzil, a njihova zemlja je stavljena pod stranu vlast. Ukoliko se Nikola vrati u zemlju, cijela zemlja će ustati sa njim. Revolt protiv Srba je sada u punom zamahu.“ O ovim događajima i nasilju postoji sijaset novinskih izvještaja, izvještaja posmatrača zapadnih zemalja, poput izvještaja izaslanika britanskog parlamenta grofa De Salisa i izaslanika američkog predsjednika Vudrou Vilsona, potpukovnik Šermana Majlsa, ... Lord Sidenem u Gornjem domu Britanskog parlamenta govori o mnogobrojnim zločinima i nasilju koji stižu putem izvještaja posmatrača Parlamenta. Tako grof de Salisa navodi iz izvještaja: „Moja istraga me je dovela do zaključka da je izbor takozvane Velike narodne skupštine bio farsa, da je izvršen prevarom, zastrašivanjem i nasiljem, i da ne održava volju naroda;“ i dalje „Kako srpska nacija može tako nehumano tretirati ljude sopstvene rase, religije i jezika, prevazilazi moje poimanje. Jedna mala Crna Gora, koja je bila prva da stupi u rat na našoj strani, guši se na smrt. Nijesam mislio da smo se za ovo borili. Ni neprijatelj ne bi gore učinio“. Izvještaj grofa de Salisa obiluje opisima mnogobrojnih zločina, od koji su neki nepojmivi ljudskom razumu.

Naravno, ovo je samo dio svjedočenja o brutalnim zločinima nad crnogorskim narodom koji se nije htio pomiriti sa nesankom svoje države. „Vladavina terora se nastavlja“, kaže se u deklaraciji grupe poslanika britanskog Gornjeg doma, u kojoj se, nakon potvrđivanja da će god se pojave srpske trupe, „okupaciju prate pljačka, paljevina i masakri“. Kao zaključak, u deklaraciji se navodi zamjerka da „Evropa zna šta se dešava u Crnoj Gori, ali ostaje nezainteresovana“ i da se predsjednik Vilson, „veliki šampion malih nacija, uporno pravi gluv“.

koji je Crnogorska crkva imala u svim dokumentima i zakonskim aktima, uključujući i sopstveni Ustav, želi utrti put prisvajanju sakralnog nasljeđa Crne Gore i privid kontinuiteta srpske crkve na prostorima Crne Gore. Ustav CPC iz 1904. godine, u članu 10. Glasi: „Sveti Sinod Knjaževine Crne Gore sastavljaju: 1. Arhiepiskop cetinjski i mitropolit Crne Gore, 2. Episkop zahumsko-rasijski, 3. Arhimandrit cetinjski, 4. Arhimandrit ostroški, 5. Tri protoprezvitera, i 6. Sinodski sekretar“. Odnosno, Sveti Sinod Knjaževine Crne Gore su činili sedam članova i sekretar, koji nije imao pravo odlučivanja. U čl. 25. Ustava Sv. Sinoda stoji: „Sv. Sinod može donositi punovažne odluke, kad su prisutni u šednici: predsjednik (čl. 12) i bar još tri člana od kojih dva člana po pravu i jedan po izboru“, tj. najmanje četiri člana od ukupno sedam, i to tri koji su po položaju (mitropolit Crne Gore, episkop zahumsko-rasijski i arhimandrit cetinjski (čl. 11) i jedan po izboru (jedan od tri protoprezbitera (čl.11). Sekretar Sv. Sinoda Kraljevine Crne Gore je bio „član“ bez prava glasa, tako da nije ni mogao glasati ili potpisati ni u čije ime jedan ovakav akt (čl. 25, 26 i 28). Sastav Crkvene uprave, tj. sedmočlanog Svetog Sinoda Crnogorske pravoslavne crkve bio je dat u „Državnom kalendaru Knjaževine Crne Gore za 1910. godinu“ i njega su sačinjavali: „Predsjednik Mitropolit Mitrofan, članovi: episkop Kiril Mitrović, arhimandrit Mihailo Dožić, iguman Prokopije Vračar, protođakon Filip Radičević, protorejereji Aksentije Bojović i Pavle Petrović. Sekretar đakon Ivo Kaluđerović.“ Zapisnik sa ove sporne, kako u njemu stoji „izvanredne šednice Svetoga Sinoda Pravoslavne Crkve u Crnoj Gori“ od 16. 12. 1918. g., potpisalo je, dakle, od sedam, samo dva člana i sekretar koji nije bio punopravni član Sinoda, već tehničko lice, bez prava glasa. Riječ je o predsjedniku Svetog Sinoda i posljednjem Mitropolitu autokefalne Crnogorske crkve Mitrofanu Banu i Episkopu Nikšićkom Kirilu Mitroviću, kao i sekretaru Sinoda đakonu Ivu Kaluđeroviću. Mitropolit pečki,

Gavrilo Dožić, nije bio član Svetog Sinoda CPC. Mitrofan Ban ne samo što nije imao ovlašćenje da prihvati i potpiše „ujedinjenje pravoslavnih crkava“, već to nije mogao učiniti ni Sveti Sinod Crnogorske pravoslavne crkve, a ni Crkveni sabor, koji povodom odlučivanja u toj stvari nije nikada sazvan. Ustav Svetog sinoda u Knjaževini Crnoj Gori, od 12. januara 1904. u članu 22, stav dva kaže: „Odluke Svetog Sinoda u spoljašnjim poslovima da postanu izvršne i za svakog obavezne, potrebno im je vrhovno Knjaževsko odobrenje“.

Ustavom Svetog Sinoda Knjaževine Crne Gore ne samo što nije bila predviđena mogućnost ukidanja ili pristupanja nekoj drugoj crkvi, nego nije bilo ni pomena o tome, ni kada se govori o nadležnosti Svetog Sinoda, a kamoli o ograničenim juridističkim ovlašćenjima Mitropolita u pogledu upravljanja organizacijom crkve, jer ni države, ni crkve u svojim ustavima ne predviđaju mogućnost sopstvene „ustavne propasti“. Sveti Sinod je u Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi najviša crkvena vlast, a nadležnosti Mitropolita u članu 16. pomenutog Ustava taksativno su naznačene i to:

„1. Da predstavlja Mitropoliju pred ostalim autokefalnim pravoslavnim crkvama i pred Državnom Vlašću;

ЦРКВЕНА УПРАВА

Свети Синод

Председник:

*Његово Високопреосвештенство Митрополит
МИТРОФАН БАН.*

Чланови:

*Његово Преосвештен. епископ Захумски Кирил Митровић,
Архимандрит Михаило Дожић, Игуман Прокопије Врачар,
Протођакон Филип Радичевић,
Протојереји: Аксентије Бојовић и Павле Петровић.
Секретар ђакон Иво Калуђеровић.*

Sv. Sinod Crnogorske pravoslavne crkve

2. Da vodi vrhovni nadzor crkvenih poslova u opsegu cijele Mitropolije i da zastupa Mitropoliju pred Knjaževskom Vladom;

3. Da saziva Sveti Sinod, da otvara i zatvara sinodske šednice, da u Svetom Sinodu predšedava i da sinodske zaključke potvrđuje;

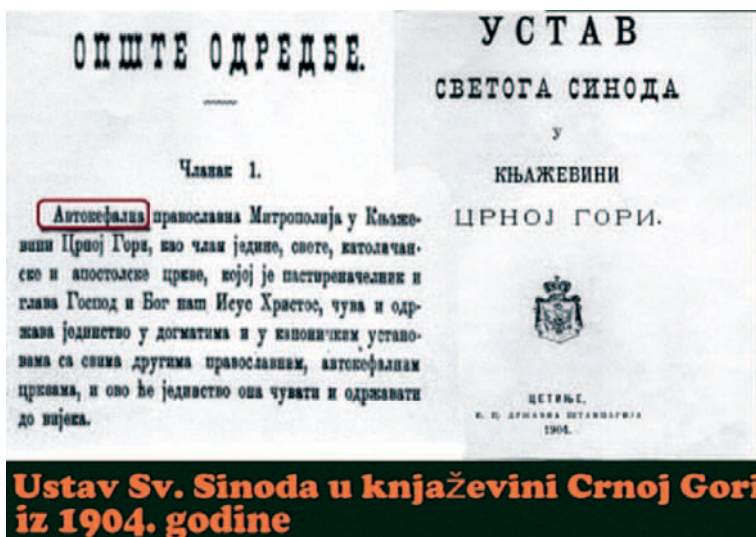
4. Da izvršuje sinodske zaključke;

5. Da vodi i rješava tekuće poslove Mitropolije; i

6. Da riješi i izvršava sporna pitanja duhovnog, disciplinskog i sudskog karaktera, koji se ne mogu odgoditi do redovnog sastanka Svetog Sinoda. O ovim svojim rješenjima, Mitropolit će obznaniti Sveti Sinod, pri prvom redovnom sinodskom sastanku.“

Jasno je da Sinod CPC nije imao nikakvo pravo da odlučuje o prisajedinjenu Crnogorske pravoslavne crkve bilo kojoj drugoj crkvenoj organizaciji!

Svejedno, Ukazom od 17. juna 1920. g. regenta Aleksandra Karađorđevića, zajedno s Vesnićevom vladom, potvrđena je Odluka „Središnjeg arhijerejskog sabora“ o ujedinjenju crkava,

da bi Ukazom od 30. avgusta 1920. godine, regent Aleksandar i predsjednik Vlade Vesnić proglasili to „ujedinjenje“. Naime, 26 maja 1919. godine održan je „zbor svih srpskih pravoslavnih arhijereja iz Kraljevstva SHS“. Tom prilikom donijeta je odluka o jedinstvu „svih Srpskih pravoslavnih crkvenih oblasti“. U svome dekretu kojim proglašava ujedinjenje pravoslavnih crkava u jednu, regent Aleksandar se poziva, između ostalog, i na ovu „Odluku Druge Konferencije Arhijereja Ujedinjene Srpske pravoslavne crkve“. U dekretu se kaže: „U ime Njegovog Veličanstva Petra i po milosti Božjoj i volji Narodnoj Kralja Srba, Hrvata i Slovenaca Mi Aleksandar Naslednik Prestola – Na predlog Zastupnika Našeg Ministra Vera, Našeg Ministra Prosvete, a po saslušanju Ministarskog Saveta i saglasno sa odlukom zbora svih srpskih pravoslavnih arhijereja iz Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca od 13/26. maja 1919. godine, rešili smo i proglašujemo: Ujedinjenje svih pravoslavnih crkvenih oblasti u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, a naime: Arhiepiskopije beogradske i Mitropolije Srbije, Arhiepiskopije Karlovačke i Mitropolije srpske sa dalmatinskim episkopijama dalmatinsko-istrijskom i bokokotorskom, Arhiepiskopije Cetinjske i Mitropolije Crne Gore, Brda i Primorja, Mitropolije Skopske, Raško-prizrenske, Veleško-debarske, Pelagonijske, Prespansko-ohridske, Strumičke, jednoga dela Mitropolije Vodenske, Episkopije Poleanske, Mitropolija Bosne i Hercegovine – Dabro-bosanske, Hercegovačko-zahumske, Zvorničko-tuzlanske, Banjalučko-bihaćke, – u jednu Avtokefalnu Ujedinjenu srpsku pravoslavnu crkvu Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Zastupnik Našeg Ministra Vera, Naš Ministar Prosvete, neka izvrši ovaj Ukaz. Aleksandar, s. r.“

Na osnovu sporazuma između Vlade Kraljevine SHS i Carigradske patrijaršije od 18. marta 1920. godine Sveti Arhijerejski Sinod Vaseljenske patrijaršije donosi Odluku br. 2056 od 19. marta 1920. g. epimemneze 5, kojom se „priznaje

proglašeno ujedinjenje Crkava Srpske, Crnogorske i Karlovačke, kao i dviju dalmatinskih eparhija“. O tome se zvanično nalazi podatak u *Glasniku Srpske pravoslavne crkve* od 14. oktobra 1920. g, đe piše da Carigradska patrijaršija „priznaje proglašeno ujedinjenje autokefalnih Crkava Srpske, Crnogorske i Karlovačke, kao i dviju dalmatinskih eparhija“. Time se još jednom potvrđuje da je CPC imala status autokefalne crkve prije nego je nekanonski i nasilno prisajedinjena Beogradskoj patrijaršiji.

Proglašenje uspostavljene Srpske patrijaršije izvršeno je u Sremskim Karlovcima 12. (25.) septembra 1920. godine, u prisustvu regenta Aleksandra, predstavnika Vlade i skupštine Kraljevine SHS i mnogih klirika. Ubrzo potom, sastao se Arhijerejski Sabor Srpske patrijaršije 15. (28.) septembra 1920. godine, koji je donio odluku da se arhiepiskop beogradski i mitropolit Srbije, Dimitrije Pavlović proglasi *ipso jure* prvim patrijarhom Srpske patrijaršije. U *Glasniku*, Službenom listu Srpske pravoslavne patrijaršije br. 1, g. I, od 14. oktobra 1920. g, povodom proglašenja tadašnjeg mitropolita Srbije Dimitrija Pavlovića patrijarhom Srpske patrijaršije, na strani 102 se takođe kaže: „Slično tome postupalo se i kod osnivanja nacionalnih autokefalnih oblasti u svima pravoslavnim državama. Tako su uzdignute katedre na stupanj autokefalne arhiepiskopije u prestonim gradovima Atini za Crkvu u Kraljevini Grčkoj, u Beogradu za Crkvu u Kraljevini Srbiji, na Cetinju za crkvu u Crnoj Gori, u Bukureštu za Rumuniju, u Sofiji za Bugarsku, a u Rusiji dignut je arhijerejski presto druge prestonice u Moskvi na stupanj patrijaršije.“

U zapisniku zakonodavnog odbora Sv. Arhijerejskog Sabora Srpske Patrijaršije, održane u Beogradu 16. septembra 1920, pod predšedavanjem Dimitrija, arhiepiskopa Beogradskog i mitropolita Srbije, na kojoj se raspravljalo o kontroverzi o prisajedinjenju CPC Srpskoj crkvi, piše: „Po odredbama svetih kanona

osnivanja najviših crkvenih oblasti u jednoj državi i odnosno u njenoj najvećoj oblasti biva tako, da se katedra prestonice odnosno metropole najveće oblasti podiže na najveći jerarhijski stupanj. Tako pravilo 17. Halkidonskog Sabora određuje da razređenje crkvenih oblasti sledi razređenju državnom i građevinskom (građanskom, prim. S.J)“.

O načinu na koji je dobijen tomos Vaseljenskog patrijarha piše beogradsko *Vreme* 3. januara 1922. godine, u tekstu „Pitanje naše patrijaršije“, u kojem se kaže:

„Posle oslobođenja i ujedinjenja jedna od naprirodnijih potreba bilo je ujedinjenje srpske crkve i proglašenje njeno za autokefalnu patrijaršiju. Poznato je, da su u tom pogledu vođeni pregovori sa Vaseljenskom Patrijaršijom u Carigradu i da je naš tamnošnji pregovarač, g. Panta Gavrilović, u svoje vreme već bio došao do sporazuma. U zamenu za nekih 1 i po milion francuskih franaka pristala je carigradska patrijaršija da prizna našu autokefalnu ujedinjenu crkvu sa svojim patrijarhom na čelu. Ova transakcija, i ako izgleda malo nedolična u crkvenim stvarima, bila je neophodno nužna, poglavito s obzirom na naše saveznike u Južnoj Srbiji, gde je uticaj carigradske patrijaršije još veoma jak i gde bi neraspoloženje prema nama ili anatema mogla da bude od velike štete. Pregovori su, dakle, svršeni, ali definitivno priznanje naše patrijaršije još nije palo u Carigradu. ‘Tomos’, kojim se vrši priznanje nije još izdan našem Arhijerejskom saboru. Izbor novog patrijarha Melentija Metaksakisa izazvao je, kako smo javili, velike kontroverze u Grčkoj. Novi patrijarh, valjanost čijeg izbora dovode u sumnju protivnici Venizelosa, dakle i grčka vlada i crkva, još nije zauzeo svoj položaj i još se ne zna kako će se to pitanje rešiti. Grčka pravoslavna crkva obratila se našoj patrijaršiji, izlažući nepravilnost Metaksakisovog izbora, i traži da mi ne priznamo njegov izbor. Kako se vidi ovaj spor je po nas od velikog interesa. Potrebno je da se sa naše strane hladnokrvno i pažljivo pos-

matra ovo pitanje i da se naše držanje u tom sporu veže za priznanje naše patrijaršije. Čini nam se, da bismo učinili veliku grešku, kada bismo se dali zavesti simpatijama ili antipatijama. Na ovo pitanje treba gledati sa očima ladnih političara. U vidu treba da imamo samo naše interese, kako bi Grci sigurno činili, kad bi bili u našem položaju.“

Osim što je kupila novcem tomos, srpska crkva je koristila kontroveze oko izbora novog patrijarha Melentija Metaksakisa, čiju su valjanost izbora dovodili u sumnju protivnici Venizelosa (Elefterios Venizelos, premijer Grčke od 1910–1920. i 1928–1932, prim S.J), što će reći „i grčka vlada i crkva“. Sveti sinod Grčke crkve je saznao da je Melentije Metaksakis u Americi „u odeždi uzeo učešća na anglikanskom bogoslužjenju, klečao sa anglikancima na molitvi, celivao njihov presto, propovedao i kasnije blagoslovio prisutne!“ Formirana je u novembru 1921. komisija sa zadatkom da ispita Melentijev slučaj. Međutim, dok

Pitanje naše patrijaršije

Posle oslobođenja i ujedinjenja jedna od najprirodnijih potreba bilo je ujedinjenje srpske crkve i proglašenje njeno za autokefalnu patrijaršiju. Poznato je, da su u tom pogledu vođeni pregovori sa Vasešenskom Patrijaršijom u Carigradu i da je naš tamošnji pregovarač, g. Panča Gavrilović, u svoje vreme već bio došao do sporazuma. U zamenu od nekih 1 i po milion francuskih franka pristala je carigradska patrijaršija da prizna našu autokefalnu ujedinjenu crkvu sa svojim patrijarhom na čelu. Ova transakcija, i ako izgleda malo nedolichna u crkvenim stvarima, bila je neophodno nužna, poglavito s obzirom na naše saveznike u Južnoj Srbiji, gde je uticaj carigradske patrijaršije još veoma jak i gde bi neraspoloženje prema nama ili anatema mogla da bude od velike štete. Pregovori su, dakle, svršeni, ali definitivno priznanje naše patrijaršije još nije palo u Carigradu. „Tomos“, kojim se vrši priznanje nije još izdat našem Arhijerejskom Saboru.

Избор новог патријарха Мелентија Метаксакиса

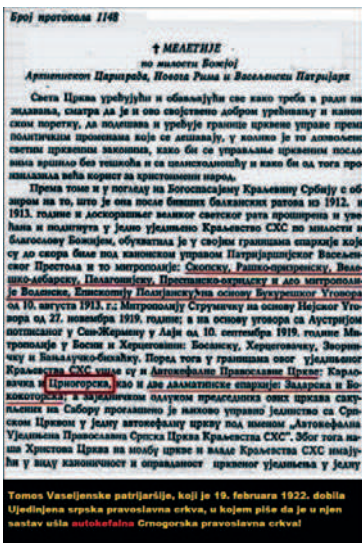
Избор новог патријарха Мелентија Метаксакиса изазвао је, како смо јавили, велике контраверзе у Грчкој. Нови патријарх, ваљаност чијег избора доводе у сумњу противници Венизелоса, дакле и грчка влада и црква, још није заузео свој положај и још се не зна како ће се то питање решити. Грчка православна црква обратила се нашој патријаршији, излажући неправилност Метаксакисовог избора, и тражи да ми не признамо његов избор.

Како се види овај спор је по нас од великог интереса. Потребно је да се са наше стране хладнокрвно и пажљиво посматра ово питање и да се наше држање у том спору веже за признање наше патријаршије. Чини нам се, да бисмо учинили велику грешку, када бисмо се дали завести симпатијама или антипатијама. На ово питање треба гледати са очима ладних политичара. У виду треба да имамо само наше интересе, како би Грци сигурно чинили, када би били у нашем положају.

Beogradsko Vreme 03. januara 1922: "U zamenu za nekih 1 i po miliona francuskih franka pristala je carigradska patrijaršija da prizna našu auto-kefalnu ujedinjenu crkvu sa svojim patrijarhom na čelu"

je istraga još bila u toku, Melentije je iznenada i neočekivano izabran za Carigradskog patrijarha. Sinodska komisija je ipak nastavila svoj rad i na osnovu njenih nalaza Sveti sinod Grčke crkve je 9. decembra 1921. svrgao Melentija Metaksakisa zbog čitavog niza prekršaja Kanonskog prava, kao i zbog prouzrokovanja šizme. Uprkos ovakvoj odluci Melentije je ustoličen za carigradskog patrijarha 24. januara 1922. godine, u čemu je podržan od SPC, a zatim je, pod velikim političkim pritiskom, presuda o njegovom svrgavanju povučena 24. septembra iste godine. Nesumnjivo je da je podrška Melentiju imala uticaja na status srpske crkve i Beogradske patrijaršije.

Carigradska patrijaršija je, za vrijeme Melentija IV, izdala 19. februara 1922. godine tomos kojim se izuzimaju ispod njezine dotadašnje kanonske uprave parohije koje su poslije balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata teritorijalno i politički pripale Kraljevstvu SHS i kojim se priznaje ujedinjenje pravoslavnih crkava sa Pravoslavnom crkvom Kraljevine Srbije. Pored ostalog, u ovom dokumentu se navodi da se „priznaje proglašeno

јединицу онега црквеног области које су већ политички уједињене, ради јединичног јединства и хармоније у управу, према правилима Отца, које каже: „да епископи свихако народа треба да признају премо међу собом и међа свимају јединицу“, и ради веће и оштре користи уједињеног области које имају да јединства, Јованска и Косовска, која је јединица у јединици Светога Синода под присаједињеном Наме Смирносној, олаучије и утврђије саслађе: олаобрава и благосиља црквеном олаоброме од Патријаршијског Василског Престола и присаједињава Автокефалној Уједињеној Православној Српској Цркви онега епархија које су до свира биле под његовом управом и које су горе омишљене. Проглашава јединицу јединице автокефалне црквене Српске (Протокола) и Караљачког, као и двега административне епархија према са свира обједињеном Сабору Автокефалној Уједињеној Православној Српској Цркви као сестру у Христу, која има у јединици сва права автокефалности, према прописима и реду Свете Православне Цркве.

За добра, сталну и вечну утврђују свима онега што је овако канонично уједињено и утврђено олаоброме онега епархија и олабрава јединице Светога Патријаршијског Василског Престола, које су у поштовању према присаједињава Богослужбеној Кралевини СХС, и у олабрава Јаме Уједињене Автокефалне Православне Српске Цркве, која је образована у једној Кралевини, изаједино са митрополијским митрополијским, имену у Светога Апостола Јована брата и савластарења, онега име Патријаршијског и Синодског Томоса, који се свира тачан и неопорочан владици изаједино и у светом Кралевину имену Свети Владице Христине Цркве са милошти, да Бог сваке благосиља, који има је пошова у своју вечну славу у Иисусу Христу, волави свима сваке благосиља и свима добар плаја свима епархијама, које су на овај начин да има олаоброме, као и једној најближој сестри Автокефалној Уједињеној Православној Српској Цркви Кралевства СХС. Имену онега је олабрава и савластава милошти. Амин. Године 1922. фебруара 19. септембра 5.

Патријарх Цариградски МЕЛЕНТИЈЕ, олаучије
Косовски НИКОЛАЈ
Хвалјански ГРИГОРИЈЕ
Никољарски и Катрјарски ДИОНАКТИЈЕ
Андрјански ГЕРВАСИЈЕ
Хвалјански и Караљачки ЛАВРЕНТИЈЕ
Српско-ваљански АГАТАНГА.
Имену Василије
Андрјански ГЕРМАН
Рољански АПОСТОЛ
Лариски НИКОЛАЈ
Никољарски САМАРА
Метријански ЈОАКИМ
Секретар Светога Синода Врхоски АМОНИСИЈЕ.

jedinstvo autokefalnih crkava: Srpske, Crnogorske i Karlovačke, kao i dviju dalmatinskih eparhija“. U Kanonskom pismu Vaseljenskog patrijarha Melentija IV i Svetoga Sinoda vaseljenske patrijaršije od 24. februara 1922. godine (broj protokola 1036.) kojim se priznaje uzdizanje Srpske pravoslavne crkve Kraljevstva SHS na stepen Patrijaršije kaže se i ovo: „Posavjetovavši se o tom pitanju po dužnosti sa našim Svetim Sinodom pohvalismo želju crkve i države i priznali smo korist, koju pravoslavlje može imati od takvog uzdignuća, a način postupanja našli smo da je u saglasnosti više sa crkvenom ekonomijom (oportunošću), nego li sa preciznošću kanonskog reda“.

Službene novine kraljevine SHS, 3. juna, u subotu, u Beogradu, 1922. godine, objavljuju:

„‘Tomos’ Br. 1148, od 19. februara 1922. godine, kojim Velika Crkva – u smislu ranijeg sporazuma delegata njenih i naše Kraljevske, postignutom 18, 31. marta 1920. godine u Carigradu, koji je 19. istog meseca usvojio i Sveti Sinod Carigradske Crkve – priznaje

a) odvajanje od Vaseljenske Patrijaršije i prisajedinjenje našoj Srpskoj Crkvi:

1) po ugovoru o miru u Bukureštu od 10. avgusta 1913. eparhije

Skopske; Raško-Prizrenske; Veleško-Debarske; Pelagonijske; Prespansko-Ohridske; Poleanske; jednog dela Mitropolije Vodenske

2) po ugovoru o miru nejskom od 27. novembra 1919. godine Mitropolije:

Strumičke;

3) po ugovoru o miru u Sen Žermenu od 10. decembra 1919. godine Mitropolije:

Dabro-Bosanske; Hercegovačko-Zahumske; Zvorničko-Tuzlanske; i Banjalučko-Bihačka

b) prisajedinjenje avtokefalnih crkava:

СЛУЖБЕНЕ НОВИНЕ

А ДИНА, СРБИЈА, У КОРАЧАК | КРАЈЕВСКЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА | БРОЈМА 11. — ТИШ — БРОЈ 302.

Државни Новине... Издање од 19. фебруара 1922. године... Број 1148.

СЛУЖБЕНИ ДЕО

ИМПЕРАТОРНИ АЛЕКСАНДРА I
по милости Божијој и војној храбрости
за своје заслуге и вјерност
и за велику храброст на 28. ЈУЛИ
ИМПЕРАТОРСКИ САВЕТ

На краљу Заступнику Краљевине
Србије и Царству, Министру
Краљева, Министру Војне и Морнарице,
и на свима осталима на 28. ЈУЛИ
ИМПЕРАТОРСКИ САВЕТ

Почасни Краљевски Савет
Заступник
Министр Народних Дјела,
Нас. П. Павловић, с. в.
Имајући предвид велику храброст
и вјерност

ИМПЕРАТОРНИ АЛЕКСАНДРА I
по милости Божијој и војној храбрости
за своје заслуге и вјерност
и за велику храброст на 28. ЈУЛИ
ИМПЕРАТОРСКИ САВЕТ

На краљу Заступнику Краљевине
Србије и Царству, Министру
Краљева, Министру Војне и Морнарице,
и на свима осталима на 28. ЈУЛИ
ИМПЕРАТОРСКИ САВЕТ

Почасни Краљевски Савет
Заступник
Министр Народних Дјела,
Нас. П. Павловић, с. в.
Имајући предвид велику храброст
и вјерност

**ОДНОСНОСТИ
СРПСКЕ ПАТРИЈАРХИЈЕ**

ПРЕМА ПРАВОСЛАВНОМ ЦРКВУ
КРАЈЕВСКЕ СРБИЈЕ
Српски Патријарх
Митрополит Српске Православне Цркве, поручио је свој
односима према свима осталима у
име Српске Цркве у складу са
канонским одредбама и Уставом
19. марта (11. маја) 1922. године од

Гарној, патријарху Патријархије у
Цариграду

„Томос“ Бр. 1148, од 19. фебруара
1922. године, којим Велика Црква — у
име Српске Цркве и Патријарха
Српске Православне Цркве у
Цариграду, поручио је свој
односима према свима осталима у
име Српске Цркве у складу са
канонским одредбама и Уставом
19. марта (11. маја) 1922. године од

1) одвајање од Васељенске Патријаршије и присаједињење нашој Српској Цркви;
2) по уговору о миру у Букурешту од 10. августа 1913. године, савршање;
3) по уговору о миру у Сен-Жермену од 10. децембра 1919. године Митрополије;

4) одвајање од Васељенске Патријаршије и присаједињење нашој Српској Цркви;
5) по уговору о миру у Букурешту од 10. августа 1913. године, савршање;
6) по уговору о миру у Сен-Жермену од 10. децембра 1919. године Митрополије;

Давно-Босанске;
Херцеговачко-Захумске;
Зворничко-Гуздашке; и
Балвалучко-Бихаћке;
7) присаједињење автокефалних цркава:

Карловачке;
Црногорско-Приморске; и
двaju далматинских епархија:
Бихомоторско-Дубровачке, и
Далматинско-Истријске;
8) присаједињење автокефалних цркава:

Карловачке;
Херцеговачко-Захумске;
Зворничко-Гуздашке; и
Балвалучко-Бихаћке;
9) присаједињење автокефалних цркава:

Карловачке;
Црногорско-Приморске; и
двaju далматинских епархија:
Бихомоторско-Дубровачке, и
Далматинско-Истријске;

10) присаједињење автокефалних цркава:
Карловачке;
Херцеговачко-Захумске;
Зворничко-Гуздашке; и
Балвалучко-Бихаћке;

11) присаједињење автокефалних цркава:
Карловачке;
Црногорско-Приморске; и
двaju далматинских епархија:
Бихомоторско-Дубровачке, и
Далматинско-Истријске;

12) присаједињење автокефалних цркава:
Карловачке;
Херцеговачко-Захумске;
Зворничко-Гуздашке; и
Балвалучко-Бихаћке;

13) присаједињење автокефалних цркава:
Карловачке;
Црногорско-Приморске; и
двaju далматинских епархија:
Бихомоторско-Дубровачке, и
Далматинско-Истријске;

Новина Српске Православне Цркве у
Цариграду

„Томос“ Бр. 1148, од 19. фебруара
1922. године, којим Велика Црква — у
име Српске Цркве и Патријарха
Српске Православне Цркве у
Цариграду, поручио је свој
односима према свима осталима у
име Српске Цркве у складу са
канонским одредбама и Уставом
19. марта (11. маја) 1922. године од

1) одвајање од Васељенске Патријаршије и присаједињење нашој Српској Цркви;
2) по уговору о миру у Букурешту од 10. августа 1913. године, савршање;
3) по уговору о миру у Сен-Жермену од 10. децембра 1919. године Митрополије;

4) одвајање од Васељенске Патријаршије и присаједињење нашој Српској Цркви;
5) по уговору о миру у Букурешту од 10. августа 1913. године, савршање;
6) по уговору о миру у Сен-Жермену од 10. децембра 1919. године Митрополије;

Давно-Босанске;
Херцеговачко-Захумске;
Зворничко-Гуздашке; и
Балвалучко-Бихаћке;
7) присаједињење автокефалних цркава:

Карловачке;
Црногорско-Приморске; и
двaju далматинских епархија:
Бихомоторско-Дубровачке, и
Далматинско-Истријске;
8) присаједињење автокефалних цркава:

Карловачке;
Херцеговачко-Захумске;
Зворничко-Гуздашке; и
Балвалучко-Бихаћке;
9) присаједињење автокефалних цркава:

Карловачке;
Црногорско-Приморске; и
двaju далматинских епархија:
Бихомоторско-Дубровачке, и
Далматинско-Истријске;

10) присаједињење автокефалних цркава:
Карловачке;
Херцеговачко-Захумске;
Зворничко-Гуздашке; и
Балвалучко-Бихаћке;

11) присаједињење автокефалних цркава:
Карловачке;
Црногорско-Приморске; и
двaju далматинских епархија:
Бихомоторско-Дубровачке, и
Далматинско-Истријске;

12) присаједињење автокефалних цркава:
Карловачке;
Херцеговачко-Захумске;
Зворничко-Гуздашке; и
Балвалучко-Бихаћке;

13) присаједињење автокефалних цркава:
Карловачке;
Црногорско-Приморске; и
двaju далматинских епархија:
Бихомоторско-Дубровачке, и
Далматинско-Истријске;

и свима осталима у
име Српске Цркве у складу са
канонским одредбама и Уставом
19. марта (11. маја) 1922. године од

1) одвајање од Васељенске Патријаршије и присаједињење нашој Српској Цркви;
2) по уговору о миру у Букурешту од 10. августа 1913. године, савршање;
3) по уговору о миру у Сен-Жермену од 10. децембра 1919. године Митрополије;

4) одвајање од Васељенске Патријаршије и присаједињење нашој Српској Цркви;
5) по уговору о миру у Букурешту од 10. августа 1913. године, савршање;
6) по уговору о миру у Сен-Жермену од 10. децембра 1919. године Митрополије;

Давно-Босанске;
Херцеговачко-Захумске;
Зворничко-Гуздашке; и
Балвалучко-Бихаћке;
7) присаједињење автокефалних цркава:

Карловачке;
Црногорско-Приморске; и
двaju далматинских епархија:
Бихомоторско-Дубровачке, и
Далматинско-Истријске;
8) присаједињење автокефалних цркава:

Карловачке;
Херцеговачко-Захумске;
Зворничко-Гуздашке; и
Балвалучко-Бихаћке;
9) присаједињење автокефалних цркава:

Карловачке;
Црногорско-Приморске; и
двaju далматинских епархија:
Бихомоторско-Дубровачке, и
Далматинско-Истријске;

10) присаједињење автокефалних цркава:
Карловачке;
Херцеговачко-Захумске;
Зворничко-Гуздашке; и
Балвалучко-Бихаћке;

11) присаједињење автокефалних цркава:
Карловачке;
Црногорско-Приморске; и
двaju далматинских епархија:
Бихомоторско-Дубровачке, и
Далматинско-Истријске;

12) присаједињење автокефалних цркава:
Карловачке;
Херцеговачко-Захумске;
Зворничко-Гуздашке; и
Балвалучко-Бихаћке;

13) присаједињење автокефалних цркава:
Карловачке;
Црногорско-Приморске; и
двaju далматинских епархија:
Бихомоторско-Дубровачке, и
Далматинско-Истријске;

Karlovačke; Crnogorsko-Primorske; i dvaju dalmatinskih eparhija: Bokokotorsko-Dubrovačke, i Dalmatinsko-Istrijske sa pravoslavnom crkvom Kraljevine Srbije u jednu: „Autokefalnu Ujedinjenu Srpsku Pravoslavnu Crkvu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“. (b. Najviši Ukaz od 17. juna 1920. g).

U arhivu Jugoslavije iz 1933. godine, pod nazivom „Inventar sumarno analitički AJ69, MINISTARSTVO VERA KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA 1919–1929 (1918–1933)“, u uvodu je navedeno čija je nadležnost postojala nad crkvenim teritorijama koje su ušle u novostvorenu crkvu : „Jedinstvena Srpska pravoslavna crkva u Kraljevini SHS stvorena je maja 1919. ujedinjenjem pravoslavnih crkava na teritoriji nove državne zajednice. Ujedinjenje pokrajinskih pravoslavnih crkava i vaspostavljanje Srpske patrijaršije, 1919, omogućeno je neposredno posle Prvog svetskog rata. Do tada, ove pokrajinske crkve imale su različit položaj: Beogradska i Karlovačka arhiepiskopija i Crnogorsko primorska mitropolija (koriste naziv koji je dobila 1931, prim. S.J) bile su samostalne (autokefalne). Isti status imale su i dvije eparhije, Dalmatinsko-istrijska i Bokokotorsko-dubrovačka, koje su do tada podpadale pod upravu Bukovinsko-dalmatinske mitropolije. Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini imala je status samoupravne (autonomne) crkve pod upravom Vaseljenske patrijaršije u Carigradu. I pravoslavna crkva u Staroj Srbiji i Makedoniji, do 1912, zavisila je od carigradskog patrijarha.“

U udžbeniku „Istorija opšte hrišćanske i Srpske pravoslavne crkve“, po kojem su učili na Bogosloviji u Beogradu budući sveštenici SPC, a koji su napisali Z. Marinković i J. Igumanović, izdanje Beograd 1934. godine, na strani 131. doslovno piše: „Carigradska patrijaršija nije pretendovala nad Crnogorskom crkvom, držeći se kanoničkog pravila da crkvene granice jedne nezavisne države nemaju ulaziti u granice druge nezavisne države“. Postavlja se pitanje na osnovu koje nadležnosti je Vaseljenska patrijaršija priznala novouspostavljenu Ujedinjenu srpsku pravoslavnu crkvu kojom je prisajedinjena CPC koja ne potpada pod njenu jurisdikciju?

Kako bi se upodobilo prisajedinje autokefalne Crnogorske pravoslavne crkve tzv. Ujedinjenoj SPC odbjegli istoričar crkve iz

Rusije nakon Oktobarske revolucije Sergej Troicki je pokušao svojim tekstom iz 1933. godine da joj ospori autokefalnost. Troicki u svom tekstu najprije konstatuje da je Crnogorska mitropolija dobila autokefaliju 1766. godine, da bi zatim ustanovio da postoji problem crkvene suverenosti i da pojam autokefalija pravoslavnim kanonistima nije jasan: „Uzalud bismo tražili u kanonskim radovima tačnu definiciju toga najvažnijeg pojma, naći ćemo samo istorijske podatke o pojedinim autokefalnim crkvama“. Pa dodaje da u kanonskoj literaturi nije utvrđena razlika između crkvene autokefalije i autonomije i da zbog toga nema saglasnosti koje su pravoslavne crkve autokefalne, a koje su autonomne. Tako on odbacuje istorijski pristup i uvodi tezu da je autokefalna ona crkva koja ima svoj episkopat, koji sam može da rukopolaže. Potvrdu za to je našao u XII stoljeću, kod manje poznatog kanoniste T. Valsamona. Pored toga što je na četvrtoj strani svoga rada ubrojio Crnogorsku mitropoliju među autokefalne crkve, Troicki je, nakon potezanja teze Valsamona o nužnosti postojanja sopstvenog episkopata, naveo crnogorsku mitropoliju kao primjer, zaključivši da „čak apsolutna nezavisnost jedne crkve u svojoj unutrašnjoj upravi i svojim odnosima sa drugim crkvama, kakve su imale na pr. crkve Crne Gore i Sinajska, ne daje im pravo na naslov avtokefalnih, nego samo avtonomnih“. To je poslužilo SPC da razriješi unutrašnje probleme zbog nekanonskog i nasilnog prisajedinjenja Crnogorske autokefalne crkve i mogućnost raskola unutar nje (prišetimo se Amfilohijevog pisma ruskom patrijarhu od 10. juna 1992. godine, u kojem piše: „...da donesete rješenje o nekanonskom i pogrešnom unošenju Crnogorske mitropolije kao autokefalne crkve u Diptih Ruske pravoslavne crkve 1850. godine i da tu odluku u Diptihu opovrgnete, jer su u našoj svetoj Srpskoj pravoslavnoj crkvi takve prilike da postoji tendencija raskola u Crnoj Gori“).

Nije SPC samo u tom slučaju pribjegla laži, stvarajući na njoj mitomanske priče. Kako bi se uspostavio kontinuitet sa današnjom

SPC u Crnoj Gori izmišljeno je njeno osmovojekovno prisustvo na teritoriji Crne Gore. Crkve prije 800 godina nijesu bile nacionalne, već su, shodno kanonima, bile pomjesne. Vaseljenska, Aleksandrijska, Antiohijska, Jerusalimska, .. patrijaršija nijesu bile patrijaršije Vizantinaca, Otomanaca, Egipćana, Sirijaca, Jevreja ... već svih naroda, kao što su Kijevska mitropolija, Moskovska mitropolija koja se odvojila od nje i postala samostalna, ... i sve druge dobijale imena po metropolama, a ne po nacijama, koje tada nijesu ni postojale. Nakon velike šizme 1054. godine tadašnja srednjovjekovna crnogorska država pod imenom Duklja (po plemenu Diokleata) je ostala pod papskom krunom. Katoličanstvo se razvijalo oko gradskih centara u kojima su bile biskupske stolice: Risan, Kotor, Budva, Svač, Bar, Ulcinj, Doclea, Lontodokla, kao i oko puteva koji su povezivali gradove. Sve do kraja nezavisnosti Duklje, padom pod vlast srpske države Nemanjića, Dukljanska crkva je ostvarivala misiju zbog koje je osnovana, uspjevši da na prostoru svog djelovanja uveliko učvrsti jedan vjerski, kulturni i politički identitet. Krajem XII vijeka, nemanjićka Srbija je osvojila Duklju, sravnivši sa zemljom sve gradove, izuzev Kotoru, kojeg su zadržali da bi preko njega komunicirali sa svijetom. Duklja se našla u vazalnom odnosu i od 1195. godine Dukljom je vladao Vukan kao namjesnik, koji je preuzeo dukljansku kraljevsku tradiciju potpisujući se kao „Dioclie et Dalmatie rex“. Želeći da se osamostali od raškog župana Stefana, Vukan traži od pape Inocenta III 1198. godine da biskupije u Duklji ne budu potčinjene nadbiskupu u drugoj državi. U svom pismu Papi izražava svoju predanost katoličkoj crkvi: „Poslije Boga od svega više ljubim i poštujem majku rimsku crkvu“. Vukan je, po poznatim izvorima, umro 1209. godine.

Različiti su izvori kad je u Crnoj Gori iz Srbije došlo pravoslavlje. Po nekim izvorima to je 1219. godine, a mnogi izvori govore o kasnijem periodu. Na teritorije tadašnje Srbije su postojale tri eparhije koje su bile podređene Ohridskoj

arhiepijskoj koja je pripadala istočnom hrišćanstvu: Raška, Lipljanska i Prizrenska eparhija. Rastko, ili Sava Nemanjić je, koristeći konflikt između Nikejskog carstva i Epirske despotovine, kupio od patrijarha Germana II i Teodora Laskarisa, nikejskog cara, zvanje arhiepiskopa i proglasio autonomiju za svoju arhiepijsku, suprotno kanonskim pravilima, odvojivši je od Ohridske arhiepijske. Ohridski arhiepiskop Dimitrije Homatijan, potom baca anatemu na Savu Nemanjića: „...isključujemo te iz zajednice vjernih kao prestupnika zapovjesti svetih i božanskih kanona i kao narušioca i smutitelja crkvenog ustava, koji su sveti oci od početka ustanovili...“ Sava Nemanjić osniva zetsku pravoslavnu episkopiju na teritoriji koja je do tada bila pod isključivom crkvenom vlašću dukljansko-barskog nadbiskupa sa dvije eparhije, u Stonu i na Prevlaci. Benediktinske opatije i samostani, lišeni podrške dukljanskih vladara, postepeno gube svoju važnost i igraju sve manje važnu ulogu u prosvjećivanju naroda i izdržavanju škola. Proces uvođenja pravoslavlja se nije desio odmah i trajao je čak i stoljećima, sa različitim uspjehom u različitim djelovima zemlje.

Prvi korak ka stvaranju samostalne crnogorske crkve učinjen je u vrijeme dinastije Balšića i osamostaljenja Zete nakon 1335. godine. Balšići su u Zeti, dolaskom na vlast, zatekli dvije crkve – katoličku i pravoslavnu. Veliki broj katolika dovodio je Balšiće do nedoumice, pa su Stracimir i Đurađ uputili 1368. godine katoličkog episkopa iz Svača Papi sa iskazanom spremnošću potpunog prelaska na katoličanstvo. Papa je prihvatio iskazanu spremnost, nakon čega Balšići pismom od 29. januara 1369. godine upućenim Papi iskazuju zadovoljstvo i obavezu uvođenja učenja katoličke crkve. U nauci su odavno prihvaćeni izvori koji potvrđuju da su Balšići, predvođeni najstarijim bratom Stracimirom, početkom 1369. godine, prešli u katoličku vjeru i priznali papu Urbana V za vrhovnog vjerskog poglavara svoje crkve.

Tek početkom XV stoljeća (1403. godine) Balša III vraća pravoslavlje u Zetu. Ili, bolje reći, Jelena Balšić, kćer spskog kneza Lazara i kneginje Milice i supruga Đurđa II Balšića, koja nakon smrti Đurđa II postavlja svog maloljetnog sina Balšu III na presto i postaje pokrovitelj i zaštitnik svih pravoslavnih crkava u državi. Za vrijeme krajinskog arhiepiskopa Josifa i u vrijeme prestanka postojanja Pečke arhiepiskopije 1463, Zetska mitropolija se približila Ohridskoj arhiepiskopiji.

Ovđe je potrebno razjasniti da Žička arhiepiskopija, koju je osnovao Sava Nemanjić, nije bila nezavisna, ona je bila samo samoupravni dio Ohridske arhiepiskopije, a docnije kao Pečka arhiepiskopija i Vaseljenske patrijaršije. Naime, kad je Žička arhiepiskopija preseljena iz bezbjednosnih razloga u Peć, Dušan Silni je 1346. proglasio nekanonski pečkog arhiepiskopa Joanikija II za srpskog patrijarha i uzdigao Pečku arhiepiskopiju na rang patrijaršije. Carigradski patrijarh Kalist I je zbog toga bacio anatemu i prokletstvo na Dušana Silnog, Joanikija II i cijeli srpski narod i izopštio ih iz „Pravoslavne katoličanske crkve“. Iako Srbi do današnjeg dana Pečku arhiepiskopiju nazivaju patrijaršijom, ona kao takva nije nikada priznata od Vaseljenske patrijaršije. Otuda i ne koristimo naziv „patrijaršija“ jer su patrijarsi Carigrada, Aleksandrije, Antiohije i Jerusalima 1531. posvjedočili i ovjerali svojim potpisima da nikada nije postojala autokefalna Pečka arhiepiskopija, već da je od početka, i kao Žička arhiepiskopija, potčinjena Ohridskoj arhiepiskopiji. Samim time ona nije mogla, kao dio Ohridske arhiepiskopšije, biti uzdignuta na viši rang od nje.

Ivan Crnojević (vladao od 1465. do 1490. godine, sin Stefana I. Crnojevića, crnogorskog vladara od 1451. do 1464–1465. godine i majke Marije koja je bila rođena sestra albanskog vladara Skenderbega) podiže ustanak 1481. godine protiv Turaka sa uspjehom, osniva novi centar Obod i podiže dvor i manastir na Cetinju. Ivan Crnojević poveljom od 4. januara

1485. godine osniva Mitropoliju i poklanja joj dio feuda, pravo ribolova na Skadarskom jezeru, dio prihoda od carina, solane, mlinove,... Ovaj akt je poslužio kasnije da crnogorski mitropoliti istaknu svoje pravo na vladavinu Crnom Gorom. Taj datum se smatra kao dan osnivanja autonomne Cetinjske mitropolije, nad kojom su formalnu jurisdikciju imale Ohridska arhiepiskopija i kasnija Pećka arhiepiskopija, sve do njenog ukidanja beratom sultana Mustafe III je 11. IX 1766. godine, kada Cetinjska mitropolija dobija punu samostalnost. Sve do njenog nasilnog i nelegalnog ukidanja 1918. godine i pripajanja novostvorenoj Ujedinjenoj srpskoj pravoslavnoj crkvi. Ohridska arhiepiskopija se pod vlašću Grka fanariota takođe ugasila 1767. godine.

Uostalom i sama država Srbija u svom Zakonu o crkvama i verskim zajednicama, *Sl. glasnik RS*, br. 36/2006, u članu 11. uspostavlja pravni kontinuitet od 21. maja 1836. godine, kada je ušla u pravni sistem države, iako je osnovana 1831. godine, kao samouprava u okviru Vaseljenske patrijaršije. Tek 1879. godine, nakon međunarodnog priznanja na Berlinskom kongresu 1878. godine, dobija status autokefalne crkve, saglasno kanonskim pravilima (17. Pravilo IV Vaseljenskog sabora i 38. Pravilo Trulskog sabora) da nezavisna država ima svoju nezavisnu crkvu. Taj član 11 glasi:

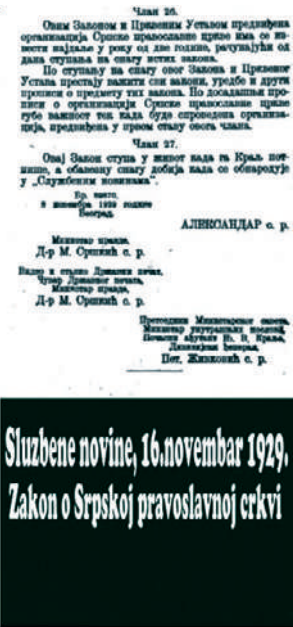
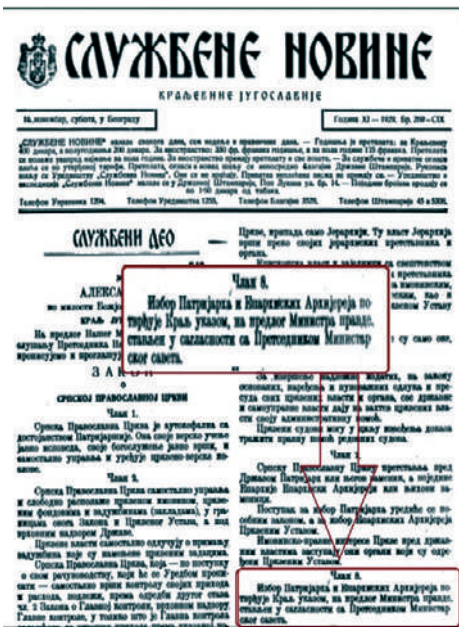
„Srpskoj Pravoslavnoj Crkvi priznaje se kontinuitet sa pravnim subjektivitetom stečenim na osnovu Načertanija o duhovnoj vlasti (Odluka Narodne Skupštine Knjaževstva Srbskog od 21. maja 1836. godine) i Zakona o Srpskoj Pravoslavnoj Crkvi (*Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, broj 269/1929).

Srpska Pravoslavna Crkva ima izuzetnu istorijsku, državotvornu i civilizacijsku ulogu u oblikovanju, očuvanju i razvijanju identiteta srpskog naroda.“

Postavlja se pitanje kako crkva osnovana 1831. godine, koja je dobila tomos 1879. godine i koja je ušla 1920. godine u sastav Ujedinjene srpske pravoslavne crkve može da ima u matičnoj

zemlji Srbije pravni kontinuitet od 1836. godine, a u Crnoj Gori joj se u državnim dokumentima i zakonima priznaje pravni kontinuitet sa 1219. godinom? Činjenice neumoljivo govore da sadašnja SPC u Crnoj Gori postoji od 1920. godine, kada je kao novostvorena Ujedinjena crkva usisala u sebe Crnogorsku pravoslavnu Crkvu i Cetinjsku mitropoliju, koja je dobila status eparhije Ustavom SPC iz 1931. godine (Službene novine Kraljevine Jugoslavije 275-86/1931) kao 20-ta eparhija SPC pod imenom „Crnogorsko – Primorska eparhija sa sedištem na Cetinju“. Ta novostvorena ujedinjena crkva je ušla u pravni sistem Kraljevine Jugoslavije Zakonom o Srpskoj Pravoslavnoj Crkvi („Službene novine Kraljevine Jugoslavije“, broj 269/1929) i promjenila ime u Srpska pravoslavna crkva.

Etnička pripadnost ima veliki značaj kod svih vjerskih zajednica na Balkanu, sa izraženom vezom između etniciteta i religije. Čak se može tvrditi da su etnička i konfesionalna pripadnost u tolikoj korelaciji da se može postaviti teza da je u XIX stoljeću

konfesija bila odlučujuća u formiranju nacionalnog bića Srba i Hrvata. Takođe, preko vjerskih osećanja i djelovanjem crkava pokušavali su se ostvariti politički ciljevi imperijalnog tipa. Svetosavska ideologija postala je oprobano sredstvo asimilatorskog pravljenja svijesti kod pravoslavnih djelova (Srbima okolnih) naroda koji su se, poslije tzv. Velikog (Prvog) svjetskoga rata, našli u granicama Kraljevine SHS. Svetosavlje se naslanja na ideju o „izabranom narodu“ što ga svrstava među ideologije rasizma. U okviru SPC stvarana je fikcija zajedništva promovisanjem pojma sabornosti. Ideologija svetosavlja izazvala je podjele i među Crnogorcima, stvarajući unutrašnje protivnike crnogorskoga identiteta i države. Neriješeno crkveno pitanje u Crnoj Gori omogućilo je instrumentalizaciju crkava na teritoriji Crne Gore u razbijanju crnogorskog nacionalnog bića i učinilo otvorenim pretenzije prema Crnoj Gori. Otuda i veliki i udruženi otpori SPC i političkih aktera sa srpske političke scene, uz sadejstvo drugih institucija, koji su sebi postavili kao cilj negiranje prava crnogorskog naroda da obnovi svoju autokefalnu pravoslavnu crkvu. Suština političko-ideološkog programa

<p>u skladu sa zakonom i e ili verske zajednice. verski službenici ne govornost pred držav- ostupaње при обављању и која се врши у складу</p> <p>verski službenik ima vidovima javnog živote- ono unutrašnjim прави- odlukom цркве и verske да.</p> <p>ничавати грађанска или ника, односно правосла- еговог верског положаја</p> <p>ити позван да сведочи о има које је сазнао при-</p> <p>ни орган лиши слободу ерског службеника, ду- обавести надлежни ор- ке заједнице којој исти</p>	<p>основу посебних закона, и то Исламска верска заједница и Јеврејска верска заједница.</p> <p><i>Српска Православна Црква</i></p> <p>Члан 11.</p> <p>Српској Православној Цркви признаје се кон- тинuitет са правним субјективитетом стеченим на основу Начертанија о духовној власти (Одлу- ка Народне Скупштине Књажевства Србског од 21. маја 1836. године) и Закона о Српској Право- славној Цркви („Службене новине Краљевине Југославије”, број 269/1929).</p> <p>Српска Православна Црква има изузетну исто- ријску, државотворну и цивилизацијску улогу у обликовању, очувању и развијању идентитета српског народа.</p> <p><i>Римокатоличка Црква</i></p> <p>Члан 12.</p> <p>Римокатоличкој Цркви се признаје континуи- тет са правним субјективитетом стеченим на основу Закона о конкордату између Краљевине</p>
<p>U Zakonu o crkvama države Srbije priznaje se pravni kontinuitet SPC od 1936. godine. Nema ni pomena o nekim 800 godina!</p>	

SPC sadržana je u tezi po kojoj srpska nacija u simbiozi sa snažnom pravoslavnom crkvenom organizacijom treba zajednički da ostvari nacionalni program, u svakom pogledu kompaktan i homogen etnički, vjerski i politički. U pomenutom 11. Članu Zakona o crkvama i vjerskim zajednicama Srbije, u stavu drugom se nedvosmisleno i govori o ulozi SPC, đe se kaže: „Srpska Pravoslavna Crkva ima izuzetnu istorijsku, državotvornu i civilizacijsku ulogu u oblikovanju, očuvanju i razvijanju identiteta srpskog naroda“. I nije problem kad to radi u svojoj državi. Problem je kada se to dešava na teritoriji druge suverene države!

Beogradska patrijaršija, uz sadejstvo državnih vlasti Srbije, nakon smrti mitropolita Amfilohija Radovića, obezbjedila je preko novopostavljenih čelnika eparhija u Crnoj Gori potpunu kontrolu i lojalnost, birajući osobe bez ikakvog intelektualnog i teokratskog autoriteta, osobe koje su svoj uspon u SPC obezbijedile isključivo velikosrpskim, nacionalističkim djelovanjem, koje je često prelazilo u čisti šovinizam prema crnogorskom narodu i nacionalnim manjinama u Crnoj Gori. Činjenica da sljedbenici SPC u Crnoj Gori većinom veoma malo znaju o hrišćanstvu i što propovjedaju svete knjige, da svoj odnos prema crkvi svode na paganske rituale i novokomponovane manifestacije pobožnosti i sujevjerja, omogućili su veliki uticaj SPC na dobar dio stanovništva, obezbjeđujući na taj način veliki politički uticaj Srbije i crnogorskih satrapa njene politike u Crnoj Gori. Sama suština svetosavlja, kao ideologije koja je u dubokoj koliziji sa principima hrišćanske dogme, koje (svetosavlje) propovjedanjem etnofiletizma, nacionalizma, šovinizma, uzdizanjem lika Sv Save kao rodonačelnika takve crkve, podsticanjem hegemonizma, nasilja, masovnih ubistava i etničkog čišćenja, slavljenjem zločina i zločinaca, u opreci je sa svim osnovama Dekaloga i svetih kanona. Počev od „Ne pravi sebi idola niti kakva lika; nemoj im se klanjati, niti im služiti“,

pa do nepoštovanja većine od 321 ustanovljenog pravila vasseljenskim saborima, usvojenih Trulskim saborom i Fotijevim Nomokanonom, koji su 920. godine Carigradskim saborom, uz prisustvo četiri patrijarha istočnih crkava, postali i zvanični pravni akti hrišćanske crkve. Iako je za hrišćansku crkvu jeres bavljenje sekularnim, SPC u Crnoj Gori djeluje prevashodno kao ideološka, parapolitička i paramilitarna organizacija, kao produžena ruka velikosrpskog projekta krvi i tla.

Profesor Bogoslovskog fakulteta, jerej dr. Vladan Perišić, smatrao je devedestih godina XX stoljeća zabrinjavajućom činjenicom da je kod Srba „došlo do toga da nacionalizam postane potvrda pravoslavne vere“. „Izjednačavanje vere i nacije mnogo je koštalo Pravoslavnu crkvu, a i ubuduće će ako se ne izbriše znak jednakosti između njih“, a SPC se ne oslobodi pomenutog „zagrljaja“ i vrati svojoj „misiji svedočenja Hristove nauke koja ne poznaje nacije“ i u kojoj, kako piše u Jevandjelju, „nema ni Grka, ni Jevrejina“. Međutim, patrijarh SPC Pavle (Gojko Stojčević) 1990–2009, konstatovao je da je SPC tokom cijele svoje istorije morala da „ostavi po strani svoje primarne dužnosti“, kako bi se aktivno uključila u borbu za „ujedinjenje srpstva“, sve dok svi Srbi ne budu bili u istoj državi, smatrajući legitimnim da „svoje primarne dužnosti“ „ostavi po strani“ i da se bavi politikom, a po potrebi i ratovanjem. Takvo stanovište inače je opšteprihvaćeno u SPC i karakteristično je za sve velikodostojnike i većinu sveštenstva SPC.

Crna Gora se nalazi u položaju koji se može samo uporediti sa najtragičnijim periodom njene istorije, kada je 1918, nelegitimnom nazoviskupštinom, protivno Ustavu i zakonima Kraljevine Crne Gore, protivno međunarodnom pravu i svim pravnim uzusima, prestala da postoji i nasilnom aneksijom pripojena Kraljevini Srbiji. Zahvaljujući SPC, vlast su danas preuzeli sljebenici ideološke matrice po kojoj su devedesetih godina prošlog stoljeća na vlasti u Crnoj Gori bile marionete velikosrp-

skog projekta Beograda, koji je prouzrokovao ratove na tlu bivše Jugoslavije, na stotine hiljade mrtvih, osakaćenih i milione raseljenih. Ista ta ideologija je na djelu i sada, samo sa drugim sredstvima i sa drugim akterima u Crnoj Gori, spremnim da je slijede do svođenja Crne Gore na puki državni provizorijum, na formalni subjektivitet, na političku, nacionalnu, kulturnu, ekonomsku i svaku drugu srpsku provinciju, sličnu sadašnjoj tvorevini znanoj kao Republika Srpska.

RELIGIJE, MITOVI I MISTIKA

Božidar Šekularac

This work is dedicated to the theory and methodology of the study of religion and its role in the modern world, primarily from the perspective of cultural history. The influence of religion on politics in certain countries has become and continues to be stronger, but also remains an inseparable part of the social psychology of broad segments of population.

We tried to define basic characteristics of religion and myths in our country and in the world, their origin and genesis. In the context of modern formalist and structural approaches to religion and methodology, these questions have only just been raised.

Ovaj rad je posvećen teoriji i metodologiji proučavanja religije i njenoj ulozi u savremenom svijetu, prije svega iz ugla kulturne historije. Ovo tim prije što je uticaj religije na politiku u pojedinim zemljama postao i biva sve jači, ali i nerazdvojni dio socijalne psihologije širokih slojeva naroda. U mnogim krajevima svijeta još uvijek su snažni tradicionalno religiozni temelji života. Pod uticajem religioznih i vjerskih učenja svakim danom je sve više mladih. Takvo stanje je prepoznatljivo naročito kao pojava u osnovi koje leži socijalni korijen i uloga u ideološkoj borbi.

Ruski teoretičar L. B. Nikoljski, pri analizi teme o religiji u pojedinim zemljama, ističe da je religija jedan od oblika društvene svijesti i ideologije koji se odnosi na nadgradnju koja obilato opslužuje jezik. Saglasno religioznoj koncepciji državnog nacionalizma, etnobazirajući faktor takve nacije je religija, u zajednici

sa ekonomskim životom, teritorijom, kulturom i jezikom. Navodi primjer Pakistana i Bangladeša, ali se ova definicija može primijeniti na mnoge zemlje i danas.

Religija je višepлана i veoma složena pojava koja se može i mora istraživati sa više aspekata: njenog sadržaja i istorijskih formi u sklopu realnog funkcionisanja, socijalne namjene i uloge itd.

Sa filozofskog aspekta izučava se suština religije kao oblika društvene svijesti, religijskog – sadržaj različitih vjeroučenja, religioznih vjerovanja u istorijskom procesu, etnografskog – životno funkcionisanje raznih vjerovanja kao i sociološko-etničko funkcionisanje religije.

Etimološki se pojam „religija“ izvodi od latinske riječi *religio* – izražavanje poštovanja Boga. Neki smatraju da je religija protokolarno izvođenje obreda. Drugi je definišu kao skup želja, nastojanja i težnji čovjeka za onim što nema. Teološka koncepcija određenja pojma religije polazi od toga da je religija po svojoj prirodi izvansocijalna i da ima nadnaravni izvor u prirodi. Sociolozi religiju obično istražuju kao skupni fenomen.

Religija predstavlja vjeru u postojanje natprirodnih sila – boga ili bogova, duhova, anđela itd. Religiozna forma određenih ideologija iznikla je u starim vremenima kao posljedica bespomoćnosti prvobitnog čovjeka pred nepoznatim silama prirode. Do promjena je došlo u zavisnosti od društveno-ekonomskih formacija. U prvobitnoj zajednici postojao je kult *animizam*, kult životinja, ali i kult biljaka – *totemizam* i kult predmeta – *fetišizam*.

Tek kasnije je nastao kult predaka kao odraz vladajućih rodovskih odnosa. U narednom periodu i stepenu društvenog razvitka nastaje vjera u moć bogova, koji upravljaju stihijskim silama prirode – tzv. *mnogoboštvo*.

Pojavom vlasti careva, pojavljuje se *jednobožje* kao fantastično utjelotvorenje u religiji monarhija, javlja se hrišćanstvo, jedna od najrasprostranjenijih religija, uporedo sa islamom i budizmom. Religija u određenoj mjeri podržava i učvršćuje interese odre-

đenih klasa društva, a često se i obilato koristi u političke svrhe.

U mnogim zemljama svijeta nastaju religije sa specifičnim klasifikacijama. Tako *Baltička religija* podrazumijeva religijska shvatanja, mitove i kultove naroda na sjeveroistočnim obalama Baltičkog mora i to Prusa, Litvanaca i Letonaca, kod kojih bog *Saule* zauzima središnje mjesto.

Etrurska religija obuhvata Etrurce naseljene zapadno od Apenina, između dolina Tibra i Arne. Prema riječima Tita Livija bili su religiozniji od svih naroda upućenih u religijske obrede.

Najiscrpniji izvori za rekonstrukciju germanske mitologije i religije su djela staronordijske književnosti. O religiji germanskih plemena može se suditi na osnovu arheološke i pisane građe u dugom periodu.

Grčka religija podrazumijeva religijska shvatanja, kultove i rituale populacije još od 2100. do 1900. godine prije nove ere i naseljavanja Balkanskog poluostrva.

Iberska religija podrazumijeva vjerovanja, kultove i rituale Iberijaca i njima srodnih naroda na Pirinejskom poluostrvu, čija je kultura dostigla vrhunac između VI i XVIII vijeka prije nove ere.

Ilirska religija podrazumijeva religijska shvatanja, kultove i rituale indoevropskih plemena koja su naseljavala jugozapadne dijelove istočne obale Jadrana na Balkanskom poluostrvu.

Skitska religija je ona nomadskih plemena iranskog porijekla koja su boravila u stepama od Crnog mora, između Dnjestra i Aralskog jezera, u razdoblju od VII do III vijeka prije nove ere.

Slovenska religija obuhvata religijska shvatanja, kultove i rituale najmnogobrojnijeg ogranka indoevropske populacije koja je već u prvoj polovini I milenijuma prije nove ere naseljavala teritoriju između Dona i Karpata.

Izvori za slovensku religiju su veoma oskudni i fragmentarni.

Što se tiče istorije antike i srednjeg vijeka, računajući i slovensku religiju mnogo toga je sporno. Razlozi su brojni, a čini se, osnovni je to što je balkanski slovenski svijet, skoro dva

milenijuma, bio prinuđen da mijenja gospodare i živio u neizvjesnosti kome poretku pripada. U evropskim zemljama vjekovima se pišu i tumače drevna dokumenta o istoriji Balkana, ali do nas je malo toga dopiralo. Balkanske države stvorene u raznim vremenima sanjaju i dalje svoje evropske snove, dozivajući mitove i oslanjajući se na njih često pišu svoju istoriju, uprkos brojnim nedoumicama i sporovima, koji traju vjekovima. Kako se ne uklapaju u mitove o brojnim izvorima, dokumentima, prevashodno grčkim i latinskim, hronike epoha se prećutkuju.

Što se tiče religioznih prilika u svijetu u doba osnivanja hrišćanske crkve, Judejci su bili jedini narod, koji se držao *monoteizma*, tj. koji je poštovao jednog nevidljivog boga, dok su drugi narodi pored *panteizma* (obožavanje univerzuma), služili *politeizam*, tj. mnogoboštvo i čulne pojmove o božanstvu. Vavilonci i njima srodni narodi, obožavali su zvijezde, Persijanci vatru, i pored duhovnih i etičkih religijskih pojmova Egipćani su obožavali životinje, dok su Grci i Rimljani personifikovali prirodne sile. Ova božanstva su imala u vjeri naroda legendarnu istoriju, mit, mitove o bogovima u sklopu opširne mitologije.

Držeći se religiozne težnje i osjećanja stranih religija, kod Rimljana dolazi do osnivanja hrišćanske crkve. Do osnivanja hrišćanske crkve dolazi u vrijeme tzv. zlatnog doba obrazovanja i kulture starog vijeka u vrijeme Augustovo.

Hrišćansku crkvu je osnovao Isus Hristos, a osnovana je među Judejcima, čija je religija ustrojena iz božanskog otkrovenja u očekivanju željenog Spasitelja.

Pored religijskih stavova o hrišćanstvu postoje i autentična svjedočanstva, kao što je samo svjedočenje Plinija Mlađeg (62–110), koji je kao namjesnik u Vitiniji za vrijeme cara Trajana, od godine 101, u jednom izvještaju caru, o hrišćanima svoje provincije, svjedočio da ovi ne čine zlo, najstrožije se obavezuju na dobro, a najveća im je krivica ili zabluda što se određenog dana skupljaju i pjevaju Hristu, kao nekom bogu, pohvalnu

pjesmu. Sličnih svjedočenja nalazimo kod pisaca Tacita i Svetonija, historičara Josifa Flavija i drugih.

Kult hrišćanstva se razvijao uporedo. Međutim, kult ikona brže je napredovao i dostigao veće dimenzije na Istoku, nego na Zapadu, tako da je ovaj kult na Istoku već bio sasvim razvijen u XVIII vijeku. Već u prvoj polovini XIX vijeka na Zapadu se nije išlo dalje od upotrebe ikona kao ukrasa u crkvi, kao sredstava za religioznu poruku i kao religioznih spomenika.

Širenje hrišćanstva na Balkanskom prostoru nije dovoljno izučeno i slabo je poznato, jer su crkvene organizacije, stvorene u doba kasnog Rimskog Carstva, razorene u vrijeme avarsko-slovenskih napada i slovenskog naseljavanja. Doseljeni slovenski narodi bili su pagani i kao takvi su predstavljali zahvalno tlo za misionarsku djelatnost iz susjednih hrišćanskih država, prije svih Vizantijskog Carstva. Čak su i hrišćanski vladari bili dužni da šire hrišćanstvo i povećaju broj hrišćanskih vjernika. Primanjem hrišćanstva usvajala se i predstava o svijetu kao hrišćanskoj vaspaljenoj na čijem čelu stoji vizantijski car kao hrišćanski namjesnik na zemlji.

Mit, nastaje i raste na epici, koja slavi zajedno bogove i junake. Izvor religioznih narodnih misli upravo su epske pjesme. Pričanje u epskim pjesmama je dijelom i mistično. Prema istorijskim podacima najmanje je poznata religija slovenskih naroda na Balkanu, ali se praznovjerje kao talog stare religije najduže održalo. Smatra se da je tome razlog što su maštanje, vjerovanje i običaji patrijarhalni, vjekovima utemeljeni u svijest naroda, putem pričanja, pripovijedanja, kazivanja. Otuda mišljenje M. Milera da „pamćenje naroda prijanja čudnom postojanošću za svoje pripovijetke“.

Imajući to u vidu i slovensku tolerantnost, jedan dio stare vjere primi bogomilstvo kao novu religiju, svjesno i ravnu hrišćanstvu.

Bogomilstvo se od XIII vijeka raširilo u balkanskim zemljama a pomogle su dvije okolnosti: slična dogma, bogomilska i narodna i tolerantnost hrišćanstva.

Dakle, bogomili su bili pristalice hrišćanskog učenja koje se razvilo kod slovenskih naroda na Balkanu od X do XV vijeka, u X vijeku u Bugarskoj, a u XIII vijeku su razbacani po srednjoj Evropi i vuku manihejsku sektu.

Na razvoj crkve, sa hrišćanskog gledišta, uticala su učenja u varijantama ortodoksije koja su vrlo dostupna. Međutim, rjeđe se nailazi na učenje o istoriji hrišćanstva u kontekstu religije, naročito u odnosu na proučavanje istorije drugih religija.

Sticanjem socijalnih, ekonomskih, društvenih i političkih okolnosti u raznim zemljama, pojavljuju se nove religije kao što su hinduizam, budizam, islam i dr.

Hinduizam je socijalno religiozni sistem u Indiji. Obuhvata sve običaje, vjerske obrede i shvatanja, tradicije i mitologije koje su sankcionisane svetim knjigama i propisima *Brahmana*.

Islam (arapski islam) znači odanost pripadnost Bogu. Ovim imenom je Muhamed nazvao religiju koju je osnovao i čiji se najstariji dokumenti nalaze u knjigama *Kurana* i *Haditu*. Osnove islama sastoje se iz pet glavnih tačaka: vjera u Alaha, kao jedinog boga i njegovog poslanika Muhameda; *salat*, moljenje bogu pet puta dnevno; molitva, recitovanje svetih riječi, klanjanje i okretanje lica Meki; *zakat* prilog za sirotinju; oprost u mjesecu ramazanu; hadžiluk na ćabu u Meki.

Budizam – budhizam, predstavlja učenje *Gautame Budhe* (oko 557–447. prije nove ere). Indijska religija koju je osnovao Budha, je filozofija koja se sastoji iz dvije tačke: patnja i spasenje. Život je patnja, a uzroci patnje su strasti i žeđ i volja za životom. Oslobođanje od patnje je put stanja blaženog mira. Budha je u Indiji poštovan kao bog, sveti mudrac, otjelotvorenje boga Višnu.

Tradicionalni oblici religijskog vjerovanja opstaju u savremenom svijetu sa različitim stepenom životnosti. Najpovoljniji uslovi za razvoj religijskog života postoje u onim zemljama gdje su vjerske ustanove bez državne kontrole. Stvarnost religije se ne može poistovjetiti ni sa jednom ustanovom, kao što su,

recimo, državne crkve, ili hrišćanske vjeroispovijesti. Uporedno proučavanje religije omogućava i oslobađa od uskogrudog pogleda na religiju, razumijevanje istorijskog razvoja i posljedica raznih oblika religijskog djelovanja koji postoje u današnjem svijetu.

Prema mišljenju nekih autora u teološkoj spoznaji i teološkom mišljenju postoji određen sustav religijskih shvatanja, ona je apstraktna, dok je obična spoznaja očigledna i fragmentarna.

No, bez obzira na to sa kog aspekta se gleda na religiju potrebno je prethodno odgovoriti na sljedeća pitanja: 1) šta je to religija; njena suština? 2) gdje su korijeni religije? 3) kako se klasifikuju vrste religije? 4) istorijska periodizacija njenih oblika?

Odgovori na ova pitanja zavise prije svega od fona epohe i od pogleda na svijest samog istraživača (teist ili ateist, idealist ili materijalist itd.), ali i od toga do koje je mjere istraživač osmislio saznavne procese i metode shvatanja svijeta, zatim od ugla posmatranja, u kakvoj oblasti radi, te kojim konkretnim empirijskim faktima on operiše u datom trenutku.

U epohi socijalizma odgovori na ova pitanja su u osnovi bili oslonjeni na radove klasika marksizma. Tako se određenje religije definiše po Engelsu, da se „... svaka religija javlja kao nešto tuđe, kao fantastično odslikavanje vanjskih sila u glavama ljudi koje gospodare njima i u svakodnevnom životu, gdje zemaljske sile dobijaju slike i forme vanzemaljskih“. Istovremeno, istraživači date problematike teže da religiji daju svestrano određenje koje potpunije odslikava njenu socijalno-gnoseološku prirodu. U tom kontekstu religija je definisana različito: kao „vjera u natprirodno“; „religija je odraz realnih ljudskih odnosa“; „religija je odnos među ljudima povodom predstava o Bogu (o bogovima)“; „religija je odnos među ljudima povodom vjere u natprirodno“ itd.

Svaka od ovih definicija imala je svoje nedostatke. Kod prve je u pitanju čista „psihološkičnost“, bez rasvjetljavanja socijalno-gnoseološke suštine religije, kao što je bilo Engelsovo određenje.

Drugo određenje ne dozvoljava da se odvoje religiozne forme „vjere u natprirodno“ od nereligioznih formi.

Kad je u pitanju sam termin „fantastičan“ poznati ruski historičar religije R. Ajdinjan kaže da on otkriva gnoseološku suštinu religije i istovremeno ukazuje na jedan od njegovih izvora. Njega može zamijeniti nekoliko bliskih po sadržaju termina, kao što su: „iluzorni“, „lažni“, „iskrivljeni“, „prividni“ i „izopačeni“ ali bez uzimanja njihovog punog određenja.

Još u grčkim mitovima fiksirana je mistifikacija i pripisivanje božanske moći prirodnim pojavama. Tako je u početku Mars bio bog prirode, a kasnije samo bog rata. Takvo određenje se ne može smatrati zadovoljavajućim ukoliko se ne razlikuje religiozna fantastična slika od nereligiozne.

Treće određenje religije i odnos među ljudima u odnosu na predstavu o Bogu je manjkavo jer obuhvata samo teističke forme religije, gdje se religija javlja kao forma socijalne djelatnosti.

Na kraju, četvrto određenje objedinjava skoro sve prethodne nedostatke.

Kada se sve ovo uzme u obzir samo se nameće određenje da je religija forma društvene svijesti, tj. cjelokupnost predstava pojmova, ideja i pogleda na stvarni svijet kroz fantastičnu prizmu.

Još od prije hrišćanstva u gradovima ide istovremeno i širenje ove religije na izvangradske teritorije, gdje su nicali *pagusi* i velegospodara, i odakle je domorodačka sredina burno reagovala da je pojedine viđenije *peregrine* čak izbacivala iz svojih civiteta. Kao primjer P. Mijović navodi Crnogorsko primorje ističući da je u Kotoru postojala ranohrišćanska vjerska zajednica još od kraja antike.

Kasnije su postankom hrišćanstva na istoku nicali različite vjerske sekte i jeresi. Neke od njih opstajale su duže, neke kraće. Manihejska se najduže održala, jer je u osnovi imala dualističko načelo, bog i zlo sotona. Ovdje treba spomenuti one iz kojih je sastavljena bogomilska jeres.

U II vijeku poslije Hrista pojavili su se i *gnostici* (znanje), zato što su težili savršenijem poznavanju boga, svijeta, čovjeka i iskupljenja. Hrišćanska crkva je opovrgavala ove jeresi da su ih i hrišćanski vladari opovrgavali.

Bogomili su nastali u Bugarskoj u vrijeme slaboga cara Petra, između 927. i 976. godine. Potekli su od popa Jeremije prozvanoga „Bogomil“, poslije čega je ova jeres proširena u Trakiju i Makedoniju.

Bogomilska jeres se pojavila i u Zeti u početku XI vijeka, u vrijeme Sv. Vladimira Dukljanskog, a došla je iz Ohrida, mada je on bio protivan, pa nije uzela širi korijen.

Pažljivim izučavanjem etnografske, filozofske i religijske literature dolazi se do saznanja da se religioznim ne nazivaju sve fantastične predstave o natprirodnom, već one koje su povezane sa vjedom, nadom i pokušajima da se dobije praktična korist od toga natprirodnog. Otuda mađarski naučnik Ištvan Haan izvodi zaključak da je religija težila „da dostigne racionalne ciljeve djelujući iracionalnim metodama na iracionalne sile“. Praktična korist mogla je biti različita: materijalna, čisto psihološka, direktna ili posredna, trenutna ili u perspektivi. Ona se može sastojati i od izbjavljenja ili čuvanja od svega zlog – bolesti, stradanja, nezgoda, nesreće itd. da bi natprirodno pomoglo da se dođe do cilja. Postoji cio niz konkretnih načina izvlačenja koristi iz „fakata“ postojanja natprirodnih svojstava, sila, bića: magična bića, vražbine, molitve, gatanja, prinošenje žrtava, pričešće, čarobnjaštvo. Na višim stadijima razvitka religije analogne pojave smatraju se bogohuljenjem.

Poznato je da su klasici marksizma razlikovali socijalne i gnoseološke korijene religije, tj. izvore religije kao u socijalnom biću čovjeka, tako i u njegovoj svijesti. Otuda i Marksova misao da je „religija opijum naroda“. Lenjin je išao još dalje tvrdnjom da „nemoć eksploatisanih u borbi sa eksploatatorima neizbežno rađa nadu u bolji zagrobni život, kao što nemoć u borbi s prirodom budi vjeru u bogove, čudesa, đavole i sl.“

Ovdje je, dakle, riječ o nemoći čovjeka pred prirodnim silama kao korijenima religije. Međutim, i savremeni čovjek s ateističkim pogledom na svijet je takođe nemoćan pred opasnostima kojih se boji, kao što su nepogode, potopi, oluje, tajfuni i sl. Čovjek ih ni sada ne može spriječiti i ne razlikuje se u tome od prvobitnog čovjeka. Dakle, nije korijen religije samo u ljudskoj nemoći, već i u karakteristikama razvitka njegovih sazajnih sposobnosti, njegovog mišljenja. Ovdje je riječ o slaganju gno-seoloških i socijalnih korijena religije, koji kao da proističu jedan iz drugoga.

Klasifikacija religioznih formi mora biti istorijska, tj. ona mora sadržati suodnos formi religije u razvoju i istorijskoj vezi sa njihovom genezom.

Iz mnoštva pokušaja klasifikacije stadijuma u razvoju religije navešćemo samo neke:

B. I. Šarevskaja navodi: rodo-plemenske kultove, nacionalno-državne i svjetske kultove. U tom sastavu su rane forme religije, kao: totemizam, kult predaka i politeizam.

A. F. Anisimov ukazuje na rane stadije razvitka religije: totemizam, antropomorfnu kult prirode i stihije, kult životinja, oličenje prirodnih i društvenih sila, utvrđivanje hijerarhije u svijetu duhova – domaćina, patrijarhalni duh predaka i rana forma politeizma.

J. I. Semjonov razlikuje četiri forme religije u njihovom istorijskom redosljedu: magija, manizam, animizam (ili demonizam) i teizam.

Iz ovih nekoliko primjera jasno je da se ovdje radi o čistoj proizvoljnosti jer razne klasifikacije donose različit broj kategorija uz odsustvo adekvatnog određenja pojma religije.

Što su onda forme religije? Ovdje se svakako ne mogu ubrijati magija, gatanje, vražbine, sve vrste kultova i obreda.

Totemizam se uzima za rod religije pa se definiše kao forma religioznih vjerovanja koja se bazira na predstavama o natprirodnoj vezi između bilo kog člana roda živih bića određene

grupe. Totemizam je bio rasprostranjen naročito kod prvobitnih naroda svijeta.

Animizam je takva forma religije koja se zasniva na predstavama o postojanju dvojnika koji žive u samim stvarima i upravljaju njihovim „životnim“ funkcijama. U prošlosti su duše – dvojnici pripisivane samo životinjama i biljkama. To je vjerovanje naroda o djelovanju duša i duhovnih sila u prirodi.

Demonizam je forma religije koja za osnovu uzima predstave o postojanju u prirodi natprirodnih bića – demona (duhova). U hrišćanskoj mitologiji – demon = đavo, zli duh.

Teizam je forma religije koja se bazira na predstavi o postojanju Boga (bogova). Da je teizam posljednja i najmlađa forma prihvataju svi historičari religije. To je religiozna dogma koja vidi Boga u vidu posebne ličnosti sa razumom, stvoritelja svijeta kojim upravlja.

Fetišizam – podrazumijeva religiozno poklonjenje predmetima – fetišima. Otuda je nastala i istomena forma religije. Kao primjer fetišizma mogu se uzeti ikone kao odslikavanje Boga.

Uz vjerovanje u religijama je razvijen i pojam svetoga koji se razlikuje od običnoga, profanoga, svakidašnjeg. Pri tome svaka stvar može biti sveta. Kod muslimana je to knjiga – *Kuran*, koja kod hrišćana ima određenu kulturnu vrijednost. Kod hrišćana je krst sveti simbol, dok je kod muslimana to predmet koji ima određenu umjetničku vrijednost. Sveti se upotrebljava kao epitet za Boga i njegovo trojstvo – Sveti Otac, Sveti Duh i Sveta Trojica, zatim svetaca mučenika, za imena apostola i crkvenih otaca (Sveti Apostol Pavle), za imena predmeta, mjesta, relikvija, događaja i praznika, vezanih za religiju i religiozne obrede, npr. Sveta Gora, Sveta Nedelja itd.

Imena, zaštita i likovi svetaca su važno sredstvo za učvršćivanje hrišćanske vjere. Kultovi različitih svetaca često zavise od

mjesne tradicije, najviše od prisustva svetih mjesta u okruženju, a posebno patrona crkve.

Religija ima razvijen sustav vjerovanja, običaja i obreda. Pripadanje religiji, po pravilu, podrazumijeva, u praksi participaciju u običajima i obredima. Time se jača religioznost čovjeka. Religijski običaji su ustaljen način ponašanja vjernika u datim uslovima, koji se smatra obaveznim. Obredi su sankcionisani pisanim religijskim autoritetima ili drugim propisima religijskih zajednica.

Nepristrasno proučavanje vjerskih tradicija znači izučavanje njihovih stvarnih istorijskih vrijednosti i u pojmovima ideja koje donose, ličnosti koje su ih stvorile i društva za koje su vezane. Velike religijske tradicije se donekle prepliću, naročito u Evropi zbog čega treba proučavati velike sisteme religijske misli i način na koji su širene religijske teme i ideje. Na taj način religija sa svojom istorijom se svrstava u naučne discipline.

Jedna od vječitih tema je predstavljanje četvorice jevanđelista i njihovi simboli u svjetskoj kulturi: Matej – anđeo u ljudskom obliku; Marko – lav; Luka – bik; Jovan – orao.

Ova četiri lika čine jednu od simboličnih univerzalija hrišćanskog svijeta.

Simbolika jevanđelista se pojavljuje u II vijeku u hrišćanskoj bogosloviji i umjetnosti i učvršćuje se u IV vijeku. Objedinjavanjem metoda tradicionalnog tumačenja biblijskih tekstova s rezultatima savremenih etnoloških istraživanja objašnjava se nastanak i značenje „četiri simbola“ koji su postali osnova sakralne simbolične kompozicije.

Uz to treba imati u vidu slovensku knjižnu i usmenu tradiciju, biblijske tekstove i njihovo tumačenje u okviru judejske i hrišćanske egzegetike, a takođe, materijalna svjedočanstva kulture radi pojašnjenja arhaičnih predstava koje leže u osnovi razvitka zoomorfnih sakralnih simbola.

U suštini simboli jevanđelista mogu se uzeti kao zooantropomorfni simboli četiri strane svijeta koje imaju duboke korijene u

judejskom i, šire, bliskoistočnom modelu svijeta. Ova simbolika je ustanovljena i u egipatskim paralelama prema predstavama koje su fiksirane u biblijskim tekstovima. Nešto kasnije u arhaičnim kulturama Evroazije i drugim zemljama svijeta.

Tipološke paralele simbolike nalazimo u knjižnoj simbolici životinja u Šestodnev u koji se oslanja na tradiciju ranohrišćanske egzogetike.

Posebno treba obratiti pažnju na razliku između mitologije i religije. Dok je mitološka kultura u principu neistorična, hrišćanstvo je istorično u visokom stepenu.

Hrišćanstvo kao predmet istorije i religije u odnosu na opštu istorijsku ideju predstavlja jedinstven fakt. Mitski junaci u legendarnim predanjima nalaze mjesto iz više razloga: kao simbol opšteg identiteta – etničkog i vjerskog osjećanja, kao nosilac folklorno-istorijske svijesti i kao legendarno predanje.

Ovdje se treba osvrnuti i na pojam *misterije* jer je u direktnoj vezi sa religijom. Naime, kod drevnih Grka i Rimljana predstavljala je tajne religiozne ceremonije, obrede, kod kojih se dijelom dozvoljavalo posvećenje.

Sa druge strane u Zapadnoj Evropi, u srednjem vijeku, misterije su se javljale kao dio katoličkog kulta i upražnjavale su se u crkvama. Kasnije se i biblijski tekst dopunjavao djelovima legendi, šala i komedija. Misterije su dobile karakter masovnosti i upražnjavane su na trgovima. Veoma su bile raširene u XIV–XV vijeku, u Francuskoj, Finskoj i Engleskoj.

Misticizam je nerazdvojni dio svih religioznih vjerovanja. Često su ga zloupotrebljavale razne ideologije u borbi protiv naučnih stavova i stajao je na putu nauke.

Istovremeno se mora imati u vidu mit i mitologija.

Mit predstavlja pričanje kojim se prenosi vjerovanje drevnih naroda o nastanku svijeta i pojava u prirodi, o bogovima i legendarnim herojima.

S druge strane *mitologija* je skup svih mitova (predanja o bogovima, herojima, raznim demonima i duhovima, koji su

nastajali kod svih naroda, u vrijeme kada su se ljudi osjećali bespomoćno u borbi sa silama prirode (mitski – basnoslovni, legendarni, izmišljeni i narativni).

Literatura:

- Айдинян Р. М., *Понятие религии и генезис религиозно-мистических представлений*, Категории исторических наук, Ленинград 1988.
- Анисимов А. Ф., *Этапы развития первобытной религии*, Ленинград 1967.
- Vujaklija, M., *Leksikon stranih reči i izraza*, Beograd 1980.
- Dučić N., *Književni radovi, IX, Istorija srpske pravoslavne crkve*, Beograd 1894.
- *Категории исторических наук*, Сборник статей, Ленинград 1988.
- Ling Trevor, *Istorija religije istoka i zapada*, Beograd 1993.
- Лёхина И. В., Петрова Ф. Н., *Словарь инностранных слов*, Москва 1954.
- Mijović P., *Kulture Crne Gore*, Titograd 1987.
- Nikčević V. D., *Duklja i Prevalitana*, Podgorica 2012.
- Nilević B., *Srpska pravoslavna crkva u BiH do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, Sarajevo 1990.
- Nodilo N., *Stara vera Srba i Hrvata*, Split 1981.
- Popović Jevsevije, *Opća crkvena istorija sa crkvenostatističkim dodatkom*, Sremski Karlovci 1912.
- *Преци и предтечи, митови и утопији на Балканите*, Благоевград 1997.
- Сборник *Религии мира*, Москва 1984.
- Семенов Ю. И., *О сущности религии*, Москва 1980.
- *Словарь иностранных слов*, Москва 1954.
- *Словенске старине*, часопис РАН, Славяноведение, бр.6, Москва 1998.
- Cvitković Ivan, *Religije suvremenog svijeta*, Sarajevo 1999.
- Cermanović–Kuzmanović A., Srejšević Dragoslav, *Leksikon religija i mitova drevne Evrope*, Beograd 1992.
- Шаревская Б. И., *Старые и новые религии*, Москва 1964.

DRŽAVNI POREDAK DUKLJE – ZETE (XI–XV VIJEK)

Petar Lekić

Medieval Duklja, and later Zeta, was one of the South Slavic countries that existed in the period from the 11th to the 15th century. This paper provides a timeframe and overview of dynastic sequences in the country.

Od početka XI vijeka Duklja se nalazila u vazalnom odnosu prema Samuilovom carstvu, koje ju je pokorilo krajem proteklog vijeka. Čitav razvoj događaja dio je šire slike oko stvaranja svetačkog kulta sv. Vladimira, proglašenog zbog njegove naravi, čuda i mučeničke smrti 22. maja 1016. godine u Prespi. Zabilježeno je u vizantijskom dokumentu da je u ovom stradalničkom poduhvatu učestvovao arhiepiskop David. Prema pisanju autora djela *Kraljevstvo Slovena*, prozvanim takođe *Ljetopis popa Dukljanina*, ovaj dukljanski vladar sa oreolom sveca bio je krvno povezan sa dukljanskom vladajućom porodicom, pa je istovremeno bio njen zaštitnik. Ovaj odnos prema svetom vladaocu je tipičan za srednji vijek, što se može vidjeti iz kulta sv. Vaclava 929. godine u Češkoj, sv. Olafa Haraldsona u Norveškoj 1030. godine, sv. Stefana 1038. godine, sv. Imrea 1031. godine i sv. Ladislava 1095. godine u Mađarskoj, a zatim i sv. Edvarda Ispovednika 1066. godine u Engleskoj.¹

¹ Andre Voše, Svetitelj, str. 337. U Žak le Gof, *Čovek srednjeg veka*, prevele Ljiljana Mirković, Sanja Đurković, Mirela Radosavljević i Alisa Čavlina, Klio, Beograd, 2007.

Administrativna podjela države bila je određena prema župama i primorskim gradovima. Oko Skadarskog jezera postojale su župe: Oblik, Crmnica, Gorska, Kupelnik, Baleč i Podlužje. Primorske organizacione jedinice istog naziva postojale su pod imenima Grbalj i Papratna. Zabilježeno je da su župe mijenjale vlast, pa je tako od 1307. godine Grbalj postao dio kotorske opštine.² Od Budve do Skadra nalazili su se gradovi, koji su istovremeno bili biskupije određene nadbiskupije podložne Rimskoj crkvi.

U brojnim spisima, bilo da se radi o domaćim ili stranim izvorima, spominje se grčka, odnosno vizantijska vlast. Glavni centar kontrole dukljanske države bio je grad Drač na obali Jadranskog mora. Tako se u opisu bitke kralja Vojislava, koji se u *Kraljevstvu Slovena* zove Dobroslav, protiv vizantijske vojske, za protivničku carsku komandu definiše toparh Kursilije. Duka Drača, Monomahat je, kako piše Ana Komnina, za svog saveznika pridobila egzarhe Mihaila i Bodina. Iako je ova titula vezana za Ravenu i Kartaginu za vrijeme cara Mavrikija (582–602), ona svjedoči o visokoj političkoj moći dukljanskih vladara. Sa druge strane, od pape Grgura VII 1078. godine, Mihailo je titulisan kraljem Slovena. Za događaje jurišanja na kralja Đorđa u XII vijeku evidentira se vojskovođa Pirigordi, koji zatim odlazi u Konstantinopolj, a na njegovo mjesto dolazi kir Aleksije od Konde Stefana.

Jedno od uporišta carske vlasti za djelovanje u Duklji bio je grad Dubrovnik. Tako se kod vizantijskog historičara Kekavmena pominje kako je Vojislav Dukljanin prevario dubrovačkog stratega. Tačnije, on je lukavstvom uspio da zarobi stratega i njegovog sina, čime je faktički odbio na zapadu vizantijsku vlast od sebe.³

² Ivo Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, Štamparsko preduzeće Novo doba, Split, 1941, str. 16.

³ *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije 3*, priredili Jadran Ferluga, Georgije Ostrogorski, Vizantološki institut Srpske akademije nauka i

Na temelju spisa *Kraljevstvo Slovena* nije moguće utvrditi pravo primogeniture prilikom naslijeđivanja zemlje sa oca na sina, što je bio običaj na evropskom kontinentu, ali se isto ovo pravilo u mnogim oblastima nije poštovalo. U slučaju vladara Vojislava, državu je preuzela njegova udovica, sa pet sinova, uzevši pritom svaki odrđeni dio teritorije. Evidentno je da je zemlja bila zaposijedana osvajanjem u ratu, a zabilježeno je već da je postojala praksa utvrđivanja vlasništva putem pisane privilegije. Postojanje sabora je jedna od bitnih karakteristika dukljanske države, što govori o njenoj samosvojnosti.⁴ U određenim političkim situacijama bila je uključena crkva, a nadbiskup Petar se bilježi kao osoba vrijedna pamćenja za doba kralja Bodina. Uopštena karakteristika unutrašnjeg života jeste da je i pored uspona zemlje egzistirala jaka politička i rođačka diferencijacija. Jasno je da su brojni centri bili stjecišta provizantijske politike, pa se tako rođaci na prostoru jedne iste dinastije Vojislavljevića pronalaze u Dubrovniku i Draču.

U zapisima vizantijskog cara Konstantina VII Porfirogenita saznaje se da su južnoslovenske zemlje na svojim čelima imale arhonte. Praktično ova titulatura označavala je vizantijski poredak vlasti, gdje je svaki od vladalaca bio nominalno povezan sa carskom nomenklaturom. Još u doba Stare Grčke, na grčkom jeziku je postojalo zvanje arhonta, čin upravitelja jedne oblasti. Međutim, u XI vijeku kako se širila moć ovih zemalja, oni su ulazili u red carskih visokih činovnika. Kralj Mihailo je zbog ženidbe carevom rođakom, kojoj se ne zna ime, zadobio titulu protospatara. „Od X vijeka ova titula je označavala visoko vojno lice, koji je ulazio u sastav patricija“.⁵ Njegov

umjetnosti, Beograd, 1966, (Jadran Ferluga, Božidar Ferjančić, Radoslav Katičić, Bariša Krekić, Borislav Radojčić), str. 211–213.

⁴ Fran Milobar, *Dukljanska kraljevina*, HCDP „Croatica – Montenegrina“ RH, CKD „M – M“, Osijek, 2008, str. 177–207.

⁵ *Monumenta Montenegrina III*, priredio Vojislav D. Nikčević, preveli

freskopisani prikaz u crkvi sv. Mihaila na Pelješcu svjedoči o prožimanju države i crkve. Iz navedenog stoljeća potiče pečat protosevasta i ekusijasta Duklje i Srbije, sa prikazom sv. Teodora i sv. Đorđa, što ga ubicira u gradu Baru. Titula protosevasta je jedina koja se davala članovima carske porodice od vladavine vizantijskog cara Aleksija Komnina.⁶

Važno je napomenuti da su ostale sačuvane povelje iz perioda dukljanskih vladara. Za vrijeme kralja Mihaila, sina Bodinovog, crkva sv. Martina na Šumetu predata je katolicima i vjernicima, a odluka je donešena uz prisustvo monaha crkve sv. Benedikta na Lokrumu, kako se spoznaje u sljedećem dokumentu.⁷ Tako se pronalazi odluka sudije Gerdona iz prve godine doba kralja Đorđa, da je određena crkva na Šumetu bila kraljevsko vlasništvo.⁸ U sljedećoj listini kralj Đorđe potvrđuje da je crkva sv. Martina bila posjed crkve sv. Benedikta.⁹ Ovi spisi potvrđuju postojanje kraljevske diplomatije, ali takođe upućuju na često nesređena imovinsko-pravna pitanja, iako je postojala uvažena kraljevska vlast.

U XII vijeku dolazi do borbe Raške i Vizantije za uticaj na politička dešavanja u dukljanskoj državi. Pokušaji smjene vladara vode se iz drugih centara Rasa, Dubrovnika, Travunije i Carigrada. Zabilježeno je da je kralj Vladimir početkom vijeka bio u savezništvu sa raškim županom, odnosno, bio je porodično vezan kao njegov zet. Autor *Kraljevstva Slovena* je znao da zabilježi u nesređenim vremenima da je bila blagodatna vladavina kralja Grubeše. Jedini vladar koji je bio dva puta kralj

Mile Bogeski, Ana Klikovac, Vesna Hrvatina, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica 2001, str. 271.

⁶ Isto.

⁷ *Monumenta Montenegrina III*, priredio Vojislav D. Nikčević, preveli M.

Bogeski, A. Klikovac, V. Hrvatina, op. cit., str. 70.

⁸ Isto, str. 72.

⁹ Isto, str. 74.

je Bodinov sin Đorđe, za koga se može jasno odrediti antivizantijska politika. Poseban uticaj na politiku države imala je njegova majka Jakvinta, koja je prvo odvedena u Kotor, a zatim u Carigrad. Poslije vladavine kralja Đorđa na kraljevski prijesto je stupio kralj Gradihna, koji je ukupno vladao deset godina. Njega je naslijedio sin Radoslav sa braćom Jovanom i Vladimirom.

Na osnovu dvije sačuvane povelje spoznaje se titulatura duksa Dese 1151. godine u listinama vezanim za Mljet koji se daruje samostanu sv. Marije u Pulsanu u Apuliji na Monte Garganu. Ovdje se on oslovljava sa Božjom milošću za vladara *Dioclie, Satholie, Zacholnie*.¹⁰ Isprave pronalaze potvrdu u još jednom istorijskom izvoru, odnosno o tamošnjoj situaciji polovinom XII vijeka u *Kraljevstvu Slovena*. Naime, ovaj spis se završava opisom: „Ali se pojaviše neki dušmani, stari neprijatelji, pa se pobune protiv njega i dovedu Uroševa sina Desu, te mu predadu Zetu i Tribuniju (Travuniju). Radoslavu pak i njegovoj braći preostade primorska oblast i grad Dekater (Kotor) sve do Skadra.“¹¹ Svakako, na dublje procese ukazuje činjenica da se primjeri toponima latinskog hrišćanstva uglavnom pronalaze na teritoriji donjeg dijela zemlje, a skoro da ih nema u gornjem segmentu države.¹² Ovdje se vidi da ono što će kasnije postati Gornja Zeta potpada pod vlast Dese, dok teritorija pod Radoslavom i braćom jeste kasnija Donja Zeta. Sabor Barske nadbiskupije iz 1199. godine svjedoči da su biskupije imale svoju vlast na prostoru buduće Donje Zete dok se nigdje ne

¹⁰ Vinko Foretić, Dvije isprave zahumskog kneza Dese o Mljetu iz 1151. godine, *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku*, I, Dubrovnik, 1952, str. 68.

¹¹ Vladimir Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina*, Matica hrvatska, Zagreb, 1950, str. 104.

¹² Petar Lekić, Kultno ubiciranje crnogorskih sanktorema, *Matica*, god. 23, knj. 91, Podgorica, 2022, str. 367–382. Vidi Petar Lekić, *Hrišćanski kultovi u Crnoj Gori (I–XVIII vijek)*, Matica crnogorska, Podgorica, 2022.

pominje oblast u perspektivi Gornje Zete. Takođe se osvajanja raškog župana Stefana Nemanje, prema pisanju njegovog sina Stefana Prvovjenčanog, svode na gradove u donjem segmentu države, a ne navodi se da je gornji prostor zemlje opustošen.¹³

Svi navedeni sporovi u *Kraljevstvu Slovena* imali su karakter rođaćkih sukoba, ali uvijek na nivou očuvanja državnih prava. Spoljnopolitička okolnost je bila takva da je Vizantija za vrijeme cara Manojla I Komnina (1143–1180) godine doživjela svoj puni uzlet, posljednji u istoriji ovog carstva. Već 1166. godine Vizantija je držala pod svojom kontrolom Dalmaciju i Duklju. Međutim, iza prividnog uspona carstva krio se dugoročni proces jačanja Raške, koja je u savezništvu sa Ugarskom gradila svoj politički put. Takođe, naspram asimilatorske politike iz Raške i Vizantije, u Duklji je uvijek postojao otpor prema predaji svoje države, a u borbu ulazila je i želja za održavanjem nezavisnosti. Nakon smrti cara Manojla I stekli su se uslovi da Raška predvođena županom Stefanom Nemanjom, uz potporu vojske Ugarske osvoji Duklju, koju je, kako piše Stefan Prvovjenčani, držala silom vizantijska vlast. Ovim činom je centar državne moći prenesen na teritoriju Rasa, pa je ovaj proces nepovratno trajao do 1360. godine, kada su Zetom iz svoje države počeli da vladaju pripadnici dinastije Balšića. Od druge polovine XII vijeka se u *Kraljevstvu Slovena*¹⁴ evidentira naziv „Zeta“ za državu, dok se u Studeničkoj povelji oko 1190. godine, ili nešto kasnije, daruje riba iz Zete manastiru.¹⁵

Brojni podaci koji su dati u djelu *Kraljevstvo Slovena* interesantni su za interdisciplinarno proučavanje. Sam spis je nastao u drugoj polovini XII vijeka od strane sveštenika

¹³ Vidi Lazar Mirković, *Spisi svetog Save i Stevana Prvojenčanoga*, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1939.

¹⁴ Vidi V. Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina*, op. cit.

¹⁵ Vidi Stojan Novaković, *Zakonski spomenici srpskih zemalja srednjeg vijeka*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1912.

Dukljanske arhiepiskopije u Baru. Radnja počinje od kraja V i prve polovine VI vijeka kada se na prostoru Balkana bilježe Goti. Među njihovim vođama se spominje Totila koji se u Italiji zaista evidentira za suparnika vizantijskog cara Justinijana. Za većinski period VII i VIII vijeka bilježi se odsustvo hrišćanskih vladara, tj. prikazuje se progon hrišćana. U IX vijeku opisan je proces masovne hristijanizacije Slovena od solunske braće Konstantina i Metodija. Zatim se daje bogat opis vladavine kralja Bele Pavlimira. Centralni dio spisa jeste opis života kralja Vladimira, kasnijeg svetitelja, odnosno, daje se izvod iz njegovog žitija. Za XI i XII vijek spis je najvjerodostojini jer ga je moguće uporediti sa rimskom kancelarijom, vizantijskim pisanim izvorima, domaćim poveljama i arheološkim ostacima. Očigledno je da je u starijim periodima prije opisa života kralja Vladimira vremenska autentičnost za veći dio teksta nepostojeća. Svakako da je u čitavom spisu geografska bogata građa i etimologija određenih geografskih pojmova precizna, što daje na značaju cjelokupnom djelu.

Krajem XII vijeka i početkom XIII vijeka nastavlja se sa titulom kraljevstva, ali ovaj put nju nose pripadnici dinastije Nemanjića. Obilježje je nosio kralj Duklje i Dalmacije, Vukan koji je imao prepisku sa rimskim papom Inoćentijem III. Njegov sin Đorđe je 1208. godine u jednom dokumentu priznao je venecijansku upravu.

Od druge polovine XIII vijeka članovi porodice Nemanjića takođe su vladali teritorijom Zete. Od otprilike 1276. godine do 1309. godine na njenom čelu nalazila se Jelena Anžujaska, majka kraljeva Drugutina i Milutina, a supruga kralja Uroša. Ona je ostala upamćena u pisanoj i usmenoj tradiciji kao ktitor crkava u Skadru, Ulcinju, Baru i Kotoru, ali takođe i u unutrašnjosti zemlje. Od 1309. godine mladi kralj Stefan, sin kralja Milutina, upravljao je Zetom, sve do 1314. godine, kada je, poslije pobune protiv oca, odveden u zatočeništvo. Ipak, nakon očeve smrti

1321. godine Stefan je proglašen za kralja cijele države. Samo nekoliko godina, kao mladi kralj, *rex iuvenis*, spominje se njegov sin Dušan. On je nakon očeve mučeničke smrti 1331. godine proglašen za kralja, a sam se 1346. godine okitio carskom titulom. Međutim, za vrijeme kraljevanja, iako je njegova država bila u usponu, u Zeti se dogodila pobuna koju je predvodio vojvoda Bogoje 1332. godine.¹⁶ Vlastelin je imao snažna ekonomska primanja u trgu sv. Srđa i Vakha na Bojani, što mu je davalo izgleda da će uspjeti u svojim zahtjevima. Ubrzo je pobuna bila ugašena, a u širem kontekstu posmatrano, u Albaniji se tada pojavio feudalac Dimtrije Suma. Kako u Zeti, tako i u Albaniji, vlast kralja Dušana je ostala neprikosnoven. Njega je naslijedio sin car Uroš za vrijeme koga su se faktički osamostalile države na teritoriji nekadašnjeg jedinstvenog carstva. Sa njegovom smrću 1371. godine nestalo je i formalno carske titule.

Administracija vladarske kuće Nemanjića u Zeti vidi se u vidu vlastele u Ratačkoj povelji s početka XIV vijeka kralja Milutina i kraljice Jelene. Pored katoličkih i pravoslavnih vjerodostojnika u vlastelu se ubraja djed Mirosлав i župan Vladislav.¹⁷ U dvije povelje vranjinskog manastira u Brčelima kralja Stefana evidentira se feudalna vlast u tituli i imenu kaznaca Dimitrija. Svakako, najznačajniji pravni akt je bio Dušanov zakonik, donijet 1349. godine, zatim dopunjen 1354. godine.

Već u ovo vrijeme nakon raspada carstva polako počinje da se nazire podjela države na Gornju i Donju Zetu. Dok su Gornjom Zetom uglavnom vladali Crnojevići, pravo na Donju Zetu je imala vlasteoska dinastija Balšića. Među njima su zabilježeni sporovi oko prava upravljanja državom, a ovaj odnos je bio

¹⁶ Sima Ćirković, *Istorija Crne Gore, 2, 1*, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1970, str. 74.

¹⁷ Franc Miklošič, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Apud Guilelmum Braumuller, Beč, 1858, str. 68–69.

poznat u Dubrovniku i 1601. godine, kada je historičar Mavro Orbini izdao svoju knjigu *Kraljevstvo Slovena*. Kako je Osman-sko carstvo napredovalo sa istoka, dok je Venecija širila uticaj sa zapada, posjedi Balšića su bili sve manji. Ovdje svakako je potrebno maglasiti da je podjela pratila i vjersku strukturu, tako da je zetski mitropolit dominantno imao uporište u Gornjoj Zeti, dok je barski nadbiskup bio najutemeljeniji u Donjoj Zeti.

Još za vrijeme cara Uroša Balšići su se u Zeti osamostalili, a političku borbu su predvodila braća, sinovi Balše, Đurađ, Stracimir i Balša. Oni se za župana Zete zajedno spominju 1369. godine kako priznaju vjersku vlast rimskog pape Urbana V. Za posrednika u uspostavljanju diplomatije između ove dvije instance spominje se svački biskup Petar. Za vrijeme vladavine Đurađa I teritorija zemlje je znatno uvećana pa je poslije Maričke bitke 1372. godine zadobio Peć i Prizren. Gospodar je ubrzo zatim osvojio Trebinje, Konavle i Dračevicu. Međutim, već za njegovo doba se u Bosni kao najjači vladar na Balkanu pojavio Tvrtko Kotromanić, krunisavši sebe 1377. godine za kralja. U Srbiji je većinsku vlast preuzeo Lazar Hrebeljanović koji je sa Tvrtkom pobijedio zajedničkog neprijatelja Nikolu Altomanovića. Đurađ I Balšić je preminuo 1378. godine, a naslijedio ga je brat Balša II koji je zbog ženidbe dobio znatne teritorije u Albaniji i titulu duka drački. Ova titula je označavala gospodara jedne oblasti, odnosno potiče doslovno iz latinskog jezika i prevodi se ovim značenjem (*dux, is m.* – gospodar). Upravo je 1385. godine krenuo iz Drača u okršaj sa osmanlij-skom vojskom i u bici na Saurskom polju poginuo. O tadašnjim odnosima država i isprepletenosti porodičnog prava, govorio je pokušaj Mletačke republike da preko Balšine udovice, koju je 8. aprila 1386. godine prihvatila za svog građanina¹⁸, već 1. maja

¹⁸ Ljubić Šime, *Listine o odnošajih između južnog slavenstva i Mletačke republike*, knj. 4, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1874, str. 225.

iste godine iskoristi za dobijanje zemljišta u Albaniji.¹⁹ Duku dračkog je naslijedio sinovac Đurađ II Stracimirović, pritom imavši za suprugu Jelenu ćerku srpskog kneza Lazara. Nakon njegove smrti 1403. godine prijesto je preuzeo Balša III, koji je u dva skadarska rata vojevao protiv Mletačke republike. Veliki uticaj na politički život je imala njegova majka, a samu zemlju Balša III je 1421. godine, kada je i umro, faktički prepustio njenom bratu, a svom ujaku, despotu Stefanu Lazareviću.

U privrednom životu razdvajale su se župe i gradovi, kao osnovne ćelije u životu zemlje. Dok je župa predstavljala plodni ravničarski dio oko grada, urbs je imao utvrđenu svoju komunu i u određenim slučajevima Statut, kovani novac i patrona. U oba slučaja teritorije su bile podložne osvajanjima feudalnih gospodara. Za vrijeme Venecije ovi gradovi su dobijali sve manja prava spram centralne vlasti jer ona nije dozvoljavala jaku samoupravu.²⁰

U XV vijeku dolazi do nestajanja života u određenim djelovima nekadašnje srednjovjekovne dukljanske države. Tačnije, grad Svač postao je selo i faktički izgubio status mediavelnog urbsa. Već 1406. godine venecijanska vlast je zabilježila da je u gradu potrebno popraviti zidine.²¹ Ovaj proces nestajanja nije se desio Budvi, Baru, Ulcinju i Skadru. Objašnjenje se nalazi u činjenici da je grad bio tipičan vjerski centar neodvojivo vezan za dominaciju Rimske crkve²² u evropskom srednjovjekovnom društvu. Sličan slučaj je sa gradovima i biskupijama u okruženju Skadra, Sardu, Danju i Sapi.

¹⁹ Isto, str. 226–227.

²⁰ Ivan Božić, *Nemirno pomorje XV veka*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1979, str. 96.

²¹ Šime Ljubić, *Listine o odnosajih između južnoga slavenstva i Mletačke republike*, V, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1875, str. 77–78.

²² Vidi Pavle Mijović, *Iz kulturne prošlosti Bara*, Kulturni centar, Bar, 1995.

Stvarnost vlasti srpskog despota Đurađa Brankovića ogleda se u unutrašnjoj dokumentaciji zemlje. U zetskoj presudi iz 8. septembra 1445. godine, gdje se potpisuje srpska i zetska vlastela, određuju se granice Hota i Mataguža. Od srpske vlastele potpisuju se: Altoman, Vuk i Đorđe Belmužević. Zetsku vlastelu čine Dimitrašin Ilić, od Grija Nikola Zurković, Stepo Glavatović, Novak Zurović i Borilo Radosalić, od Podgorice Stepan Popović, Radašin Popović, Mladen Stanković, Maršen Daibaba, od Berislavaca Perza Radosalić, od Bušata Kuman Petrović, od Malonšića Nikola Đorđević, od Lužana Vlad Dobriević, Korko Ratković, Radeta Bubić i Božidar Đorđević i ostali Zečani, koji se na skupu pojavise.²³

Svakako je od značaja da su se u Gornjoj Zeti ustalili Crnojevići, odnosno, kako su se drugim imenom nazivali, Đuraševići. Kasnije, oni su preuzeli inicijativu za dobijanje ravničarskih predjela u Zeti, jer su dotada uglavnom pokrivali podlovčenski kraj. Nad njihovom vlašću u ovoj oblasti i suštinski nikakav uticaj nije imao vojvoda srpskog despota. U odlučnoj bici septembra 1452. godine Stefan Crnojević je porazio srpsku vojsku i utemeljio svoju vlast do Morače.

Na zboru 51 opštine Zete kod manastira sv. Nikole na Vranjini između Skadra i Pješivaca, odlučeno je da se vlast u zemlji stavlja pod kontrolu mletačkog providura Zuana Bolanija. Ovdje je od posebnog značaja da se nastavlja kontinuitet sa zemljom Balše III, jer se povrđuju ista prava. Za vođu se izdvaja vojvoda Stefan Crnojević, što svjedoči o dinastičkom utemeljenju u upravljanju zemljom od strane jedne sile. Unutar sistema vidi se postojanje komuna i ratničkih družina, a ispis njihovih nadležnosti sačuvan je u istorijsko-pravnoj analizi. Poseban segment predstavlja obezbjeđivanje pronijarskog sistema pred gospodinom ili vojvodom, čime se ogleda unutrašnji život društva. Pronijarni sistem u Vizantiji, od VII

²³ Aleksandar Solovjev, *Zetska presuda iz 1445. godine*, Privrednik, Beograd, 1931, str. 5.

vijeka, kada su postavljene teritorijalne organizacije teme, podrazumijevao je davanje zemljišta vojnim licima.²⁴

Naslijednik Stefana Crnojevića, njegov sin Ivan, od 1474. do 1478. godine ratovao je na strani Venecije protiv Osmanskog carstva, što se završilo neuspjehom, odnosno padom Žabljaka 1478. godine i Skadra. 1479. godine. Nakon povratka sa Apeninskog poluostrva 1482. godine je na Cetinju podigao dvor, a zatim 1484. manastir sv. Rođenja Bogorodice, čime je ustanovio novo državno i vjersko središte države. U povelji 1482. godine gospodar Ivan dao je granice svoje zemlje u ugovoru sklopljenim sa Venecijom, gdje se vide zvaničnici ove republike.²⁵ Veći dio dokumenta je sačuvan u verziji Cetinjskog ljetopisa. Sam gospodar je vlasnik političke moći, ali je u nemogućnosti ukoliko nema svoga saveznika, što je za bilo koji period istorije opšteprihvaćena činjenica. Među potpisnicima se uviđaju predstavnici gradova Kotora i Budve.

Zabilježene su povelje Ivana Crnojevića sa preseljenjem sjedišta Zetske mitropolije na Cetinje. Manastirski posjedi se prate na osnovu povelje izdate 4. januara 1485. godine na Rijeci Crnojevića. Sačuvane su dvije osnovne verzije dokumenta, njena prva kraća verzija i druga, šira, prema prepisu iz Cetinjskog ljetopisa. Suština njihovog sadržaja je ista, da se u podlovcenskom kraju Bogorodičinom manastiru na Cetinju dodjeljuju imanja. U ovom slučaju se direktno radi o tipičnom feudalnom sinhronicitetu između vladarske časti i crkve, koja će biti nastavljena za vrijeme Osmanskog carstva.

Gospodar je ozakonio sud carski i patrijaršijski u svojoj zemlji, gdje je određivao položaj crkve i stanovnika.²⁶ U slučaju prebjega

²⁴ Georgije Ostrogorski, *Pronija: prilog istoriji feudalizma u Vizantiji i u južnoslovenskim zemljama*, Beograd, Naučna knjiga, 1951, str. 7.

²⁵ Simeon Milutinović, *Istorija Crne Gore od iskona do noviega vremena*, Knjaževsko-Srbska knjigopečat, Beograd, 1835, str. 10–12.

²⁶ Radoslav Rotković, *Sazdanje Cetinja: izvori i legende*, Leksikografski zavod Crne Gore, Titograd, 1984, str. 69–70.

u Cetinjsku mitropoliju, bjegunac je imao biti zaštićen, a ukoliko bi mu se htjela pakost načiniti, za taj naum i poduhvat imalo bi se najstrože kazniti. Za krađu u crkvi kazna je bila osljepljenje. Ukoliko bi se ukrala neka manastirska stvar izvan crkve trostruko bi se platila kazna, dok bi se lopov protjerao iz zemlje. U slučajevima krađe crkvenog blaga, predviđenja je kazna lišavanja života kamenovanjem. Zakon je dalje predviđao u dva člana ekonomska pitanja korišćenja manastirske zemlje, odnosno štitila se imovina crkve, koja je bila neprikosnovena. Ovaj zakon je preuzet iz Cetinjskog ljetopisa na osnovu kasnijeg prepisa.²⁷

Ni kod jednog srednjovjekovnog vladara Zete osim sv. Vladimira nije se zadržala takva usmena tradicija kao kod Ivana Crnojevića. Još uvijek brojni lokaliteti svjedoče o vladavini ovog gospodara, a svakako najpoznatiji toponim su Ivanova Korita na Njegušima. Sjećanje na zajedničkog vladara teritorijalno se u potpunosti poklapa sa granicama njegove domovine.

Iako je njegova vlast posljednjih godina umanjena uslijed gubitka teritorija, zapisi svjedoče o unutrašnjoj i spoljnoj politici. Tako se u povelji na Cetinju 15. juna 1489. godine regulišu odnosi između Bjeloševića s jedne i Bajičića i Očinića sa druge strane, dok se na kraju određuju pravila između samog Ivana Crnojevića i Bjeloševića. Proces izdavanja povelja bio je jedan od glavnih puteva pravnog definsiranja unutarnjeg stanja u državi. One su nastale na staroslovenskom jeziku, a zahvaljujući Radoslavu Rotkoviću pronašle su svoj izraz u studiji *Sazdanje Cetinja* 1984. godine. Pored njih, sačuvani su u knjizi brojni dokumenti za spoljnu politiku zemlje. Tako se 12. jula 1490. godine u vremenu kada je gospodar Zete već preminuo, u Veneciji pronalazi njegov dokument o uređenju odnosa u Grblju. Iako je država poslije njega počela da se zove „Crna Gora“, na njegovu zaostavštinu, odnosno na period Crnojevića su se nadovezivali predstavnici dinastije Petrović u svojim

²⁷ Niko Martinović, *Cetinjski ljetopis*, Narodna biblioteka NR Crne Gore, Društvo bibliotekara NR Crne Gore, Cetinje, 1962, str. 65a.

spisima, tako da su se vladika Vasilije Petrović u svojoj *Istoriji o Crnoj Gori 1754. godine* i vladika Petar I Petrović u *Kratkoj istoriji Crne Gore*, faktički posredno pozivali za nasljednike zemlje feudalne porodice Crnojevića.²⁸

Ivan Crnojević je preminuo 1490. godine kada se njegov sin i nasljednik oženio Venecijankom Jelisavetom Ericom. Njegova vladavina ostala je u zaostavštini najprisutnija u pokretanju Obodske štamparije 1493. godine na ćirilici. Od ovog vremena se češće koristi ime „Crna Gora“ kao legitimne nasljednice država Zete i Duklje. Ovo je bila prva ćiriliska štamparija u svijetu poslije štamparije u Krakovu, čiji je osnivač 1491. godine bio Švajtpol Feol.²⁹ Uređivač Obodske Crnojevića štamparije je bio monah Makarije sa sedam svojih pomoćnika.³⁰ Prema tome, na kapitelima Cetinjskog manastira, pečatu gospodara i knjigama štamparije uočava se prikaz dvoglavog orla, grba vladarske porodice. Svakako je interesantna povelja braće Đurađa i Stefana Crnojevića iz 1495. godine kojim se određuju prava Cetinjskom manastiru. Pored ova dva sina, gospodar Ivan Crnojević je imao sina Stanišu, koji je 1485. godine otišao u Carigrad, gdje je primio islam i postao punopravni građanin Osmanskog carstva. U kasnijem dobu od 1514. do 1528. godine ovaj namjesnik će vladati teritorijom Crne Gore. S druge strane, Đurđevo savezništvo sa Venecijom nije pomoglo da se sačuva zemlja od osvajanja Osmanskog carstva, koje se desilo 1496. godine kada je sam Đurađ napustio domovinu.

Već sa osvajanjem i inkorporiranjem Zete u sastav Osmanskog carstva, Crna Gora se uspostavlja za autonomnu oblast u njemu.

²⁸ Vidi Živko Andrijašević, Politička upotreba tradicije Crnojevića u XVIII i XIX vijeku, str. 35–66. u *Crnojevići, Radovi sa skupa Crnojevići – značaj za crnogorsku državu i kulturu*, Ivanova korita, 9–10. septembar 2010, Matica crnogorska, Podgorica.

²⁹ Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001, str. 43.

³⁰ Isto.

Ona je imala poseban status, što je već utvrdio historičar Branislav Đurđev. Do ovog zaključka došao je analizom više pisanih historijskih izvora, a posebno dva deftera iz 1521. i 1523. godine.

Literatura:

- Andrijašević Živko, „Politička upotreba tradicije Crnojevića u XVIII i XIX vijeku“, str. 35–66. u *Crnojevići, Radovi sa skupa Crnojevići – značaj za crnogorsku državu i kulturu, Ivanova korita*, 9–10. septembar 2010, Matica crnogorska, Podgorica.
- Božić Ivan, *Nemirno pomorje XV veka*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1979.
- Ćirković Sima, *Istorija Crne Gore*, 2, 1, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1970.
- Đurđev Branislav, Hadžiosmanović Lamija, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića*, 2, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973.
- Farlati Daniele, Coleti Jacopo, *Illirici sacri, septimus*, Sebastian Coleti, Venetiis, 1817.
- Foretić Vinko, Dvije isprave zahumskog kneza Dese o Mljetu iz 1151. godine, *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku*, I, Dubrovnik, 1952.
- Jovanović Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.
- Lekić Petar, *Hrišćanski kultovi u Crnoj Gori (I–XVIII vijek)*, Matica crnogorska, Podgorica, 2022.
- Lekić Petar, „Kultno ubiciranje crnogorskih sanktorema“, *Matica*, god. 23, knj. 91, Podgorica, 2022.
- Ljubić Šime, *Listine o odnošajih između južnog slavenstva i Mletačke republike*, knj. 4, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1874.
- Ljubić Šime, *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke republike*, knj. 5, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1875.

-
- Martinović Niko, *Cetinjski ljetopis*, Narodna biblioteka NR Crne Gore, Društvo bibliotekara NR Crne Gore, Cetinje, 1962.
 - Mijović Pavle, *Iz kulturne prošlosti Bara*, Kulturni centar, Bar, 1995.
 - Miklošič Franc, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Apud Guilelmum Braumuller, Beč, 1858.
 - Milobar Fran, *Dukljanska kraljevina*, HCDP „Croatica – Montenegrina“ RH, CKD „M – M“, Osijek, 2008.
 - Milutinović Simeon, *Istorija Cerne Gore od iskona do noviega vremena*, Knjaževsko-Srbska knjigopečat, Beograd, 1835.
 - Mirković Lazar, *Spisi svetog Save i Stevana Prvovenčanoga*, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1939.
 - *Monumenta Montenegrina III*, priredio D. Nikčević Vojislav, preveli Bogeski Mile, Klikovac Ana, Hrvatini Vesna, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2001.
 - Mošin Vladimir, *Ljetopis popa Dukljanina*, Matica hrvatska, Zagreb, 1950.
 - Novaković Stojan, *Zakonski spomenici srpskih zemalja srednjeg vijeka*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1912.
 - Ostrogorski Georgije, *Pronija: prilog istoriji feudalizma u Vizantiji i u južnoslovenskim zemljama*, Beograd, Naučna knjiga, 1951.
 - Rotković Radoslav, *Sazdanje Cetinja: izvori i legende*, Leksikografski zavod Crne Gore, Titograd, 1984.
 - Stjepčević Ivo, *Kotor i Grbalj*, Štamparsko preduzeće „Novo doba“, Split, 1941.
 - Solovjev Aleksandar, *Zetska presuda iz 1445. godine*, Privrednik, Beograd, 1931.
 - Šekularac Božidar, *Tragovi prošlosti Crne Gore*, Istorijski institut Crne Gore, Državni arhiv Crne Gore, Štamparija „Obod“, Podgorica, Cetinje, 1994.
 - *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije 3*, priredili Ferluga Jadran, Ostrogorski Georgije, Vizantološki institut Srpske akademije nauka i umjetnosti, Beograd, 1966, (Ferluga Jadran, Ferjančić Božidar, Katičić Radoslav, Krekić Bariša, Radojčić Borislav).
 - Voše Andre, „Svetitelj“, u: Le Gof Žak, *Čovek srednjeg veka*, prevele Ljiljana Mirković, Sanja Đurković, Mirela Radosavljević i Alisa Čavlina, Klio, Beograd, 2007.

NAHODIŠTE U KOTORU KRAJEM 19. I POČETKOM 20. STOLJEĆA

Ivo Mišur

The article deals with the statistical data of the orphanage in Kotor from the late 19th and early 20th century. We will present the basic data from various sources on the accommodation capacities from 1874 to 1933. The period from 1884 to 1909 will be covered in detail based on the annual reports of the Dalmatian Parliament. Data on the mortality of children entrusted to the care of the Kotor orphanage will also be published. Since Kotor was part of the Kingdom of Dalmatia, the data from the Kotor site will be compared with the sites in Zadar, Split and Dubrovnik or with the provincial average within the limits of the available data.

Suprotno široko raširenom mišljenju neželjena trudnoća nije nusproizvod modernoga načina života, odnosno seksualne liberalizacije prije šezdesetak godina. Nezakonita djeca bila su uvijek prisutna svugdje i u svim slojevima društva, a njihov udio u određenoj populaciji varirao je s obzirom na razdoblje, geografski položaj, društvene norme koje su prisutne u određenoj zajednici te ostalim gospodarsko-političkim čimbenicima. Majke koje iz financijskih ili društvenih razloga (vanbračna afera) nisu mogle odgajati svoju djecu bile su jednako česte u prošlosti koliko i danas. Mnoge su zato često pribjegavale čedomorstvu, dakle, ubojstvu već rođene djece, što je danas rijetkost.

Milosrdnije majke su jednostavno ostavljale neželjenu djecu na ulici. Problem sve većega broja napuštene djece naizgled se riješio osnivanjem institucija koje su se brinule za njih, tzv. nahodišta (Bertoša, 2005).

Prvo poznato nahodište osnovano je u Milanu još 785. na inicijativu nadbiskupa Datheusa. U Rimu je papa Inocent III u sklopu bolnice Santo Spirito organizirao zbrinjavanje napuštene djece i brigu za njih. Na taj ga je potez potaknula šetnja obalom Tibera i prizori utopljene novorođenčadi u ribarskim mrežama. U nahodište su djeca, prema papinoj ideji, dolazila preko obrtaljke (Škarica, 1928). Obrtaljka je bila jedan drveni cilindar, koji je u jednoj polovici šupalj i koji se okreće oko svoje osi. U šupljinu bi se postavilo dijete, nakon čega bi se oglasilo zvonce. Obrtaljka bi se tada okrenula tj. obrnula i dijete bi tako došlo u nahodište (Škarica, 1928). Za ovaj jedinstveni izum korišteni su nazivi: busola, kolo, kotač, tour i ruota (Perović, 2005). Poneka majka znala je u obrtaljci ostaviti ceduljicu s djetetovim danim ili željenim imenom, a ponekad i datumom rođenja i krštenja. Ponekad je znao biti ostavljen predmet ili sveta sličica radi lakše identifikacije djeteta u slučaju da se odluči jednom vratiti po ostavljeno dijete. Nakon ostavljanja u nahodištu bila je zabranjena svaka potraga za djetetovim roditeljima ili bilo kakva istraga o njegovu porijeklu. Nahodište je, dakle, majkama koje su noću ostavljale svoju novorođenčad jamčilo anonimnost. Primljenom se djetetu u dalmatinskim nahodištima radi označavanja užarenim željezom utiskivalo slovo P (*publicus*, „javni“ ili *pietà*, „milosrđe“). Žigosanje nahoda ukinuto je tek 1818. godine (Škarica, 1928). Od tada su se dalmatinski nahodi drukčije obilježavali, primjerice kožnatom vrpcom koja je išla oko ramena i ispod pazuha, te je bila spojena olovom s pečatom institucije. U južnoslavenskim jezicima koristi se naziv *nahodi* jer su nahodeni tj. pronađeni na ulici ili u obrtaljci. U Dalmaciji su ih zvali *kraljevom djecom* jer im je roditelje zamijenila institucija tj. država kojoj je na čelu bila

osoba kralja koji im je na neki način postajao otac. Ovakva su djeca nosila majčino prezime. U matičnim knjigama krštenih bilježilo se je li dijete zakonito ili nezakonito, a kasnije kada su uvedene rubrike, u maticama se nalazilo i posebno polje za bilježenje. Svećenik je bio dužan zabilježiti samo ime majke, iako je često bio upoznat i s imenom oca, pa bi i njegovo ime zapisao, ali bi dobio ukor da to više ne čini.

Praksa zbrinjavanja neželjene novorođenčadi u *brefotrofijima* proširila se iz današnje Italije po cijeloj Europi. Na istočnoj obali Jadrana su prva nahodišta osnovana u Dalmaciji nakon dolaska mletačke vlasti. U Zadru su već 1409. majke mogle svoju djecu ostavljati u obrtaljci. Dubrovnik je nahodište dobio 1432, Hvar 1579, a Kotor (tada dio Dalmacije) najkasnije 1514. godine (Perović, 2005). U Splitu je nadbiskup Stjepan Cosmi kupio 1682. u blizini Nadbiskupske palače dvije kuće u kojima je 29. lipnja 1704. s radom započelo splitsko nahodište. Osnivanje su odobrile mletačke vlasti i namjesnik Marin Zane, koji su se nadali da će nahodi u budućnosti biti dobri vojnici. O radu nahodišta brinula se Bratovština sv. Sakramenta (Novak, 1978). Nahodište su financijski najviše pomagali splitski nadbiskupi, ali i milosrdni građani. Mletačka Republika u 18. stoljeću doživljava ekonomski pad. Kriza se odrazila na prilike u Dalmaciji, pa tako i na financiranje nahodišta. O stanju u splitskom nahodištu početkom 19. stoljeća zapisano je sljedeće:

„U Splitu postoji jedna kuća, nazvana ‘Pietà’ u kojoj se prima napuštena novorođenčad. Zgražajte se, prijatelju! U deset godina tu su se smjestila 603 nedužna stvora, četvero od tih, odnosno oni koji su posljednji smješteni, još dišu, a od ostalih 599 nesretnika nijedan nije izišao, osim da bude pokopan. Nemojte se tome čuditi: da ste vidjeli onu kuću kakva je i u kakvom je stanju držana, ne biste pitali kako je to moguće da iz nje nikada ne izlazi nijedno dijete živo i razumjeli biste da dotle dok ona ostane onakva kakva jest, neće nikada moći biti drugačije. To je smrdljiva

jama bez prozora, bez zraka; nema tu ništa osim dvije zipke ili dva kreveta za torturu; tu je jedna žena, a rijetko dvije da pruže za nekoliko časaka isisana prsa četvorici ili petorici malih umirućih kostura, zamotanih u prljave krpe... Ovo je vjerna slika onoga što se zove 'Pietà'! Bilo bi bolje da se tu djecu bacilo na ulicu" (Škarica, 1928).

Francuski namjesnik u Dalmaciji, Vincenzo Dandolo učinio je mnogo za poboljšanje uvjeta u dalmatinskim nahodištima. Veliki su novci izdvojeni za obnovu i uređenje nahodišta u Zadru i Splitu, a ponovno je otvoreno nahodište u Šibeniku, a u Makarskoj je osnovano primalište (zaklonište) za majke kojima je put do Splita ili Zadra bio predug. Također je uvedeno obavezno cijepljenje nahočadi protiv boginja. U tu svrhu potrošeno je 1808. godine 8.800 lira, a za 1809. bilo je predviđeno 12.800 lira (Škarica, 1928). Početkom 1808. na snagu je stupila Odredba o ustanovama Javne dobrotvornosti u Dalmaciji, kojom se uredilo funkcioniranje i organizacija zdravstvenih i socijalnih ustanova, među koje su spadala i nahodišta (Brisky, 2009). Nakon zauzimanja Dalmacije, Austrijanci nisu ulagali u nahodišta kao Francuzi te splitska Bolnica milosrđa kao i druga nahodišta ponovno bivaju zapuštena. Austrijske su vlasti 1827. stavile bolnice i nahodišta pod državnu upravu, a 1868. nahodišta su došla u nadležnost pokrajinskih vlasti. Pravilnik za ubožnice u Dalmaciji (*Regolamento per gli Ospizi della Dalmazia*), koji se upotrebljavao i u 20. stoljeću donesen je 1827. godine (Škarica, 1928).

U razdoblju od 1841. do 1848. godine u Veneciji je udio izvanbračne djece bio 13,9%, dok je taj udio u Grazu bio čak 66%. U Austrougarskoj je 1870. godine čak 13,5 % djece rođeno izvan braka. Ova država je prednjačila s najvećim udjelom izvanbračne djece u Europi (Bertoša, 2005). U drugoj polovici 19. stoljeća ukidaju se nahodišta diljem Austrougarske monarhije počevši u Kranjskoj (1871), pa u Štajerskoj (1872), Moravskoj (1872.), Galiciji (1873), Trstu (1879) i Tirolu (1881) (Škarica, 1961).

Posebna komisija je 1881. godine predložila Saboru Kraljevine Dalmacije ukidanje tamošnjih nahodišta (Škarica, 1928). Vodila se duga rasprava u kojoj su pristaše ukidanja iznosile da nahodišta ne ispunjavaju svrhu, te da nije smanjena stopa čedomorstva, a sve to nauštrb pokrajinske blagajne. Protivnici su se pribojavali još veće stope čedomorstva ukoliko se nahodišta zatvore. Zastupnicima su predočeni podatci istraživanja o nahodištima u Europi, te posljedice ukidanja pojedinih nahodišta (Galicija). Prijedlog nije prihvaćen, ali su tijekom rasprave izneseni detaljni podatci o dalmatinskim nahodima. Od 1868. do 1873. u nahodišta je primljeno 1.764 djece, a u istom su periodu počinjena 122 čedomorstva. Mortalitet nahoda u tom razdoblju bio je 62%. Nahodi koji bi uspjeli doživjeti odraslu dob često bi završili u zatvoru i kao prostitutke. Tako se navodi podatak da je od ukupnoga broja dalmatinskih prostitutki njih 60 % odraslo u nahodištu (Škarica, 1928).

Nahodišta nisu imala uvjeta za zadržavanje djece, te su nahodač slana na othranu (udomljivanje) obiteljima. Postojala je posebna procedura prilikom preuzimanja djeteta iz nahodišta. Sklapan je ugovor u kojem su precizno određene udomiteljeve dužnosti koje su bile: odgajati nahoče u svojem stanu, dojiti sve dok dijete ima potrebe za mlijekom, te ga zatim hraniti dnevno dovoljnim količinama zdrave hrane, odijevati prema godišnjim dobima, liječiti u slučaju bolesti, osposobiti za radove u polju ili obrtu već prema njegovoj snazi i dobi, upoznati s vjerskim zakonima i obredima, te se prema njemu ponašati s očinskom ljubavlju i brižljivo čuvati njegovu oznaku. Također su morali dopustiti pregled nahoda javnom službeniku, te ga odvesti jednom godišnje u ubožnicu na provjeru skrbe li dobro za njega. U slučaju nebrige i zapuštanja dijete im je moglo biti oduzeto i dodijeljeno drugom hranitelju. Udomitelji su prvih deset godina dobivali novčanu naknadu za uzdržavanje djeteta. Naknada je ovisila o mjestu življenja, te je 1817. u Splitu iznosila 2,5 forinte.

Okružnicom Dalmatinskoga namjesništva iz 1823. određeno je da udomitelji moraju župničkom svjedodžbom dokazati da je dijete za koje su primali naknadu živo. Primjer teksta svjedodžbe: „Svidočenje življenja. Svidočim pod zakletvom ja potpisan župnik od ... da danas na ... miseca godišta ... jest ... dite nezakonito imenom koje bijaše podano iz kuće milinja ... dojci ... na ... miseca godišta imadeći bilige kako slidi. U na 182 ... (godina) župnik“ (Škarica, 1928). Ponekad se događalo da bi se djecu vratilo u nahodište. Takva djeca bi često završavala na obuci kod zanatlija ili kapetana brodova koji su ih obučavali za mornare. Nerijetko su djeca nakon navršene dobi kada su hranitelji prestali dobivati naknadu, napuštana (Brisky, 2009).

Na brojnost nezakonite djece veliku je ulogu spolna struktura stanovništva odnosno njena neuravnoteženost. Manjkom muškaraca uslijed stradanja tijekom ratnih zbivanja brojnost izvanbračne djece je rasla. Valja istaknuti da se više izvanbračne djece rađalo među nižim slojevima stnovništva.

Dosadašnja istraživanja

Istraživanje povijesti dalmatinskih nahodišta čijim je dijelom bilo kotorsko nahodište koje se nalazilo u Kraljevini Dalmaciji, počelo je u prvoj, a intenzivirano u drugoj polovici 20. stoljeća. Fokus dosadašnjih članaka bio je na početku radu nahodišta u srednjem vijeku, te posebice na reformama za vrijeme francuske uprave početkom 19. stoljeća. Vjera Škarica je 1928. godine u *Liječničkom vjesniku* upozorila na tekući problem dalmatinskih nahodišta, te ukratko obradila i njihovu povijest u radu Nahodišta u Dalmaciji. Nezaobilazan izvor za istraživanje dalmatinskih nahoda je rad Romana Jelića „Zadarsko nahodište“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, objavljeno 1963. godine o čemu svjedoči da je Slavko Perović 2005. godine objavio rad „Roman Jelić i nahodišta“ u *Medica Jadertina*, te je održao nekoliko predavanja

na ovu temu na stručno-znanstvenim skupovima. O šibenskim nahodima pisao je jedino Miloš Škarica u članku „Nahodišta i nahodi u Dalmaciji, s osvrtom na nahode u Zadru (1841–1860) i Šibeniku (1851–1880)“ koji je 1961. godine objavljen u *Radovi Instituta JAZU u Zadru*. Mislava Bertoša je 2004. godine objavila dopunjeni magistarski rad *Djeca iz obrtaljke: Nametnuto ime i izgubljeni identitet: (Imena i prezimena nahoda u XIX stoljeću)* u kojem je obradila onomastiku tršćanskog nahodišta. Andrea Rogošić i Antonija Luketin Alfirević su obradile onomastiku nahoda u Splitu („Imena i prezimena splitskih nahoda u 19. stoljeću“, *Folia Onomastica Croatica*), Ante Šupuk je 1978. godine objavio članak „O matičnoj knjizi dubrovačkih nahoda i njihovim prezimenima (ab anno 1830–1852)“ u *Anali Historijskog odjela Centra za znanstveni rad JAZU* u Dubrovniku. Splitskim nahodištem bavila se i Livija Brisky koja je 2009. godine objavila rad u *Paediatrica Croatica*. Dubrovačko nahodište detaljno je istražila Rina Kralj-Brassard koja je objavila dvije knjige: *Djeca milosrđa: Napuštena djeca u Dubrovniku od 17. do 19. stoljeća* (2013) i *Dubrovačko nahodište i njegovi šticienici (1818–1908)* (2020). Ivo Mišur je 2018. godine objavio članak „Kraljeva dica u Vrlici“ u *Anali za povijest odgoja*, koji je jedini rad koji se nije fokusirao na nahodišta već na mjesto njihove skrbi tj. Vrliku. Isti autor je tri godine poslije objavio rad „Djeca iz splitskoga nahodišta 1877–1892“ u časopisu *Obnovljeni Život* kao i u koautorstvu članak „Statistika napuštene djece u nahodištima u Splitu, Šibeniku i Zadru prema maticama krštenih (1886–1892)“ u istom časopisu 2023. godine.

O kotorskom nahodištu pisao je Ivo Stjepčević u *Glasniku narodnog univerziteta*, a Gracijela Čulić je u zborniku *Hrvatsko-crnogorski dodiri*, napisala članak „Sociolingvistički aspekti nominacija nahočadi u Kotoru od XVII do kraja XIX vijeka“. Čulić je istraživala odnos društva prema napuštenoj djeci u Kotoru, te njihovom davanju imena koje su većinom vršili svećenici

katedrale sv. Tripuna. Zaključila je da su kotorski nahodi bili marginalizirani svojom imenskom oznakom, posebice prezimenima koja su dobivali po eventualnom porijeklu, mjestu gdje su nađena, po povijesnoj toponomastici i sličnim načinima koji su bili uobičajeni i u drugim nahodištima. Rina Kralj-Brassard, Dubrovkinja koja je napisala dvije knjige o dubrovačkom nahodištu je 2017. godine na stručno-znanstvenom skupu *Isprepleteni identiteti: Kotor, Dubrovnik i njihovo zaleđe u višestoljetnoj perspektivi* održala je predavanje na temu „Stanovnici Boke Kotorske u spisima dubrovačkog nahodišta“. U cetinjskom arhivu nalazi se arhiv kotorskog nahodišta pod nazivom „Uprava nahodišta Kotor“ (*Registri di amministrazione ed atti sul Pio luogo degli Esposti di Cattaro*), (1514–?); 1797–1814: f.1; k.1; 0,02 m koje još čeka na istraživanje.

Tijekom dosadašnjih istraživanja nije dovoljno istraženo stanje u nahodištima za vrijeme Druge austrijske uprave, a pogotovo krajem 19. i početkom 20. stoljeća kada su ovakvi oblici zbrinjavanja napuštene djece ukinuti u ostatku monarhije, te opstaju jedino u Dalmaciji. Još jedna manjkavost dosadašnjeg istraživačkog rada ovog fenomena je izostanak dublje statističke analize zaprimljene djece u nahodištu.

Troškovi nahodišta

Izvješća dalmatinskog sabora sadržavala su troškove predviđene pokrajinskim proračunom, a koji su uključivali sljedeće: „hrana nahoda i dojilja, lijekovi, vidarska oruđa, pokretnine i pokućstvo, postelje i oprave posteljina, drva i ugliev, svieće, pralo, prevozarina nahoda, pokop, sitni troškovi, potrebe za bogoslužbu, odjeća i rublje, plaće činovnika i nadstojica, nadnice dojilja, naknade odjeće Milosrdnicama, potrepštine ureda i pisarnice, nagrade i pripomoći, nove gradnje, uzdržavanje zgrada, hrana nahoda na dojitbi izvan Zavoda koja je obuhvaćala troškove

u hranu nahoda na dojitbi i oprave nahodom“. Ukupan trošak za rad svih pet dalmatinskih nahodišta je 1886. godine iznosio 44.873 f. Za ovu godinu ne postoje podatci za svako pojedinačno nahodište, ali dvije godine poslije financiranje nahodišta bilo raspoređeno na sljedeći način između predmetne tri institucije: Šibenik 7.538 f, Split 12.447 f. i Zadar 13.663 f. Iz previđenih proračunskih troškova može se zaključiti da su zadarsko i splitsko nahodište bile dvije najveće institucije ovakvog tipa u Dalmaciji (Izviešće, 1887).

Za sva dalmatinska nahodišta je 1892. godine u proračunu Kraljevine Dalmacije bilo predviđeno 49.055 f. i to za zadarsko nahodište bilo je predviđeno 13.843 f, šibensko 7.860 f. te splitsko 11.703 f, dubrovačko 7.980 f, kotorsko 7569 f. Evidentno je da je trošak rada nahodišta u šest godina porastao za 4.182 f. tj. 9,32% unatoč smanjenju broja šticećenika. Tako su troškovi po jednom nahodu porasli od 39,36 f. 1886. godine na 64,88 f. 1892. godine (Izviešće 1893).

Kotorsko nahodište

Nahodi su u Boki kotorskoj nazivani izložena djeca – *pueri expositi te pueri pietatis* tj. djeca kršćanske ljubavi. U kotorskoj matici umrlih bilježi se i oznaka *creatura* u prvim desetljećima 18. stoljeća. Pojmom *creatura* označavala su se nezakonita djeca i nahočad koja su činila 11,50% upisa (Katušić, 2013). Stijepčević kao godinu osnivanja spominje 1514. godinu uz naznaku da stvarna godina osnivanja nije poznata. Nahodišna zgrada je bila trošna, te nije bila primjerena za stanovanje. Već je 1516. godine nahodište dobilo zemljište za gradnju nove zgrade (Stijepčević, 1936).

„Određuje također da izvršitelji oporuke prodaju sva njegova nepokretna dobra, toli u gradu koli izvan grada, što bolje i korisnije i da od utjeranog novca čim prije kupe jednu kuću ili

stan ili zemljište za izgradnju kuće, na kojem prikladnom i odaljenom mjestu u ovom gradu gdje bi se imala smjestiti djeca kršćanske ljubavi t.j. nezakonito začeta i odbačena. Od preostalog ima se kupiti toliko vječitih najмова, koji su stalni i koji su utjerivi, kojim se imaju hraniti, odijevati i uzdržavati dotična djeca do četvrte godine; svako dijete od dana, kad je bilo primljeno. Primanje ima biti uvršteno u posebnu knjigu. Ako štogod od vremena do vremena preostane, neka se razdjeli Isukrstovim siromasima, na spas njegove duše i njegovih prešastnika ...“ (Stijepčević, 1936).

Svoje imanje je darovao Nikola pok. Radosava, carinik Crnojevića za smještaj *djece kršćanske ljubavi t.j. nezakonito začeta i odbačena*. Nikola je ostavio novca i za uzdržavanje nahoda. (Stijepčević, 1936). Podatci o povijesti nahodišta su oskudni. Zna se da je u nahodište u Kotoru 1514. godine smješteno troje djece u posebnoj zgradi (Milošević, 2003). Krajem 16. stoljeća spominje se u Kotoru *hospitale puerorum expositorum*. Zna se da se nahodište polovicom 17. stoljeća nalazilo ispred crkve i hospitalia sv. Križa (Stijepčević 1936). Iznad vrata kotorskog nahodišta nalazio se natpis: *Ad colligendos infantes spurios Redemptis prius et ordinatis Paucis piae domus redditibus Johannes Justus Epyri extra ordinem Praefectus A fundamentis erexit ac paravit Anno a Christo nato MDCCLXIX*. Ova spomen ploča svjedočila je da se je 1769. godine nahodište pregradilo. Zgrada nekadašnjeg nahodišta nalazi se na današnjem trgu sv. Josipa.

U Kotoru su majke svoju djecu najčešće ostavljale na uobičajenom mjestu milosrđa, kod vrata crkve sv. Tripuna. Međutim, napuštena djeca pronalazena su i na drugim mjestima u gradu. Mnogo je nahoda pronađeno ispred gradskih vrata, gdje su ih ostavljale majke koje nisu bile stanovnice grada. Gracijela Čulić donosi podatke o nekim nahodima. Tako je nahotkinja Ana krštena 9. prosinca 1781. godine, pronađena na ulici u Gurdiću

(nella strada pubblica di Gordichio) e presentata al solito luogo della Pietà. Ispred vrata Gurdića pronađen je dječak Mihovil (18. prosinca 1774. godine). Djeca pronađena u okolnim mjestima također su donošena u kotorsko nahodište (Čulić, 2009). Valja napomenuti da su tijekom 19. stoljeća Kotoranke redovito koristile usluge dubrovačkog nahodišta s pripadajućim rodilištem kojeg kotorsko nahodište nije imalo. U arhivu dubrovačkog nahodišta nalaze se podatci o takvim nahodima iz Boke Kotorske (Kralj-Brassard, 2017).

Bez obzira na povremene dobrotvore i mecene nahodište je bilo u lošem stanju. U *Izvišću* iz 1895. godine zapisano je sljedeće: „Usljed izvještaja Ravnateljstva Nahodišta u Kotoru o trošnom stanju zgrade bio je odpravljen pokr. mjernik Randi da pregleda zavod te da izvjesti o stanju zgrade i o izvedenju potrebitih popravaka. Iz dotičnog izvještaja 27 novembra 1894. pod br 6531 ispada da je zgrada u najvećem neredu te da se radikalne popravke nebi mogle izvršiti u koliko su isti zidovi ispucani. Zgrada nahodi se u najkukavijem položaju grada Kotora zabita izmegju ostalih kuća i cikom brijega bez zraka i svjetlosti. Sobe su tijesne mračne i vlažne te nikako ne odgovaraju igeničkijem zahtjevima jednog javnog zavoda. Kad bi se zgrada srušila i sagradila nova na istomu prostoru od kojekakvih 50 četvornih metara trošak bi iznio od 5000 do 6000 fiorina ali bi ostale iste neprilike glede položaja i svjetlosti. Po mnenju mjernika i Ravnateljstva nahodišta nebi ostalo drugo već nabaviti mjesto van grada na otvorenome i zdravome položaju i iznova sagraditi nahodište. Svakako o tome nije još ništa odlučeno“ (Izvišće 1895).

Osoblje nahodišta je bilo malobrojno i slabo plaćeno. Godine 1903. ravnatelj nahodišta je bio dr. Adam Verona, upravitelj Jovo Kadija, a primalja Terezija Mijatović. Ravnateljeva plaća iznosila je 300, upraviteljeva 200, a od primalje 400 kruna. Terezija Mijatović je umirovljena 1905. godine, a na njeno mjesto su došle Emilija Fuhrer i Barica Fratnik (*Izvišća* 1904. i

1906.). Za pretpostaviti je da je osim matične knjige rođenih postojala i knjiga nahočadi u kojoj je zavodsko osoblje vodilo podatke o svim nahodima upisujući datum zaprimanja i krštenja, opaske o načinu dolaska u nahodište, imena osoba kojima je dijete povjereno na othranu, te datum izlaska iz nahodišta i eventualni datum smrti. Valja napomenuti da je u većini nahodišta u Zadru, Splitu, Šibeniku i Dubrovniku krajem 19. stoljeća identitet majke bio poznat. Često bi majke dobrovoljno odavale svoja imena prilikom predaje djeteta, a još je češće bio slučaj da su u nahodišta i same dolazile roditi. Ovo nije bio slučaj u Kotoru jer se u ovom nahodištu nije nalazilo rodilište. Poradi ovoga bi omjer djece s obzirom na poznatost odnosno institucionaliziranost identiteta bio različit od ostalih dalmatinskih zavoda.

Hrvat Ante Šupuk je radi specifičnosti nadjevanja imena nahodima skovao termin nahodimak (nahod+nadimak) za nahodska prezimena (Šupuk, 1978). Prateći njegovo nazivlje tada bi dio onomastike koji se bavi nahodima nosio naziv „nahonomastika“. Pravilnik o dalmatinskim bolnicama iz 1827. godine propisivao je da uprava nahodišta određuje nahodovo ime i prezime. Ukoliko je neko dijete zaprimljeno s poznatim imenom i prezimenom ono se upisuje u matice uz eventualni dodatak drugog prezimena. U slučaju pozakonjenja djeteta ili preuzimanja od bioloških roditelja dijete gubi ime nadjenuto u nahodištu i vraća mu se izvorno, roditeljsko (Jelić, 1963). Djeci su često nadijevana posprdna imena. Neuobičajenim imenima nahodi su obilježeni za cijeli život. Na ovaj način je fizički trag kojim su sve do početka 19. stoljeća označavani užarenim žigom, zamijenjen onim onomastičkim. Neka od prezimena u Boki koja su nahodimskog porijekla su: Abdiesić, Aćemataović, Albić, Alikinović, Anđović, Baroš, Barić, Ajdarkučević, Bijedalinović, Biserčić, Bistić, Biturić, Desiderić, Domoljubić, Dragić, Dubinić, Dugić, Dakona, Rabović, Rasović itd.

Statistika nahodišta u Kotoru krajem 19. i početkom 20. stoljeća

Austrijski akademik, Seraph Hugel, je 1863. godine objavio knjigu *Die Findelhäuser und das Findelwesen Europa's 1863* u kojoj između ostalog donosi statistiku nahodišta u Kraljevini Dalmaciji 1855. godine. U zadarskom nahodištu je tada zatečeno šezdeset devet nahoda, a na vanjskoj othrani u evidenciji ovog zavoda ih je evidentirano četiristo jedanaest. Šibenski nahodski službenici su brinuli o pedeset šestero štićenika u zgradi zavoda, te nadzirali odgoj dvjesto šezdeset devetero vanjskih štićenika. U zgradi splitskog nahodišta je boravilo sto petero djece, a financirali su othranu još petsto osamdeset šestero. Od tristo dvadeset dvoje nahodske djece u Dalmaciji koji su evidentirani pod izravnom skrbi institucije (u zgradi nahodišta) čak 32,61% ih je živjelo u Splitu. U Zadru ih je bilo 21,43%, a Šibeniku 17,39%. U kotorskom nahodištu boravilo je dvadeset šest nahoda, a na vanjskoj skrbi sedamdeset šest što je bilo ukupno sto dvoje štićenika. Ostatak se nalazio u dubrovačkom nahodištu. Štićenici na vanjskoj othrani činili su 84,33% sve djece pod patronatom dalmatinskih nahodišta. Upravitelj kotorskog zavoda je brinuo o 5,00% ukupnog broja dalmatinskih nahoda. Smrtnost među nahodima u Zadru je iznosila 13,54%, Šibeniku 12,00%, Splitu 11,58%, Dubrovniku 22,73% i Kotoru 11,54%. Prosječna smrtnost za cijelu Dalmaciju, uključivši svih pet nahodišta, 1855. godine je bila 12,23% (Hugel 1863, 208).

Tablica 1:

Statistika dalmatinskih nahodišta 1855. godine (Hugel 1863, 208)

	U nahodištu	Na othrani izvan nahodišta	Ukupno nahoda	Umrli u nahodištu	Smrtnost u nahodištu
Zadar	69	411	480	2	2,90%
Šibenik	56	269	325	5	8,93%
Split	105	586	691	11	10,48%
Dubrovnik	66	372	438	15	22,73%
Kotor	26	76	102	3	11,54%
Ukupno	322	1.714	2.036	36	11,18%

U desetogodišnjem razdoblju od 1874. do 1884. u Dalmaciji je u svih pet postojećih nahodišta zaprimljeno tri tisuće petsto četrdeset sedmero djece. U Šibeniku ih primljeno petsto četrdeset jedan tj. 15,25%, Zadru tisuću i dvoje tj. 28,25%. Splitsko nahodište je u tom periodu zaprimilo tisuću sedmero djece (28,39%). Za usporedbu valja istaknuti da ih je sedamsto troje bilo smješteno u nahodište u Dubrovniku, a Kotoru dvjesto devedeset četvero što je tek 2,65% upnog broja nahoda (*Zemaljski sabor dalmatinski*, 1885). Usporedbom Hugelovih podataka iz 1855. i *Izvjješća* iz 1885. godine, evidentno je da sredinom osamdesetih godina 19. stoljeća zadarsko nahodište preuzima primat od splitskog kao najbrojnija i najveća dalmatinska institucija za brigu o napuštenoj djeci. Također je vidljivo da se udio kotorskih nahoda u ukupnom broju skoro prepolovio.

Godišnja *Izvjješća* dalmatinskog sabora donose podatke za svako nahodište pojedinačno. Podatci u donjim tablicama izrađenim na temelju godišnjih izvještaja daju ukupnu brojku

nahoda o kojima se kotorsko nahodište skrbi. Riječ je, dakle, o zbroju nahoda unutar nahodišta i onih koji su dani na skrb obiteljima u okolici, a čiji je odgoj nahodište kontroliralo. Ova dva podatka su u većini *Izvišća* prikazana zbirno, a tek u rijetkim odvojeno. Prosječno je broj nahoda koji su boravili u samom nahodištu iznosio tridesetak djece, što nam govori o smještajnom kapacitetu kotorskog zavoda. Pojedina izvješća donose podatke da je kotorsko nahodište skrbi, odnosno financiralo, odgoj sedamdesetak djece koja su dana na othranu obiteljima u Kotoru i okolici. Godine 1884. bilo je preko sto djece o kojima se skrbi kotorsko nahodište. Sljedeće dvije godine brojka je stabilna i iznosi sto šesnaest štićenika, a 1887. godine raste na sto dvadesetero djece. Najveći broj dosegnut je 1888. godine kada ih je bilo čak sto dvadeset šest. Za godine 1889, 1890. i 1891. izvješća nisu dala podatke o kotorskom nahodištu. Godine 1892. zabilježeno je neobično malo nahoda, tek devedeset četvero. Sljedeće godine brojka je još manja, te se tada bilježi devedeset dvoje štićenika. Već 1894. godine broj nahoda na skrbi kotorskog nahodišta je porastao na sto devet osoba. Već iduće godine brojka raste na sto devetero. Brojke osciliraju kroz zadnje desetljeće 19. stoljeća. Tek 1903. godine brojka za stalno pada ispod stotinu štićenika. Udio kotorskih nahoda u ukupnom broju štićenika na zavodskoj skrbi u Kraljevini Dalmaciji iznosio je od 6,51 do 9,70%. Kotor je u promatranom razdoblju bilo najmanje dalmatinsko nahodište s obzirom na broj skrbljenika. Broj umrle djece u kotorskom nahodištu i onih danih na othranu o kojima se nahodište skrbi- lo oscilira od najmanje šest (1892) do četrdeset troje (1899). Najveći mortalitet (omjer umrlih s ukupnim brojem djece na skrbi) je zabilježen 1897. i 1902. kad je umrlo 30% štićenika.

Tablica 2:

Statistika nahoda na skrbi kotorskog nahodišta 1884–1909. prema godišnjim izvještajima dalmatinskog sabora

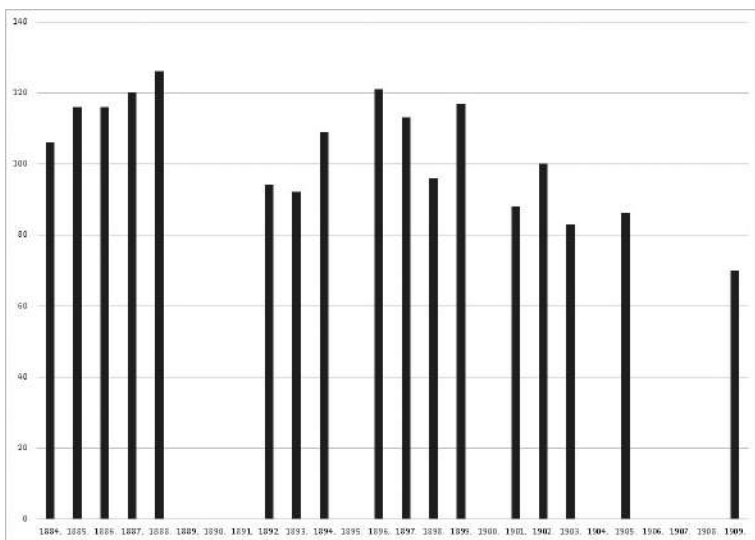
Godina	1884.	1885.	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.	1891.	1892.
Kotor	106	116	116	120	126	NP	NP	NP	94
Udio	-	7,64%	7,91%	9,70%	8,59%				9,05%
Umrlo u Kotoru	-	25	26	16	20	-	-	-	6
Mortalitet	-	21,55%	22,41%	13,33%	15,87%	-	-	-	6,38%
Dalmacija	-	1518	1466	1237	1467	-	-	-	1039
Umrlo u Dalmaciji	-	228	243	221	265	-	-	-	91
Mortalitet	-	15,02%	16,58%	17,87%	18,06%	-	-	-	8,76%

Godina	1893.	1894.	1895.	1896.	1897.	1898.	1899.	1900.	1901.
Kotor	92	109	NP	121	113	96	117	NP	88
Udio	8,24%	-	-	8,24%	7,37%	6,52%	8,03%	-	
Umrlo u Kotoru	9	18	-	12	34	19	43	-	21
Mortalitet	9,78%	16,51%	-	9,92%	30,09%	19,79%	36,75%	-	23,86%

Dal-macija	1117	-	-	1469	1534	1472	1457	-	213
Umrlo u Dal-maciji	114	-	-	301	299	176	220	-	1285
Mor-talitet	10,21%	-	-	20,49%	19,49%	11,96%	15,10%	-	16,57%

Godina	1902.	1903.	1904.	1905.	1906.	1907.	1908.	1909.
Kotor	100	83	NP	86	NP	NP	NP	70
Udio	8,31%	6,51%	-	7,17%	-	-	-	8,11%
Umrlo u Ko-toru	30	18	-	11	-	-	-	10
Mor-talitet	30,00%	21,69%	-	12,79%	-	-	-	14,29%
Dal-macija	1204	1274	-	1199	-	-	-	863
Umrlo u Dal-maciji	195	204	-	170	-	-	-	147
Mor-talitet	16,20%	16,01%	-	14,18%	-	-	-	17,03%

*NP – nema podataka; Udio je udio kotorskih nahoda u ukupnom broju nahoda u Kraljevini Dalmaciji

Slika 1:

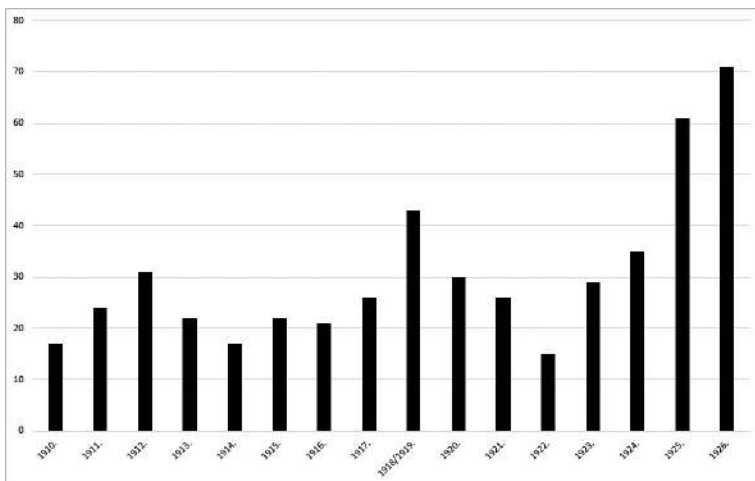
Statistika nahoda na skrbi kotorskog nahodišta 1884–1909. prema godišnjim izvještajima dalmatinskog sabora

Vera Škarica (1928) donosi podatke kotorskog nahodišta počevši od 1910. godine. Međutim, ona objavljuje brojnost novopridošlih nahoda na godišnjoj razini pa njeni podatci nisu usporedivi s podacima do 1910. godine objavljivanim u Izvještajima dalmatinskog sabora jer nema podataka o ukupnom broju šticećenika. Vidljivo je da se iz zasad neutvrđenih razloga broj novih šticećenika naglo povećao 1925. i 1926. godine (Škarica, 1928). Početkom tridesetih godina 20. stoljeća brojka zaprimljene djece se ipak stabilizirala. Kotorско nahodište je 1933. godine brinulo u prosjeku za četrdesetak djece. Za rad zavoda je ove godine utrošeno ukupno 330.000 dinara (Ambrožič, 1935).

Tablica 3:

Brojnost zaprimljenih nahoda u Kotoru 1910–1926. (Škarica, 1928)

Godina	Primljeno	Umrlo
1910.	17	15
1911.	24	21
1912.	31	23
1913.	22	14
1914.	17	14
1915.	22	20
1916.	21	19
1917.	26	24
1918/1919	43	40
1920.	30	29
1921.	26	22
1922.	15	13
1923.	29	26
1924.	35	34
1925.	61	58
1926.	71	62

Slika 2:

Brojnost zaprimljenih nahoda u Kotoru 1910–1926.

Velika smrtnost nahoda je bila konstantan problem koji austrougarske vlasti nisu nikako uspijevale riješiti. Visok broj umrle djece povjerene na skrb nahodištima nastavio se i nakon Prvog svjetskog rata. U periodu od 1919. do 1932. smrtnost je prema izvještaju dr. Matije Ambrožiča bila 90%. Smrtnost je u tom istom izvještaju za 1933. godinu iznosila 70% (Ambrožič, 1935). Ambrožič nije računao smrtnost prema ukupnom broju djece za koje se nahodište brinulo već je dijelio broj zaprimljene i umrle djece na godišnjoj razini. Različiti izvori podataka koji su donosili podatke iz različitih kutova otežavaju realnu analizu smrtnosti u duljem vremenskom razdoblju. Visoka smrtnost nahoda bila je glavni argument zagovornika zatvaranja nahodišta između dva svjetska rata kao što je bila npr. dr. Vera Škarica ravnateljica splitskog nahodišta.

Predaja djeteta nahodištu je u pravilu značila trajno i neopozivo presijecanje obiteljskih veza i zatiranje njegovih korijena. Djetetov identitet je do kraja života bio nahodski. Rijetke su bile

iznimke koje su uspjele pronaći svoje korijene. Tako je *Borba* 1959. godine objavila priču „Braća se našla nakon 28 godina“. Naime, krajem 1931. godine Mitar Miličić je kao tek rođen četvrti sin Milice Nikolić bio predat Domu za nahočad u Kotoru. Njegova majka Milica dobila ga je u kratkotrajnom drugom braku nakon smrti prvog muža. Kako se ubrzo razvela morala se vratiti svojoj braći, jer nije imala od čega živjeti. Uvjet povratka je bio je bio da dijete iz drugog, neželjenog braka, mora dati u nahodište. Dvadeset osam godina poslije, Miličin sin iz prvog braka Vojislav je odlučio potražiti brata jer je još davno čuo da se priča da u nekom domu ima brata koga majčina braća nisu željela. Mitar pak nije uopće znao da ima braću. Za vrijeme Drugog svjetskog rata radio je po okolnim selima kao sluga. Poslije rata bio je primljen u Dječji dom na Dedinju u Beogradu. Razbolio se od tuberkuloze pluća pa ga je Crveni križ poslao u Švicarsku na liječenje. Poslije je došao u Vršac gdje je završio srednju poljoprivrednu školu i zaposlio se kao poljoprivredni tehničar u Vlajkovcu kod Vršca. Za svoju rodbinu se nikad nije interesirao, ne zato što nije želio da nađe obitelj, nego što je smatrao „da ne treba da je traži ako ga ona ne želi“. Njegov brat Vojislav se raspitao u Kotoru i doznao da je u kartoteci Doma za nahočad u podacima za jednog njihovog (bivšeg štićenika kao majka ubilježena Milica Nikolić). Vojislav je 1959. godine nakon dugo razmišljanja odlučio dati oglas u novine *Borba*. Tog istog dana kada je oglas objavljen, Mitar Nikolić se nalazio slučajno u Beogradu gdje je živio njegov brat Vojislav. Nije se nimalo dvoumio i odmah je otišao na adresu označenu u oglasu. Tada je prvi put za 28 godina vidio svog brata. Ubrzo nakon toga u Beograd je iz Crne Gore doputovala i njihova majka (*Borba*, 1959).

Neželjene trudnoće u Knjaževini Crnoj Gori

U Knjaževini Crnoj Gori se rađao velik broj izvanbračne djece, a posebice je to bilo u porastu u posljednja dva desetljeća 19. stoljeća. Za razliku od Austrougarske odnosno Austrijskog općeg zakonika (koji je vrijedio u Dalmaciji, a posljedično u Kotoru jer su bili u austrijskom dijelu monarhije) u kojem napuštanje djece nije bilo kažnjivo djelo, u Crnoj Gori ovo nije bio slučaj. O problematici su pisale Milena Kavarić i Rajka Đoković u članku „Čedomorstvo u modernoj i suvremenoj Crnoj Gori“ objavljen u *Acta Historiae* 2022. godine. Već *Vasojevički zakon* iz 1829. godine koji je potvrđen u Narodnoj skupštini 1829. godine sadrži kaznu kamenovanjem za ubojstvo vanbračnog djeteta. U točki 9. članka 21 *Vasojevičkog zakona* je zapisano: „Ko kopile u vodu udavi da se pod gomilu turi“ (Jelić, 1929). Kazna je izvršavana na sljedeći način: „krivca izveli na kakvo pusto mjesto, gdje ima dosta kamenja, i tu bi na njega prvo bacio kamen njegov najbliži srodnik i na taj način razriješio odgovornosti ostale seljane, koji bi osuđenoga posle toga zasuli kamenjem...“ (Jelić, 1929). Prvi crnogorski zakonik, *Zakonik opšti crnogorski i brdski* (1798–1803), još poznatiji kao *Petrov zakonik*, nije sadržavao kaznu za čedomorstvo kao kazneno djelo (Stojanović, 2009; Petrović, 1929). Crnogorski pravni sustav je za razliku od austrougarskog, dozvoljavao istraživanje izvanbračnog očinstva. Štoviše, otac je imao obvezu uzdržavanja izvanbračnog djeteta (Stojanović, 1967). Također, ukoliko bi otac primio izvanbračno dijete u svoju kuću, ono bi stjecalo sva prava i obveze kao i njegova bračna djeca (Marković, 2016). Napuštanje djece u crnogorskom zakonu nije se toleriralo kao lakši prijestup. Majka koja bi ostavila kažnjavala se kaznom zatvora od jedne do četiri godine prema članku 171 Krivičnog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru iz 1906 (*Crnogorski zakonici*

IV, 1998). Kako bi se spriječila čedomorstva država je nastojala uspostaviti nadzor nad trudnicama koje su začele izvan braka. Tako je 1884. godine donesena *Naredba o vanbračnim prestupima* koja u članku 5. nalaže rođacima trudnice da o trudnoći obavijeste nadležnu vlast koje je dalje nadzirala tijekom trudnoće (*Crnogorski zakonici II*, 1998). Jedan od način nošenja s problemom neželjene trudnoće bilo je namjerno izazivanje pobačaja. Sud je ovo djelo smatrao lakšim prijestupom od čedomorstva (Bogišić, 2004, 359). Načini izazivanja namjernog pobačaja bili su različiti, a najčešće „Ako ne bi mogle izbiti dijete kakvim pićem otrovnim“, a onda bi ga čim „iz materine utrobe izide ugušile i tajno zakopale“ (Bogišić, 2004). Krajem 19. stoljeća crnogorske vlasti donijele su naredbe koje su propisivale kazne za izvanbračne radnje i s njima povezana kaznena djela. Naime, po prvi puta se *Naredbom Velikog suda o vanbračnim prestupima* od 1884. godine zabranjuje korištenje otrovnih tvari za poticanje pobačaja: „ako žena ili djevojka zatrudnjela upotrijebi otrovna sredstva, ili pri rođenju udavi dijete, biće kažnjena, mjesto 5 godina zatvora kao ubica“ (*Crnogorski zakonici II*, 1998). *Danilov zakonik* je predviđao smrtnu kaznu za ubojstvo (*Crnogorski zakonici II*, 1998), što znači da je kazna za pobačaj bila smrt. Zakon je, dakle, izjednačio namjerni pobačaj i čedomorstvo što nije bio slučaj u ranijoj praksi. Kasniji propisi su regulirali namjerni pobačaj i čedomorstvo kao različita djela, pri čemu su propisivane blaže kazne za pobačaj. Godine 1892. proglašen je *Zakon o vanbračnoj djeci* u kojem stoji da: „Prestupnica, koja pošto opazi trudnoću, upotrebi bilo otrovna sredstva ubačivanjem u sebe, bilo spoljašnja, kao gnječenje, pritiskivanje ili bodenje da se kazni sa 10 godina robije“ (*Crnogorski zakonici II*, 1998). Već su 1894. godine usvojena *Privremena pravila o vanbračnoj djeci* koja su propisivala tri do šest godina zatvora zbog namjernog pobačaja. U Krivičnom zakoniku za Knjaževinu Crnu Goru iz 1906. godine predviđa se

kazna od tri do šest godina za trudnu ženu „koja je spoljna ili unutrašnja sredstva upotrebljavala da svoj plod pobaci...“ (*Crnogorski zakonici IV*, 1998). Valtazar Bogišić u *Konceptu Kaznenog zakonika* iz 1896. godine predviđa kaznu zatvora do pet godina zbog pobačaja (Rašović, 2017).

Država je 1894. godine osnovala poseban Fond za nezakonitu djecu u kojem je izdvajala značajna sredstva. Kada bi izvanbračno dijete navršilo dvanaest, pravo na uzdržavanje prestalo bi sukladno Naredbi Velikog suda kapetanima o plaćanju godišnjeg izdržavanja za vanbračnu djecu iz 1896. godine (*Crnogorski zakonici II*, 1998). Trudnice koje su začele izvan braka ili koje su rodile izvanbračnu djecu su ponekad bježale iz zemlje u Austrougarsku ili Osmansko Carstvo. Tako je Anđuša, iz Bjeloša (okolica Cetinja), 1886. godine „rodila bila dijete u seockom lugu a isto u vodi bacila ‘preko granice t.j. u Austriju’“ (Kavarić i Đoković, 2022).

Zaključak

Nahodišta su bila ustanove koje su brinule o napuštenoj djeci tzv. nahodima. Ovakva djeca bez roditeljske skrbi bila su društveno marginalizirana. Nahodišta su djeci osiguravala prehranu i zdravstvenu zaštitu u djetinjstvu, a poslije brinula o njihovu osposobljavanju za samostalan život, te uključivanju u društvenu zajednicu. Kotorsko nahodište djeluje najkasnije od prve polovice 16. stoljeća. Brojnošću zaprimljenih šticićenika bilo je krajem 19. stoljeća najmanja institucija ovakve vrste u Kraljevini Dalmaciji. Izdvajalo se i po tome što jedino nije imalo rodilište, te su brojne trudnice iz Kotora i cijele Boke kotorske odlazile u dubrovačko nahodište kako bi rodile, te ostavile dijete na skrb.

Izvjestaji o stanju u pokrajini koje je svake godine davao sabor Kraljevine Dalmacije donosio je podatke i o nahodima. Iz ovih

podataka saznaje se da je kotorsko nahodište krajem 19. i početkom 20. stoljeća imalo smještajni kapacitet za oko tridesetak djece, a financiralo je skrb još oko sedamdesetak djece koja su davana na othranu u obitelji izvan zavoda. U prosjeku je, dakle, ova institucija brinula za oko stotinjak djece. Broj umrlih je tijekom promatranog razdoblja oscilirao, te je ponekad Kotor u mortalitetu nadmašivao pokrajinski prosjek, a nekad je manjim udjelom broja umrlih bio uspješniji od ostataka Dalmacije. U drugom i trećem desetljeću 20. stoljeća u Kotoru je zaprimano nekoliko desetaka nahoda godišnje. Do značajnog rasta broja zaprimljene djece dolazi 1925. i 1926. godine.

Nahodišta su bila oskudno financirane i slabo održavane institucije koje su brinule o jednoj od najranjivijih društvenih skupina – napuštenoj djeci nepoznatog porijekla. Loši uvjeti uzrokovali su veliku smrtnost zaprimljene djece čak i u 20. stoljeću. Unatoč svim manjkavostima, ove institucije su ipak uspjele spasiti od sigurne smrti određeni dio šticećenika te im se predajom nahodištima pružala „druga prilika“ ma kako ona teška bila. Knjaževina Crna Gora ne samo da nije dopuštala napuštanje djece već ga je kazneno kažnjavala. Trudnice su pribjegavale namjernom izazivanju pobačaja ili čedomorstvu. Može se pretpostaviti da su neke majke s područja Knjaževine djecu ostavljale u nahodištu „preko granice“. Valja naglasiti da ukidanjem nahodišta nisu nestala nahoćad. Danas o njima brinu domovi za nezbrinutu djecu koji imaju puno bolje uvjete stanovanja od nekađšnjih nahodišta, te gotovo stopostotnu stopu preživljavanja. Napuštenoj djeci se nastoji osigurati što normalniji život zbrinjavajući ih u udomiteljskim i posvojiteljskim obiteljima. Danas je napuštanje djece u Crnoj Gori kazneno djelo. Međutim, u SAD-u je kao i nekim europskim državama (Njemačka, Francuska, Poljska itd.) dekriminalizirano napuštanje novorođenčadi, te su za to osigurane posebno konstruirane dječje kutije (*safe haven baby box*) koje su preuzele ulogu suvremenih obrtaljki.

Izvori i literatura

- Ambrožič M. (1935) Beogradska kolonija za odojčad i malu decu, *Општинске новине*, 1. V.
- Braća se našla nakon 28 godina, *Borba*, 25. 5. 1959, strana 7.
- Bogišić, Valtazar (2004). Građa u odgovorima iz različitih krajeva slovenskoga juga. Podgorica, CID.
- Crnogorski zakonici I–IV (1998). *Crnogorski zakonici, 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*. U: Pavićević, Branko & Radoslav Raspopović (ur.): Zbornik dokumenata. Podgorica, Istorijski institut Republike Crne Gore.
- Čulić G. (2009). Sociolingvistički aspekti nominacija nahočadi u Kotoru od XVII do kraja XIX vijeka, *Hrvatsko-crnogorski dodiri*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest - Matica hrvatska,
- Devetak, V. (1983). *Sveti križ u Docu*, Šibenik: Šibenska biskupija
- Huegel S. (1863). *Findelhäuser und das Findelwesen Europas*. Beč: Verlag, Druck und Papier von Leopold Somler.
- Jelić, R. (1963). Zadarsko nahodište. *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 10, 213–289.
- Jelić, I. (1929): *Vasojevički zakon od dvanaest točaka*. Beograd, Srpska kraljevska akademija.
- Machiedo, J. (1933). *Pedeset godina šibenske bolnice, Spomenknjiga o pedesetgodišnjici Banovinske bolnice u Šibeniku 1883–1933*. Šibenik
- Marković, Savo (2016): *Pravni običaji kod Moračana i Rovčana*. Podgorica, Književna zadruga Srpskog narodnog vijeća.
- Milošević, M. (2003) *Pomorski trgovci, ratnici i mecene*, Podgorica
- Mišur, I. (2021). Djeca iz splitskoga nahodišta 1877–1892. *Obnovljeni Život*, 76 (2), 203–218.
- Katušić Maja (2013). *Društvena i demografska struktura Kotora u 18. stoljeću*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu.
- Kavarić M. i Đoković R. (2022). Čedomorstvo u modernoj i suvremenoj Crnoj Gori, *Acta Histriae* vol. 30. 377–406.

- Kralj-Brassard R. (2017) Stanovnici Boke kotorske u spisima dubrovačkog nahodišta, *Isprepleteni identiteti: Kotor, Dubrovnik i njihovo zaleđe u višestoljetnoj perspektivi – skup*, Dubrovnik
- Novak, Grga (1978). *Povijest Splita III*. Split: Čakavski sabor
- Pasini, J. (1958). Historijat bolnice u Šibeniku, *Liječnički vjesnik*, 9–10, 458–464.
- Petrović, Radmila (1929). *Zakonik Petra I vladike crnogorskog: istorijsko-pravna rasprava*. Cetinje.
- Rašović, Z. (2017): *Crnogorska služba Valtazara Bogišića, (Ne)završeni zakonski projekti*. Podgorica, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti (CANU).
- Stijepčević I. (1936.) Kotorsko nahodište, *Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske*, br. 2–3.
- Stojanović, Petar (1967): Vanbračna djeca i njihovi prirodni roditelji u bivšoj Crnoj Gori. *Pravni zbornik*, 15, 3, 85–117
- Škarica, M. (1961). Nahodišta i nahodi u Dalmaciji, s osvrtom na nahode u Zadru (1841–1860) i Šibeniku (1851–1880). *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 8, 231–262.
- Škarica, Vjera (1928). Nahodišta u Dalmaciji. *Liječnički Vjesnik*, 50(5), 663–671.
- Zemaljski sabor dalmatinski (1885). *Izviešća brzopisna i analitična zasjedanja zemaljskoga sabora*. Zadar: Narodni list.
- Zemaljski sabor dalmatinski (1886). *Izviešća brzopisna i analitična zasjedanja zemaljskoga sabora*. Zadar: Narodni list.
- Zemaljski sabor dalmatinski (1887). *Izviešća brzopisna i analitična zasjedanja zemaljskoga sabora*. Zadar: Narodni list.
- Zemaljski sabor dalmatinski (1889). *Izviešća brzopisna i analitična zasjedanja zemaljskoga sabora*. Zadar: Narodni list.
- Zemaljski sabor dalmatinski (1890). *Izviešća brzopisna i analitična zasjedanja zemaljskoga sabora*. Zadar: Narodni list.
- Zemaljski sabor dalmatinski (1891). *Izviešća brzopisna i analitična zasjedanja zemaljskoga sabora*. Zadar: Narodni list.
- Zemaljski sabor dalmatinski (1892). *Izviešća brzopisna i analitična zasjedanja zemaljskoga sabora*. Zadar: Narodni list.

-
- Zemaljski sabor dalmatinski (1893). *Izvesca brzopisna i analitiena zasjedanja zemaljskoga sabora*. Zadar: Narodni list.
 - Zemaljski sabor dalmatinski (1894). *Izvesca brzopisna i analitiena zasjedanja zemaljskoga sabora*. Zadar: Narodni list.
 - Zemaljski sabor dalmatinski (1895). *Izvesca brzopisna i analitiena zasjedanja zemaljskoga sabora*. Zadar: Narodni list.
 - Zemaljski sabor dalmatinski (1896). *Izvesca brzopisna i analitiena zasjedanja zemaljskoga sabora*. Zadar: Narodni list.
 - Zemaljski sabor dalmatinski (1897). *Izvesca brzopisna i analitiena zasjedanja zemaljskoga sabora*. Zadar: Narodni list.
 - Zemaljski sabor dalmatinski (1898). *Izvesca brzopisna i analitiena zasjedanja zemaljskoga sabora*. Zadar: Narodni list.
 - Zemaljski sabor dalmatinski (1899). *Izvesca brzopisna i analitiena zasjedanja zemaljskoga sabora*. Zadar: Narodni list.
 - Zemaljski sabor dalmatinski (1900). *Izvesca brzopisna i analitiena zasjedanja zemaljskoga sabora*. Zadar: Narodni list.
 - Zemaljski sabor dalmatinski (1901). *Izvesca brzopisna i analitiena zasjedanja zemaljskoga sabora*. Zadar: Narodni list.
 - Zemaljski sabor dalmatinski (1902). *Izvesca brzopisna i analitiena zasjedanja zemaljskoga sabora*. Zadar: Narodni list.
 - Zemaljski sabor dalmatinski (1903). *Izvesca brzopisna i analitiena zasjedanja zemaljskoga sabora*. Zadar: Narodni list.
 - Zemaljski sabor dalmatinski (1904). *Izvesca brzopisna i analitiena zasjedanja zemaljskoga sabora*. Zadar: Narodni list.
 - Zemaljski sabor dalmatinski (1905). *Izvesca brzopisna i analitiena zasjedanja zemaljskoga sabora*. Zadar: Narodni list.
 - Zemaljski sabor dalmatinski (1906). *Izvesca brzopisna i analitiena zasjedanja zemaljskoga sabora*. Zadar: Narodni list.
 - Zemaljski sabor dalmatinski (1907). *Izvesca brzopisna i analitiena zasjedanja zemaljskoga sabora*. Zadar: Narodni list.
 - Zemaljski sabor dalmatinski (1908). *Izvesca brzopisna i analitiena zasjedanja zemaljskoga sabora*. Zadar: Narodni list.
 - Zemaljski sabor dalmatinski (1909). *Izvesca brzopisna i analitiena zasjedanja zemaljskoga sabora*. Zadar: Narodni list.

CRTICE IZ PROŠLOSTI ŠUŠANJA

Dejan Paladin

This paper is the first published text that deals specifically with the history of Šušanj, describing the political and religious circumstances from the first mention of this village in mid-15th century to the first decades of the 20th century. Šušanj was part of the Bar district, located in the hills above the Benedictine abbey on Ratac that was important for the religious life of the villagers. Based on the reports of the archbishops of Bar and local clergy, the demographic trends of the population of Šušanj from the early 16th to the early 20th century are described. We are also publishing for the first time the list of Lifetime Members of St. Jerome, with an overview of the history of this cult among the believers of the Dalmatian dioceses.

Šušanj je danas mediteransko naselje smješteno sjeverozapadno od Bara, u središnjem dijelu barskog zaliva. Nalazi se u podnožju brda Dražica (684 m) i Petiljeva – u narodu Petiljeb (716 m), koja sa vrhom Vrsutom (1185 m) čine jednu planinsku cjelinu. Granice Šušanja se protežu na istoku rijekom Željeznicom i potokom od Banove ka selu Zubcima, na jugu obalom Jadranskog mora, a na zapadu ostacima Ratačke opatije, udolinom Vračoš i zaseokom Talići, koje su granične oblasti

prema selu Brca (Sutomore), planinom Sto i gustom šumom Meljtin, kao i brdom Planom Gorom na sjeveru.

Zaseoci koji se nalaze na teritoriji Šušanja su: Talići, Matkovići, Paladini, Pavovići, Kaličići, Peranovići, Vitići, Glavanovići, Karadovići, Perići, Đedovići, Nikići, Perajkovići, Baukovići, Carevići, Čakalovići i Gromanići. Naselje Šušanj je danas turističko mjesto sa brojnim hotelima i privatnim smještajima za turiste. Kroz naselje prolaze važne saobraćajnice – Jadranska magistrala i željeznička pruga Bar – Beograd. Od grada Bara udaljen je oko 2 km. Jadranska obala na području naselja Šušanj je kamenita, šumovita i pogodna za kupanje. Naselje je bogato izvorima vode: Spilice, Petrši, Čiponj, Voda Glavanovića, Voda Perića, Voda Bučića, Točak Carevića, Voda Perajkovića i druga. Naselje Šušanj je poznato po višestoljetnim maslinjacima (maslinjak u *Plagarima* u mjestu Donji Šušanj), hrastovim šumama i livadama. U ovom članku obrađivaće se prošlost starosjedilaca Šušanja.

Pod mjestom Gornji Šušanj podrazumjevaju se zaseoci na višim nadmorskim visinama koji gravitiraju ka crkvi Sv. Petka i lokalitetu Velja Mogila, dok se mjesto Donji Šušanj odnosi na zaseoke na nižim nadmorskim visinama, oko crkve Sv. Marije. Gornjem Šušanju pripadaju zaseoci: Talići (od kojih počinje na zapadu selo Brca), Matkovići, Paladini, Pavovići, Peranovići, Kaličići, Vitići i Glavanovići. Donjem Šušanju pripadaju zaseoci: Karadovići, Perići, Đedovići, Nikići, Perajkovići, Baukovići, Carevići, Čakalovići, Donji Glavanovići i Gromanići.

Kratak istorijski pregled Šušanja ukazuje na česte promjene država i vladara koji su vladali ovim prostorima. Od Rimljana, Vizantijskog carstva, Duklje, države Nemanjića, Balšića (od 1360). Početkom XV vijeka oko teritorije Šušanja vode borbe Mlečani, Balšići, srpski despoti i bosanski velikaš Stjepan Vukčić Kosača. Od 1443. godine ovaj prostor nalazi se pod vlašću Mletačke republike, čija vlast traje do predaje Bara i nje-

govog distrikta pod osmansku vlast 1571.godine. Vlast Osmanskog carstva trajala je više od tri stoljeća i okončana je crnogorskim zauzimanjem sela Šušanj u novembru 1877. godine, predajom osmanske posade stacionirane u kuli na lokalitetu Kuk u Gornjem Šušanju. Dok su trajale operacije za oslobađanje Bara izvjesno vrijeme u Šušanju se nalazio štab knjaza Nikole, u zaseoku Kaličići. Odlukama Berlinskog kongresa 1878. godine selo Šušanj je pripalo Austrougarskoj monarhiji. Iako se radilo o najjužnijoj tački dvojne monarhije, austrougarska vlast trudila se da unaprijedi ekonomski, društveni i kulturni život na ovom prostoru.

Šušanj se prvi put pominje u izvorima 1443. godine. Naime, prilikom primopredaje grada Bara pod okrilje Mletačke republike, u popisu barskog distrikta navode se sela: *Celestrina, Sušica, Bilatrava i Gornja Gora*, koja su se nalazila na sjeverozapadnom obodu barskog distrikta, na prostoru Šušanja ili u njegovoj blizini.¹ Prilikom navođenja sela koja pripadaju barskom distriktu, isticana su sela koja su se graničila sa posjedima distrikta Budve ili opatijom Sv. Marije Ratačke.² Da se granica distrikta Bara mijenjala, ukazuje i raniji prijedlog viteza Đakomo de Rive iz 1409. godine, koji je prilikom pregovora oko zaključenja mira između Balšića i Mlečana nastojao da se utvrdi granica između dvije države. Iz tog prijedloga vidi se da je selo Šušanj pripadalo Ratačkoj opatiji.³ Najvjerovatnije da se *Celestrina* prvi put pominje u statutu Budve, kao crkveni posjed budvanskog kapitola. U statutu se navodi da stanovnici Celesorine (Celestrine) nisu dužni da daju jednu četvrtinu prihoda od prodaje caru, već taj iznos uplaćuju komuni.⁴ U statutu se

¹ *Bar grad pod Rumijom*, Bar 1984, str. 37.

² Miloš Antonović, *Grad i zaleđe*, Beograd 2003, str. 217.

³ Pavao Butorac, *Kotor za samovlade (1355–1421)*, Perast 1999, str. 88.

⁴ Ovako izdvojen crkveni posjed sa privilegijama nije izuzetak, bilo ih je i na drugim mjestima u Zeti npr. posjed Skadarske biskupije u selu Sv. Andrija

pominje i selo Susana, za koje su pojedini istraživači vjerovali da se odnosi na Šušanj, a čijim seljacima koji žive na granici distrikta je po navedenom statutu dozvoljeno da napasaju stoku u budvanskom distriktu uz plaćanje uobičajne globe. Proces izdvajanja Celestrine iz budvanskog distrikta vjerovatno je započet uzdizanjem ratničke družine Paštrovića. Da je Celestrina već početkom XV vijeka pripadala barskom distriktu ukazuje i upustvo Senata Alvizu Boci koji je 1409. godine bio mletački poslanik na sultanovom dvoru. Od poslanika Boce je mletačka vlada zatražila da se kod sultana založi za mir Venecije sa Balšićima. Tom prilikom Republika Sv. Marka odrekla se Budve sa distriktom, a zadržala je upravu nad posjedima od Celestrine kod opatije Sv. Marije Ratačke, do Skadra.⁵

U ratu Balšića sa Mlečanima 1408. godine Celestrina je navedena kao utvrđenje koje pripada zetskom vladaru Balši III Balšiću.⁶ Tačna lokacija ovog mjesta nije do danas utvrđena. Vjerovatno se radi o mjestu koje se nalazilo u brdima iznad Ratačke opatije, a čije stanovništvo se iselio u drugoj polovini XV vijeka. Uslijed čestih pritisaka Osmanlija i plemena Mrkojevići, stanovnici sela Sušca (Šušanja) molili su 1558. godine mletačku vladu da obnovi oštećene zidine Ratačke opatije, da sačuvaju živote.⁷ Pored Ratačke opatije postojalo je selo Dabolje koje nije navedeno u istorijskim izvorima, a koje je ostalo u sjećanju naroda ovog kraja. Selo je po legendi razorio jak zemljotres i nikada nije obnovljeno. Danas je to lokalitet na jadranskoj magistrali kod izvora Črvanj, istočno od ostataka Ratačke opatije, u blizini Crvene plaže. Za selo Sušica utvrđeno je da se odnosi na Šušanj. Bilatrava (Bijela trava) je danas lokalitet koji

u Karpenetu, koje se nalazilo u distriktu Drivasta. M. Antonović, *Grad i zaleđe*, str. 211.

⁵ Miloš Antonović, *Grad i zaleđe*, str. 209–211.

⁶ *Istorija Crne Gore*, Knjiga 2, tom 2, Titograd 1970, str.95.

⁷ *Bar grad pod Rumijom*, str. 48.

se nalazi u sjeveroistočnom dijelu Šušanja ka selu Zubci, a Gornja Gora je lokalitet ispod planine *Sutorman*.

Mlečani su notirali da su prethodni gospodari predali barskoj komuni Sušicu (Šušanj) i Celestrinu, pri čemu su i plemići i pučani bili jednaki u uživanju prihoda. Ali, pošto su bili česti sukobi između plemića i pučana Bara oko prihoda, Mletački Senat je 19. jula 1445. da bi se izbjegli sukobi sa pučanima podijelio Celestrinu na dva dijela, dok je nemoguće bilo dijeliti Sušicu (Šušanj), pa se svake godine organizovala javna licitacija, s tim da dvije grupacije podijele između sebe dobijenu cijenu.⁸ Selo Šušanj je u svakom slučaju pripadalo barskom distriktu od XV vijeka i dijelilo njegovu sudbinu sve do Berlinskog kongresa 1878. godine i razgraničenja koje je uslijedilo naredne godine, kada je sa područjem Spiča pripao Austrougarskoj.

Ime Šušanj pominje se u izvorima u više verzija, kao *Sussica*, *Susciani*, *Sussana*, *Sossana*, *Susanna*, *Susane*, *Sciusciani*, *Sušanj*. Porijeklo imena nije definitivno utvrđeno. Postoji tvrdnja da je kult Sv. Petke Rimljanke (koja se slavi 26. jula) često zamjenjivan sa kultom Sv. Ane, tako da ime sela može da se poveže sa ovom sveticom. Nadbiskup Bara Marin Bici navodi selo pod imenom Susanna (1610).⁹ Opravdanje za ovu tvrdnju možemo pronaći u činjenici da je župnik sela Šušanj Andrija Matković u matičnim knjigama umrlih često za crkvu Sv. Petke/Venerande navodio ime Sv. Ana (Sanctae Annae).¹⁰ Na mletačkoj mapi Bara iz 1571. godine selo je navedeno kao Susane.

⁸ Ivan Božić, *Nemirno Pomorje XV vijeka*, Beograd 1979, str. 270.

⁹ M. Bici, *Iskušenja na putu po crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji*, 1610, Budva 1985, str. 32. P. Butorac, *Kulturna povijest Perasta*, Perast 1999, str. 162.

¹⁰ Arhiv Župnog ureda Šušanj, *Matične knjiga umrlih Župe Šušanj 1827–1886*, 23. januar 1840.

Selo Šušanj/Susane na crtežu iz Comutijevog *Atlasa* 1571.

Stanovnici ovog kraja u sačuvanim istorijskim dokumentima se prvi put pominju oko sredine XVI vijeka. Tako se u periodu od 1548. do 1568. godine pominje izvjesni Marko Vitić (Marco Vitich detto Boscovich), pripadnik do druge polovine XIX vijeka najbrojnijeg bratstva u Šušanjju, koji je zbog počinjenog krivičnog djela protjeran iz Bara, a o kome je mletačko Vijeće desetorice u nekoliko navrata raspravljalo i odobravalo boravak u zavičaj.¹¹

U drugom izvoru, neposredno pred pad Bara pod osmansku vlast, pominju se 1566. godine Nikola Čiponj i Matija Gornja Gora, koji su kovali lažan osmanski novac, što su pod torturom priznali. Gornja Gora je mjesto iznad sela Šušanj.¹² Danas je lokalitet *Čiponj*, izvor u Gornjem Šušanjju. Pripadnik bratstva Vitić, ponovo se pominje 1614. godine u opisu Skadarskog sandžaka, koji je priredio kotorski plemić Marijan Bolica, u kome se navodi da Šušanj ima 40 domova sa 87 muškaraca sposobnih da nose oružje. Na čelu sela bio je Pero Vitić.¹³ Šesnaest godina kasnije u vezi sa barskim vikarom Pietrom

¹¹ Savo Marković, Prilozi urbanoj istoriji i montenegristici, *Matica*, br. 92, zima 2022, str. 176–177.

¹² Savo Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, str. 574.

¹³ *Bar grad pod Rumijom* str. 59.

Samuelijem pominje se Giorgio (Đuro) Vitich.¹⁴ Da se radilo o velikom bratstvu govori u prilog više toponima posvećenih ovoj porodici kao npr. zaselak Vitića, Zmajevi Vitića, Đardini Vitića, Krš Vitića, Dubovi Vitića... Danas su najbrojnije bratstvo u naselju Šušanj Glavanovići.

Bratstva koja postoje danas, ili su pak izumrla pa su upamćeni samo u matičnim knjigama koje su vodili sveštenici u ranijim epohama, ili ih znamo samo na osnovu toponima su: *Vitići, Peranovići, Glavanovići, Paladini, Perajkovići, Gromanići (Gromanje), Matkovići, Pavovići, Karadovići, Karamani, Odžići, Ljuboći, Đedovići, Nikići, Baukovići, Perići, Kalice, Carevići, Sankovići, Lukšići, Palići, Sozine, Kneževići, Čakalovići (Čakali), Grgurice, Talići (Talie), Marinovići, Radičevići i Boškovići.*

U matičnim knjigama Župe Šušanj iz XVIII vijeka pominje se i prezime *Kuljača*, kada je 26. I 1765. umrla Katarina, žena Staniše Kuljače (postoji i danas lokalitet u Gornjem Šušanju nazvan Kuljačina).¹⁵ Porodica Kuljača se pominje i u plemenu Paštrovići, kao i porodice Đedovići i Sankovići.¹⁶ Pojedine porodice bile su poznate u dokumentima i po nadimcima, kao Kalice Luketići ili Gromanje Jatagan. Od druge polovine XIX stoljeća u Šušanju se javljaju nove porodice koje se kraće ili duže pominju u selu kao što su npr. Saraci, Tripovići, Četkovići, Kurtovići, Kurtići i Goge. Od kraja XVIII vijeka u Šušanju se pominje i pravoslavna porodica Sjekač. U drugoj polovini XIX vijeka u Šušanju žive i druge pravoslavne porodice kao što su Šcepići, koji potiču iz Dračevice¹⁷ i Otaševići sa Njeguša.¹⁸

¹⁴ Savo Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, str. 717.

¹⁵ Arhiv Župnog ureda Šušanj, Matična knjiga umrlih Župe Šušanj 1751–1811.

¹⁶ Jovan Vukmanović, *Paštrovići*, Podgorica 2002, str. 44, 90, 105.

¹⁷ Rade Novaković, *Spič, Nehaj – Sutomore – Čanj*, Beograd 1997, str. 98.

¹⁸ Jovan Erdeljanović, *Stara Crna Gora*, Beograd 1978, str. 358.

Više crkava na ovom prostoru ukazuje o većoj naseljenosti u srednjem vijeku. Nedaleko od sela Šušanj nalaze se ostaci benediktinske opatije na Ratcu, koja je imala važnu ulogu u životu stanovnika ovih krajeva. Nastala je u XI vijeku od pripadnika crkvenog reda benediktinaca koji su došli iz južne Italije i bila je prvo posvećena Svetom Mihovilu, a kasnije Svetoj Mariji. U opatiji se nalazila slika Bogorodice koja je bila veoma poštovana ne samo u neposrednom okruženju, već i u Kotoru i Dubrovniku. Povoljan položaj i blaga klima, izvori pitke vode, maslinjaci i vinova loza omogućili su da se život u opatiji razvija nekoliko vjekova¹⁹. Vodom su se snabdijevali kamenim kanalom od izvora Spilice (danas se izvor nalazi iznad jadranske magistrale). Opatija je razorena i napuštena u drugoj polovini XVI vijeka, a barski nadbiskup je titulu ratačkog opata dodijelio župniku crkve Svete Petke u Šušanju.²⁰ Na prostoru opatije prema matičnim knjigama sahranjivani su predstavnici bratstava Talie (Talići), Čakali, Kovači i Grgurice. Stanovništvo Šušanja i drugih krajeva ima i danas zavjet da dva puta u godini pohodi ostatke Ratačke opatije, na crkvene praznike Tjelovo i na Veliku Gospu 15. avgusta. U ranijem periodu tokom obilježavanja Velike Gospe, žene iz Šušanja i drugih krajeva su u nošnjama imale zavjet da bose idu na crkvenu svetkovinu.

Kad se govori o zavjetima u tradiciji Šušanjana, treba pomenuti još dva zavjeta.

Prva se tradicija odnosi na nošenje kamena na Veljoj Mogili na Spasovdan svake godine, gdje katolički sveštenik obavlja crkveni obred. Na ovaj crkveni praznik, predstavnik svake kuće iz Šušanja nosi kamen na ovo svetište kao dio zavjeta koji traje vjekovima. Velja Mogila predstavlja veću kamenu humku koja potiče iz ilirskog vremena. Nalazi se u mjestu Gornji Šušanj i

¹⁹ Momčilo Spremić, Ratačka opatija kod Bar, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, VIII-1, Beograd 1964, str. 191–214.

²⁰ Isto, str. 176.

lako je uočljiva i sa mora i sa kopna. Oblik joj je kupasti, visine oko 7 metara, a osnova joj je u obliku kruga sa prečnikom od 28 metara. Od ostalih tumulusa koji potiču iz ilirskog vremena, razlikuje se po tome što je to paganski kulturni objekat koji je preuzela katolička crkva. U osnovi je na četiri strane produžen kameni nabačaj, pa je tako napravljena neka vrsta zamišljenog krsta. Istražujući porijeklo Ilira, Gojko Vukčević je utvrdio da je na ovom mjestu sahranjen kralj Kadmo, osnivač Budve.²¹ Tokom Drugog svjetskog rata služila je kao italijanska vojna osmatračnica.

Velja Mogila u
mjestu Gornji
Šušanj²²

Drugi zavjet odnosi se na pohađanje vrha *Petiljeva* iznad sela Gornji Šušanj na Petrovdan, 29. juna, gdje je postojao kameni oltar i katolički sveštenik je na taj dan uz prisustvo vjernika obavljao vjersku službu. Ovaj običaj se povremeno obnavljao nakon Drugog svjetskog rata.

²¹ G. Vukčević, *O porijeklu Ilira*, Podgorica 1992, str. 49.

²² <https://bar.travel/listing/velja-mogila/>

Šušanjani na vrhu Petiljeva na obilježavanju Petrovdana

Kad se navode vjerski objekti na tlu Šušanja, pored Ratačke opatije, za vjerski život u kontinuitetu važnu ulogu ima katolička crkva Sv.Venerande (Petke Rimljanke), koja potiče iz XIII vijeka. Nalazi se nedaleko od Velje Mogile na lokalitetu Kuk, gdje se nalazi i seosko groblje. Crkva je jednobrodna i u prošlosti je bila pokrivena kamenim pločama, a sa zapadne strane dograđen je otvoren trijem.²³ U sačuvanim pisanim izvorima prvi put pominje se u izvještaju barskog nadbiskupa Marina Bicija iz 1610. godine. Tokom njegove posjete posvetio je crkvu Sv.Venerande, i njen pod koji je bio razrovan dao je popločati.²⁴ Na kraju istog stoljeća, nadbiskup Marko Jorga/Đorga opisao je crkvu kao malu i neuslovnu za toliki narod, ozidanu sa svojim voltom i oštećenu u zemljotresu 1667. godine.²⁵ I nadbiskup Vicko Zmajević je početkom XVIII stoljeća naveo da je crkva premala da primi sve vjernike. U narodnoj tradiciji ostalo je

²³ Đ. Bošković, *Stari Bar*, Beograd 1962, str. 189.

²⁴ M. Bici, *Iskušnja na putu po crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji*, 1610, Budva 1985, str. 32.

²⁵ Š. Rastoder, Izvještaj nadbiskupa Marka Giorga o stanju barske nadbiskupije 1697. godine, *Istorijski zapisi*, godina XLVII, 1994/1–2, str. 165.

Crkva Sv. Petka Rimljanka (Veneranda) u mjestu Gornji Šušanj

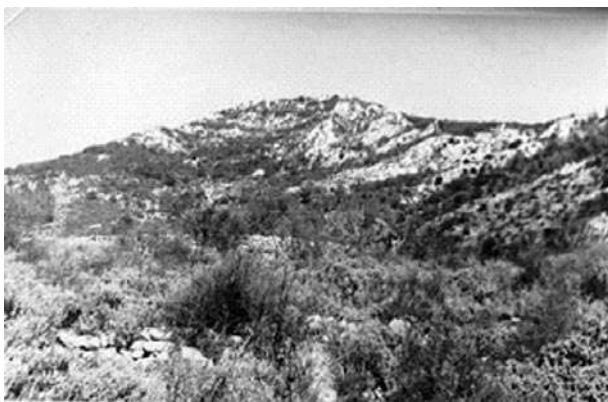
sjećanje da je sagrađena u ranom srednjem vijeku i da su u njenoj gradnji važnu ulogu imali benediktinci koji su sagradili susjednu Ratačku opatiju. Kameni zid oko crkve sa stepeništem na ulazu u groblje obnovljen je 1942. godine.

U opisu vjerskih objekata na tlu Župe Šušanj 1671. godine, nadbiskup Andrija Zmajević je istakao crkvu Sv. Venerande i ostatke crkve Sv. Marije Ratačke, koja je pripadala benediktincima, kao i još jednu crkvu, čije ime nije naveo, a koja se nalazila na vrhu jednog brda i bila je u ruševinama. Kako je istakao u izvještaju ponekad se na tom mjestu vrši bogoslužjenje.²⁶

U izvještaju barskog nadbiskupa Marka Đorge/Jorga iz 1697. godine za selo Šušanj navedene su i druge katoličke crkve, koje su još u to vrijeme bile u ruševinama. Đorga navodi crkvu Sv. Ilije, od koje su se tada vidjeli samo neki ostaci. U Šušanju, bliže moru, postoji lokalitet *Ilino*, gdje se mogla nalaziti i ova crkva. Pored ove, nadbiskup pominje još dvije crkve pod imenom Sv. Mihovila,

²⁶ S. Marković, Prvi izvještaj Andrije Zmajevića o Barskoj nadbiskupji Sv. Kongregaciji za širenje vjere: godina 1671, *Istorijski zapisi*, godina LXXI, 1998/1–2, str. 216.

u tada napuštenim selima *Petaroši/Petrši* i *Gornja Gora* (*Petarasci Gorgnia Gora*). Sela su napuštena zbog pohare, a stanovništvo se sklonilo bliže moru. Jedna je kako navodi Đorga/Jorga bila od suvog zida, a druga sa malterom, a obje su pale i srušene tako da se samo ide procesionalno na dan Sv. Mihovila, radi, kako kaže barski nadbiskup, starih uspomena i na utjehu tog naroda koji masovno dođe.²⁷ Ratačka opatija bila je u početku posvećena Sv. Mihovilu, što govori o ranom poštovanju ovog sveca na ovim prostorima. Tradicija navodi da je porodica Baukovića iz Donjeg Šušanja, a koja je izumrla u XX vijeku, došla iz napuštenih sela koja je opisao nadbiskup Đorga/Jorga. I porodica Sozina (Sozinić), koja se pominje do prvih godina XX vijeka u Šušanju, prezime je zadržala u spomen na mjesto odakle je došla. Sva bratstva u Šušanju, osim Gromanići slave Malu Gospu (8. septembra), dok pomenuto bratstvo slavi Sv. Nikolu (6. decembra).

Planina Petiljevo (u narodu nazivana Petiljeb)
iznad sela Gornji Šušanj, iza koje se nalazi lokalitet Petaroši/Petrši i
izvor Gornja Voda

²⁷ Š. Rastoder, Izvještaj nadbiskupa Marka Giorga o stanju barske nadbiskupije 1697. godine, *Istorijski zapisi*, godina XLVII, 1994/1–2, str. 165.

Opšteprihvaćeno je mišljenje da je nova impozantna crkva Sv. Marije u Donjem Šušanju na lokalitetu Grabovo, izgrađena u prvim godinama XX vijeka, bila jedina crkvena građevina na tom mjestu. Ali, na istom mjestu sagrađen je manji vjerski objekat koji je služio za obavljanje vjerskih službi, krštenja i vjenčanja među stanovnicima Donjeg Šušanja. To se može zaključiti na osnovu teksta koji je napisan na zadnjoj strani matične knjige za župu Šušanj od 1827. do 1886. godine. Tekst je pisan na italijanskom jeziku, a župnik fra Paskvale navodi da je u zaseoku *Perajkovići* od istoimenog bratstva poklonjeno mjesto gdje je sagrađen župnikov dom. To je bilo, kako je zapisao župnik, 1853. godine. Sudeći po tekstu uz dom je sagrađena kapela, jer je objekat dobio zvonik, koji je završen 1857. godine i koštao je 3.300 osmanskih piastri, dio sredstava obezbijeden je od austrijskog cara, a većinu je prikupila zajednica Donjošušnjana u Carigradu. U nastavku se navodi da je veliko zvono na zvoniku obezbijedila Habzburška monarhija, a manje Pero Matković iz Šušanja. U matičnim knjigama ovaj objekat nazivan je oratorij ili kapela, da bi od perioda kada je Austrougarska preuzela vlast u knjigama bio označavan kao crkva Sv. Marije ili Bezgrešnog začeca.²⁸

Gradnja ovog objekta koji je dobio obrise bogomolje poklapa se sa dva događaja, koja imaju širi balkanski karakter, a ticali su se položaja katolika u Baru, pa i u selu Šušanj. Prvi se odnosi na pokroviteljsku ulogu koju je Austrija preuzela nad balkanskim katolicima u Osmanskom carstvu, počev od 1837. godine. U skladu sa tim, Austrija je davala finansijsku podršku za opravku i izgradnju crkava, župnih stanova, otvarala je škole i druge kulturne ustanove. Drugi događaj odnosio se na reformsku politiku osmanskih sultana, odnosno sultan Abdul Medžid je uredbom *Hati Šerif Djulhane* od 1839. godine odobrio svim građanima carstva ličnu slobodu, imovinu i vjeroispovjest. Sredinom XIX

²⁸ Arhiv Župnog ureda Šušanj, Matična knjiga rođenih 1886–1946.

vijeka u Baru, tačnije u mjestu Gretva, uz podršku Austrije sagrađena je katedrala Bezgrešnog začeća Blažene Djevice Marije, a to bila je prva katolička crkva koja je podignuta od pada Bara pod osmansku vlast 1571. godine. Upravo razloge gradnje manjeg vjerskog objekta u Donjem Šušanjju treba tražiti u popuštanjju osmanskih vlasti prema katolicima. Važnu ulogu imala je Austrija, koja se pojavila kao zaštitnik katolika na ovom područjju.²⁹ Gradnji prvog sakralnog objekta u selu Šušanj od srednjeg vijeka, dao je svoj doprinos i barski nadbiskup Karlo Poten, koji je bio zagovornik sprovođenja austrijskog protektorata na tlu barske nadbiskupije.³⁰ U svojoj studiji o Dukljansko-barskoj metropoliji Ivan Marković je zapisao da je Karlo Poten 1853. godine podigao župne kuće u Šušanjju i Spiču, i ustanovio župu u Brci (1856).³¹ Ovi primjeri nam pokazuju interesovanje Beča za zaštitu katolika ne samo u Baru, već i na širem područjju. Par godina kasnije, 1861. godine sagrađena je iz temelja, takođe uz podršku Bečkog dvora crkva Sv. Andrije u Brci.³²

Dolaskom austrijskih vlasti na prostor Šušanjja i Spiča 1879. godine, promjenile su se i vjerske prilike. Župe Zanković (Sutomore), Brca i Šušanj izdvojene su iz barske dijaceze i priključene kotorskoj biskupiji. Kotorski biskup Kazimir Forlani obavijestio je 8. jula 1881. godine župnike Brce, Zankovića (Sutomore) i Šušanjja da su priključeni dekanatu Budve.³³ Austrougarski car Franc Jozef bio je upoznat 25. avgu-

²⁹ Ivan Jovović, Barska nadbiskupija pod osmanskom vlašću, *Zbornik radova Crna Gora i Osmansko carstvo*, Matica crnogorska, Podgorica 2017, str. 287.

³⁰ Ivan Jovović, *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*, Bar 2004, str. 158.

³¹ Ivan Marković, *Dukljansko-barska metropolija*, Zagreb 1902, str. 153.

³² Vlado Lukšić, *Župa Brca 1856–2016*, Brca – Sutomore 2016, str. 22–23.

³³ Arhiv Župnog ureda Šušanj, godina 1881, broj dokumenta 833.

sta 1881. godine da su pomenute župe priključene kotorskoj biskupiji.³⁴ Iz dokumenata koji su sačuvani u Arhivu župne crkve u Šušanju vidi se da stanovnici u duhovnom pogledu nisu mogli da se naviknu na promjene. Tako kotorski biskup Forlani obavještava župnika u Šušanju, Ivana Šlakua 24. marta 1882, da vjernici iz Spiča, posebno iz Šušanja u većem broju odlaze u katedralu u Baru i tamo za Sveti Četvrtak uoči Uskrsa primaju pričest, iako je u novim okolnostima trebalo to da urade u svojim župnim crkvama. Biskup navodi da svako ima slobodu gdje će se ispovjedati, ali preporučuje da se samo uz pismenu saglasnost župnika može u buduće ići u Bar na pričest.³⁵ Gradnja nove veće crkve započeta je 1899. godine, a dovršena je 1905. godine. Zemljotres od 1. juna 1905. godine oštetio je novu crkvu, tako da je bila neupotrebljiva za obavljanje vjerske službe, pa je biskup preporučio da se koristi župnikov dom. Konačno je obnovljena 1907. godine.³⁶

Poslije pada Bara pod osmansku vlast 1571. godine položaj katolika se pogoršao. Postavši pogranična turska tvrđava prema Mletačkoj republici, sa kojom je Osmansko carstvo u nekoliko navrata ratovalo, na barske katolike se gledalo kao na faktor koji može poremetiti vlast sultana na ovom području.³⁷ Ni privilegije koje je sultan Murat III garantovao odredbama Ahd-Name iz 1575. godine, nisu mogle da zaštite katolike Bara.³⁸ Njihov položaj se iz godine u godinu pogoršavao. Nasilje nad stanovništvom pojačano je nakon neuspješne pobune lokalnog stanovništva Bara i Ulcinja 1596. godine. Crkve i samostani su pretvarani u džamije ili stambene objekte. Oduzimana je i imovina, kao i dragocjenosti koje su

³⁴ Arhiv Župnog ureda Šušanj, godina 1881, broj dokumenta 1337.

³⁵ Arhiv Župnog ureda Šušanj, godina 1882, broj dokumenta 332.

³⁶ Arhiv Župnog ureda Šušanj, godina 1907, br. 502.

³⁷ *Bar grad pod Rumijom*, Bar 1984, str. 63.

³⁸ Ivan Jovović, Barska nadbiskupija pod osmanskom vlašću, *Zbornik radova Crna Gora i Osmansko carstvo*, Matica crnogorska, Podgorica 2017, str. 253.

pripadale crkvi.³⁹ U dva navrata mletačke snage neuspješno su opsjedale Barsku tvrđavu. Prvi put tokom Kandijskog rata (1645–1669), u januaru 1649. godine, kada nije uspio mletački prepad na grad, što je imalo za posljedicu nasilje nad katolicima. Od oko 5.000 katolika koliko ih je bilo na početku rata, 1663. godine njihov broj je značajno opao (oko 2.000).⁴⁰ Ni druga opsada Bara 1717. godine nije bila uspješna i završila se povlačenjem Mlečana i Crnogoraca, a ponovo su na udaru osmanskih vlasti bili lokalni katolici.⁴¹ Tokom opsade Bara 1717. učešće na strani Mlečana su uzeli stanovnici Spiča, Šušanja i Zubaca, koji su na kratko prestali da pripadaju turskoj teritoriji.⁴² Izvještaji Mlečana uoči, tokom i nakon opsade Bara pružaju nam sliku prilika u Šušanju u to vrijeme. Krajem 1716. godine Mlečani su napravili izvještaj o ljudstvu ovog kraja sposobnom da nosi oružje, i koje bi pružilo podršku tokom opsade. U Šušanju muškaraca sposobnih da nose oružje bilo je 60, u Zubcima 95, a najviše ih je bilo u Spiču (115).⁴³ Prilikom opsade pričinjena je veća šteta na imovini lokalnog stanovništva, posebno od strane žitelja plemena Paštrovići. Pošto se osvajanje Bara oktobra 1717. godine za Mlečane neuspješno završilo, iz prepiski koje su uslijedile vidi se da je dugo trajao proces povratka oduzete imovine. Iz popisa oduzete imovine može se zaključiti da su u pitanju bila ekonomski snažna sela, gdje su zemljoradnici posjedovali veliki broj sitne stoke, bačvi vina, kaca maslinovog ulja i žitarica. Pored navedene imovine koja im je uzeta i popisana, Šušanjani su ostali i bez veće količine robe i oružja. Na Zboru u Šušanju prilikom popisa oduzete imovine,

³⁹ Isto, str. 258–9.

⁴⁰ Ivan Jovović, *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*, Bar 2004, str. 136–7.

⁴¹ *Bar grad pod Rumijom*, Bar 1984, str. 69–71.

⁴² M. Milošević, *Oko pokušaja osvajanja Bara i Ulcinja, 1717–1718*, *Istorijski zapisi*, XVII sveska 4, Titograd 1960, str. 789.

⁴³ Isto, str. 791.

mještani su izjavili da je ono što su im žitelji plemena Paštrovića oduzeli jedva ostalo od „pohlepnog barbarstva turskog“. ⁴⁴ Proces pokazuje slab autoritet Mlečana među plemenom a djeluje sarkastično izjava oštećenog Đura Nikića iz Šušanjana, da od cjelokupne oduzete imovine Paštrovići su mu vratili samo lonac. ⁴⁵ Poslije povlačenja Mlečana i Crnogoraca ispod zidina Bara, lokalno stanovništvo koje je pretrpjelo štetu, izloženo je bilo nasilju Turaka. Tako iz jedne predstavke zbora Šušanjana vidimo da ih Turci prisiljavaju na javne radove prilikom obnove barske tvrđave oštećene u sukobu. ⁴⁶ Šušanjani su, kao i Spičani i žitelji sela Zubci prvo učestvovali u opsadi grada, da bi poslije povlačenja Mlečana i Crnogoraca, morali učestvovati u obnovi fortifikacija koje su prethodno napadali. Iz popisa Šušanjana i njihove imovine koja je odnesena prilikom pokušaja osvajanja Bara navedena su sljedeća imena:

- 1) Ivan Markov; 2) Ivo Perov; 3) Rade Đurov; 4) Marko Ivov;
- 5) Niko Perov; 6) Đuro Kovač; 7) Marko Radov; 8) Đuro Stijepov Nikić; 9) Staniša Đedović; 10) Niko Ivov; 11) Đuro Stijepov Mikić (vjerovatno Nikić); 12) Nikola Carević;
- 13) Nikola Paladin; 14) Milo Vulice Radov; 15) Stijepo Paladin; 16) Andrija Vitić; 17) Frano Kalica, zvani Luketić. ⁴⁷

I pojava gusarenja pored ratnih okršaja tokom XVII vijeka, dodatno je pogoršala položaj stanovništva. Opat Donat Jelić naveo je u svojim pismima veliki broj primjera otmice Spičana od strane Paštrovića i njihovu prodaju na trgovima Napuljske kraljevine, gdje su prodavani kao osmansko roblje. Jelić ističe da je mletačka flota razorila ratačku opatiju, jer se pretvorila u gusarsko uporište. ⁴⁸

⁴⁴ Isto, str. 796.

⁴⁵ Isto, str. 797.

⁴⁶ Isto, str. 800.

⁴⁷ Isto, str. 803.

⁴⁸ Ivan Jovović, Iz korespondencije fra Donata Jelića (1600–1676),

Zbog lošeg stanja stanovništvo se iseljavalo sa ovih prostora u većim ili manjim grupama, najviše ka Mletačkoj republici. U prvoj većoj seobi za Istru 1611. godine, među Baranima koji su se iselili bilo je i Šušanjana. U četiri seobe te godine iselilo se 273 stanovnika, većinom Barana. Od toga, iseljenika iz Šušanja je najmanje bilo oko 10 procenata od ukupnog broja iseljenih (27 osoba).⁴⁹ U mletačkim dokumentima koji govore o seobi Barana navedeno je da su u pitanju albanske porodice, što je pogrešna percepcija jer je Bar pripadao provinciji koja se nazivala Mletačka Albanija (Albania Veneta), a koja je postojala od kraja XIV do kraja XVIII vijeka. To potvrđuju imena koja su navedena u popisu iseljenika, a koja su većinom slovenskog porijekla (npr. Vuchsan Raicevich, Rado de Steffano da Montenegro...).⁵⁰ Na početku XVIII vijeka bilo je nekoliko većih seoba stanovništva koje se naseljava u Zadar. Prva seoba u Zadar bila je 1726. godine i o njoj izvještava kotorski providur, tadašnji vikar barske nadbiskupije, Marko Lukić (kasnije barski nadbiskup od 1745. do 1749. godine, prema nekim izvorima rodom iz Šušanja). Naveo je da se 56 katolika iz Barske dijeceze nalazi u *Kastel Lastvi* (Petrovac), kao i da je još 28 porodica odlučilo da ide iz svojih domova, ali su zbog oštre zime odustali. Vikar je istakao da su to uradili da bi sačuvali vjeru.⁵¹ Drugi veći talas seobe desio se 1733. godine, kada je oko 200 katolika iz šireg područja Bara naseljeno u Zadar. Nema sumnje da je važnu ulogu u njihovoj seobi u Zadar imao tadašnji zadarski, a ranije barski nadbiskup Vicko Zmajević.⁵² U

Cetinje – Podgorica, proljeće 2023, str. 283–344.

⁴⁹ Seoba Barana u Istru 1611. godine, *Barske novine*, broj 202, 2003 godina, str. 26–27. Tekst je nastao na osnovu rada Gligora Stanojevića objavljenog u *Glasniku* etnografskog instituta SANU.

⁵⁰ Isto, str.27

⁵¹ Kruno Krstić, *Doseljenje Arbanasa u Zadar*, Zadar 1988, str. 7

⁵² Ivan Jovović, *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*, Bar 2004, str. 147–8.

ovoj seobi bilo je i porodica iz Šušanjca, a za jednu se sigurno zna (porodica Peranović) po kojoj se zove jedan zaselak u Šušanjcu. Danas je ova porodica u Šušanjcu izumrla. Prema nekim dokumentima, izvjesni članovi ove porodice naselili su se u selu Arbanasi, kod Zadra. Tako se 1746. godine pominje izvjesni Niko Đura Peranović. Njegov sin Lazar, prodao je 1752. godine svoju kuću i odselio se u Perast, gdje su mu se već braća naselila. Peranovići se i kasnije pominju u Arbanasima. Božo Peranović umro je u tom mjestu 1770, a kada je ubijen Andrija Peranović 1771. godine njegova braća Frano i Krsto prodala su svoja imanja i odselili su se iz tog sela.⁵³ Udovica Andrije izjavila je da su joj muža ubili njegovi sunarodnici Arbanasi. Na osnovu toga Kruno Krstić zaključuje da su i oni arbanaškog porijekla,⁵⁴ što je teško održivo jer je nesumnjivo njihovo slovensko porijeklo. Autor je zanemario činjenicu da su doseljenici stigli sa prostora nekadašnje Mletačke Albanije, koja je smatrana teritorijalnom organizacijom. Nema sumnje da je u ovim seobama u Zadar bilo albanskog stanovništva, ali se ne može reći da su svi pripadali tom nacionalnom korpusu.

U osmanskome periodu važan izvor za izučavanje položaja Katoličke crkve i njenih vjernika predstavljaju izvještaji barskih nadbiskupa tokom njihove vizitacije dijacezi, a koji su slati Kongregaciji za širenje vjere u Rimu.⁵⁵ Iz njihovih dokumenata može se mnogo saznati o prošlosti Šušanjca. Do sada najstariji sačuvani izvor koji opširnije govori o Šušanjcu, je izvještaj barskog nadbiskupa Marina Bicija (1608–1624). U izvještaju tokom vizitacije 1610. godine naveo je da se u selu nalazi 80 latinskih domova, da stanovništvo živi veoma skromno i u

⁵³ Kruno Krstić, *Doseljenje Arbanasa u Zadar*, Zadar 1988, str. 42–43.

⁵⁴ Isto, str. 43

⁵⁵ Ivan Jović, Barska nadbiskupija pod osmanskome vlašću, Zbornik radova *Crna Gora i Osmansko carstvo*, Matica crnogorska, Podgorica 2017, str. 248.

teškim uslovima. Iako je na tom području živjela veća katolička populacija, nisu imali svog kapelana, pa su tražili jednog fratra iz Bara.⁵⁶ Najveće neprijatnosti tokom vizitacije nadbiskup Bici doživio je upravo u Baru, kada je optužen da je podstakao grupu od 25 Šušanjana da napuste svoje mjesto i odu na hrišćansku teritoriju. Noć uoči njihovog odlaska, kako je u izvještaju kasnije posvjedočio Bici, spaljena je imovina Hasana Čauša, koji je i bio glavni razlog odlaska ove grupe. Naime, zbog teških nameta koje je Čauš „iz dana u dan povećavao“, grupa Šušanjana odlučila je da napusti svoj zavičaj. Nadbiskup je od svojih protivnika kod Čauša optužen da je podstakao njihov odlazak i spaljivanje imovine Čauša. Na kraju je nadbiskup uspio izbjeći kaznu koju je tražio Hasan Čauš. Ova epizoda sa nadbiskupom ukazuje na težak položaj hrišćanskog stanovništva u Šušanju, da su bili izloženi visokim obavezama i da je to razlog iseljavanja.⁵⁷ U dva izvještaja barskog nadbiskupa Đorđa Bjankija (1635–1644) upućenih Kongregaciji za širenje vjere u Rimu postoje podaci o Šušanju. U Prvom izvještaju iz 1637. godine navodi se da u Šušanju ima 80 domova sa oko 900 duša.⁵⁸ U drugom izvještaju s početka 1640. godine u Šušanju je u 80 domova živjelo oko 930 stanovnika.⁵⁹ I opat Donat Jelić u pismu iz 1652. godine upućenom Kongregaciji za širenje vjere navodi da je u Šušanju živjelo oko 1.000 katolika.⁶⁰ Korespondencija opata Jelića značajna je za istoriju Šušanja i zbog podatka da su Spič i Šušanj snabdijevali Mlečane sa po 42 barila vina, žitom i

⁵⁶ M. Bici, Iskušenja na putu po crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji, 1610, Budva 1985, str. 32.

⁵⁷ Isto, str. 92–3.

⁵⁸ Ivan Jovović, *Prilozi za istoriju Barske nadbiskupije*, Bar 2012, str. 46.

⁵⁹ S. Marković, *Studia Antibarensia*, Perast 2006, str. 369.

⁶⁰ Jovović, Iz korespondencije fra Donata Jelića (1600–1676), *Matica*, časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, broj 93, godina XXIV, Cetinje – Podgorica, proljeće 2023, str. 294.

uljem, a deseti dio od ovih prihoda uzimao je spahija Šahinbeg.⁶¹ Postojao je lokalitet u današnjem naselju *Ilino* koji se nazivao *Sadovine*, što ukazuje da je bilo razvijeno vinogradarstvo. Mještani govore o posebno cijenjenom vinu *d'Ilino* iz ranijih vremena. U vizitaciji barske arhidijaceze 1665. godine biskup Petar Bogdani, uoči okončanja Kandijskog rata, u kojem su katolici bili izloženi torturi, ubistvima i oduzimanju preostalih sakralnih objekata u Baru, navodi da u Šušanju ima 50 od 238 rimokatoličkih domova u barskoj arhidijacezi.⁶² Barski nadbiskup Andrija Zmajević, šest godina kasnije izvršio je kanonsku vizitaciju arhidijaceze. Petog dana vizitacije u jesen 1671. godine posjetio je selo Šušanj. Naveo je da selo ima 46 domova katolika sa 157 duša za pričest. Sveštenik sela je Stefano Grubani koji je bio slabo obrazovan, ali je dobar, pa ga je narod volio.⁶³ Sljedeći nadbiskup koji je posjetio Šušanj bio je Marko Đorga/Jorga 1697. godine. U izvještaju za Kuriju istakao je da se selo nalazi na milju i po od Bara i da u njemu živi 364 stanovnika, svi katoličke vjeroispovjesti. Od ovog broja 213 je moglo da se pričesti, a onih koji nisu bili sposobni da to urade je bilo 151.⁶⁴ U dokumentu koji je za Kongregaciju za širenje vjere pripremio novi nadbiskup Vicko Zmajević 1703. godine, za župu Šušanj navedeno je da ima 69 katoličkih kuća i 358 duša. Župnik je Frano Galata, slabog obrazovanja, čiju su porodicu Osmanlije sumnjičile zbog kontakata sa hrišćanskim državama.⁶⁵ Uočljivo

⁶¹ Isto, str. 313.

⁶² Jovan Radonić, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX vijeka*, Beograd 1950, str. 290.

⁶³ S. Marković, Prvi izvještaj Andrije Zmajevića o Barskoj nadbiskupji Sv. Kongregaciji za širenje vjere: godina 1671, *Istorijski zapisi*, godina LXXI, 1998/1–2, str. 216.

⁶⁴ Š. Rastoder, Izvještaj nadbiskupa Marka Giorga o stanju barske nadbiskupije 1697. godine, *Istorijski zapisi*, godina XLVII, 1994/1–2, str. 165.

⁶⁵ I. Jovović, *Prilozi za istoriju Barske nadbiskupije*, Bar 2012, str. 253.

je da se broj stanovnika Šušanja smanjio od polovine XVII vijeka, za više od polovinu. Presudan događaj mogao je biti Kandijski rat i neuspjela opsada Mlečana Bara 1649. godine.⁶⁶

Od izvještaja nadbiskupa Zmajevića s početka XVIII vijeka do izvještaja nadbiskupa Borzija na kraju istog vijeka, položaj katolika se popravio i broj se povećao sa 2.183 na 3.365 vjernika. Razlog je prestanak pritisaka osmanskih vlasti na vjernike Rimske crkve.⁶⁷ Istočna obala Jadrana prestala je da bude poprište okršaja Osmanske imperije sa susjednim hrišćanskim državama. Mletačka republika nakon 1718. godine više nije ratovala sa Portom. U izvještaju nadbiskupa Frana Borzija iz 1795. godine navedeno je da je u Šušanju živjelo 518 duša.⁶⁸ U drugom izvještaju nadbiskupa Frana Borzija iz 1809. godine navodi se da je barska dijaceza najsiromašnija u nadbiskupiji, zbog čega mnogi muškarcima sa ovog područja odlaze na pečalbu u Carigrad.⁶⁹ U prvoj polovini XIX vijeka u Carigradu je, prema nekim podacima, bilo oko 30 Šušanjana. Mnogi su tamo premirili i sahranjeni na katoličkim grobljima.⁷⁰

⁶⁶ Prema legendi koja postoji u kolektivnoj svijesti starih Šušanjana, a koja govori o dogovoru svih Šušanjana, njih 100 domova, sa biskupom o odlasku iz svog kraja zbog teškog života. Po toj legendi uoči odlaska predstavnicima 50 domova odlučilo je da ostanu, jer kad druga polovina ode, oni će imati bolje uslove za život. Kada je trebalo lađama krenuti na put, ova grupa stanovnika nije otišla. Zato ih je biskup prokleo da ih nikad ne bude više od 50 porodica.

⁶⁷ Isto, str. 236.

⁶⁸ Relazione della Visita Diocesana d'Antivari fatta da me Francesco Borzi Arcivescovo d'essa 1795, *Propaganda fide*, Alb, vol. 21, ff. 63–73.

⁶⁹ Relazione 1809.

⁷⁰ Arhiv Župnog ureda Šušanj, Matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih Župe Šušanj 1751–1811.

Grob Rada Dalmate Pavovića
u Carigradu iz 1781. godine

Kako su osmanske vlasti zabranile stolovanje barskom nadbiskupu u Baru, mnogi od nadbiskupa su povremeno ili trajno boravili u župama u okolini Bara, pa i u Šušanju, o čemu svjedoče njihovi upisi u matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih Župe Šušanj.⁷¹ Popisi duša vjernika u mjestu Šušanj, koje su katolički sveštenici pravili za barske nadbiskupe, pokazuju da se broj stanovnika sela uglavnom kretao od 380 (dvadesetih godina XIX vijeka) do 427 duša (1839), a da nisu uračunati oni koji su otišli van Bara, većinom u Carigrad.⁷² Kada je Berlinskim kongresom 1878. godine utvrđena granica između Crne Gore i Austrougarske na maloj rijeci Željeznici, selo Šušanj kao i Spič pripali su dvojnoj monarhiji.⁷³ Razgraničenje je izvršeno od 14. do 17. maja 1879. godine i tada je utvrđena granica, koja je išla od „vrha planine Vrsuta, pravom

⁷¹ Arhiv Župnog ureda Šušanj, Matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih Župe Šušanj 1751–1811 i 1827–1886.

⁷² Arhiv Župnog ureda Šušanj, Matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih Župe Šušanj 1827–1886.

⁷³ N. Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, Cetinje 1979, str. 78–79.

linijom do vrha Sto, pa niz ovu planinu do kote 2613 na Planu Goru između visova Debelja i Velja Zanovet niz Dragu i potok Banova voda do uvora u Željeznicu, a onda koritom ove rijeke do Jadranskog mora“.74 Tada je prvi put poslije više vjekova došlo do prekida teritorijalnih veza između Bara, sa jedne i Spiča i Šušanja, sa druge strane. Selo Šušanj je teritorijalno pripao novoformiranoj opštini Spič, koja je postala dijelom kotarskog poglavarstva sa sjedištem u Kotoru. Ovo poglavarstvo pripadalo je administrativnoj jedinici Kraljevini Dalmaciji sa Zadrom kao administrativnim centrom. Nova vlast je od lokalnih sveštenika koji su bili na čelu župa tražila preciznije vođenje matičnih knjiga, a i zahtjevali su redovniji popis domova. Kotarske i opštinske vlasti tražile su godišnji izvještaj o broju rođenih, umrlih i vjenčanih u župi, punoljetnih žitelja, radi služenja vojnog roka, ostavinskog postupka...

Izvještaj koji je pripremio sveštenik Ivan Šlaku 1889. godine pokazuje da su u Šušanju živjele 352 osobe, u 13 zaseoka i 93 doma. U ovom izvještaju nisu uračunati stanovnici koji su živjeli van Šušanja. Naredne godine u izvještaju je navedeno 460 stanovnika, a od tog broja van Šušanja se nalazilo 104 stanovnika.75 Iako je Šušanj tada bio dio Habzburške monarhije, većina radno sposobnog stanovništva nastavila je da odlazili na rad u Carigrad. U jednom dokumentu iz 1887. godine, koji je za austrougarske vlasti pripremio župnik Šušanja, od 87 punoljetnih muškaraca u dobi od 18 do 60 godina, 69 se nije nalazilo u selu. Od toga broja u Carigradu je bilo 66 žitelja sela.76

U Carigradu su Šušanjani obavljali poslove portira italijanskog ili austrougarskog poslanstva. Bili su posluga, kuvari i baštovani u kućama imućnijih trgovaca i bankara, radili su kao službenici, ali i kao sveštenici, što pokazuje primjer fra Petra Perića

74 Isto, str. 129–130.

75 Arhiv Župnog ureda Šušanj.

76 Arhiv Župnog ureda Šušanj.

koji je 40 godina proveo u hospicijumu Sv. Marije u Carigradu, a sahranjen je u Šušanju 1859. godine.⁷⁷ Za razliku od ovog fra-tre, mnogi Šušanjani su okončali svoj život u prijestonici Osmanskog carstva. Samo od 1886. do 1946. u Carigradu su umrla i sahranjena najmanje 34 Šušanjana, čiju smrt su eviden-tirali župnici u matičnoj knjizi umrlih.⁷⁸ Početkom XX vijeka migraciona kretanja Šušanjana usmjerila su se ka Zapadnoj Evropi, Americi i Australiji. Godine 1912. u selu je živjelo 365 stanovnika, da bi poslije rata, 1919. godine se broj smanjio i iznosio 286 duša.

Tabelarni prikaz broja rođenih, umrlih, vjenčanih od 1912. do 1919. godine

Godina	Rođeni u Župi/van nje	Umrli u Župi/van nje	Vjenčani u Župi/van nje
1912.	9	10	2
1913.	3	9	0
1914.	6	3	2
1915.	1/1	7/6	0
1916.	2	7/2	1
1917.	1	7/2	1
1918.	2	8/10	0
1919.	8	6	3

⁷⁷ Arhiv Župnog ureda Šušanj, Matične knjige umrlih 1827–1886, 2. sep-tembar 1859.

⁷⁸ Arhiv Župnog ureda Šušanj, Matične knjige umrlih 1886–1946.

Tabelarni prikaz pokazuje da su se prilike u Župi pogoršale tokom Prvog svjetskog rata (1914–1918), kada se veći dio stanovništva sela iselio u Ston kod Dubrovnika zbog ratnih dejs-tava u okruženju. Veća stopa smrtnosti je i zbog onih koji su poginuli na frontu ili umrli od epidemija.⁷⁹

Na prostoru Šušanja, odnosno Bara, kao i Crnogorskog pri-morja odvijali su se kompleksni vjerski odnosi. Glavna crkvena ustanova bila je tokom srednjeg vijeka, kako je već naznačeno, Barska nadbiskupija. Kao ostale biskupije ili nadbiskupije na istočnom Jadranu unutar crkvenog života, osim latinskog prak-tikovan je i slovenski (ilirski) narodni jezik. Na takav stav naila-zimo 1657. godine, kada Sveta Stolica pod provincijom ilirske (slovenske) nacije podrazumjeva Dalmaciju, Hrvatsku, Bosnu i Slavoniju, a u tom aktu Barsku nadbiskupiju uvrštava među dal-matinske biskupije. Odluka je donesena na osnovu kanonskih vizitacija iz kojih proizlazi stav, da je slovenski bio maternji jezik većem broju katolika Barske nadbiskupije.⁸⁰ Sveti Jeronim bio je zaštitnik dalmatinskih biskupija tokom srednjeg vijeka.

Za barskog nadbiskupa nije mogao biti postavljen crkveni prelat koji nije poznao slovenski, tj. ilirski jezik, saglasno službenoj terminologiji Rimske kurije toga doba. Na slovenskim, odnosno ilirskim, katoličkim zavodima u današnjoj Italiji teološke studije su završili mnogi barski nadbiskupi, što saznajemo na osnovu njihovih životopisa, kao i autohtoni kler u župama barske dijace-ze. Takvi su, na primjer, barski nadbiskupi poput barskog svešte-nika Marka Krisija-Križa (1654–1656), Marka Lukića (1745–1749), Skadranina Lazara Vladanja (1749–1786) koji su svoje teološko obrazovanje završili na *Ilirskom (slovenskom) zavodu u Loretu*.⁸¹ Dok su drugi, kao Marko Jorga iz Spiča

⁷⁹ Arhiv Župnog ureda Šušanj.

⁸⁰ M. Jačov, *Le Missione cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645–1669)*, Vol. I–II, Vaticano 1992, str. 588–591.

⁸¹ Ilirski kolegij u Loretu | www.Proleksis-enciklopedija.

(1696–1700) i Peraštanin Matija Štukanović (1722–1743) stekli isto obrazovanje na *Ilirskom (slovenskom) zavodu Sv. Petar i Pavla u Fermu*.⁸² Da je starosjedilačko stanovništvo, odnosno lica sa prostora pod jurisdikcijom Barske nadbiskupije i tokom XIX vijeka imalo pravo studirati na katoličkim slovenskim zavodima u Italiji zaključujemo na osnovu pisma kotorskog biskupa Stjepana Pavlovića Lučića upućenom 1851. godine barskom nadbiskupu Karlu Potenu, prosljeđujući mu Bulu pape Urbana VIII (1623–1644), te adresirajući mu pismo o pravu Barske nadbiskupije da šalje svoje ljude na školovanje u Ilirski zavod u Loreto, pod uslovom da svake treće godine bude jedan mladić iz Budve.⁸³

Još jedan južnoslovenski katolički zavod je bitan za crkvenu istoriju Crne Gore. To je *Ilirski zavod Sv. Jeronima u Rimu*. Početkom XX vijeka zbog težnji najvećeg dijela hrvatskog katoličkog episkopata u Austrougarskoj da drevni naziv ovog katoličkog učilišta preimenuje u hrvatski, protestovala je 1901. godine vlada Knjaževine Crne Gore upućujući diplomatsku notu Svetoj stolici, a ubrzo ovaj slučaj poprima šire diplomatske reperkusije, pod nazivom „Svetojeronimska afera“. Naime, crnogorska knjaževska vlada je smatrala da bi preimenovanjem Zavoda bilo ukinuto pravo crnogorskim katolicima, a takvu tvrdnju podržao je i ondašnji barski nadbiskup Šimun Milinović (1886–1910).⁸⁴ Vatrene zastupnik crnogorskih interesa bio je Šušanjanin Don Ivan Vitić⁸⁵, ranije župnik u Zupcima

⁸² hr.wikipedia.org Ilirski kolegij u Fermu.

⁸³ Jasmina Rastoder, *Devet vjekova Barske nadbiskupije*, katalog izložbe Bar, 1989, br. 55.

⁸⁴ Ivan Jovović, *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*, Bar 2004, str. 189–192.

⁸⁵ Ivan Vitić nije jedini poznati sveštenik rodom iz Šušanja. Prije njega 1712. godine pominje se kao župnik u Šušanju Petar Sanković, zatim barski nadbiskup Marko de Luchi/Lukić, Andrija Matković župnik u Šušanju, Zupcima i Spiču, Frano Nikić župnik u Šestanima i kasnije Matija Peranović, kao i fra Petar Perić u Carigradu.

(1877–1887)⁸⁶, a tada kanonik Ilirskog zavoda Svetog Jeronima, gdje je i sahranjen 1931. godine. Sveta stolica je uslijed diplomatskog pritiska zadržala stari naziv Zavoda, koji je konačno promjenjen 1972. godine u Hrvatski zavod Svetog Jeronima.

Ipak, Svetojeronimska tradicija je obnovljena u Baru, tačnije u Župi Šušanj, 1924. godine. Vjerovatno da članovi, odnosno utemeljivači nisu znali za činjenicu da se na srednjovjekovnoj katedrali Sv. Đorđa/Đurđa u Starom Baru nalazila predstava Sv. Jeronima. Odlučili su da osnuju kulturno-prosvjetno katoličko društvo čiji je pokrovitelj-zaštitnik bio upravo ovaj svetac. Takva društva su već postojala na području Kraljevine Jugoslavije, a mnoga od njih su formirana u katoličkim sredinama još u Austrougarskoj.⁸⁷ Spisak doživotnih članova Svetog Jeronima obuhvata respektabilan broj ljudi za ondašnje prilike u Baru, u čiji rad su osim nekoliko sveštenika bili uključeni ugledni barski katolici, odnosno župe koje su bile pod jurisdikcijom Kotorske biskupije i Barske nadbiskupije, uz nekoliko lica iz Budve (Čekrdanović, Jelušić), što govori da bez obzira na crkvene granice između Barske nadbiskupije i Kotorske biskupije, katolici sa barskog područja čine nedjeljivu identitetsku cjelinu. Do sada u literaturi ne postoji pomen o radu i djelatnosti ovog društva, a spisak Doživotnih članova Svetog Jeronima nalazi se u arhivi Župnog ureda u Šušanju, te ga zainteresovanoj javnosti, po prvi put, dajemo na uvid.

⁸⁶ Pominjan je kao jedan od kandidata za barskog nadbiskupa 1912. -Šerbo Rastoder, Dr Nikola Dobrečić, arcibiskup barski i primas srpski, Budva 1991, str. 18.

⁸⁷ Josip Butorac, *Povijest društva Sv. Jeronima ili društva Sv. Ćirila i Metodija*, str. 376–409.

Doživotni članovi društva Sv. Jeronima

1. Don Petar Luković (povjerenik);
2. Don Đuro Slovinić (župnik Zanković);
3. Don Ivan Lukšić (župnik Zupci);
4. Pučka učiona Sušanj;
5. Ivan Mitra Vitić (Sušanj);
6. Frano p. Stijepa Obradović (Sutomore);
7. Ivan p. Frana Brkojević (id.);
8. Dragutin p. Frana Brkojević (id.);
9. Filip Marka Obradović (id.);
10. Jozo Simona Saracci (Sušanj);
11. Filip p. Matije Paladin (Sušanj);
12. Frano Matije Talić (Brca);
13. Niko p. Mitra Vuksanović (id.);
14. Petar Frana Kovač (id.);
15. Milo Đurov Čakal (id.);
16. Đuro Frana Lukšić (Sutomore);
17. Niko Matije Iličković (Brca);
18. Niko Frana J. Lukšić (id.);
19. Petar Anta Kurtović (Sušanj);
20. Frano Mitra Gromanić (Sušanj);
21. Milo Petra Madžar (Brca);
22. Stijepo Ivana Medović (id.);
23. Đuro Ivana Lukšić (Sutomore);
24. Marko Ivana Zanković (id.);
25. Božo Rafaila Obradović (id.);
26. Ivan Andrije Obradović (id.);
27. Branimir Pera Jabišić (id.);
28. Petar Frana Đendinović (Đendinović);
29. Matija p. Marka Brkan (Spičansko polje, preminuo);
30. Karlo Čubrić (Sutomore);

~ Doživotni članovi ~
društva Sv. Jeronima ~

1. Jan Peter Luković - (projevanik.)
2. Jan Jurec Slavnić - (špičit. znanost.)
3. Jan Ivan Luković (" Zlati)
4. Petar Mirna Ljubić.
5. Jan Peter Vilić - (Ljubić. p.)
6. Franjo p. Vjeko Obodanić - (Ljubanica)
7. Jan p. Franjo Kobajević (id)
8. Vojković p. Franjo Kobajević (id)
9. Filip Marko Obodanić (id)
- + 10. Josip Krunoslav Ljubić. (Ljubić. p.)
11. Filip p. Matije Ljubanica (id. p. +)
12. Jano Matije Jukić (id. p. +)
13. Niko p. Petar Vrhovčanec (id)
14. Peter Franjo Kovač. (id)
15. Niko Jurec Čabal. (id)
16. Jurec Franjo Luković (Ljubanica)
- + 17. Niko Matije Ljubić. (id)
18. Niko Franjo Ljubić (id)
19. Peter Jurec Kovač. (Ljubić. p. +)
20. Franjo Peter Romančić (id. p. +)
21. Niko Peter Marković (id)
22. Vjeko Jano Obodanić (id)
23. Jurec Jano Luković (Ljubanica)
24. Marko Jano Ljubić (id)
25. Vjeko Kovač Obodanić (id)
26. Jano Andrija Obodanić (id)
27. Branimir Peter Jukić. (id)
28. Peter Franjo Grunjević (Grunjević)
- + 29. Matije p. Marko Bekarić (špičit. p. p. (projevanik))
30. Kovač. Čabal. (Ljubanica)
31. Josip. Ljubić. (id)
32. Marko p. Peter Grunjević (id)

31. Josip Lomas (id.);
32. Marina p. Petra Đeđinović (id.);
33. Niko Marka Kalica (Sušanj);
34. Božo p. Filipa Kalica (id.);
35. Marko Anta Pavović (id.);
36. Mitar Stijepa Vitić (id.);
37. Đuro Simona Matković (id.);
38. Đuro Ivana Gromanić (Brca);
39. Filip Joza Vitić (id.);
40. Niko p. Frana Vitić (id.);
41. Filip Petra Vuksanović (id.);
42. Đuro Nika Iličković (id.);
43. Petar Anta Kalica (Sušanj);
44. Petar Ivana Smatlik (Zanković);
45. Marko Matije Đeđinović (id.);
46. Petar Mila Đeđinović (id.);
47. Filip Jakoba Paladin (Sušanj);
48. Milo p. Stijepa Paladin (id.);
49. Anto Filipa Paladin (id.);
50. Đuro Frana Vuksanović (Brca);
51. Petar Marka Vitić (Sušanj);
52. Jozo Jakoba Glavanović (id.);
53. Stijepo p. Nika Paladin (id.);
54. Jakob Matije Peranović (id.);
55. Stijepo p. Pera Pavović (id.);
56. Frano Filipa Bauković (id.);
57. Stijepo p. Rafaila Bauković (id.);
58. Anto Petra Paladin (id.);
59. Ivan Frana Glavanović (id.);
60. Jakob Boža Đedović (id.);
61. Milo Ilije Pavović (id.);
62. Jakob Petra Kalice (id.);
63. Marko Boža Perić (id.);

64. Niko p. Đura Četković (id.);
65. Frano p. Petra Gromanić (id.);
66. Niko Frana Anta Lukšić (Brca);
67. Anto Rafaila Lukšić (id.);
68. Andrija Frana Đuranović (id.);
69. Petar Marka Medović (id.);
70. Matija Mila Vuksanović (id.);
71. Jakob Petra Četković (Zubci);
72. Rafail Frana Milović (id.);
73. Đuro p. Marka Brkan (Spičansko polje);
74. Petar p. Frana Mila Đeđinović (Sutomore);
75. Niko Andrije Đurović (Zubci);
76. Božo Frana Smatlik (Zankovići);
77. Matija Ivana Zgradić (id.);
78. Petar p. Matije Filipović (Brca);
79. Krstina Frana Mitra Zgradić (Zankovići);
80. Stijepo Frana Mitra Zgradić (id.);
81. Ivan Frana Mitra Zgradić (id.);
82. Filip Frana Mitra Zgradić (id.);
83. Anto p. Joza Vasa (Sutomore);
84. Marija Janka F. Đeđinović (id.);
85. Frano Fiorenini (id.);
86. Ivan Ivanišević (id.);
87. Josip p. Frana Brkojević (id.);
88. Niko Ivana Smatlik (Zankovići);
89. Mitar Filipa Brkan (id.);
90. Milo Mitra Brkan (id.);
91. Ivan Filipa Brkan (id.);
92. Anto Frana J. Lukšića (Brca);
93. Petar Frana Vuksanović (id.);
94. Ilija Marka Madžar (Sutomore);
95. Anto Marka Madžar (id.);
96. Jakob Petra Zanković (id. preminuo);

97. Božo Ivana Antuničević (Zubci);
98. Petar Ivana Dumezić (Zubci);
99. Petar Jakoba Vreteničić (Zubci);
100. Niko pok. Andrije Dumezić (Šalta) (Zubci);
101. Petar Marinović (id.);
102. Jakob Petra Vreteničić (id.);
103. Andrija Mila Antuničević (id.);
104. Mitar Ivov Vicković (id.);
105. Don Stijepo Gašparović (id.);
106. Jakob Milović Iljin (id.);
107. Petar Markov Ivović (id.);
108. Jakob Petrov Dumezić (id.);
109. Božo Stjepanov Vicković (id.);
110. Petar Mitrov Vreteničić (id.);
111. Mitar Đurov Dumezić (id.);
112. Petar Milov Ivović (id.);
113. Božo Mitar Vicković (id.);
114. Niko Perov Ivović-(id.);
115. Andrija Marko Dumezić (id.);
116. Aleksandar Tokić (Bar – Crna Gora);
117. Jozo Mitrov Đokić (id.);
118. Marko Jovović (id.);
119. Ivo Petrov Dumezić (Zubci);
120. Ivo Ilin Dumezić (id.);
121. Božo Mitrov Četković (id.);
122. Andro Staniše Vicković (id.);
123. Marko Božović (id.);
124. Đuro Stanišin Vukotić (id.);
125. Andro N. Marinović (id.);
126. Ivan Ilije Vicković (id.);
127. Luka Filipov Vitić (Sušanj);
128. Đuro Stijepov Vitić (id.);
129. Ivan p. Matije Peranović (id.);

130. Niko Đurov Babić (Zubci);

131. Đuro Nikov Vreteničić (id.)

Na kraju treba napomenuti da o Šušanju, kao zasebnoj historijsko-geografskoj oblasti ne postoji poseban stručni ili naučni rad, izuzimajući publikaciju Jelene Zenović-Nikolaidis, 120 godina OŠ „Anto Đedović“ u Šušanju, Bar 2002.

U tom smislu predmetni članak o Šušanju treba tretirati kao predložak za neka buduća istraživanja.

BOMBARDOVANJE CRNE GORE OD STRANE AUSTROUGARSKE AVIJACIJE U I SV. RATU

Ivan Tepavčević

In this paper, we aim to explore the use of aerial bombings by Austro-Hungarian aviation in Montenegro during the First World War. The Montenegrin press of that time published several articles about this new and frightening type of warfare. Montenegro was already suffering greatly from the military operations on the ground, so the addition of air warfare only added to the devastation. Our goal was to reconstruct the incidents of air bombing and reconnaissance over Montenegrin territory during that period.

Crna Gora je prije Prvog svjetskog rata imala priliku da posmatra dolazak jednog vazduhoplova na svojoj teritoriji. Bilo je to tokom ljeta 1913. godine, kada je prvi avion uspješno sletio na njenu teritoriju. U crnogorskoj štampi je ostalo zabilježeno da je pilot bio Italijan slovenačkog porijekla Vidmar, a da je na Cetinje sletjela „krilatica“. Međutim, već sljedeće godine – prve ratne godine između crnogorske i austroугarske vojske upotreba i dejstvo avijacije pričinile velike štete, ljudska i materijalna razaranja na njenoj teritoriji.

Prema Crnoj Gori isticala se jedna vazduhoplovna jedinica koja je bila stacionirana u Kumboru, i u početku se sastojala od tri hidroaviona. Ovi hidroavioni od početka rata do kraja 1914. godine izvršili su blizu 230 časova naleta i nešto više od 170

letova. Njihov zadatak je bio da u početku vrše osmatranje crnogorskih položaja prema Boki Kotorskoj, i vrše korekciju artiljerijskog gađanja austrougarske mornarice stacionirane u Boki. U crnogorskoj štampi su zabilježene operacije austrougarskih hidroaviona tokom Prvog svjetskog rata iznad Crne Gore i protiv savezničkih brodova i luka u Jadranskom moru. Ubrzo su ovi avioni vršili izviđanja i bombardovanja primorskih gradova – Bara, Ulcinja, Budve. Osim izviđanja i bombardovanja crnogorske teritorije, avioni su aktivno učestvovali u pomorskim napadima na savezničke konvoje i pomorske komunikacije, pokušavajući na taj način da ometu snabdijevanje Crne Gore. Iz Boke Kotorske aktivno je djelovala jedinica suvozemne avijacije, koja je bila smještena kod Igala.

Pregledajući crnogorsku štampu koja je izlazila tokom Prvog svjetskog rata naišli smo na tekstove koji se odnose na ovaj vid savremenog ratovanja. Ukupno, u štampi koja je izlazila u Crnoj Gori – *Glasu Crnogorca* i *Vjesniku*, za 1914. i 1915. godinu ima ukupno 49 tekstova o upotrebi aviona nad teritorijom Crne Gore u Prvom svjetskom ratu. U najvećem broju slučajeva riječ je o avio bombardovanjima, a u manjem samo o izviđanjima.

Kako navodi Branislav Kovačević, austrougarski avioni su tri dana prije nego je Crna Gora objavila rat Monarhiji, nadlijetali crnogorsku teritoriju i izviđali vojne položaje.¹ Vršili su operativna i taktička izviđanja. Početkom rata avioni su bili naoružani lakim ručnim naoružanjem, da bi od septembra 1914. godine počela ugradnja mitraljeza.

Jedna od prvih vijesti koja se odnosi na prisustvo austrougarskih aviona je bila 28. jula po starom kalendaru, kada je jedan aeroplan letio u pravcu Goražde i Čajniča i odletio u pravcu Metaljke ka Pljevljima. Izvještač navodi da je ovaj avion

¹ Branislav Kovačević, Avioni nad Podgoricom u Prvom svjetskom ratu; U *120 godina od oslobođenja Podgorice*, zbornik radova sa naučnog skupa, Podgorica 2000, 93.

letio veoma visoko.² Sljedeća vijest je iz 4. avgusta, gdje se navodi da su dva austrijska aeroplana bila iznad položaja kod Kuka. Bacili su bombe napunjene melinitom, ali nijesu eksplodirale.³

U *Glasu Crnogorca* nalazimo tekst iz 24. avgusta 1914. godine u kom navodi da se u posljednje vrijeme učestalo javljaju iznad Bara austrijski aeroplani. Toga dana u 16:40 h pojavio se jedan avion, koji je bacio bombu koja je pala u blizini puta koji vodi za Topolicu. Nije bilo štete od ove eksplozije, a avion se udaljio preko Volujice u pravcu Oštre Ponte.⁴

Početkom septembra, jedan austrijski avion je letio nad Barom i Spičem. Bacio je dvije bombe od kojih je jedna eksplodirala na trgu u Sutomoru.⁵ Dalje nailazimo na vijest iz 5. oktobra kada je jedan austrijski aeroplan letio iznad Bara, kako bi vidio dejstvo bombardovanja kojom prilikom je bacio dvije bombe ispred zdanja Oblasne Uprave. Obje bombe su eksplodirale ali nijesu učinile štetu, osim polomljenog stakla. I dan ranije dva aviona su letjela iznad Bara, u dva navrata, i bacili su po jednu bombu.⁶

Sredinom oktobra 1914. godine u štampi je zabilježeno da su austrougarski avioni letjeli iznad crnogorskih položaja na Lovćenu i gađali ih iz mitraljeza. U istom periodu neprijateljska avijacija je letjela iznad Bara i dejstvovala iznad pristaništa, gdje je bacila 9 bombi, ali bez veće štete, kako navode novine.⁷

Vjesnik od 30. oktobra 1914. godine donosi vijest da su se dan ranije nad Barom pojavili austrijski aeroplani. Nijesu kao do tada gađali samo postrojenja u pristaništu, već je jedan avion

² *Vjesnik*, 29. jula 1914, broj 55, strana 1. Svi datumi su dati prema starom kalendaru.

³ *Vjesnik*, 4. avgust 1914, broj 60, strana 1. Melinit – razorni materijal koji se sastoji od pikrinske kisjeline.

⁴ *Glas Crnogorca*, 26. avgust 1914, broj 44, strana 1.

⁵ *Glas Crnogorca*, 4. septembar 1914, broj 46, strana 2.

⁶ *Vjesnik*, 6. oktobar 1914, broj 90, strana 1.

⁷ *Glas Crnogorca*, 13. oktobar 1914, broj 58, strana 1.

bacio bombu na dvorac knjaza Nasljednika na Topolicu. Bomba je pala na sami ulaz. Eksplozija je bila takve jačine da su sva stakla na prozorima popucala.⁸

U drugoj polovini novembra te godine ponovo se pojavljuju avioni nad prijestonicom. Avion je kružio oko pola sata, i sa dvije bombe je gađao glavnu cetinjsku bolnicu, u kojoj su bili ranjenici. Bombe su eksplodirale na obližnjoj glavici, gdje su ranile jednog učenika gimnazije.⁹

Sredinom decembra 1914. godine tri neprijateljska aeroplana su letjela nad Grahovom, tokom velikog napada protiv Hercegovačkog odreda crnogorske vojske. Istovremeno je iznad Bara jedan avion pucao mitraljezima, ali nije pričinio štetu.¹⁰

Na Badnji dan i Božić nad Cetinjem se pojavio austrijski aeroplan. Na Badnji dan bacio je na grad dvije bombe, od kojih je jedna eksplodirala u dvorištu privatne kuće u neposrednoj blizini Velike državne bolnice. Na njoj je bio vidno istaknut barjak Crvenog Krsta. Druga bomba je pala na Opštinski park, ali nije eksplodirala. Na Božić se isto nad Cetinjem pojavio avion, međutim, crnogorske baterije su dejsstvovala prema njemu, tako da se udaljio. Poslije pola sata, nalazeći se iznad Bjeloša bacio je u blizini crkve tri bombe, u periodu kada je bilo dosta naroda ispred nje. Međutim, nijesu eksplodirale. Par dana kasnije, iznad Njeguša je letio jedan aeroplan koji je bacio dvije bombe, jednu na Dugi Do, a drugu na Erakoviće u blizini kraljevog dvorca. Novine izvještavaju da nije bilo štete.¹¹

Može se uočiti da se avijacija nije pridržavala opšteprihvaćenih međunarodnih normi o zakonima i običajima rata na kopnu. Njima je bilo izričito zabranjeno da se bombarduju nebranjeni gradovi, naselja i zgrade.¹²

⁸ *Vjesnik*, 30. oktobar 1914, broj 96, strana 2.

⁹ *Vjesnik*, 21. novembar 1914. broj 105, strana 2.

¹⁰ *Vjesnik*, 16. decembar 1914, broj 115, strana 1.

¹¹ *Glas Crnogorca*, 29. decembar 1914, broj 71, strana 3.

¹² Branislav Kovačević, *Avioni nad Podgoricom u Prvom svjetskom ratu*;

Početak januara 1915. godine zabilježene su vijesti o austrougarskim avionima nad teritorijom Crne Gore. Tako je 2. januara nad Cetinjem letio aeroplan i kružio nekih 45 minuta. Crnogorske baterije su ga gađale više puta, kao i francuski odred koji se nalazio ispred Vojnog stana. Avion je bacio 4 bombe. Jedna je pala kod dvorske crkve u blizini kraljevog dvora, druga je pala u glavicu kod kuće A. Popovića u blizini Državne bolnice, dok su ostale pale u Donje Polje na Gruđu i u Borovik. Sve četiri bombe su eksplodirale.¹³

Početak 1915. godine imamo vijesti da je austrijski aeroplan letio nad Cetinjem i bacio pet bombi. Jedna od bombi je pala u baštu do dvorca prestolonasljednika Danila, tako da su mnoga stakla popucala. Dvije bombe su pale u brdo nad bolnicom Danilo I u kojoj su ranjenici. Jedna je pala blizu Cetinjskog manastira, a peta dalje od varoši.¹⁴

I 22. januara oko 15:30 h letio je nad Cetinjem austrijski aeroplan. Došao je sa primorja, pošto je u Baru nad pristaništem bacio bombe. Na Cetinje je bacio dvije bombe, do tada najveće. Eksplozija je bila ogromna. U toku te noći nad Barom se pojavilo šest aviona, koji su na pristaništu bacili preko petnaest bombi. Jedna osoba je ranjena u ruku prilikom bombardovanja.¹⁵

Početak februara 1915. godine došlo je do napada austrijske mornarice na barsku luku i objekte u gradu. U toku napada doletio je jedan austrijski aeroplan. Kružio je više od 45 minuta iznad zaliva. Bacio je sedam bombi i istovremeno gađao iz mitraljeza. Bombe su pale u more u blizini kraljeve jahte Rumija, koju su Austrijanci naročito gađali. Ljudskih žrtava nije bilo.

U *120 godina od oslobođenja Podgorice*, zbornik radova sa naučnog skupa, Podgorica 2000, 94.

¹³ *Glas Crnogorca*, 3. januar 1915, broj 1, strana 3.

¹⁴ *Vjesnik*, 20. januar 1915, broj 4, strana 1.

¹⁵ *Vjesnik*, 23. januar 1915, broj 5, strana 2.

Dok se to dešavalo u Baru, neprijateljski avioni su letjeli nad Rijekom, Virom i Cetinjem. Gađali su iz mitraljeza crnogorske lađe na Bojani, kao i transporte na kolskim putevima i stanovništvo. Nad Rijekom su letjela dva aviona. Posebno im je bio interesantan kraljev dvorac, odnosno zimovnik kraljevske porodice. Prema novinama, sama kraljevska porodica se nalazila tada u dvorcu, na koji su bili upravili mitraljesku paljbu. Žrtava nije bilo.¹⁶

Takođe početkom februara 1915. imamo vijesti o bombardovanjima. Ponovo je gađano Cetinje, i kako navodi izvještač, veoma planski. Bombe su bacane u pravoj liniji na redove kuća ulice Baja Pivljanina. Jedna od bombi je pala u Ivan-begovu ulicu, gdje je ranije bilo Ministarstvo prosvjete. Tu je ubijena Jelena Krstić, a teško ranjen njen sin od pet godina. Od iste bombe je teško ranjeno i dijete od godinu dana Petra Boljevića, a drugo dijete i supruga lakše su ranjeni. Druga bomba je pala u dvorište kuće Ilije Ivanovića, gdje je poginula njegova žena Stana. Ostale bombe su pale u blizini Vlačke crkve, zatim u dvorište kuće Mila Tatara i na Inogor iznad Bajica. One nijesu nanijele veće štete.¹⁷ Početkom februara nastavljaju se tekstovi o bombardovanju gradova. Tu se navodi da je Austrougarska objavila Crnoj Gori rat do istrebljenja, i da avijaciju koristi upravo u te svrhe. Na taj način pokušavaju da proizvedu i šire strah i donesu klonulost. Navodilo se tada, prije više od vijeka, da se aeroplanima ne donose odluke u sukobima država i naroda. „Gnusoba im je ime, smrad im je duša, pakao će im uskoro biti grobnica“. Tekst je nastao kao osvrt na bombardovanje prijestonice par dana ranije.¹⁸ Prilikom pogreba žrtava avionskog bombardovanja Cetinja u februaru 1915. bilo je prisutno gotovo cijelo stanovništvo grada.¹⁹

¹⁶ *Vjesnik*, 3. februar 1915, broj 8, strana 2.

¹⁷ *Glas Crnogorca*, 5. februar 1915, broj 7, strana 2.

¹⁸ *Vjesnik*, 7. februar 1915, broj 9, strana 1.

¹⁹ *Vjesnik*, 7. februar 1915, broj 9, strana 2.

Tokom marta mjeseca 1915. godine zabilježeni su napadi austrougarske avijacije na teritoriju Crne Gore. Tako su 10. marta tri neprijateljska aviona letjela iznad Bara, gdje su bacili 16 bombi. Jedan od njih je letio nad Virom, gdje je izbacio 8 bombi, a jedan iznad Njeguša bacivši dvije bombe.²⁰

Sredinom marta zabilježen je noćni napad iznad Cetinja, kada je austrijski avion tokom noći bacio sedam bombi u varoš koje su sve eksplodirale. Više kuća je oštećeno, mnogo prozora razbijeno. Električna instalacija na nekoliko mjesta je bila pokvarena. Aeroplan je došao iza Đinova brda, spustio se u pravcu dvorca. Zatim je napravio krug i uzeo pravac sredinom varoši. Bombe su padale jedna za drugom u razmaku od nekoliko sekundi. Jedna od bombi je pala u blizini državne bolnice, druga u dvorište radničke škole, treća u Katunskoj ulici pred kuću vojvode Plamenca, četvrta u istoj liniji pred kuću Marka Đukanovića, peta u dvorište kuće V. Vujića, šesta u gornju varoš. Stakla na prozorima salona kraljevog dvorca su razbijena. Od bombe koja je eksplodirala blizu kuće vojvode Plamenca razbijeni su prozori na svim okolnim kućama. Šipke na ogradi oko kuće Marka Đukanovića bile su odsječene i probušene.²¹ Četiri čovjeka su ranjena, od kojih jedan teže. Zabilježeno je da je ministar finansija i građevina P. Popović obišao sva mjesta eksplozije i posjetio porodice u svim kućama gdje su bombe eksplodirale. Ovaj napad je izazvao veliko gnušanje stanovništva.²² Novine navode da je to „najprostije zločinstvo, divlje istrebljivanje, krvava orgija bez mjere i kraja“. U novinama se dalje kaže: „Iz mraka, sa visine, zaštićen preimućstvima položaja i nesavladivošću tehničkih sredstava, kojima raspolaže, austrijski aeroplan... spušta se iznenada u bijesu đavola da po krovovima iznad sirotinjskih postelja nejači razaspe ognjeni grad olova i čelika“.²³

²⁰ *Glas Crnogorca*, 10. mart 1915, broj 12, strana 2.

²¹ *Vjesnik*, 19. mart 1915, broj 19, strana 6.

²² *Glas Crnogorca*, 18. mart 1915, broj 14, strana 2.

²³ *Vjesnik*, 19. mart 1915, broj 19, strana 1.

Novine navode da je glavna karakteristika modernog rata – rat pod vodom i u vazduhu. Navode karakteristike određenih tipova vazdušnih letjelica i njihov domet.²⁴ 18. marta su austrijski aeroplani letjeli nad Barom, dok je u blizini krstarilo više austrijskih ratnih lađa, koje su izašle iz Bokokotorskog zaliva. Avioni su bacili devet bombi koje su sve eksplodirale. Znatno je oštećena zgrada Barskog društva. Interesantno da su se avioni poslije bombardovanja vratili i spustili na ratne lađe koje su bile prema Baru.²⁵

Krajem marta 1915. godine došlo je do velikog austrougarskog napada iz vazduha na Podgoricu. Trećeg dana Vaskrsa, 24. marta pojavio se oko 16:30 h nad Podgoricom austrijski aeroplan i bacio na varoš sedam bombi. One su eksplodirale uz strahovito dejstvo na glavnom trgu i šetalištu, gdje je zbog svečanosti bilo mnogo naroda. Novine su navodile da su bile 93 žrtve, što ranjenih što mrtvih. Većina žena i djece. Mrtvih je bilo 26, a ranjenih 67. Ovo je bilo do tada najbrutalnije i najstrašnije bombardovanje.²⁶ Kako navodi istoričar Kovačević, mnoge novine sa balkanskih područja su osudile i protestovale protiv ovakvog zločina.²⁷

Crna Gora nije imala sredstava koja bi mogla da austrijsku nadmoćnost u vazduhu suzbiju ili uklone. Međutim novine u tekstu „Budimo oprezni!“ navode da to ne znači da je potrebno nesmotrenim izlaganjem ili lakovjernošću stavljati sebe neprijatelju na nišan. Tu se navodi nepotrebno gomilanje naroda u momentu opasnosti. Daju se savjeti da čim se pojavi avion, da se narod razide, sklone u kuće i na ona mjesta koja je vlast kao pouzdana i sugurna odredila. U tekstu se navodi da aeroplani

²⁴ *Vjesnik*, 19. mart 1915, broj 19, strana 6.

²⁵ *Vjesnik*, 19. mart 1915, broj 19, strana 6.

²⁶ *Vjesnik*, 26. mart 1915, broj 20, strana 1.

²⁷ Branislav Kovačević, *Avioni nad Podgoricom u Prvom svjetskom ratu; U 120 godina od oslobođenja Podgorice*, zbornik radova sa naučnog skupa, Podgorica 2000, 95.

koji lete nad Crnom Gorom ne nose više od sedam bombi. Ali avion može biti opasan za masu i zbog mitraljeza koje nosi, zapaljivih materija i oštrih klinaca, a sve to nalazi u gomili najviše žrtava. Zbog toga se stanovništvu daju uputstva kako da bude prisebno i oprezno i da se upravlja prema naredbama i uputstvima svojih nadležnih vlasti.²⁸ Sjutradan po zločinačkom napadu, Kralj i prestolonasljednik su sa Rijeke otišli u Podgoricu, zajedno sa Savom Vuletićem, ministrom unutrašnjih djela i generalom Božom Jankovićem, kako bi se na licu mjesta uvjerali u razmjere ove tragedije, i obišli ranjenike u bolnici.²⁹ Na sredini glavnog pazara gdje su eksplodirale tri bombe kralj je razgovarao sa narodom. Savjetovao je narod da ne treba očekivati dolazak aeroplana u većim skupovima.³⁰

I desetog aprila 1915. ujutru oko 9:30 h nad Cetinjem je letio austrougarski avion. Pošto je bio stavljen pod unakrsnu vatru crnogorskih baterija, produžio je u pravcu Kotora. Istog dana, drugi avion je letio iznad Budve i Brajića. Na Budvu je bacio dvije bombe, a na Brajiće tri, koje su eksplodirale. Tog dana avion se pojavio i nad Barom, gdje je bacio dvije bombe bez rezultata.³¹

Sredinom aprila 1915. nad Cetinjem se pojavio austrijski aeroplan. Crnogorske baterije su otvorile paljbu na njega. Avion je doletio sa Rijeke preko Vrtijeljke. Taj isti avion je letio nad Medovom, Ulcinjem i Barom. Na Bar je bacio tri bombe, bez veće štete, pa je preletio Rumiju i Jezero. Na Plavnici je bacio dvije bombe, a zatim preko Rijeke produžio u pravcu Cetinja i Kotora.³² U drugoj polovini aprila 1915. austrijski aeroplan koji je letio iznad Budve počeo je naglo da pada. Uspio je da se

²⁸ *Vjesnik*, 26. mart 1915, broj 20, strana 1.

²⁹ *Glas Crnogorca*, 28. mart 1915, broj 16, strana 2.

³⁰ *Vjesnik*, 26. mart 1915, broj 20, strana 4.

³¹ *Glas Crnogorca*, 11. arpil 1915, broj 18, strana 3.

³² *Vjesnik*, 13. april 1915, broj 25, strana 3.

spusti na morskpu pučinu, 4 km daleko od Budve. U pomoć su mu pritekale austrijske torpednjače iz zaliva, ali kasno. Poslije određenog vremena avion je potonuo.³³

Odmah po objavljivanju rata, maja 1915. godine, između Italije i Austrougarske, došlo je do sukoba na moru ispred Ulcinja. Jedan austrijski hidroplan doletio je iz Budve iznad morske pučine i kružio u vazduhu iznad italijanskih torpednjača. Sa italijanskih brodova otvorena je topovska paljba na hidroavion, koji se zatim spustio na pučinu, ali odmah poslije toga se podigao i odletio u pravcu Kotora.³⁴ Tokom maja 1915. austrijski aeroplan je letio nad Podgoricom i na varoš bacio četiri bombe, ali bez veće štete.³⁵

Početakom juna 1915. izašao je tekst „Protiv načina austrijskog ratovanja“. Pošto je tih dana ponovo bombardovana Podgorica od strane austrijskog aeroplana čak i zapaljivim bombama, nadležni crnogorski organi su se odlučili na jedan korak, kako su oni smatrali uobičajen u ovakvim prilikama. Preko parlamentara je saopšteno Vojnoj komandi Boke Kotorske da će crnogorska strana biti prinuđena izvršiti represalije protivno načelu ratnog prava. Tražili su da od avionskog bombardovanja budu pošteđeni mirni građanski domovi, humanitarne ustanove i mirno stanovništvo, odnosno da se ne bombarduju otvorene varoši i sela. Poslije toga saopštenja austrijski avioni su ponovo letjeli iznad otvorenih varoši i sela, ali nijesu bacali bombe.³⁶ Međutim, to nije zadugo potrajalo.

Ponovo je u junu došlo do bombardovanja Podgorice. Jedan austrijski aeroplan, ovoga puta došavši od Skadra preko Tuzi, bacio je na varoš jednu bombu, koja je pala i eksplodirala blizu zgrade Monopola duvana. Tada je iz aviona i pucano iz mitraljeza.

³³ *Vjesnik*, 22. april 1915, broj 28, strana 1.

³⁴ *Vjesnik*, 11. maj 1915, broj 34, strana 1.

³⁵ *Glas Crnogorca*, 23. maj 1915, broj 25, strana 2.

³⁶ *Vjesnik*, 4. jun 1915, broj 41, strana 2.

Isti avion je produžio preko Rijeke put Cetinja. Ali na prijestonicu ovoga puta nije bacio ni jednu bombu. Navodi se, da uprkos molbama da se ne bombarduju otvoreni gradovi, Austrijanci i dalje ostaju vjerni svom „nedostojnom“ načinu ratovanja.³⁷

Tokom jula mjeseca na meti austrougarskih aviona bio je hercegovački front, posebno prostor oko Grahova. Početkom jula 1915. iznad Klobuka je letio austrijski aeroplan koji je pucao na crnogorske trupe iz mitraljeza. Bacio je tri bombe.³⁸ Tokom 18. jula jedan neprijateljski avion je letio nad Grahovom i bacio četiri bombe.³⁹ I oko 20. jula neprijateljski avion je letio iznad Grahova, gdje je bacio četiri bombe, bez velike štete. U isto vrijeme je iznad Kuka bacio tri bombe.⁴⁰ Krajem jula jedan neprijateljski aeroplan je letio nad Grbljem u cilju izviđanja.⁴¹

5. septembra 1915. godine letio je neprijateljski aeroplan iznad Grahova u cilju izviđanja. Pet dana kasnije aeroplan je letio iznad crnogorskih položaja u Grblju, Lovćenu i Krscu, gdje je bacio dvije bombe.⁴² Krajem septembra 1915. austrijski avion je bacio više bombi na crnogorske trupe u Grblju, bez uspjeha. Tokom 28. septembra 1915. tri neprijateljska aviona letjela su nad gatačkim sektorom, Pivom i nad Drinom. Jedan od njih je pao u reonu Pljevalja. Istovremeno je jedan austrijski avion letio nad Ulcinjem.⁴³

I oktobra 1915. godine zabilježeni su izviđački letovi nad Grbljem, kada su dva vazduhoplova letjela iznad toga mjesta.⁴⁴ Tokom 26. i 27. oktobra 1915. letio je jedan neprijateljski aeroplan nad Limom, a dva aeroplana pravcem Priboj – Prijepolje. Tada je jedan avion pao kod Prijepolja, potpuno ispravan.⁴⁵

³⁷ *Vjesnik*, 12. jun 1915, broj 43, strana 2.

³⁸ *Glas Crnogorca*, 6. jul 1915, broj 33, strana 1.

³⁹ *Vjesnik*, 23. jul 1915, broj 49, strana 1.

⁴⁰ *Glas Crnogorca*, 25. jul 1915, broj 36, strana 1.

⁴¹ *Vjesnik*, 29. jul 1915, broj 50, strana 1.

⁴² *Glas Crnogorca*, 12. septembra 1915, broj 44, strana 1.

⁴³ *Vjesnik*, 1. oktobar 1915, broj 58, strana 1.

⁴⁴ *Glas Crnogorca*, 9. oktobar 1915, broj 49, strana 1.

Krajem novembra su neprijateljski avioni, poslije duže pauze, ponovo počeli akcije prema crnogorskim gradovima. Oko 11 časova 23. novembra pojavio se nad Cetinjem jedan neprijateljski aeroplan, koji je doletio iz pravca Srbije preko Lijeve Rijeke. Bacio je pet bombi, od kojih dvije nijesu eksplodirale. Dvije su pale u okolinu dvorca. Sat kasnije doletio je sa sjeverne strane drugi aeroplan. I on je bombardovao prijestonicu. Jedna bomba je pala pored same zgrade Francuskog poslanstva, i razbila gotovo sva stakla na prozorima. Ovaj drugi avion je bacio tri bombe na varoš. Istog dana između 15 i 16 časova doletio je i treći aeroplan, koji je kružio iznad Cetinja, ali nije bacao bombe. Oko 17 časova pojavio se i četvrti avion od Krsca, koji je krstario oko Lovćena, ali nije bacao bombe. U razmaku od 6 časova nad Cetinjem su letjele četiri neprijateljske letjelice koje su bacile osam bombi. Žrtava nije bilo.⁴⁶ Krajem novembra, austrijski aeroplani su u Skadru, Ulcinju i Baru bacili više bombi. U Skadru je poginula jedna djevojka.⁴⁷

Nad Cetinjem su 10. decembra letjela dva neprijateljska aeroplana. Bili su stavljeni pod vatru crnogorskih baterija, pa su produžili ka jugoistoku pravcu i doletjeli do Skadra, na koji su bacili više bombi, ubivši na mjestu 5, a ranivši 16 lica. Istog dana preko Cetinja su preletjela dva aviona, kružila kraće vrijeme ali nijesu bacali bombe.⁴⁸

Tokom decembra 1915. godine austrijski aeroplani su razvili živu aktivnost. Bombardovali su više crnogorskih varoši u kojima su na nišan uzeli neborce: žene, djecu, ranjenike i bolesnike. Nekoliko aviona je u isto vrijeme letjelo iznad Cetinja, Nikšića, Podgorice, Rijeke, Danilovgrada, Spuža i Tuzi. Na Podgoricu su bacili pet bombi, na Tuzi dvije. U okolini Podgorice dvije i na Nikšić dvije. Žrtava nije bilo.⁴⁹

⁴⁵ *Vjesnik*, 29. oktobar 1915, broj 59, strana 1.

⁴⁶ *Vjesnik*, 24. novembar 1915, broj 63, strana 1.

⁴⁷ *Vjesnik*, 1. decembar 1915, broj 64, strana 2.

⁴⁸ *Vjesnik*, 10. decembar 1915, broj 65, strana 2.

⁴⁹ *Glas Crnogorca*, 12. decembar 1915, broj 59, strana 2.

U decembru je zabilježeno da je oboren jedan austrijski aeroplan vatrom italijanskih topova sa ratnih lađa. Avion je bio u pratnji austrijske flote, a oboren je ispred Ulcinja prema pučini Jadranskog mora.⁵⁰ 23. decembra novine donose vijest da je jedan njemački aeroplan pao u Mrkojeviće.⁵¹ 24. decembra je austrijski aeroplan bombardovao Cetinje, žrtava nije bilo.⁵²

Ovaj kratki pregled napravljen uz pomoć crnogorske štampe toga vremena, pokazuje da je teritorija Crne Gore u Prvom svjetskom ratu bila izložena intenzivnom bombardovanju od strane austrougarske avijacije, i da je pored svih nevolja koje su je zadesile, zemlja dosta propatila od ovog savremenog i, do tada nepoznatog, načina ratovanja.

Literatura i izvori:

- Branislav Kovačević, Avioni nad Podgoricom u Prvom svjetskom ratu; U *120 godina od oslobođenja Podgorice*, zbornik radova sa naučnog skupa, Podgorica 2000.

- *Vjesnik*, 29. jula 1914, broj 55.
- *Vjesnik*, 4. avgust 1914, broj 60.
- *Vjesnik*, 6. oktobar 1914, broj 90.
- *Vjesnik*, 30. oktobar 1914, broj 96.
- *Vjesnik*, 21. novembar 1914. broj 105.
- *Vjesnik*, 16. decembar 1914, broj 115.
- *Vjesnik*, 20. januar 1915, broj 4.
- *Vjesnik*, 23. januar 1915, broj 5.
- *Vjesnik*, 3. februar 1915, broj 8.
- *Vjesnik*, 7. februar 1915, broj 9.
- *Vjesnik*, 19. mart 1915, broj 19.
- *Vjesnik*, 26. mart 1915, broj 20.

⁵⁰ *Glas Crnogorca*, 19. decembar 1915. broj 61, strana 2.

⁵¹ *Vjesnik*, 27. decembar 1915, broj 67, strana 1.

⁵² *Vjesnik*, 24. decembar 1915, broj 66, strana 2.

-
- *Vjesnik*, 13. april 1915, broj 25.
 - *Vjesnik*, 22. april 1915, broj 28.
 - *Vjesnik*, 11. maj 1915, broj 34.
 - *Vjesnik*, 4. jun 1915, broj 41.
 - *Vjesnik*, 12. jun 1915, broj 43.
 - *Vjesnik*, 23. jul 1915, broj 49.
 - *Vjesnik*, 29. jul 1915, broj 50.
 - *Vjesnik*, 1. oktobar 1915, broj 58.
 - *Vjesnik*, 29. oktobar 1915, broj 59.
 - *Vjesnik*, 24. novembar 1915, broj 63.
 - *Vjesnik*, 1. decembar 1915, broj 64.
 - *Vjesnik*, 10. decembar 1915, broj 65.
 - *Vjesnik*, 27. decembar 1915, broj 67.
 - *Vjesnik*, 24. decembar 1915, broj 66.
 - *Glas Crnogorca*, 26. avgust 1914, broj 44.
 - *Glas Crnogorca*, 4. septembar 1914, broj 46.
 - *Glas Crnogorca*, 13. oktobar 1914, broj 58.
 - *Glas Crnogorca*, 29. decembar 1914, broj 71.
 - *Glas Crnogorca*, 3. januar 1915, broj 1.
 - *Glas Crnogorca*, 5. februar 1915, broj 7.
 - *Glas Crnogorca*, 10. mart 1915, broj 12.
 - *Glas Crnogorca*, 18. mart 1915, broj 14.
 - *Glas Crnogorca*, 28. mart 1915, broj 16.
 - *Glas Crnogorca*, 11. april 1915, broj 18.
 - *Glas Crnogorca*, 23. maj 1915, broj 25.
 - *Glas Crnogorca*, 6. jul 1915, broj 33.
 - *Glas Crnogorca*, 25. jul 1915, broj 36.
 - *Glas Crnogorca*, 12. septembra 1915, broj 44.
 - *Glas Crnogorca*, 9. oktobar 1915, broj 49.
 - *Glas Crnogorca*, 12. decembar 1915, broj 59.
 - *Glas Crnogorca*, 19. decembar 1915. broj 61.

STARI GLUMAC

Milan Šćekić

The essay deals with the role of King Nikola I Petrović Njegoš during the fateful moments of Montenegrin history in late 1915 and early 1916, indicating the methods that the Montenegrin sovereign employed to cover up his departure from the country.

Odlazak kralja Nikole iz Crne Gore januara 1916. godine bio je tema brojnih polemika i rasprava o kojima i danas postoje oprečni stavovi i ocjene. Za dio javnosti kraljev odlazak bio je nužan postupak vrhovnog komandanta, uslovljen nepovoljnom situacijom na frontu i izvjesnim vojnim slomom Crne Gore, dok je za druge to bio čin izdaje kojim je kralj Nikola Crnogorce ostavio na milost i nemilost okupatoru. Iako po ovom pitanju postoje dijametralna mišljenja, neki od saradnika i kraljevih ministara, jasno su se odredili prema ovom postupku crnogorskog suverena, za koji, istina, nijesu imali svi razumijevanja.

Tim prije jer je kralj Nikola od saradnika tajio da će napustiti zemlju, i što se kao vrhovni komandant nije potrudio da povuče makar dio crnogorskih trupa, što se nesumnjivo moglo izvesti. Naprotiv, sve je učinio da se to ne dogodi. I zbog toga se ne može isključivo kriviti perfidni načelnik crnogorske Vrhovne komande, pukovnik Petar Pešić, koji je priznao dvadesetih

godina prošlog vijeka da je učinio sve da se crnogorska vojska ne nađe na Solunskom frontu. On je svoj zadatak uspješno izvršio. Ironija je da mu je u tom poslu svojski pomagao crnogorski kralj, koji je kao i pukovnik Pešić, samo iz drugih pobuda, takođe sve činio da osujeti povlačenje crnogorske vojske. Razlog je bio jednostavan. Kraljev autoritet u vojsci bio je narušen, a uticaj Srbije među crnogorskim vojnicima veliki, pa je postojala opravdana bojazan da će se crnogorski vojnici po dolasku u Grčku, sjediniti sa srpskom vojskom. U to se kralj Nikola uvjerio jula 1915. godine, prilikom obilaska vojske na položajima kod Nikšića, kada su ga crnogorski vojnici upitali: „Kako stojimo sa Srbijom?“ Odgovor crnogorskog suverena da su odnosi sa Srbijom odlični, nije ubijedio vojnike da kralj govori istinu, pa su ga u nevjerici ponovo upitali: „Pa zašto onda Vlada ne dozvoljava da dođu srpski oficiri u našu vojsku?“

Stav crnogorskih vojnika za kralja Nikolu je bila potvrda da mu vojnici ne vjeruju i da više brinu o Srbiji i srpskim oficirima, nego o sudbini Crne Gore. Svjestan toga, kralj Nikola je odlučio da osujeti povlačenje crnogorske vojske. Iako bi njeno prisustvo na Solunskom frontu bio snažan argument u korist opstanaka Crne Gore, koji savezničke države ne bi mogle olako ignorisati, smatrao je da je učinkovitije da se sa najbližim saradnicima u egzilu kod saveznika založi za opstanak crnogorske države. Vrijeme će pokazati da se u računici debelo prevario, da mu je ugled kod saveznika bio ozbiljno narušen, kao i da politički dogovori sa savezničkim državama nijesu isto što i pogodbe sa crnogorskim serdarima i vojvodama.

Kada je kralj Nikola odlučio da napusti Crnu Goru teško je pouzdano kazati. Jedno je sigurno, usljed ofanzive Centralnih sila na balkanskom frontu s jeseni 1915. godine, povlačenja srpske vojske i izbjeglica prema Crnoj Gori, kod kralja je zasigurno sazrela ideja o napuštanju zemlje. To potvrđuje proklamacija koju je crnogorski suveren uputio narodu novembra 1915. godine

(„Na dan Svetog kralja Dečanskog“), u kojoj mu saopštava da Srbija „krok po krok ustupa ispred tri carstva i nevjerne Bugarske kraljevine... i pribija se k našim gorama s osnovnom cijelji da sjedinjenim snagama našim uspješnije se odupremo neprijatelju“. Iako je obmanuo Crnogorce da srpska vojska dolazi u Crnu Goru s namjerom da se zajedničkim snagama „odupremo neprijatelju“, nije teško naslutiti zašto je to učinio. U svakom slučaju, kada kralj saopšti narodu „da se i Crnoj Gori sprema isto što i Srbiji“, pošteno je bilo da podanicima kaže što će biti sa Dvorom, Vladom, Skupštinom, vojskom... Hoće li i oni odstupati zajedno sa srpskom vojskom, ili će se pomiriti sa neminovnim porazom i okupacijom. Umjesto odgovora na ta pitanja, kralj Nikola je nepošteno uvjeravao svoje podanike da su se saveznici pobrinuli za materijalni opstanak i ishranu naroda, da bez hrane sigurno neće biti, ali da će se dobro „napatiti“, što je nažalost bilo bolno predskazanje, koje, istina, u tom trenutku nije bilo teško predvidjeti. No, kada crnogorski vojnik zna da mu je „porodica obezbijedena i hranom snabdijevena“, da su izgledni saveznička pomoć i pobjeda, crnogorski kralj je uvjeravao Crnogorce da „svaki junački sin udvostručiće se u hrabrosti“ i povesti borbu „koju će svijet sa divljenjem gledati i slaviti ime crnogorsko“.

Nakon što je narodu saopštio ono što bi volio, a ne ono što je bilo realno da će se dogoditi, kralj Nikola je na kraju kazao svojim podanicima da će, usljed neprijateljskog nadiranja, možda biti primoran da napusti crnogorsku prijestonicu, ali nije pominjao odlazak iz Crne Gore. Naprotiv, vješto je krio i od najbližih saradnika da namjerava napustiti zemlju, obmanjujući ih patetičnim i neiskrenim izjavama o navodnoj odlučnosti, da će zajedno sa narodom dijeliti dobro i zlo: „Čuje li se glas, da sam se i Ja sa Moga stônoga mjesta pošenuo, onde će biti moj prijesto – gdje Ja budem, na vrhu koje planine otkuda ću gledati ispod Moga barjaka čudesna djela ruku Mojijeh vitezova, koje mi broj godina smeta predvoditi i pred njima letjeti kao nekada

s bila na bilo tvojih gora pjevajući pjesmu pobjedničku.“ Iako je time u zavijenoj formi nagovjestio mogućnost odlaska iz zemlje, svjestan nepopularnosti te odluke, kralj Nikola je do posljednjeg dana uvjeravao saradnike da bi prije poginuo nego napustio Crnu Goru! Ovakvim izjavama samo je kupovao vrijeme i povjerenje svojih podanika, zavaravajući ih da mu ni na kraj pameti nije da napusti Crnu Goru, čime je nastojao da demantuje glasine o navodnom sporazumu sa Austrougarskom. Zato je predsjedniku srpske Vlade, Nikoli Pašiću koji ga je posjetio na Cetinju decembra 1915. godine, kazao da je spreman da dijeli sudbinu sa Srbijom, povuče se u pravcu Albanije i čeka savezničku pomoć, ali da to mišljenje u Crnoj Gori osim njega niko drugi ne dijeli, što je bila notorna nesitina.

Iako je u crnogorskoj vojsci tih dana rasulo iz dana u dan bilo sve veće, zasigurno da je kod dijela crnogorske vojske postojalo raspoloženje za povlačenjem. Istina, iscrpljen ratovima i nemaštinom, nemali broj crnogorskih vojnika otkazivao je poslušnost, i s nestrpljenjem iščekivao da se okonča rat. Defetističko raspoloženje kod dijela crnogorskih vojnika išlo je na ruku kraljevim namjerama, koji je za izvjestan vojni slom i okupaciju zemlje krivio saveznike, žaleći se predsjedniku srpske Vlade kako joj je teško da se bori „jer im je rđavo naoružanje“. Uprkos činjenici da je crnogorska vojska bila slabo naoružana, dio crnogorskih vojnika nesumnjivo bi se povukao sa srpskom vojskom da je za to postojala volja kod crnogorskog suverena. Bojazan kralja Nikole da bi eventualnim povlačenjem izgubio kontrolu nad vojskom, ispostavila se kao kobna kraljeva greška, koju je dobro kapitalizovala srpska vlast.

Svjestan da rasulo crnogorske vojske nije bilo lako zaustaviti, prema kazivanju jednog crnogorskog oficira, kralj Nikola po dolasku na Lovčenski front „ni jednom riječju nije pozvao Crnogorce da brane Lovćen i Crnu Goru“. Naprotiv, kazao im je: „Bili se ne bili se, mi smo dobili.“ Iako je navodnom

ravnodušnošću želio da isprovocira Crnogorce da prekinu povlačenje i pruže otpor neprijatelju, to se nije dogodilo. Da bi što uvjerljivije odigrao ulogu stradalnika koga su svi napustili, i demonstrirao kako navodno ne pomišlja da napusti zemlju, pokušao je „da sam jurne niz Bukovicu ka Njegušima“, da mu Petar Plamenac i komandant Risto Ljumović nijesu prekinuli nastup, uzdržali ga „i vratili na Cetinje“.

Iako se Crna Gora nalazila u teškoj situaciji, interesantno da je pred Božić kralj Nikola kazao Lazaru Mijuškoviću da optimistično gleda u budućnost i da se ne boji Austrougarske. Štaviše, saopštio mu je da neprijateljske snage sigurno neće prodrirati „na staru teritoriju crnogorsku“. Mišljenje nije promijenio ni nakon pada položaja Kuk, povjerivši se Ristu Popoviću, da Austrougari dalje od tog položaja neće nastupati. Što je kralj ovim manevrom želio postići, teško je sa sigurnošću kazati. Ali, kod pojedinih ministara je s pravom probudio sumnju „da je nešto šurovao i da se je nečemu nadao ali ga je nada prevarila“. Risto Popović je bio izričit da je kralj Nikola igrao dvoličnu igru, i da je namjeravao „da sjedi na dvije stolice“.

Iako nastupajući događaji nijesu potvrdili Popovićeve sumnje, to ne znači da se kralju s pravom ne može zamjeriti što je, u dramatičnim trenucima za Crnu Goru, pokazivao odsustvo državničkog ponašanja, uporno ističići cirkusantsku stranu svoje ličnosti. Tako je po dolasku sa svitom u mjesto Presjeka 11. januara 1916. godine, gdje se nalazio štab Lovčenskog odreda, prema svjedočenju jednog savremenika, kralj sve iznenadio neočekivanim nastupom. Budući da je sa sobom doveo prinčeve Mirka i Petra, u štabu su mislili da je kralj Nikola došao na Lovćen da kao stari Vujadin ohrabri sinove „kako se treba boriti za slobodu“. Ali, umjesto motivacionog patriotskog govora, kralj je počeo da proziva brigadira Nika Pejanovića za izdaju: „Niko!“ – „Izvolite gospodaru. A ti me izdade Niko!“ – „Nijesam Gospodaru ne dao bog! No ovaj narod: gladan, žedan,

go, bos, po ovoj zimi-ciči, snijegu u ovim hladnim kršima, klancima, gudurama, škrkama, bez prostirača i pokrivača, iznuren, pa ne može više da se bori...Ovi narod Gospodar!...jest, jest ovi narod...“

Iako je dobro znao da ga brigadir Pejanović nije izdao, u momentu kada se neprijatelj nalazio pred vratima crnogorske prijestonice, kralj je računao da će prizemnim prozivkama i „urođenim lukavstvom“ uvjeriti prisutne da ga je izdao komandni kadar, i da ne postoji njegova krivica za izvjestan slom crnogorske vojske. A kada komandni kadar izda vrhovnog komandanta, odlazak iz zemlje postaje logičan izbor. Zato je nastavio da kritikuje brigadira Pejanovića: „Ne! Ne! Niko, ti si me izdao, Niko.“ Na kraljevu žalost, njegov pozorišni komad sa Pejanovićem nije uvjerio prisutne da ga je komandni kadar izdao. Tako je i ova kraljeva predstava doživjela fijasko. Namjera da pronade krivca za slom crnogorske vojske na Lovčenskom frontu i opravda namjeravani odlazak iz zemlje doživjela je neslavan kraj.

Poražen činjenicom da mu vojska otkazuje poslušnost, kao i da su planinu Lovćen, koja je simbolizovala slobodu Crne Gore, zauzeli neprijateljski vojnici, kod kralja su nestale i posljednje nade da se neprijatelj može zaustaviti. Tim prije jer su neprijateljske snage probile front i na Vučjem Dolu i Grahovu, čime im je put prema Nikšiću bio otvoren.

Našavši se bezizlaznoj situaciji, predsjednik crnogorske Vlade, Lazar Mijušković došao je u popodnevnim satima 11. januara 1916. u Dvor, da saopšti kralju da je Vlada donijela odluku da se od Austrougarske prvo zatraži primirje, a potom i stupi u pregovore o zaključenju mira. Iako je situacija u zemlji bila veoma kritična i zahtijevala veliku državničku ozbiljnost i odgovornost, kralj je i u tim trenucima bio vrlo inspirisan da glumi rodoljuba koji navodno ne pregovara sa neprijateljem koji je nadirao prema Cetinju. Zato je, kad mu je Mijušković stavio

na sto Vladin akt, koji su parlamentari trebali da odnesu Austrougarima, od iznenađenja sklopio ruke, zaprepašćeno kazavši: „Od Austrije da molim mir? Ja, verni privrženik i poslušni sin Rusije!... Crna Gora, vazda časna i slavna! To bi bilo izdajstvo naše prošlosti, naše budućnosti. To bi svak pre mene mogao činiti. Ja nikad.“

Poslije duže pauze, kralj Nikola je ipak uzeo Vladin akt, upoznavši se da je predlagala trodnevno primirje i da se odrede delegati koji će voditi pregovore o miru. Na primjedbu bivšeg ministra Petra Plamenca, da je pominjanje pregovora o miru dokument o izdaji Crne Gore, kralj je zahtijevao da se te riječi izbrišu iz akta. Nakon što je izbrisao te riječi, umjesto tri, predsjednik Vlade zatražio je primirje od šest dana. Iako se nakon izmjene sadržine akta, kralj Nikola nije usprotivio što se od neprijatelja traži primirje, prilikom izlaska iz kabineta kazao je predsjedniku Vlade da to navodno nije njegova želja: „Ne zaboravite, da parlamentare ne šaljem ja. To je Vladin predlog. Vladino delo.“ Tako je od nepomirljivog pobornika rata sa Dvojnomo monarhijom i lojalnog ruskog sina, kralj Nikola ipak „nevoljno“ dopustio da Vlada uputi parlamentare na Njeguše radi pregovora sa neprijateljem. Ali, njihov povratak crnogorski suveren nije dočekao na Cetinju već na Rijeci Crnojevića, gdje se 12. januara upoznao sa odgovorom austrougarske Vrhovne komande, koja je kao uslov za primirje zahtijevala bezuslovnu predaju oružja i srpskih trupa koje su se nalazile na njenoj teritoriji. Risto Popović navodi da je Vlada oko 8 sati ujutru 12. januara krenula na Rijeku Crnojevića, ali da kralja Nikolu tamo nije našla jer je već bio „šmugnuo“ na Kruševac. Da ironija bude veća, u danima koji su prethodili padu Lovćena, odbacujući Vladin prijedlog o evakuaciji Dvora, Vlade i državnih nadležstava sa Cetinja u Podgoricu, kralj je uvjeravao svoje ministre da nije u tradiciji njegove porodice da bježi, i da želi da pogine „sa Crnogorcima, braneći otadžbinu“.

Koliko je kralj Nikola bio iskren, najbolje govori podatak da je još prije pada položaja Kuk u austrougarske ruke, izdao naredbu o evakuaciju Cetinja i „po njegovski“ sve uredio sa mitropolitom Mitrofanom Banom i Slavom Ramadanovićem, koga je Nikolaj Potapov optuživao da je agent austrougarke obavještajne službe. Istina, kralj je i ministrima Marku Raduloviću i Ristu Popoviću saopštio da ostanu na Cetinju i u ime Vlade predaju neprijatelju crnogorsku prijestonicu. No, Risto Popović je kraljevu ponudu kategorično odbio, kazavši mu da: „Vlada mora s Vladarom“. Ministar Popović tvrdi da je tom prilikom posebno naglasio kralju, da bi „inače radije bio rob Franja Josifa nego gost Viktora Emanuela i Talijanaca njegovih prijatelja“. Tako je očigledno propao kraljev plan, da se odgovornost za pad Crne Gore svali na crnogorsku Vladu koja je zahtijevala da se sa Austrougarskom započnu pregovori o miru. Iako nije bio siguran što je kralj Nikola time želio da postigne, Popović je bio uvjeren da je crnogorski suveren sve unaprijed dobro osmislio, i da mu namjere nijesu bile časne: „Bože moj kakvu li je igru igrao ovaj čovjek, jer sve ovo nije on činio iz neznanja već tendenciozno – bogu platio.“

Popovićevu sumnju u kraljeve zakulisne radnje, dodatno je podgrijao jedan perjanički poručnik, koji mu je nakon vojnog sloma i kraljevog odlaska iz Crne Gore, pričao na Kruševcu „da je Kralj prije mjesec i skoro dva pred Božić naredio bio za prenos moštiju Sv. Petra i za to držao uvijek na raspoloženju po 40 ljudi iz varoši.“ Time je, uz brojne druge gestove, glumatanja i lukavstva, nakon odlaska iz Crne Gore s pravom dao povoda saradnicima da ga optuže da je unaprijed znao što će se desiti: „Bože moj, da zbilja nije ovaj čovjek izdao Crnu Goru“, pitao se zabrinuto Risto Popović.

Teško je argumentovano odbraniti tezu da je kralj uistinu počinio izdaju zemlje, ali zato je njegova loša gluma i odsustvo državničke odgovornosti u dramatičnim momentima za sudbinu

Crne Gore dala za pravo mnogima da u to sumnjaju. Tim prije jer je kralj do posljednjeg dana krio namjere i zavaravao saradnike da navodno želi da pruži odsudan otpor neprijatelju. Najgore od svega bilo je to što je kralj bio uvjeren da okolina nije prozrela njegovu lošu glumu, pa je prijedlog Vlade da se zatraži mir od neprijatelja, odbio sa motivacijom da želi da se tobože suprostavi austrougarskoj vojsci na Carevom Lazu: „ Oće otpor – oće i on da pogine na Carevom Lazu, a zdrav stiže u Medovu“, podsmjehivao se toj komičnoj ideji jedan kraljev ministar. Da se kojim slučajem sa ostacima crnogorske vojske suprostavio neprijatelju na Carevom Lazu, u panteonu slavni historijskih ličnosti, kralj Nikola bi se nalazio zajedno sa spartanskim kraljem Leonidom. Time bi na najbolji mogući način okončao svoju vladavinu, a istorija bi ga nesumnjivo upamtila kao jednu od najvećih ličnosti Prvog svjetskog rata. No, kako se to nije desilo, neubjedljivim predstavama bespotrebno se iskompromitovao pred saradnicima i ministrima, kao loš glumac.

Prisjećajući se tih dana i kraljevih igara bez granica, Radimir Vešović navodi u memoarima, da je po dolasku u Podgoricu crnogorski suveren jednog dana sjeo u automobil da navodno ide na Han Mašanovića prema Ceklinu, ali da su mu šoferi otkazali poslušnost, što je bila farsa u režiji princeze Ksenije i princa Petra. Ali, da bi predstava bila što uvjerljivija, a gospodareva okolina impresionirana njegovom navodnom nepokolebljivošću da se sukobi sa neprijateljem, kralj je put nastavio pješke, dok ga nije zaustavio ministar Vešović. Nakon što je sa ljudima iz kraljeve okoline uspio da primora kralja Nikolu da sjedne na kanabe, počeo je drugi čin komedije, u kome se crnogorski suveren obraća najmlađem sinu: „Ti si mi ovo, Pero pogani, sve učinio!“, na što mu je knjaz Petar usplahireno odgovorio: „Nijesam tata, Boga mi ...“. Princ Petar je vadio revolver da se navodno ubije, ali su ga perjanici u tome spriječili. Da se ovakvih i sličnih kraljevih predstava nijesu ranije

nagledali, možda bi neko iz gospodareve okoline povjerovao da je kralju i princu uistinu dozlogrdio život. Ali, kako im je kraljevo glumatanje bilo dobro poznato, Radomir Vešović je u memoarima zabilježio da je to bila samo jedna u nizu komičnih predstava, kojih se kraljeva okolina tih dana sita nagledala.

Kad su perjanici spasili princa Petra da tobože ne oduzme sebi život, na scenu je ponovo teatralno stupio kralj Nikola, vadeći revolver da ubije nekoga. Ostalo je nejasno koga je to kralj Nikola htio da likvidira, jer mu je ministar Vešović brzo oteo revolver. Ali, po kazivanju bivšeg crnogorskog konzula u Skadru, Iva Jovičevića, kraljeva komedija sa revolverima nikako se nije dopala njegovom srednjem sinu, princu Mirku, koji je u jednom trenutku izgubio strpljenje dobacivši sa prozora Dvorca na Kruševcu: „Puštite ga, puštite ga! On to glumi kao što je glumio čitavog života.“ Čim se smirila ujdurma s revolverima, kralj je automobilom odveden na Kruševac, gdje su nakon toga dolazile diplomate i obavljalo se savjetovanje oko pregovora o separatnom miru. I što je posebno interesantno, nekoliko sati nakon toga vodila se rasprava, kako da se u ratu koji je za Crnu Goru izvjesno bio izgubljen, dobije bitka na Carevom Lazu! Kralj je, naravno, bio najgorljiviji pobornik te bitke, stalno ponavljajući: „Vi idite kud hoćete. A ja znam što ću!“ I znao je, u to nema sumnje. Samo se tobože kolebao da pristane da od Austrougara zatraži mir. No, kada mu je Vlada ponudila ostavku i optužila ga da „namjerava pobjeći – što se je nažalost i obistinilo“, kralj ne samo da je pristao već ga je natjerala i da napiše telegram caru Francu Jozefu, moleći ga da posreduje da Crna Gora dobije častan mir.

Evocirajući uspomene na te dane, Jovičević je zabilježio da se kralj ozbiljno pripremao za scenske nastupe: „Kralj je bio kao van sebe. Tako jednoga dana na Kruševcu izađe iz svoje sobe odeven u svoje najbolje odijelo, objesio je bio sablju i zatakao u kolan jedan mali levorver, pa kad uđe u hodnik pogleda se u jedno ogledalo koje visaše na zidu, popravi kapu, a pošto sam se slučajno

našao pored ogledala, on me pogleda jednim čudnim, gotovo ludučkim pogledom, pa izgovori stihove iz jedne poznate pjesme: ‘Ali ne dam Belu Stanišića, nego prije sa ramena glavu!’“ Poslije toga je počela još jedna predstava o Carevom Lazu, koja kao i brojne druge kraljeve predstave, kod publike nije naišla na dobar prijem.

No, to nije ni najmanje dekuražiralo kralja Nikolu da nastavi sa glumačkim izvedbama, kojima je želio da ostavi utisak da i dalje kontroliše situaciju u zemlji. Očigledno da je kralj bio uvjeren, da ljudi koji ga okružuju nijesu bili u stanju da prozru njegove namjere, što ga je samo dodatno motivisalo da posljednjih dana sve više pokazuje glumačko, a sve manje državničko ponašanje. Iako je posjedovao nesporan glumački talenat, kralj je ozbiljno potcijenio ukus svoje publike, koja je mu nije sporila talenat, ali jeste kvalitet predstava. U očima bliskih saradnika, vremenšni kralj sve više je ličio pajacu čiji je zadatak da zabavlja i zasmijava publiku, nego solidnom glumcu. Tako je uoči odlaska iz zemlje, po saznanju da se u Nikšiću pobunila vojska i zatvorila starješine, kralj Nikola glumatao kako će navodno da ide tamo („Kralj glumuje i hoće da ide u Nikšić“) i kazni počinioce („On se bajagi opet krene i tada nastane skubanje kao ranije, samo sada između perjanika i njega“). Štaviše, po ulasku u odžakliju Dvorca na Kruševcu, kazao je ministru Popoviću: „Vidje li što učiniše, platiće mi ga prije doveče.“ Nakon toga je tražio da se malo odomori, jer umoran nije mogao da donosi racionalne odluke: „Pustite me da malo počinem, jer kad se čovjek naspava vedriji je...“ Kako s pravom primjećuje Risto Popović, kralj je sve to radio samo da zavara trag i pripremi odlazak u Skadar. Koliko je bio ozbiljan u namjeri da će poći u Nikšić da kazni vinovnike nereda, najbolje svjedoči podatak da je toga dana oko 3 sata sa Petrom Plamencom i Milošem Živkovićem otišao u Skadar, a da „jadnoj Vladi“ nije kazao ni riječ. Prije odlaska, pozvao je knjaza Mirka u dvorsku crkvu na Kruševcu, gdje ga je zaklinjao da se ne proglasi za kralja.

Jedini kome se navodno povjerio da odlazi u Skadar bio je serdar Janko Vukotić, kome se gospodar zakleo „da će se sjutra dan povratiti iz Skadra“. Kralj je izgleda obećao serdaru Vukotiću da će po povratku dati otpor Austrougarima, iako su tom momentu možda svega par bataljona crnogorske vojske bili spremni da se bore protiv neprijatelja. No, kao i sve prethodne izjave o odsudnoj borbi sa neprijateljem, i ova je imala istu namjenu – da ukrije gospodareve planove. Serdar Janko je, prema nekim tvrdnjama, izgleda povjerovao kralju, koji je i u Skadru „organizovao prizor kao na Kruševcu: on da se vrće u Podgoricu, a perjanici da ne dadu“. Kada je serdar uvidio da je prevaren, navodno je plakao i sramotio crnogorskog kralja, što kako s pravom primjećuje jedan kraljev ministar, jasno govori da serdar Vukotić nije bio dobro upućen u sve kraljeve tajne, te da ga je ovaj „junački varao i prevario pri bjekstvu“. Spoznaja da je prevaren toliko je potresla Vukotića, da se nakon toga razbolio i razočaran otišao u Danilovgrad kod zeta. Nažalost, nije bio jedini, koga je kralj tih dana izmanipulisao.

Kao i mnoge prije njih, kralj je i u skadarskom konzulatu izvarao tridesetak crnogorskih artiljerijskih oficira, koji su ostali bez jedinica. Nakon što su mu se oficiri požalili da se nalaze u neizvjesnosti i da im niko ništa ne zna kazati što da rade, kralj ih je najprije umirio i kazao im da se ne plaše, jer gdje bude on, tu će biti i oni. Kada su pomislili da za njih ipak postoji nada, kralj se odjednom pokolebao, „stavio glavu među ruke“ i „naslonio se na sto“, što je trebalo da označi početak nove predstave, čiji kraj oficiri nijesu mogli da naslute. Ostavši u tom položaju kraće vrijeme, crnogorski suveren se u jednom trenutku uspravio i kazao oficirima: „Ne, svaki od vas ima svoju kućicu, familiju i malo imanja; vratite se kućama da sačuvate svoje familije. Dajem vi riječ, ja ću se opet vratiti među vama i biću veći no što sam danas.“ Tako je crnogorski suveren, potomak dinastije koja je više od dva vijeka dijelila dobro i zlo sa narodom, na nepošten, podmukao i prevaran način otišao u izganstvo iz koga se nikada nije vratio.

NOVA ZELENA STRATEGIJA CRNE GORE

Čedo Marović

In this paper we will talk about the extent to which the agricultural and rural area in Montenegro was exposed to devastation as well as the deterioration of its economic structure in the past several decades. The author advocates sustainable strategies for the agricultural development of Montenegro.

*Sve, dakle, što vam kažu da držite,
držite i tvorite, ali što oni čine ne
činite, jer govore a ne čine.*

(Jevanđelje po Mateju 23 – 3)

Gubitnički hod tranzicionog koncepta

Aktuelna agrarna vlast tvrdi, da je sadašnji centralistički koncept agrarne politike – strategije dobar i na tom putu agrarna vlast ona ima podršku zvaničnika iz Evropske unije. U svojoj tvrdnji zagovornici pomenutog koncepta gube iz vida, (ili zaobilaze) činjenice, koje se odnose na trodecenijske ekonomske i razvojne rezultate u pomenutoj oblasti (koji su krajnje zabrinjavajući), upoređeni recimo, sa podacima sa kojima smo raspolagali davne 1989 godine, koji govore sasvim drugačije o slici crnogorske agrarne privrede.

Koncept centralističkog upravljanja agrarnom produkcijom u Crnoj Gori pokazao se katastrofalno lošim, pri čemu je svako drugačije mišljenje i inicijativa smatrana jeresom i nepoželjnom i, naravno, kao takva je odbacvana. Niski stepen korišćenja poljoprivrednog zemljišta (6 odsto u 2022); pad proizvodnje hrane u odnosu na uporednu 1989. godinu za više od 50 odsto (ovdje je riječ o stručnoj procjeni, jer zvaničnih podataka nema); pad broja stočnog fonda više od 50 odsto kao mjerilo uspješnosti razvoja poljoprivredne proizvodnje u jednoj državi, niska produktivnost rada koja zaostaje za zemljama razvijene agrarne privrede, takođe više od 50 odsto; krupni pravni i investicioni promašaji u oblastima zemljišne politike i brojni investicioni promašaji – mljekarska industrija, prerada voća i povrća, proizvodnja maslinovog ulja, proizvodnja soli, proizvodnja ribe, i dr); sunovrat „13 jul“ Plantaža a.d. kao višegodišnjeg privrednog ponosa Crne Gore; visoka zavisnost Crne Gore od uvoza hrane sa strane, za koju država izdvaja preko 600 miliona eura godišnje (2022); pad izvoznih mogućnosti na sektoru prehrambene produkcije takođe za 50 odsto; nedostatak institucija agrarnog sistema kao krupnog tekućeg i razvojnog problema u agrarnom sistemu Crne Gore i dr.

Kao posljedica negativnih kretanja u privrednoj grani o kojoj je riječ, nije čudo što se agrarna produkcija u Crnoj Gori danas nalazi na pretposljednem ili posljednjem mjestu na rang listi agrarno razvijenih emalja Evrope.

Crna Gora raspolaze nemjerljivo visokim prirodnim i tržišnim potencijalom (255.000 hektara poljoprivrednog zemljišta i otvoreno tržište – lokalno, regionalno i evropsko, za trgovinu poljoprivredno-prehrambenim proizvodima, i drugim povoljnostima.

Drugi glas u uspostavljenim višedecenijskim odnosima, nije mogao da dođe do izražaja.

Sadašnji agrarni sistem – Strategija – nastao je ranih devedesetih godina prošlog vijeka kada je inaugurisan koncept neoliberalne tržišne ekonomije, koji je tvrdio da državu treba protjerati i onemogućiti joj pristup tržišnim odnosima u privredi i ekonomiji. Preciznije, teoretičari neoliberalnog koncepta u Crnoj Gori permanentno su uvjerali javnost, da će moćna ruka tržišta i riješiti brojne probleme na zadovoljstvo svih. Nažalost, to se nije desilo!

Ovdje nije riječ o generalnoj negaciji neoliberalnog tržišnog koncepta, već o činjenici što je agrarna vlast u Crnoj Gori u poljoprivredi i ruralnom razvoju u datim okolnostima imala posve pogrešan – neselektivan ekonomsko-razvojni pristup tekućoj i razvojnoj politici u oblasti o kojoj je riječ, suprotan naučnim saznanjima i praksi razvijenih država Evrope. To se u crnogorskim poljoprivrednim i seoskim prilikama pokazao katastrofalnim.

Posljedično, crnogorsko agrarno biće danas više liči na birokratsko biće, nego na društvo iskrenih namjera da se probudi i oživi evropski princip i ideje.

Što da se radi u datoj situaciji? Valja dozvoliti razgovoru da se desi. Vrijeme je da prepoznamo svoje doba!

Kako prepoznati svoje doba?

Crna Gora posjeduje prirodne i tržišne uslove da rast proizvodnje hrane bude najmanje 5 do 7 odsto na godišnjem nivou, sa težnjom da taj rast bude i cijelih 10 odsto. Postoje dobri tržišni uslovi da se sadašnja stopa rasta izvoza hrane udvostruči – sa 15 na 30 odsto. Dugoročno posmatrano, Crna

Gora može da proizvede dovoljno hrane za ishranu svog stanovništva i turista, i za izvoz, i da time uravnoteži tržišne potrebe sa sopstvenom produkcijom.

Na listi pretpostavki za ostvarivanje pomenutih ciljeva, prioritetnu poziciju zauzima *znanje, kompetentnost i valjani projekti razvoja, pa tek zatim finansijski kapital*.

Kada je riječ o podsticajima države razvoju poljoprivredne proizvodnje, bilo bi neophodno, da se procenat podrške države poveća sa sadašnjih 1,0 odsto, na 3,0 ili 3,5 procenata godišnjeg nacionalnog budžeta Crne Gore, odnosno brojke koju danas koriste države regiona.

Uz podršku inostranih razvojnih fondova, jedino sa istaknutim pristupima, Crna Gora može obezbijediti ekonomsku i socijalnu stabilnost na duži rok sa jedne strane, a sa druge, napraviti krupan iskorak u pravcu pridruživanja Crne Gore ekonomski razvijenim zemljama Evrope.

Decentralizacija upravljanja agrarnim sistemom u Crnoj Gori jedan je od krupnih problema na putu izgradnje stabilnog i održivog agrarnog sistema i očuvanja kako nacionalnih resursa, tako i ekonomske stabilnosti crnogorskih agrarnih subjekata.

Predloženim mjerama po prvi put u Crnoj Gori bi se inaugurisao princip koji uvažava prirodne i tržišnu specifičnost crnogorskog agrarnog prostora. Državna agrarna politika treba trajno da uspostavi zakonomjernost i poštovanje regionalnih (zemljišnih i klimatskih) specifičnosti u crnogorskom poljoprivrednom prostoru.

Tim povodom, promovisao bi se *rejon* kao nosilac novog zelenog razvoja Crne Gore, što bi predstavljalo krupan događaj, ne samo u agrarnoj produkciji, već i u cjelini privrednog razvoja Crne Gore (Primorski rejon; Rejon Zetsko-bjelopavličke ravnice; Dolinski rejon; Rejon krša i Rejon visokih planina).

Ove trajne naučno-stručne postavke davno su promovisane u svijetu, međutim, kod nas o tome neće niko da progovori ni riječ.

Svaki rejon u nekoj projekciji budućeg razvoja, treba da posjeduje visoku tekuću i razvojnu autonomiju i plansku tržišno-ekonomsku politiku, pri čemu bi rejon predstavljao razvojno žarište u kojem će primat imati znanje, kompetentni kadrovi, dobri projekti, povoljan finansijski kapital, ljudski interes i inicijativa i, iznad svega, ekonomski boljitak. Na istaknuti način rejon bi postao nosiocem realizacije nove zelene crnogorske i evropske agende, koju će realizovati na jednoj strani institucije agrarnog sistema, a na drugoj privredni subjekti kao što su: specijalizovane ili farme opšteg tipa (spremne za neki od prihvatljivih oblika udruživanja), klaster i sposobni za samostalni nastup na domaćem i inostranom tržištu, kompanije u privatnom i mješovitom vlasništvu, državna preduzeća i dr.

Prirodna i tržišna specifičnost svakog gazdinstva u okviru svih pet agroekoloških rejona, iziskuje dobru predprojekttnu istragu, kako u pogledu buduće proizvodnje, tako i u pogledu tržišno-ekonomske utemeljenosti poljoprivrednog gazdinstva. Na osnovu tako izučenih projektnih rješenja projektant treba da odluči, koji optimalni model integralnog razvoja gazdinstva preporučiti farmeru.

Konstrukcija finansiranja odabranog modela (projekta), mora biti posebno istražena i preporučena farmeru, kako bi se sa izvjesnošću planirala njegova ekonomska održivost. Sredstva bi morala da se obezbijede iz bespovratnih – državnih fondova (infrastruktura, melioracija zemljišta i dr) i bankarskih kredita prilagođenih u pogledu ročnosti vraćanja i visine kamatnih stopa i ciklusu prispjeća i utrživanja buduće proizvodnje i

nenarušavanju projektovane ekonomske budućnosti poljoprivrednog gazdinstva.

Nažalost, ovdje su u dosadašnjem periodu i struka i nauka zatajili, tako da manje-više svako gazdinstvo koje koristi bankarske kredite ulazi u neizvjesnu budućnost, kako u pogledu vraćanja kreditnih obaveza, tako i podizanja standarda života gazdinstva.

U naglašenoj podjeli rada, kojom se želi stvoriti proizvodno-tržišni ambijent koji će maksimalno stimulisati proizvođače hrane za što veću i kvalitetniju proizvodnju, ostvario bi se i drugi krupan interes – ekonomski, razvojno i socijalno stabilna država.

U kontekstu istakutog, nužno je osavremeniti poljoprivredno zakonodavstvo i nižu zakonsku regulativu u skladu sa preporukama i praksom razvijenih zemalja Evrope.

Agrarne institucije

Na planu stvaranja optimalnog agrarnog ambijenta u privrednoj grani o kojoj je riječ, prioritet treba posvetiti definiciji koncepta izgradnje institucionalne infrastrukture u oblasti agrarnog sistema, koja bi podrazumijevala: (a) unapređenje efikasnosti rada i razvoja u oblasti naučno-tehnološkog i kadrovskog razvoja, kao nosioca realizacije ključnih zadataka u ostvarivanju nove – zelene strategije u Crnoj Gori; (b) formiranje projektantsko-investicione institucije, čiji bi zadatak bio da savremena razvojna saznanja, planove i ideje u pomenutoj privrednoj grani, pretoči u kvalitetne i kredibilne razvojne projekte, spremna da preuzme odgovornost za njihovu uspješnu realizaciju; (c) formiranje kredibilne institucije za razvoj tržišta (domaće i inostrano) poljoprivredno-prehrambenim proizvodima i uslugama, i konačno, (d)

formiranje specijalizovane institucije za finansiranje tekuće proizvodnje i investicionog razvoja u oblastima poljoprivrede, ruralne privrede, šumarstva, vodoprivrede, seoskog turizma, drvoprerade i drugih servisa;

U kontekstu istaknutog, finansiranje agrarnih institucija odvijalo bi se na tržišno-ekonomskim osnovama, uvažavajući pri tome postupnost u prelaznom periodu, na putu definitivnog ustoličenja koncepta samofinansiranja pomenutih razvojnih institucija. Ovim rješenjem bitno bi se rasteretili troškovi državnog budžeta, razvojne institucije učinile efikasnijim, na jednoj strani, a na drugoj, smanjio glomazni i neefikasni administrativni aparat na nivou agrarnog sistema (države), kako to decenijama rade razvijene zemlje Zapada.

Strateški važna odluka

U cilju ustoličenja operativno stabilnog i efikasnog agrarnog sistema u Crnoj Gori, bilo bi neophodno formirati Savjet za razvoj poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, kao savjetodavno tijelo pri Vladi Crne Gore ili Ministarstvu poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, u čijem bi se sastavu angažovale poznate naučno-stručne ličnosti i eksperti iz zemlje i inostranstva iz oblasti biotehničkih nauka i struke, šumarstva i vodoprivrede, razvoja ruralne privrede, seoskog turizma, sociologije sela, privrednog prava, ekonomije, finansija, informatičkih tehnologija i dr.

Savjet bi bio u obavezi da u razumnom roku predloži Vladi Crne Gore projekat nove Zelene strategije na tržišnim i evropskim osnovama.

Bilo bi nepravедno ne istaći da je u tranzicionom razdoblju bilo i pozitivnih rezultata kao što su oblasti: razvoj seoske

infrastrukture, vinogradarske i vinarske proizvodnje, proizvodnje meda, kao i razvoju pojedinih kompanija kao što su Franca iz Bijelog Polja, Mesna industrija Goranović Nikšić i Voli iz Podgorice i drugi.

*Obaveza domaće pameti da definiše strateški koncept
razvoja buduće – reformisane zelene privrede
u Crnoj Gori*

Pitanje u prvi mah izgleda jednostavno, ali nije tako. Pred domaćom, naučno-stručnom i političkom javnošću stoji obaveza reformisanja postojećeg agrarnog sistema i donošenje odluke o tome kakav generalni koncept kao strateško opredjeljenje, valja ponuditi privrednom i upravljačkom biću Crne Gore. To strateško pitanje je autonomna obaveza aktuelne crnogorske pameti i njena odgovornost.

Nakon definicije generalnih odrednica – Strategije, valja u usvojeni koncept (statika agrarnog bića) ugraditi „krvotok i nervni sistem“ čime bi to novo agrarno biće oživjelo i postalo sposobnim da usmjeri budući crnogorski poljoprivredni proizvod u pravcu povećanja obima i kvaliteta sopstvenih proizvoda i, kao bitno, osvajanju novih tržišta u regionu i svijetu.

U drugoj fazi, koja podrazumijeva oživljavanje novog crnogorskog agrarnog sistema, pored domaće pameti bilo bi neophodno angažovati i inostranu ekspertsku pomoć.

Nova agrarna strategija, treba da poštuje načela održivosti na kraći i duži rok i potvrdi da će se ubuduće u Crnoj Gori proizvoditi hrana ekskluzivnog i visokog kvaliteta (kvalitetni mliječni proizvodi, meso, njeгуška pršuta, žestoka pića, pivo, vina, sirevi, maslinovo ulje, sokovi, pitka voda i dr).

Sada na stolu imamo kao mogući izbor dva sučeljena koncepta. Valja odlučiti za koji se koncept u Crnoj Gori opredijeliti. Da li postoji i treći koncept? Na to pitanje treba da odgovore oni koji posjeduju taj treći koncept.

Ukoliko bude usvojen predlog o potrebi uspostavljanja novog koncepta zelene agrarne strategije u Crnoj Gori na istaknutim osnovama, bilo bi neophodno da se pristupi izradi integralnog projekta razvoja jednog poljoprivrednog gazdinstva, koje bi se bavilo pored proizvodnje zdravstveno bezbjedne hrane i turizmom, na području visokih planina – Žabljaka, po uzoru na Austriju i Sloveniju. Program bi imao karakter ogledno-uzornog projekta, kojim bi se pokazalo domaćoj i inostranoj javnosti, kakav model razvoja savremenog gazdinstva Crna Gora želi da razvija u budućnosti na atraktivnim lokalitetima, kao što su rejon visokih planina, odnosno proizvodno turistički plato Durmitora.

Zavisno od toga što Crna Gora želi konceptijski da razvija u oblasti o kojoj je riječ, bilo bi cjelishodno da se slični projekti urade i realizuju u okviru ostala četiri agroekološka rejona, u skladu sa njihovim prirodnim i tržišnim specifičnostima i prednostima.

Bilo bi realno očekivati, da kandidaturu projekata o kojima je riječ finansijski podrži Evropska unija, kao početak jedne nove ere u razvoju zelene privrede, turizma, drvoprerade i servisa na ruralnom prostoru Crne Gore.

Polazeći od prethodnih zaključaka i preporuka bilo bi neophodno da Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, Privredna komora Crne Gore i Biotehnički fakultet iz Podgorice uz učešće eksperata u ovoj oblasti sa strane i uz direktnu podršku ambasade Evropske unije u Podgorici, organizuju panel raspravu na predmetnu temu, i preporuče Vladi

Crne Gore koncept nove – reformske zelene strategije Crne Gore, koji bi se primjenjivao u budućoj crnogorskoj praksi.

Naravno, u realnim okvirima realizovali bi se i brojni drugi modeli razvoja poljoprivrednih gazdinstava zavisno od njihovog interesa i tržišno-ekonomskih prilika.

Neophodno je formirati komoru biotehničkih, šumarskih i vodoprivrednih inženjera i tehničara Crne Gore, u skladu sa zakonima koji regulišu ovu materiju. Takođe je neophodno formirati sindikat poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, čime bi se poslenicima u ovoj privrednoj grani obezbijedilo pravo na slobodnu riječ i sindikalno djelovanje.

I na samom kraju, vrijeme je da prepoznamo svoje doba, i dozvolimo da se razgovor desi!

VJERSKI TERORIZAM KAO DESTABILIZIRAJUĆI FAKTOR U RUSIJI

Marko Kusovac

Islam represents an integral component of the Russian socio-political body and affects internal security issues, that is, the stability of the country and political decision making. Since time immemorial, the members of the Islamic community have been known as a tough nut in the fight with the central authorities, and they would often die rather than fall into the hands of their enemies. Their small number compared to the Russian army and the impossibility of engaging in a frontal conflict forced them into guerrilla warfare and organized terrorist attacks, to which the Russian security services did not have an adequate response. The greatest Islamization took place in Dagestan, which led to the galloping influence of the radical ideas of Islamic fundamentalism, and in the Caucasus region that also has a very delicate climate due to its heterogeneous structure in the Islamic fabric.

Islam je sastavni dio socio-kulturološkog tkiva društva Rusije i utiče na njenu unutrašnju i spoljnu politiku. Prema demografskim podacima, 2002. godine je u Rusiji bilo 14,5 miliona muslimana. Dvije najveće grupe čine Tatari (koji broje oko tri miliona) i Baškiri (1,6 miliona). Međutim, muslimanski vjerski lideri smatraju da Rusija ima čak 20 miliona muslimana. Shodno različitim izvorima, u Rusiji legalno ili nelegalno živi 1,5 miliona Azera, milion Kazaha i nekoliko stotina hiljada Uzbeka i Tadžika. Napomenimo da je broj od 20 miliona više nego jednom pomenuo, niko drugi, do ruski premijer Vladimir Putin.

U Ruskoj federaciji je registrovano 5.000 džamija (mada je njihov broj u stvari mnogo veći) i preko sto islamskih univerziteta i medresa.

Ruski muslimani održavaju redovne kontakte sa muslimanima u inostranstvu. Tokom protekle decenije, religija u životu ruskih muslimana dobijala je sve veći značaj.

Islamska „renesansa“ koja je počela krajem osamdesetih nije, međutim, ujedinila ruske muslimane u jedinstvenu „umu“, odnosno vjersku zajednicu. U Rusiji postoje dvije velike muslimanske oblasti: jedna je u užoj Rusiji, nastanjena mahom Tatarima koji čine drugu po veličini nacionalnu grupu Federacije, a druga je na Kavkazu. Ta dva regiona su samostalna u smislu kulturne i vjerske tradicije, i zaokupljena sopstvenim problemima među koje spadaju i odnosi sa centralnim vlastima.

Ruski muslimani žive u manjim grupama u Tatarstanu, oblasti Volge, na južnom Uralu, u Sibiru i Moskvi – gradu sa najvećom muslimanskom populacijom, ne samo u Rusiji, nego i u Evropi. (Prema nezvaničnim statistikama, u glavnom gradu Rusije živi preko milion muslimana.) Muslimanske zajednice u tim oblastima imaju istu istoriju i sljedbenici su iste, najliberalnije vrste islama, hanifizma. Međusobni odnosi raznih islamskih institucija obojeni su njihovim nastojanjima na integraciji, ali i zategnutostima između pojedinih vjerskih vođa, posebno između Talgata Tadžudina, poglavara ruskih muslimana u vrijeme Sovjetskog Saveza, i Ravila Gajnutdina, predsjednika Savjeta muftija Rusije i imama glavne moskovske džamije.

Džamije u centralnoj Rusiji nijesu postale centri političke opozicije, mada su u nekima mladi muslimani začeli nekoliko radikalnih grupa. Međutim, prema Saveznoj službi bezbjednosti, u džamiji i medresi Jelduz u tatarskom gradu Naberežnji čelni učitelji iz arapskih zemalja sprovodili su devedesetih godina vojnu obuku mudžahedina, dok su i polaznici i učitelji održavali bliske kontakte sa čečenskim separatistima. Medresa je zatvorena 1999. da bi kasnije, pod budnim okom vlasti, ponovo otvorila vrata kao ustanova za obrazovanje žena. Slučaj džamije Jelduz je, međutim, izuzetak.

Ruski muslimani, izuzimajući one na Kavkazu, postojano su imuni na radikalnu vrstu islama, vahabizam. Vahabizam nije zaživio među Tatarima, niti je postao ideološki ili politički pokret jer je, između ostalog, nespojiv sa tradicionalnim hanifizmom. Određenu ulogu u tome igraju i opšta vjerska apatija, zaostala iz sovjetske ere, otpor lokalnih sunitskih vođa i budnost Federalne službe bezbjednosti.

Umjesto da se priklone radikalnom islamu, neki tatarski intelektualci, kako svjetovno tako i vjerski orijentisani, pokazuju interes za islamsku reformu i ideju „evro-islama“. Važan doprinos toj ideji dao je Rafael Hakimov, politički savjetnik predsjednika Tatarstana. Okretanje „evro-islam“ stimulisalo je teološke i ideološke debate o pitanjima kao što je odnos između idžtihada (prava na nezavisno razmišljanje) i taklida (obaveze poštovanja islamskih edikta). Umjeće ideološke debate, mada pojednostavljeno, postepeno se ponovo budi među ruskim muslimanima.

Suprotno miroljubivoj koegzistenciji muslimana i njihovih susjeda u centralnoj Rusiji, oblasti Volge, Urala i Sibira, situacija na sjeveru Kavkaza, gde živi 4,5 miliona muslimana, izgleda mnogo ozbiljnije. Mada je i tu preporod islama slijedio isti proces kao i u drugim djelovima u Ruskoj federaciji, postojalo je nekoliko bitnih razlika. Od posebnog značaja je razvoj političke situacije devedesetih godina jer politizacija islama nije mogla da se izbjegne zbog stalnog pritiska izazvanog, između ostalog, i sukobom u Čečeniji. Podjele u regionu su pospješene i inherentnim antagonizmom između sufizma i radikalnog vahabizma koji je stigao sa Bliskog istoka.

U Dagestanu, republici na sjeveru Kavkaza u kojoj je izvršena najintenzivnija islamizacija, uloga islama u političkom životu relativno je velika. Upravo u Dagestanu su najviše došle do izražaja fundamentalističke, islamističke ideje.

U toj republici živi nekoliko uglednih ideologa islamskog fundamentalizma, kao što su Ahmedkadi Ahtajev, emir Partije

islamskog preporoda iz devedesetih godina, i Šejk Bagutdin, saveznik najmoćnijeg čečenskog komandanta i zagovornika islamske države na Kavkazu, Šamila Basajeva. Procjenjuje se da je u Dagestanu tokom godina broj sljedbenika vahabizma varirao između 4 i 10 hiljada. Međutim, ako se uzmu u obzir i pasivni sljedbenici, onda ih sigurno ima mnogo više. (Krajem devedesetih jedan visoki zvaničnik je procijenio da ih ima 100 hiljada.)

U Dagestanu je 1997. osnovano nekoliko vahabijskih džamata, ili vjerskih zajednica. Najmoćnija, koja je sebe proglasila „islamskom teritorijom“ obuhvatala je sela Karamahi, Čabanmahi, Čankurbe i Kadar. Vahabisti su odbijali da se povinuju lokalnim vlastima optužujući ih za korupciju i nesposobnost da rješavaju društvene probleme.

Kada su pokušali da na „islamskoj teritoriji“ proglase šerijatski zakon, naišli su na otpor ostalih muslimana u toj oblasti, sljedbenika sufizma, što je izazvalo nekoliko sukoba između te dvije grupe.

Vahabisti Dagestana su 1999. podržali snage Šamila Basajeva koje su izvršile invaziju na tu republiku, a vlasti su u znak odmazde izvršile napad na sela „islamske teritorije“, ubile njihove vođe i porušile njihove domove. Sljedbenici vahabizma su kasnije raseljenji u razne oblasti Dagestana.

Islamski džamati takođe su se pojavili u Kabardino-Balkariji, Karačaj-Čerkeziji i regionu Adigel. Nekoliko manjih je formirano i u republici Sjevernoj Osetiji. Prema lokalnim službama bezbjednosti, oko 500 vahabista živi u Kabardino-Balkariji i 300 u Karačaj-Čerkeziji, mada ti podaci ne mogu biti nezavisno potvrđeni.

Pogrešno bi bilo žigosati sve pripadnike džamata kao sljedbenike islamskog radikalizma, a još manje kao teroriste. Većina njih su mladi ljudi koji nemaju namjeru da se bore za islamiističku državu, već se zalažu za poštovanje islamskih tradicija i moralnih standarda. No, ekstremističke grupe ipak postoje na sjevernu Kavkaza. Militantni džamat je 2002. godine formiran u

Ingušetiji, a juna 2004. u oružanom napadu njegovih pripadnika na glavni grad Nazran nastradalo je ili povrijeđeno preko sto ljudi. Šamil Basajev je nekoliko nedjelja boravio u Kagardino-Balkariji. Nekoliko logora je uspostavljeno u tom regionu u kojima su arapski instruktori obučavali mudžahedine i teroriste, uključujući bombaše-samoubice.

Po pravilu, nivo obuke u takvim logorima je nizak, obuka je kratkoročna, a polaznici mogu da napuste logore po volji.

Treba napomenuti da radikalne ideje o zavodaženju šerijatskog zakona i stvaranju islamske države nikada nijesu zaživjele u Čečeniji. Njen prvi predsjednik, Džohar Dudajev, isticao je kao svoj cilj stvaranje sekularne, demokratske države, a islamu se okrenuo tek pošto je čečenska kriza prerasla u vojnu konfrontaciju. Tada je Dudajev odlučio da prihvati džihad kao ideologiju otpora centralnim vlastima u Moskvi.

Totalna islamizacija Čečenije, kakvu zagovaraju lokalni sljedbenici vahabizma i njihovi arapski mentori, nije se desila i Čečenija je, u neku ruku, više katalizator nego jezgro vjerskog esktremizma.

Krajem devedesetih godina islamski radikalni elementi pokušali su da prebrode etničke podjele i da djeluju kao ujedinjena ideološka i politička snaga. Dokaz tih pokušaja je bila zajednička borba Dagestanaca i čečenskih vahabista za uspostavljanje jedinstvene islamske države od Kaspijskog do Crnog mora, kao i učešće pripadnika raznih kavkaskih etničkih grupa u terorističkim aktivnostima vahabista. Mobilizacijom tradicionalističkih islamskih snaga porastao je uticaj sufi-šejka na nivo bez presedana, tako da oni sada vrše uticaj i na sekularne političare. Dagestanski premijer Hisri Šihosajdov savjetovao se sa šejkom Saidom iz Čirkeje o nekim odlukama vlade. Lokalne muftije i vodeći sljedbenici sufizma zajednički su djelovali sa sekularnom administracijom u cilju zabrane vahabističkih organizacija. Tako je 1999. usvojen zakon o zabrani „vahabističkih i drugih

ekstremističkih aktivnosti na teritoriji republike Dagestan“. Slični zakoni su usvojeni u nekim drugim republikama.

U razdoblju od 1999. do 2000. godine većina vahabističkih džamata je rasformirana, a njihovi sljedbenici su se povinovali vlastima i obustavili propovijedanje vahabizma. Poslije 11. septembra 2001. vlada Ruske federacije je strogo ograničila ili čak zabranila aktivnosti većini međunarodnih islamskih organizacija koje podržavaju vjerski ekstremizam.

Pa ipak, tri godine kasnije pokazalo se da su islamski ekstremisti ne samo opstali nego i održali svoj zavidan politički i vjerski uticaj. Za to postoji nekoliko objašnjenja. Kao prvo, populacija je još uvek nezadovoljna niskim životnim standardom i nesposobnošću vlasti da poboljšaju društveno-ekonomsku situaciju i zaustave galopirajuću inflaciju.

Takvo nezadovoljstvo (pokazalo se i ranije) naginje transformaciji u vjerski bunt. Kao drugo, islamski ekstremisti su uspjeli da očuvaju svoje organizacione strukture i, kao treće, islamski radikalizam se potpiruje čečenskim konfliktom. Povećanje vjerskog radikalizma podupiru i negativne reakcije muslimana na sjeveru Kavkaza na situaciju u Afganistanu, Iraku i na Bliskom istoku, kao i pokušaji SAD i nekih evropskih zemalja da, uz učestalu podršku Moskve, vrše pritisak na muslimanski svijet. Ti događaji se na sjeveru Kavkaza tumače kao „sukob Zapada i islamske civilizacije“.

Međutim, stavovi muslimana u centralnoj Rusiji, oblasti Volge i Sibiru izgleda da su više pragmatični, mada i tu ima izuzetaka. U okviru ankete sprovedene početkom 2002. među moskovskim muslimanima, postavljeno je i pitanje „ko najbolje predstavlja imidž istinskog muslimana?“ Na osnovu odgovora ispitanika, Osama bin Laden se našao na trećem mjestu. A nešto kasnije, u martu 2003, mufija Talgat Tadžudin, poznat po svojoj ekstravaganciji, izazvao je neprijatnost Kremlju proglašivši džihad protiv SAD.

Period od 2002. do 2004. godine obilježen je porastom terorističkih aktivnosti. Od maja do septembra 2004. izvršen je neviđen broj terorističkih napada: ubijen je čečenski predsjednik Ahmat-hadži Kadirov, oborena su dva aviona, a u blizini moskovske podzemne željeznice eksplodirala je bomba. Prvog septembra teroristi su u školi u Beslanu, u Sjevernoj Osetiji, zarobili preko hiljadu osoba, mahom djece. Odgovornost za taj napad, u kojem je nastradalo nekoliko stotina ljudi, preuzeo je Šamil Basajev, vođa najagresivnije islamističke grupe Rijadus Salihin.

Sve veća „feminizacija“ džihada takođe je obilježila taj period: žene su učestvovala u nekoliko terorističkih napada na jugu Rusije i u Moskvi. Poznato je da su instruktori međunarodnih islamskih organizacija učestvovali u obuci ženskih bombaša-samoubica, članica bataljona „Crnih udovica“ koji je formirao Šamil Basajev.

Neriješeni problem Čečenije i dalje je glavni uzrok terorizma u Rusiji, dok vahabisti, koji su postali aktivniji na sjeveru Kavkaza, sebe sve više doživljavaju kao učesnike globalnog džihada. Oni više vole da se definišu kao učesnici velikog sučeljavanja muslimanskog svijeta i Zapada, nego kao separatisti koji se samo protive Moskvi, jer se nadaju da će na taj način pridobiti veću podršku istomišljenika u inostranstvu.

Pokazalo se u više slučajeva da aktivnost vjerskih ekstremista nema nikakve veze sa čečenskim ratom: oni djeluju nezavisno i slijede sopstvenu logiku. Štaviše, njihovo djelovanje vjerovatno neće biti završeno ni pošto se postigne u nedogled odlagano rješenje čečenskog konflikta.

Aktivnosti vahabista i povećanje terorizma negativno se odražavaju na krhke međuetničke odnose u Ruskoj federaciji. U Dagestanu gdje su ti odnosi dugi niz godina bili relativno stabilni, raste trvenje između Avara, najveće etničke grupe sa brojnim sljedbenicima radikalnog islamizma, i Dargina koji su su druga po veličini etnička grupa.

Poslije beslanske tragedije odnosi između Oseta, kojih je bilo najviše među taocima, i Inguša (pola terorističke grupe činili su Inguši), postali su krajnje zategnuti. Takvih tenzija je bilo i ranije: u sukobu te dvije etničke grupe 1992. poginulo je više stotina ljudi. Ukoliko izbije nov sukob uprkos preventivnim mjerama, koje su preduzele lokalne vlasti na sjeveru Kavkaza i centralna vlada, čitav region bi mogao da bude zahvaćen velikim međuetničkim građanskim ratom sa neizvjesnim posledicama. Nema sumnje da bi takav scenario podstakao islamski ekstremizam i miješanje ekstremista iz inostranstva.

Čak i bez tako apokaliptičnog scenarija, situacija na sjeveru Kavkaza vjerovatno će ostati komplikovana na duge staze. Stoga umjereni stavovi muslimanskih Tatara i stabilnost međuvjerskih i međuetničkih odnosa u oblasti Volge zavrjeđuju još veću pažnju.

U međuvremenu, muslimani u Rusiji se osjećaju sve neprijatnije jer negativan stav šireg ruskog društva prema islamu raste. Potreba za dijalogom između islama i hrišćanstva sve je hitnija, a vođenje takvog dijaloga iziskuje više inovativne nego formalne stavove.

Islam jeste važan faktor u političkom životu Rusije što nudi dovoljno razloga za brigu. Vjerski ekstremisti se pozivaju na islam; unutrašnji sukobi se ne rješavaju; stranci se i dalje miješaju preko granice; a vladajuće strukture nijesu u stanju, ili možda neće, da shvate uticaj islama na unutrašnje poslove Rusije. Svi ti faktori stvaraju na jugu Ruske federacije nestabilnost koja bi vremenom mogla negativno da se odrazi na čitavu zemlju.¹

¹ Osnova za ovu analizu je u većem dijelu tekst čiji je autor Aleksej Malašenko, stručnjak za orijentalistiku i etničke odnose, saradnik je moskovskog Karnegi centra (Carnegie) i profesor na Državnom institutu za inostrane odnose u Moskvi. (Tekst je preuzet iz *New European Review*).

PUNIŠA PEROVIĆ

Borislav Jovanović

This essay is a reminder of Puniša Perović from his early youth, when he was a devoted revolutionary and writer. We will map the atmosphere of his complete existence with fragments from his literary work, mostly from his novelized chronicle July Fire (Julska vatra), perhaps the best documentary book about the 13 July Uprising. His collection of poems The Red Seed (Crveno sjeme) as well as the prose of July Fire represent dual, authentic symbolism of one Montenegrin era that was marked by forging the dream of the Montenegrin freedom.

Ogledalo

Upravo, to ogledalo Puniše Perovića u sopstvenim rukopisima, je najprigodniji način da se narodni heroj Puniša Perović pamtí kao čovjek lirike i heroike, posvećen koliko revoluciji, pravdi, toliko i književnosti, poeziji i prozi, ostvarujući neraskidiv sklad između riječi i djela što je prvi i posljednji znak čovještva. Tako je bilo od njegove prve buntovne pjesme koju je

objavio kao nikšićki gimnazijalac i svih onih koje je kao student u Beogradu i tokom Narodnooslobodilačke borbe, objavljvao, od kojih su neke postale partizanske koračnice i dio kolektivnog sjećanja na antifašističku borbu.

I danas se u vremenu sve veće fašizacije, mogu čuti legendarne partizanske koračnice koje izazivaju ništa manje ushićenje od vremena kada su nastale, makar, kod onih koji u tim pjesmama vide svoju prošlost i budućnost. Predački zavjet. Veliko poštovanje i nadu – i to baš u trenutku kad se pomislilo zašto tako brzo utihnuše te pjesme od kojih je antifašistička Crna Gora i Jugoslavija nekada ječala. Jedna od tih pesama, odnosno, koračnica je autorstvo Puniše Perovića. Nastala je 1939. godine pod naslovom *Lanci nam se kuju kleti*, da bi 1941. godine u Užicu bila donekle adaptirana, muzički osmišljena, i dobila svoje istorijsko izdanje. Njena melodija i tekst postaće jedan od nezaobilaznih znakova Narodnooslobodilačke borbe. Antifašizma bez alternative .

No, nije to jedina pjesma Puniše Perovića nastala u predratnom i ratnom vremenu koja je ušla u narodno, usmeno, predanje bivajuću zaštitni znak jednog vremena. Tako je i sa pjesmom *Komandant Sava* koja je nastala u oktobru 1943. Tu je i još cio set pjesama, popularnih melodija, vezanih za bitku na Sutjesci. Ali i ne samo njoj. Na autorstvu tih pjesama Puniša Perović u svoj svojoj cjelovječnoj skromnosti i povučenosti, nikad nije insistirao. Kao što nije žurio sa objavljivanjem svojih rukopisa. Najviše je žalio za rukopisima zbog kojih je kao student Beogradskog univerziteta hapšen, robijao, upravo zbog pjesama koje je pisao u međuratnom vremenu. Tada mu je zaplijenjen i rukopis koji mu nikad nije vraćen.

Puniša Perović
(1911–1985)

Sutjeska

Jedan od njegovih rukopisa imao je nešto drugačiju sudbinu. Bila je to, kako navodi u jednoj svoj bilješki, sveska ispunjena do posljednje stranice. Da bi je u ratnim vremenima bolje sačuvao, sakrio je u jednu suvomeđu u njegovom rodnom selu Šobajčićima. Kad je htio da je potraži našao je samo obucke jer su je njegovi seljani otkrili i povremeno koristili za pušenje, odnosno, savijanje duvana neznajući, naravno, što sadrži pronađeni papir.

A kada je riječ o pjesmi *Komandant Sava*, podsećamo da je ona poslije skoro osamdeset godina od nastanka dobila i svoju internacionalnu promociju. Naime, uskoro, poslije agresija Rusije na Ukrajinu ova pjesma postala je simbol otpora ukrajinskog naroda, a pjevala ju je jedna mlada Ukrajinica i bila je veoma viralna na društvenim mrežama ne samo u Ukrajini.

Iako je bio čovjek koji je poticao iz crnogorskog siromaštva i bio potpuno predan svojim idealima pravde i slobode,

oslobođenju radnika i seljaka od sveopšte bijede, Puniša Perović je imao izgled aristokrate – iako bununtovni student, i kao partizan i kao poslijeratni političar. Urođene elegancije, ćutljivosti, borbenosti, uzdržanosti i blagorodnog osmijeha. U pjesmi *Ljubav* njegov prvi stih glasi „Najljepše dane ja tebi poklonih, Revolucijo, ljubavi moja“. Sa ovom pjesmom u odjeljku „U susret vremenu“ u njegovoj zbirci pjesama *Crveno sjeme* počinje i ova njegova knjiga. Štampana je 1979. godine. Idavač je NIO Pobjeda, a urednik Ratko Vujošević.

Tada su po prvi put objavljene njegove pjesme iz međuratnog perioda, a najstarije su datirane sa 1932. godinom. U jednoj od njih koja se zove *Pjesma jednog pokoljenja* Perović kaže: „Stresimo okova lance krvlju vjekova zalivene. / Naš glas potresa zemlju snagom podzemnih bića. / Za vaskrs poniženih tražimo ključe skrivene. / I žurimo novom suncu i vreli novih pića...“ U istoimenoj zbirci nalazi se i pjesma *Noć na gorskom kamenjaru* napisana 1933. U njoj dvadesetdvo godišnji Perović pjeva: „Kamena Crna Goro, gomilo rodnoga krša, / Što se samotno uzdižeš put neba! / Ti ćeš sve do tada biti još gladna hljeba. / Dok se crveni stijeg na tvom vrhu ne zaleprša... / Prijatelju noćas mi je tužno na konaku!“ Godine 1940. nastala je njegova pjesma *Studentska himna*.

Julske vatre

No, vratimo se *Julskim vatrama* koju je izdalo Izdavačko preduzeće Pobjeda 1961. godine. Godišnjica Trinajestojulskog ustanka. Imala je i svoje drugo izdanje dvadesetak godina kasnije u jednom beogradskom izdavačkom preduzeću. Ova knjiga je u podnaslovu definisana kao *romansirana hronika*. Ima dva dijela. U prvom se govori o crnogorskoj metežnoj stvarnosti

uoči Trinaestojuloskog ustanka, a u drugom o prvim danima ustanka, prvim oružanim akcijama, prije svega, u tadašnjem danilovgradskom srezu. Posebno tamo će je Perović bio zadužen za podizanje ustanka. Ovaj roman je pisan na osnovu bilježaka, dnevnika, kojeg je Perović vodio od polaska u maju 1941. iz Beograda za Crnu Goru u partijsko-komesarskoj ulozi do postustaničkog perioda.

Ova proza je koliko god imala svoju literarnost, istinitost o događajima, političkom i društvenom metežu, dezorijentisanosti u narodu, u vojnim jedinicama kraljevske vojske koje lutaju u kolonama crnogorskim džadama, sveopštoj agoniji, tih dana 1941. nije ni malo umanjena. Sve odiše izvornom uzavrelošću vremena. Dočarano je stanje okupacije, meteža kojeg zatiče na putu kroz primorske gradove, zatim i posebno, na prostoru, kako kaže, njegovih Bjelopavlića i, naravno, o stanju duha običnog čovjeka, seljaka ili intelektualaca. Kroz ono što se dešava na dnevnom nivou na mikro planu, Perović ispisuje uzavrelu atmosferu na sveopštem, crnogorskom planu.

Tako se kroz opis gerilskog napada na talijanski garnizon u Branulovici kod Danilovgrada svjedoči o ustaničkom poletu, prvim ratnim okršajima mladih ljudi i o zarobljavanju više od sedam stotina talijanskih vojnika bez ijedne sopstvene žrtve. Sve je to dato kroz filmsko svjedočenje, doživljaja prve pobjede, i osvajanje velike količine oružja i, naravno, skladišta hrane. I želje pobjednika da se svi vojnici koji su stajali u stroju zarobljenika odmah pobiju. To je bila horska želja većine boraca u čemu su ih spriječili rukovodioci. Među njima i Puniša Perović, koji je u ovoj knjizi označen samo prezimenom Pavlović. Ostali komandanti i rukovodioci ustanka prepoznatljivi su samo po navođenju njihovog pravog imena.

Svjedočenje

Uplašeni Italijanski vojnici su horski skandirali *Eviva Montenegro* i govorili što na svom jeziku što gestikulacijom kako Dučea treba ubiti.

Sa potpunom, živom, iskrenošću, Puniša Perović opisuje velike dileme kod običnog čovjeka, seljaka, komšija, prijatelja, saboraca, da li da se diže ustanak. U živom dijalogu kojim je prožeta cijela knjiga neodlučnost mnogih se svodi na strah od toga što će biti poslije ustanka. Ljudi s kojim razgovara napominju da je riječ o velikoj okupatorskoj sili, da će sve okrenuti na zlo, na pogibije, osvete, paljenje kuća. No, kada je, ipak, počelo i kada se probudila slobodarska tradicija, sve je išlo u borbenom duhu.

Izuzetni su dominantni, zaista, ti i slični dijalozi u ovoj roman-siranoj hronici. Dati su kao skinuti sa magnetofonske trake sa izvornom crnogorskom, narodnom, leksikom. Perović nije samo hronolog, već je svoj urođeni literarni dar pretvorio u čitljivog crno-bijelo nenametljivog pripovijedača. Pripovijedača koji ima koncept svog viđenja, odnosno, svjedočenja, drame koju je živio zajedno sa svojim narodom. Nikad sa vremenske distance, već iz trenutka vremena. U cijelu priču uvedena je i očigledno stvarna, mladalačka, ljubav između njega i Senje, lijepe djevojke i komuniste iz susjednog sela. Ona se završava tragično jer njihova nevinna, uzajamno tako postojana, a nikad do kraja iskazana ljubav, završava pogibijom Senje prilikom jednog postustaničkog susreta sa italijanskom kolonom.

Ako su *Crveno sjeme* i *Julske vatre* ostale svjedočanstvo o proleterskoj predanosti borbi za slobodu, onda u zbirci Puniše Perovića *Muke življenja* imaju sasvim drugu intonaciju. Fanatični elan življenja iskustvo je zamijenilo sjetom i

ošećanjem kako životni tokovi iskaču iz svog zgloba. Pisane su u posljednjim godinama života. Riječ je o poeziji koja je izašla posmrtno – povodom desetogodišnjice autorove smrti, 1995. godine. U pjesmi *Moja orbita* Puniša, ipak, kaže: „*Evo vam ruke, o, vi budući / Vi nježne sjenke blage / Za svetu vatru valja se tući / Do zadnje kapi snage...* U pjesmi *Muke življenja* ovaj pjesnik revolucije kaže već u prvoj strofi: *Da li smo samo zrnca prašine / Beskrajnog, pustog, crnog svemira / Ili smo u slavu ljudske taštine / Osoben svijet živih nemira...*

Autorstvo

U intervjuu za *Pobjedu* kojeg je dao 26. decembra 1981. povodom dobijanja Nagrade AVNOJA, na pitanje koje se odnosilo na podatak da su mnogi njegovi stihovi nastali između dva rata i tokom NOB-a bili prihvaćeni kao narodni do pojave *Crvenog sjemena*, objavljenog dvije godine ranije, Perović je odgovorio: „Njegaš kaže: Bez muke se pjesma ne ispoja. Stihovi o kojima govorite nastali su kao rezultat ‘muke’, odnosno, potrebe datog trenutka... Sve su te pjesme ušle u promet anonimno, kao narodne. Meni do autorstva nije bilo stalo, zadovoljan sam time što su postigle svoju svrhu...“

Na kraju, da ukratko saopštimo biografiju Puniše Perovića. Rođen je 1911. godine u Šobajčićima kod Danilovagrada. Gimnaziju je završio u Nikšiću, Pravni fakultet u Beogradu. Član KPJ postao je 1933. Narodni je heroj. Bio je prvi i glavni urednik *Pobjede* kao i poslijeratne *Borbe*. Bio je i prvi ministar kulture u prvoj Vladi Crne Gore. Obavljao je u Jugoslaviji značajne savezne političke i državne funkcije. Navešćemo i još neke nazive knjiga koje je objavio: *Četnička izdaja u svjetlosti dokumenata* (1944), *Sa srpskim proleterima* (1953), *Ratni*

motivi (1942), *Savremeni međunarodni radnički pokret* (1963), *Pregled istorije međunarodnog radničkog pokreta* (1979). Napisao je i pjesmu *Dani jula* koja je objavljena u *Pobjedi* 12. jula, 1945. godine. A kad je riječ o Puniši Peroviću ne može, čini mi se, nikako proći bez podsećanja na njegovu antologijsku pjesmu *Videnje Njegoša* napisanu u Lenjingradu 1967. godine.

DŽEPNI BILJEŽNIK VLADIKE RADA

Marina Šoć

Njegoš's notebook, a small register of an unusual destiny that is kept in Billiard Palace in Cetinje, was published in 1956. The records include various topics and data related to certain personalities and events that attracted the attention of the Montenegrin poet. Out of a total of 129 manuscript pages of the notebook, approximately 16 pages are devoted to „Italian themes“, and the largest part, about two thirds of those entries, refers to the „Venetian themes“.

Njegoševa *Bilježnica* (sveščica, formata 12 x 20 cm), objavljena je prvi put 1956. godine. u izdanju Istorijskog instituta NR Crne Gore¹, koje je donijelo faksimil i prepis njenog sadržaja, uključujući i pjesmu *Paris i Helena ili Noć skuplja vijeka*, čiji je autograf pronađen u koricama ove sveščice.

Teme u *Bilježnici* najvećim dijelom vezane su za Veneciju² i nekadašnju Mletačku republiku. Naime, Crnogorski vladika

¹ Redakcioni odbor sačinjavali su: Pero Šoć, Jagoš Jovanović, Risto Dragičević, Jevto Milović i Miloš Vušković. Bilježnicu je Pero Šoć donio iz Pariza u Crnu Goru i za to izdanje izvršio transkripciju rukopisa.

Vesna Kilibarda, Italijanske teme u njegoševoj bilježnici, *Lingua montenegrina*, god. V/2, br. 10, Podgorica, 2012, str. 165.

² Prvi put zadržao se svega četiri dana u Veneciji, od 26. do 30. marta 1844. godine. Prilikom prve posjete bio je uglavnom posvećen razgledanju grada na lagunama.

Vesna Kilibarda, Njegoševo posljednje putovanje: kroz Italiju 1850–1851, *Lingua montenegrina*, V/1, br. 9, Podgorica, 2012, str. 154.

Petar II Petrović Njegoš (1813–1851), više puta je u Veneciji³ boravio u različitim vremenskim periodima, (1844, 1847, 1850). Od italijanskih gradova, Njegoš je do tada bio u prilici da upozna samo Trst u kojem je duže ili kraće boravio više puta.

Najveći dio, oko dvije trećine tih zapisa, odnosi se na Veneciju, odnosno na pjesnikov prvi susret⁴ sa kulturno-istorijskim znamenitostima čuvenog grada, godine 1844. Druga posjeta⁵ Veneciji, datira 1847. kada u venecijanskom Državnom arhivu istražuje građu (dokumenta koja će mu kasnije biti inspiracija za književno djelo *Lažni car Šćepan Mali*), i treća posjeta, krajem 1850. godine, na povratku vladike iz Napulja.

Bilježnica nije dnevnik baziran na hronološkom principu, već skup najraznovrsnijih zapisa, unošenih često na preskok i preko

³ Posjeta Veneciji između ostalog, poslužila mu je kao inspiracija za prikaz mletačke civilizacije u dramskom spjevu *Gorski vijenac* – epizodi o ‘Drašku u Mlecima’.

Isto.

⁴ Prvi Njegošev susret s Venecijom dogodio se na njegovom povratku iz Beča, gdje je pokušao da intervencijom Rusije i Austrije kod Porte u Carigradu izdejstvuje vraćanje Crnoj Gori dva ostrva u Skadarskom jezeru, Lesendra i Vranjine, koje su Turci u jesen prethodne godine zauzeli.

Vesna Kilibarda, *Njegoševa prva posjeta Veneciji i njeni odjeci u Gorskom vijencu*, Podgorica, 2017 str. 123.

⁵ Prilikom prve posjete Njegoš je uglavnom bio posvećen razgledanju grada, pa otuda putopisni odlomci i ostali razni podaci. Prilikom druge, mnogo duže posjete Veneciji, tokom februara i marta 1847. godine, Njegoša su najviše zanimali spisi i dokumenti iz mletačkog arhiva, u kojima se govorilo o vezama Ruske carevine i Venecije, o događajima i ličnostima iz crnogorske prošlosti (naročito o Šćepanu Malom). *Lažnog cara Šćepana Malog* Njegoš je, napisao nakon povratka iz Venecije, to jest iste 1847. godine, koristeći se dokumentima prepisanim iz mletačkog arhiva.

Isto, str. 140.

reda na praznim stranama i mjestima što je uvijek i iznova narušavalo hronološki red, a samim tim i njeno datiranje. Njegoš je u ovu sveščicu unosio raznorodne zapise, adrese pojedinih ličnosti, spisak njegovih dužnika, dnevni program ishrane, lične impresije i sl, što pokazuje na činjenicu da mu je poslužila kao neka vrsta „agende”.

Bilježnica Petra II Petrovića
Biljarda, Narodni muzej Crne Gore

Poslije Njegoševе smrti, *Bilježnicu* je preuzeo njegov sestrić Stevan Perović Cuca (1830–1857). Nakon sukoba s knjazom Danilom Petrovićem 1854. Perović napušta Crnu Goru, ponijevši je sa sobom u inostranstvo. *Bilježnicu* predaje piscu Ljubomiru Nenadoviću, kod kojeg je bila nekoliko godina. Nenadović je kasnije poklanja knjazu Nikoli Petroviću, u čijem je domu čuvana kao relikvija, podijelivši izbjegličku sudbinu crnogorske vladarske porodice.

Poslije smrti kralja Nikole I (1921. godine u Francuskoj), *Bilježnica* je čuvana u porodičnom bankarskom sefu u Nici. O njoj je od tada, posebno tokom i poslije Drugog svjetskog rata, brinula⁶

⁶ U pismu od 5. IX 1957. P. Šoć ističe da velika zasluga za očuvanje istorijskih znamenitosti pripada princezi Kseniji koja to je blago prenijela, sačuvala

princeza Ksenija Petrović. Na insistiranje Pera Šoća, nakon dugogodišnje prepiske poklanja je Narodnom muzeju Crne Gore (5. oktobra 1955. godine), u čijem se vlasništvu i danas nalazi⁷ i čuva.

Bilježnica Petra II Petrovića
Biljarda, Narodni muzej Crne Gore

...

U legatu dr Pera Šoća, koji se danas čuva u Nacionalnoj biblioteci Crne Gore Đurđe Crnojević nalazi se ogromna monografska publikacija, obimna arhivska i leksikografska građa, datirana na period krajem XIX i početak XX vijeka. Veliki značaj ima građa koja se odnosi na istoriju Crne Gore od 1915. do 1925. godine, odnosno na period izbjeglištva crnogorske vlade i njenog suverena, budući da u crnogorskoj historiografiji o tom periodu ima nedovoljno podataka i autentičnih dokumenata⁸.

Posebni dio arhivske građe odnosi se na dugogodišnju sve do očeve smrti, a zatim komisijski predala braći, sestri – odnosno porodičnoj zajednici.

Dokumenat: Moja pisma Kn. Kseniji II. (fascikla 27).

Legat dr Pera Šoća, Nacionalna biblioteka Crne Gore Đurđe Crnojević, Cetinje.

⁷ Vesna Kilibarda, Italijanske teme u njegoševoj bilježnici, *Lingua montenegrina*, god. V/2, br. 10, Podgorica, 2012, str. 159.

⁸ Marina Šoć, Iz legata dr Pera Đ. Šoća – Nacionalna biblioteka Crne Gore Đurđe Crnojević, *Glasnik narodnog muzeja Crne Gore XVIII*, Cetinje, 2021, str. 55–78.

prepisku⁹ sa knjaginjom Ksenijom Petrović (1881–1960). Prepiska sa knjaginjom Ksenijom u periodu od 1921–1960. godine, sadrži 330 pisama, pisanih na više stranih jezika; francuskom, engleskom, italijanskom¹⁰.

Na inicijativu P. Šoća¹¹ princeza Ksenija, poklanja *Bilježnicu* Narodnom muzeju Crne Gore 1955. godine (u kome se i danas nalazi). U periodu od 1925. do 1959. razmijenjeno je više pisama u kojima se pominje *Bilježnica*, njen značaj i kulturno-istorijska vrijednost.

Nakon smrti kralja Nikole, *Bilježnica* Petra II, koja se nalazila u trezoru banke u Nici, zajedno sa drugim vrijednostima (koje su se u njoj čuvala), predata je zvanično prema testamentu kralja, muškim nasljednicima dinastije Petrović Njegoš.

⁹ Zalažući se za poboljšanje ekonomskog statusa knjaginje, obraća se tadašnjim nadležnim vlastima u Crnoj Gori. U pismu upućenom državnom sekretaru za poslove finansija FRNJ (15. VI 1957) Pero Šoć podnosi zahtjev za regulisanje finansijske pomoći knjeginji Kseniji Petrović Njegoš, navodeći između ostalog da je knjeginja Ksenija sačuvala originalnu Njegoševu *Bilježnicu* i da je kao dosljedni rodoljub ostavila Jugoslaviji na raspolaganje. *Bilježnica* se čuva kao istorijska vrijednost u Državnom muzeju na Cetinju.

Dokument : O nakandi za imovinu knjaginje Ksenije (fascikla 27. Kutija 3–16)

¹⁰ Prepiska sa knjaginjom Ksenijom od 1921. do 1957. sadrži 177 pisama. Pisma knjaginje Ksenije P. Šoću u periodu 1956. do 1960. 52 pisma, i pisma P. Šoća knjaginji Kseniji 101 pismo).

Fascikla br. 27. Registar arhivalija legata Pera Šoća. str. 41–43.

Nacionalna biblioteka Crne Gore Đurđe Crnojević, Cetinje.

¹¹ Pored niza objavljenih napisa o Njegoševim pojedinim rukopisima i istorijskim ličnostima u Njegoševom djelu, P. Šoć je izvršio transkripciju Njegoševih bilježnica. Istorijski institut Crne Gore štampa je kao svoje izdanje. Uz transkripciju Šoć je dao najnužnija objašnjenja i anotacije, priredio Rječnik stranih i manje stranih riječi i Registar u koji je unio geografske termine, važnija lična imena i još neke druge pojmove.

Dr Dušan J. Martinović, *Portreti II*, Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore Đurđe Crnojević, Cetinje, 1987, str. 157.

U pismu iz 1925. godine (pismo Pera Šoća princezi Kseniji, Rim, 11. jun), citat: „Nikad neću zaboraviti onaj dan, kada u trezoru Societe Ženeral, u Nici, Vaše Kr.V. izvršavaše testament Svog Oca, Našeg Velikog Kralja, te predavaše muškim nasljednicima Nikole I, uz ostalo: mač Nemanjića, poeziju i bilježnik Vladike Rada, te mač pobjednika sa Vučjeg Dola, ordenje i maršalski štap Cara Junaka.“¹²

U pismu od 4 maja 1954, P. Šoć se obraća princezi Kseniji za pomoć oko prikupljanja građe za knjigu *Politička i kulturna istorija Crne Gore*, interesujući se između ostalog i za *Bilježnicu* Petra II Petrovića. Citat iz pisma: „Nekad sam pomišljao da kraljica – kćer velikog Kralja omogući takvu ediciju, koja bi bila ukrašena slikama, a koja bi bila i spomenik slave i veličine – predaka i rodne zemlje. Blaženopočivša kraljica Jelena, mislim, zbog političkog stava i prilika svog doma, uzdržavala se takvog interesovanja. Međutim, poslije smrti knjaza Danila i knjeginjice Milice najvažniji objekti su prešli u njen domašaj. Pored spisa i drugog – i džepni bilježnik (karne,) vladike Rada, kao i sablja kralja Milutina Nemanjića. Objekti, istorijskog reda, koji su potrebni nauci i koji bi krasili muzeje Njogoša i Crne Gore.

Kraljici kao da je bilo neugodno i kad sam se obratio i za običan snimak bilježnika vladike Rada, u kojemu je i jedna pjesma pisana njegovom rukom.

Kraljica je tada odgovorila da je Bilježnik zavještala praunuku kralja Nikole. Prema tome ostalo bi da bilježnik ostane nepoznat nauci i narodu – dugi niz godina.... – Ja sam obratno mislio: da bolje odgovara da se ne čeka dotle, i da taj bilježnik i prije toga bude iskorišćen u književnosti, te da bude koristan i u podizanju mladog potomka.“¹³

¹² Pismo Pera Šoća princezi Kseniji, Rim, 11. juna 1925. (fascikla 27).

Nacionalna biblioteka Crne Gore Đurđe Crnojević, Cetinje.

¹³ Prepiska između princeze Ksenije i dr Pera Šoća (fascikla 26. str. Pisma 2–7) Legat dr Pera Šoća, Nacionalna biblioteka Crne Gore Đurđe Crnojević,

Pismo Pera Šoća princezi Kseniji
Beograd, 4. april 1956.

Citat iz pisma: *Prema onom, pak, što sam dosad postigao, vjerujem da će Njegošev bilježnik biti objavljen na Cetinju, i to, u divotnom – raskošnom izdanju, zajedno sa mojim komentarom (na kojemu istrajno radim...).*

Još jednom moram istaći veliku zaslugu Vašeg kr. V. i na kulturnom polju. Dostojna Odiva Doma P. Njegoš – ljudi (pravi) dive Vam se. Pored kulta Pretka Besmritnika i rodne zemlje – Vašim gestom ste opravdali i trajni spomen na stranama naše književnosti, nauke, istorije da Vam se od sveg srca može čestitati¹⁴.

Gospodinu dr Peru Šoću
Beograd

Povodom nekih netačnih tumačenja u vezi sa Njegoševom bilježnicom – želim vam i ovim putem potvrditi ono što sam vam i usmeno saopštila. Naime, da ste se o ovom dokumentu, koji je u mom domu čuvan kao svetinja, interesovali već od smrti mog Oca, odkad ste bili prestavnik moj i knjeginice Vjere, pri popisu zaostavštine Kralja Nikole. Moja sestra Kraljica Jelena, kod koje se Bilježnica nalazila, i kojoj ste se preko mene obraćali – ispred smrti je odlučila da se Bilježnica vama povjeri.

Takva je bila i moja želja. – Tako sam i dobila Bilježnicu od svoje Sestre, vama je lično predala i ustupila. To je urađeno bez ikakvog uslovljavanja, sa punim povjerenjem, moje Sestre i

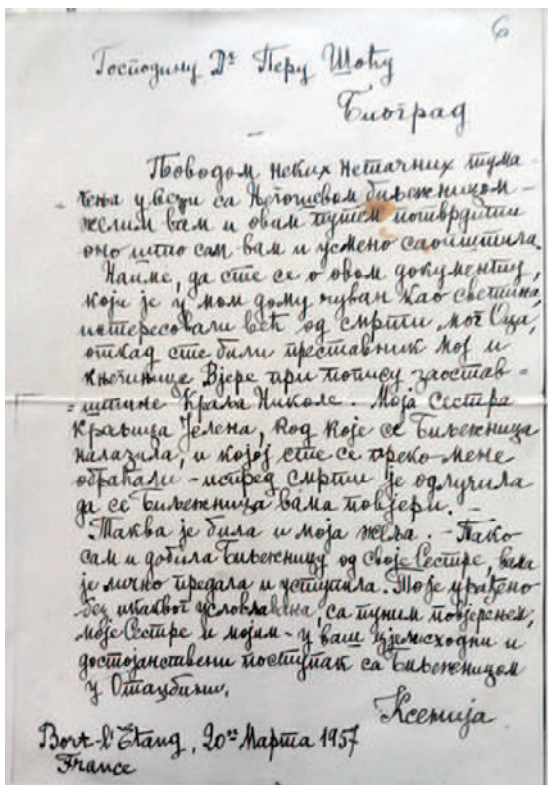
Cetinje.

¹⁴ Isto.

mojim – u vaš cjelishodni dostojanstveni postupak sa Bilježnicom u Otadžbini.¹⁵

France, 20 marta 1957.

Ksenija

Pismo
princede Ksenije
dr Peru Šoću
Nacionalna
biblioteka
Crne Gore
„Đurđe
Crnojević“,
Cetinje

Princeza Ksenija ustupila Njegoševu *Bilježnicu* Otadžbini, „koja je deponovana i čuva se u čeličnoj kasi Državnog muzeja, zapečaćena, kao dragocjeni dokument – kao „istorijska vrijednost.....bez ikakve novčane nadoknade.“¹⁶

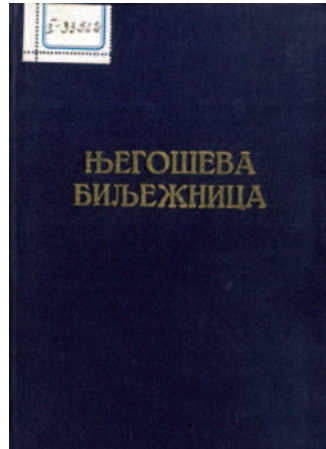
¹⁵ Isto.

¹⁶ Citat iz: *Moja pisma Knj. Kseniji II*. 26. VI 1957. (fascikla 27). Legat dr

„Na Filozofskom fakultetu u Beogradu primljena je doktorska disertacija mladog naučnog radnika dr Mirona Flašara: *Antičko nasljeđe u pjesmama Njegoševim* (spis od 724 strane).

U tezi posvećen je i dio Njegoševoj bilježnici – čijim spasavanjem Vaše Kr. V. je zadužilo nauku i svoj narod“¹⁷.

Arhivsko-bibliotečko odjeljenje Narodnog muzeja Crne Gore, posjeduje četiri fototipska primjerka Njegoševe *Bilježnice* koje imaju status kulturnog dobra.

Fototipski primjerci Njegoševe *Bilježnice*

Autor: Petrović Njegoš, Petar II / Naziv knjige: NJEGOŠEVA BILJEŽNICA / Izdavač: Istorijski institute, Cetinje / Štampano: Obod, Cetinje, 1956. / Pismo: ćirilica / Stranice: 209 str, [1] / presavijeni list s faks. : faks. / Dimenzije: 12 x 20 cm

Autorova slika (bista Ivana Meštrovića) – 4–133 faks. rukopis autogr.: str. 4–133 faks. / Djelimično tekst na franc, rus. i ital. jeziku / Rječnik stranih i manje poznatih riječi: str. 199–204. / Pogovor: str. 209–[210]. / Bilješke uz tekst / Registar / Sadržaj: Autograf bilježnice / Prepis bilježnice „Paris i Helena ili Noć skuplja vijeka“.

Pera Šoća, Nacionalna bioblioteka Crne Gore Đurđe Crnojević, Cetinje.

¹⁷ Isto. Pismo od 10. VIII 1959.

Literatura:

- *Arhivska građa iz Legata dr Pera Šoća*, Nacionalna biblioteka Crne Gore Đurđe Crnojević, Cetinje.
- V. Kilibarda, *Njegoševa prva posjeta Veneciji i njeni odjeci u Gorskom vijencu*, Podgorica, 2017.
- V. Kilibarda, Njegoševo posljednje putovanje: kroz Italiju 1850–1851, *Lingua montenegrina*, V/1, br. 9, Podgorica, 2012.
- V. Kilibarda, Italijanske teme u njegoševoj bilježnici, *Lingua montenegrina*, god. V/2, br. 10, Podgorica, 2012.
- Dokumentacija Narodnog muzeja Crne Gore.
- Arhivsko-bibliotečko odjeljenje Narodnog muzeja Crne Gore.
- Dr D. J. Martinović, *Portreti II*, Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore Đurđe Crnojević, Cetinje, 1987.
- M. Šoć, Iz legata dr Pera Đ. Šoća – Nacionalna biblioteka Crne Gore Đurđe Crnojević, *Glasnik narodnog muzeja Crne Gore XVIII*, Cetinje, 2021.

NASTAVNI KADAR BIOLOGIJE U KNJAŽEVINI I KRALJEVINI CRNOJ GORI

Milica Vušurović

The lack of professional teaching staff, especially for the biological group of subjects, was a constant problem of Montenegrin educational system in the 19th and early 20th centuries. The educational policy of the Principality/Kingdom of Montenegro tried to overcome this obstacle with the first teachers from neighbouring countries, through "outsiders", many of whom were educated at prestigious universities across Europe, to the staff that was created in Montenegrin primary and secondary schools. This paper deals with the analysis of the teaching staff who taught the biological group of subjects in Montenegrin schools, their education and training, as well as the biographies of prominent teachers and professors of Natural History, Hygiene, Human Body Care, Zoology and Botany.

Nedostatak stručnog nastavnog kadra u Crnoj Gori konstantno je prisutan u crnogorskom obrazovnom sistema u periodu 1834-1916. Počev od Njegoša koji je imao problem da obezbijedi učitelja za svoju školu, pa sve do kraja vladavine Petrovića u Crnoj Gori, stručni nastavni kadar je jedan od kamena spoticanja crnogorske prosvjete. Očekivano, stručnost nastavnog kadra je bila u direktnoj vezi sa implementacijom i razvojem biološke misli u obrazovnom sistemu Crne Gore. Po ovom pitanju, najbolje stanje je bilo u cetinjskim školama gdje su predavali

uglavnom „izvanjci“. U drugoj polovini XIX vijeka knjaz Nikola pokreće široku i dobro organizovanu akciju privlačenja istaknutih intelektualaca iz zemalja u okruženju tzv. „izvanjaca“, koji su tokom ovog perioda dali veliki doprinos razvoju crnogorskog školstva (Božo Novaković, Jovo Ljepava, Ilija Beara, Stevo Čaturilo, Simo Popović, Jovan Pavlović, Jovan Sundečić, Simo Matavulj i drugi obrazovani, slobodoumni ljudi koje je Crna Gora privukla viševjekovnom borbom za slobodu (Cvijović i Kovačević, 1996). Cvijović i Kovačević ističu učitelje i profesore kao poseban intelektualni stalež u Crnoj Gori, posebno krajem XIX vijeka. U školama otvorenim 1863. godine učitelji su bili najsposobniji i najbolji đaci cetinjske osnovne škole (*Pedaset godina na prestolu Crne Gore*, 1910). Očekivanja od učitelja bila su slična današnjim. Postavljene su univerzalne vrijednosti koje se ne mijenjaju tokom vremena. Učitelj je morao biti spreman za svoj poziv, osim prirodne naklonosti i ljubavi prema svom pozivu, trebalo je da ima znanja, vještine i iskustva (Špadijer, 1906). Razvojem školske mreže, posebno od 1870. godine kada su otvorene 24 nove osnovne škole (sa prethodnim, bilo ih je 31) potreba za nastavnim kadrom je bila još izraženija.

Nedostatak stručnog kadra se pokušao nadoknaditi dolaskom školovanih ljudi sa strane, uzimanjem najboljih učenika cetinjske osnovne škole i školovanjem mladića na strani (Delibašić, 1980). Učiteljski kadar koji je izvodio nastavu u osnovnim školama do pojave prve generacije učenika/učenica koji završavaju Bogoslovsko-učiteljsku školu na Cetinju i Djevojački institut, ako se izuzme Cetinjska škola gdje su predavali uglavnom „izvanjci“, dominantno nije imao odgovarajuću školsku spremu, niti odgovarajuću stručnost za taj rad, što se vidi iz kategorizacije učitelja 1870. godine, nakon ljetnjeg teorijsko-praktičnog učiteljskog kursa i polaganja ispita. Učitelji su podijeljeni u tri kategorije: učitelji sposobni da predaju u I razredu, učitelji

sposobni da predaju u I i II razredu i učitelji sposobni da predaju u sva tri razreda (Kostić, 1876). Kao ilustracija može poslužiti i period od 1882/1883. do 1889/1890. godine kada je u crnogorskim školama radilo oko 64 učitelja. Sa učiteljskom školom je bilo u prosjeku 6%, sa završenom Bogoslovijom 30%, sa završenom osnovnom školom 14%, sveštenika 19% i ostalih 31% (stručnog kadra 36%, a nestručnog 64%) (Delibašić, 1980). Đuro Špadijer (1906), takođe daje sliku učiteljskog kadra u Crnoj Gori tokom druge polovine XIX vijeka. Nastavnici u osnovnim školama u Crnoj Gori do 1860. godine bili su uglavnom pripravnici Zadarske seminarije i Somborske preparandije, u periodu 1870–1890. učitelji su većinom bili oni koji su osnovnu školu završili sa odličnim uspjehom (slabo pripremljeni za poziv kojim su se bavili), a nakon 1890. godine svršeni učenici Bogoslovsko-učiteljske škole.

Pitanjem odgovarajuće kvalifikacije učitelja za učiteljsku službu vrlo ozbiljno se bavio Jovan Pavlović. Radi dobijanja kvalitetnog vaspitanja i obrazovanja u crnogorskim školama, Pavlović je odlučio da sve učitelje koji nemaju odgovarajuću spremu udalji iz škola. U tom cilju on je 1889. godine uputio školama opšti raspis koji je imao zakonsku obaveznost, tražeći da se svi učitelji i učiteljice u roku od dvije godine podvrgnu dopunskom ispitivanju pred posebnom komisijom Ministarstva prosvjete (Martinović, 1970). Ispit se obavljao iz: pedagogije, nauke o vjeri, srpskog jezika, crkvenoslovenskog jezika, zemljopisa, istorije, matematike, prirodopisa, fizike, poljoprivrede, krasnopisa, crtanja i pjevanja. Iz poljoprivrede se tražilo da znaju da objasne od čega zavisi napredno razvijanje biljnog i životinjskog organizma, poznavanje glavnih poljoprivrednih i stočarskih grana privrede; kako treba zemlju obrađivati i snažiti, kako se sije i sadi; poznavanje poljoprivrednog i šumskog rašćenja, voćarstvo, baštovanstvo, stočarstvo, pčelarstvo i slično, kao i da znaju kako se uređuje školska bašta. Ispit je bio usmeni i

praktični i obuhvatio je predavanje djeci. Na pismenom ispitu učitelj je trebalo da uradi jedan rad iz pedagogije bez pomaganja priručnom literaturom, da riješi tri zadatka u vezi sa naukom o geometrijskim oblicima i da odgovori na tri pitanja iz realnih nauka (geografije, istorije, prirodopisa i fizike). Ispit je trajao najviše četiri sata. Ocjene su bile vrlo dobar, dobar, dovoljan, jedva dovoljan i slab. Ako je iz jednog predmeta dobio „slab“ ili iz dva „jedva dovoljan“ nije mogao biti vraćen u školu kao učitelj. Ispitivač za predmete prirodopisa i zemljodjelstva je bio profesor Frano Jergović (Martinović, 1970). Ministar Pavlović 1890. godine donosi Zakon o nastavnicima i profesorima u srednjim školama (Pavićević, Raspopović, 1998) u kojem su kroz 57 članova određena prava i dužnosti nastavnika. Propisano je da nastavnik ne može biti neko ko je izgubio građansku samostalnost ili se odaje „nevaljalom i nepoštenom životu“. Takođe, propisana je službena odgovornost i kazne koje se odnose na ponašanje u školi i van nje. Ako je osuđen zbog krivice s kojom je skopčan i gubitak časti, ne može više raditi kao nastavnik.

Problem učiteljskog kadra još više je dolazio do izražaja nakon ratova u kojim je poginulo mnogo učitelja i njihov gubitak nije bilo lako nadomjestiti. Djelimično se prevazilazio profesionalnim usavršavanjem učitelja na učiteljskim skupštinama koje je sazivala prosvjetna vlast o trošku države. Na skupštinama su nadzornici i stručniji učitelji držali teorijska i praktična predavanja. Prvo okupljanje učitelja radi stručnog usavršavanja bilo je na poziv Milana Kostića 1870. godine na Cetinju, a prva skupština crnogorskih učitelja bila je takođe na Cetinju u septembru 1874. godine gdje se raspravljalo o najbitnijim pitanjima prosvjete (između ostalog i korekciji Kostićevog nastavnog plana i programa) (Delibašić, 1980). Kako navodi Delibašić, najznačajnije skupštine učitelja bile su 1881. i 1888. godine kada se razmatrala uloga mjesnih nadzornika, materijalni položaj učitelja, osnivanje stručnog lista i dr. Crnogorski učitelji imali su

i svoja udruženja. Osnovana su krajem XIX vijeka (1897. osnovano je udruženje moračkih učitelja, a 1898. udruženje riječkih učitelja). Crnogorsko učiteljsko udruženje osnovano je u Nikšiću 1901. godine i na tom okupljanju raspravljalo se o nastavnim planovima i programima, udžbenicima, organizaciji nastave, radu školskih biblioteka, knjižara i dr. Vodio se računa i o stručnom usavršavanju (držana su dva teorijska i dva praktična predavanja). Za stručno usavršavanje nastavnika značajno je bilo osnivanje knjižnica i nabavka literature iz pedagogije, didaktike, metodike, kao i uskostručna literatura za razne nastavne predmete. Takođe, značajnu pomoć predstavljali su jedini stručni listovi u Crnoj Gori, *Prosvjeta* i *Učiteljski list*. Iz obraćanja Đura Popovića učiteljima od 10. XI 1887. godine (*Zakon, naredbe, uputstva* i dr sa nastavnijem planom za osnovne škole u knjaževini Crnoj Gori od 1884. do 1902), vidi se da je Glavno nadzorništvo pratilo u kontinuitetu rad učitelja i slalo okružnice sa uputstvima kako da koriguju nedostatke. Učitelj u vršenju nastavne, vaspitne i administrativne dužnosti treba da obrati pažnju da radi po nastavnom planu i školskom zakonu, postepeno i temeljno, bez skokova, da obrati više pažnje na očiglednu nastavu, da više čita učiteljske pomoćne i pedagoške knjige, da se bolje i naprednije postupa s djecom da ih nije strah od učitelja, da poziva i saraduje s roditeljima, da se zabranjuje privatna obuka od države plaćenom učitelju, da obrate pažnju na čistoću škole, školskog vazduha, nošnje i držanja djece. Takođe, učitelj treba da bude primjer čistoće u nošnji i privatnom životu. Očekivanja da učitelj djeluje prosvjetiteljski u mjestu gdje radi, vide se iz zahtjeva od 15. IV 1888. godine, gdje se umjesto predavanja očekuje izvještaj o vaspitanju i školskoj disciplini, o higijeni, o pogreškama koje čini narod toga kraja usljed neznanja u održavanju higijene stanova, kućnog namještaja, odjeće, posuđa, jela i pića, „rđavih običaja koji upropašćavaju narod materijalno i moralno. i koje bi trebalo iskorijeniti“ (*Zakon, naredbe,*

uputstva i dr. sa nastavnijem planom za osnovne škole u knjaževini Crnoj Gori od 1884. do 1902).

Osamdesetih godina XIX vijeka u Crnoj Gori je bilo 70 učitelja i profesora, a krajem devedesetih godina XIX vijeka taj broj je udvostručen (Pejović, 1971). U crnogorskim osnovnim školama 1900. godine rade 134 učitelja koji predaju u 104 osnovne škole (77 državnih, 27 privatnih) sa 5.500 učenika, a neposredno pred Prvi svjetski rat 366 učitelja u 211 škola sa 18.000 učenika (Andrijašević, 2017). Oskudica stručnog kadra bila je smetnja i Jovanu Plamencu 1907. godine. Za otvorene nove škole nije bilo dovoljno učitelja što je ponovo aktuelizovalo decenijski problem crnogorskog školstva (Minić, 1910). Zakonom je predviđeno da ima stalnih, privremenih i učitelja zastupnika. *Stalni učitelji* su bili oni koji su završili učiteljsku školu ili Institut (učiteljice), bili crnogorski državljani i u školama položili ispit zrelosti. *Privremeni učitelji* su mogli postati stalni ako poslije dvije godine službovanja polože učiteljski ispit po programu. *Učitelji zastupnici* nijesu imali pravo polaganja ispita, pa samim tim nijesu mogli dobiti mjesto stalnog učitelja. Privremeni koji su završili neku stručnu školu polagali su ispite iz pedagoške grupe predmeta (Delibašić, 1980).

U srednjim školama su uglavnom predavali profesori iz zemalja u okruženju. Za 35 godina postojanja Cetinjske gimnazije samo je 22 profesora (28%) bilo iz Crne Gore. Većinom su imali fakultetsku diplomu (Delibašić, 1980). Međutim, nedostatak kadra je konstantno bio prisutan. Rovinski se u svojim stručnim radovima i prikazima osvrnuo na nedostatke pedagoškog plana Cetinjske gimnazije jer je nedopustivo da filolog predaje fiziku, teolog prirodne nauke, jedan nastavnik više predmeta (Martinović, 1969). U izvještaju Mijuškovića o radu nastavnika Cetinjske gimnazije navodi se da je nedovoljan broj nastavnika glavna smetnja za normalan i uspješan rad u Školi, ali da problem predstavlja to što su mnogi nastavnici predavali i u drugim cetinjskim srednjim

školama, pa su bili suviše opterećeni i umorni za uspješan rad u Gimnaziji (realizovali su i preko 30 časova nedjeljno). Takođe, navodi da je rad na času samo jedan segment, a da je glavni rad van školskog vremena kada se sprema za nastavu (vrši eksperimente, pregleda i ocjenjuje veliki broj pismenih zadataka) i nadopunjuje stručno i pedagoški (Dragičević, 1969). Jedan od velikih problema je bio nedostatak domaćeg nastavničkog kadra, što se vidi i iz izvještaja direktora Mijuškovića koji predlaže i rješenje problema; „Za značaj i ugled ovog zavoda valja obratiti veliku pažnju na nastavnički kadar. Njega valja snabdjeti dobrim snagama, ako se istinski hoće dobra škola. Veoma je nezgodno i neuputno oslanjati se samo na nabavljene nastavnike sa strane. Treba već pristupiti racionalnijem načinu, to jest od našeg gimnazijskog podmlatka, po svršenom ispitu zrelosti, vrbovati mladiće koji će se spremati za nastavnike“ (Dragičević, 1969).

Tokom perioda kojim se bavi ovaj rad izdvojili su se učitelji i profesori koji su doprinijeli širenju biološke misli u obrazovnom sistemu Crne Gore putem uključivanja bioloških predmeta u nastavne planove, pisanjem udžbenika, izvođenjem nastave, izradom nastavnih sredstava i dr. Između ostalih značajni su:

Petranović Stevan (1835–1913) učitelj Cetinjske osnovne škole. Rođen je u Drnišu. Obrazovao se u Zadarskoj bogosloviji. Školovanje je nastavio u Padovi gdje je studirao tri godine. U Crnoj Gori je boravio dva puta. Prvi put od kraja oktobra 1856. do kraja februara 1860, a drugi put od 1861. do 1863. godine (Šuković et al., 1985). Kako Zeković navodi (2019) „Sa velikom ljubavlju pripremljao je učenike i omladinu uopšte intelektualno, moralno, pa čak, i fizički za narodni preporod, odnosno za oslobođenje od tuđinskih vlasti i uticaja. Bio je dobar pedagog. Sa ljubavlju je obavljao rad sa đacima i omladinom, svjestan uloge vaspitanja i prosvijećenosti za narodnu stvar.“ Stevan Petranović je prvi put u Crnoj Gori uključio u Nastavni plan i program predmet iz biološke grupe predmeta (Antropologija).

Čuturilo Stevo (Dabar, Lika, 1846 – Novi Sad 1939). Pedagoška znanja stiče u Otočcu, Petrinji, a u Vojnoj Granici je polagao ispite po programu austrijskih učiteljskih škola (Ivetić, 2015). Radio je kao učitelj u više mjesta u Lici. U Crnu Goru dolazi 1876. godine, 1878. godine postavljen je za Glavnog školskog nadzornika i sa te pozicije predano radi na obnavljanju urušenog crnogorskog obrazovnog sistema, počev od zakonskih propisa, materijalne osnove, stručne literature. Naručivao je knjige za školske biblioteke u koje su bile uključene knjige Botanika, Zoologija i drugi udžbenici za biološku grupu predmeta. Značajan je i kao autor više udžbenika, između ostalog i čitanki za osnovne škole u koje su bili uključeni biološki sadržaji. Takođe, zahvaljujući njemu primjerak Bremovog *Život životinja* stiže u Crnu Goru.

Popović Đuro (Donji Kraj, Cetinje 1845 – Cetinje, 1902) Osnovnu školu je završio na Cetinju. Poslije završetka osnovne škole odlazi u Petrograd, ali zbog surove klime nakon nekoliko godina prekida školovanje i vraća se na Cetinje gdje je postavljen 1866. godine za učitelja Cetinjske škole. Kao učitelj radio je na Grahovcu, u Nikšiću i Crmnici. Za upravnika cetinjske osnovne škole postavljen je 1879. godine. Bio je prvi Crnogorac na mjestu Glavnog školskog nadzornika (1884–1902) (Damjanović, 2018). Takođe, bio je predsjednik Školske komisije zadužene za pripremu i izdavanje školskih udžbenika. Kao autor 13 udžbenika, a koautor 25, predstavlja najplodnijeg pisca školskih udžbenika u Crnoj Gori tog vremena. Autor je čitanki za sva četiri razreda osnovne škole u kojima su zastupljene teme iz biologije, a zajedno s Andrijom Jovićevićem je autor prvog biološkog udžbenika u Crnoj Gori (*Poznavanje i njegovanje čovječjeg tijela*). Kako su za njegovo ime vezani nastavni planovi i programi za osnovne škole iz 1885, 1895 i 1901, direktno je uticao na zastupljenost i obim bioloških sadržaja u crnogorskom školstvu tog perioda.

Đakon Lučić Kosto (upravljajući učitelj nikšićke škole) odlikovan na Učiteljskoj skupštini u Nikšiću 30. VIII 1901. Krstom V stepena Danilovog reda od strane Njegovog kraljevskog Visočanstva Gospodara (DACG, GŠN, 1901: f.114: 1025).¹ U zapisnicima Školske komisije se vidi da je predavao rukopise udžbenika Botanike za osnovnu školu.

Jovićević Andrija (Riječki Grad – Obod 1870–1839) Osnovnu školu je završio na Rijeci Crnojevića, a nižu gimnaziju na Cetinju školske 1885/1886. godine. Radio je kao učitelj u više mjesta u Crnoj Gori, a uoči penzionisanja postavljen je za upravitelja škole na Rijeci Crnojevića. Bio je prvi predsjednik Crnogorskog učiteljskog udruženja (Nikšić, 1901). Pisao je više udžbenika, monografija, stručnih radova i drugo (Damjanović, 2018). Koautor je udžbenika *Poznavanje i njegovanje čovječjeg tijela* za sva četiri razreda osnovne škole koji su doživjeli više izdanja. Ovo je prvi udžbenik za biološku grupu predmeta nastao u Crnoj Gori.

Špadijer Đuro (Cetinje, 1871–1953) Osnovnu školu, gimnaziju i bogoslovsko-učiteljsku školu završio je na Cetinju. Nakon završenog školovanja radio je kao učitelj Cetinjske škole, a kasnije i kao njen „upravljajući učitelj“. Postavljen je za Glavnog školskog nadzornika, a krajem 1909. i za nadzornika Istočne

¹ Obraćanje glavnog školskog nadzornika Visokom Ministarstvu inostranih djela od 31. XII 1901. Glavni školski nadzornik se obraća Visokom Ministarstvu inostranih djela da spovedu nadzorništvo ordenje kojim je Njegovo Kraljevsko Visočanstvo Gospodar na učiteljskoj skupštini u Nikšiću 30. 8. 1901. godine odlikovao sljedeće učitelje: Krstom V stepena Danilovog reda: Risto Marović (upravljajući učitelj podgorički) i đakon Kosto Lučić (upravljajući učitelj nikšićki), Zlatnom medaljom za revnost Andrija Jovićević i Aleksa Čukić upravljajući učitelji riječki i kolašinski i Mihail Popović učitelj riječki; Sredbrnom medaljom za revnost: Vidak Pejović učitelj releški, pop Joko Gojnić upravljajući učitelj golubovački, jermonah Nikifor Simonović učitelj morački, Jovan Pešić upravljaju učitelj Orja Luka i pop Sekula Dobričanin učitelj prekobrdski.

školske oblasti sa sjedištem u Podgorici. Bio je član Prosvjetnog savjeta u tri saziva (1905, 1907, 1909). Pisao je pedagoške rasprave i udžbenike (Damjanović, 2018). Spada u red autora koji su pokušali da pišu prve udžbenike sa biološkim sadržajima u Crnoj Gori. Zajedno sa Mišom Đurišićem napisao je udžbenik Zoologije za IV razred osnovne škole. Udžbenik je dobio negativnu ocjenu recenzenta i nije objavljen.

Novaković Božo (Zadar, 1841 – Cetinje, 1908). Bio je prvi profesor prirodopisa u Cetinjskoj gimnaziji. Osim njega, predavao je i botaniku, srpski jezik i matematiku. Nakon završene Zadarske bogoslovije radio je kao učitelj u Skradinu. Međutim, napustio je službu i došao na Cetinje 1864. godine, gdje se bavio učiteljskim, a kasnije i profesorskim pozivom. Sa radom prestaje 1867. godine i odlazi u Beograd gdje je završio Pravni fakultet 1870. godine. Ponovo dolazi na Cetinje i radi kao profesor srednjih škola. Bio je i predsjednik opštine Cetinje. Za vrijeme njegovog upravljanja gradom (1890–1894) podignut je gradski park, uređen stari dvorski park i dr. U tom periodu zasađeno je preko 2.000 stabala, između ostalih i tzv. „Novakovićev brijest“ koji se nalazio ispred zgrade današnje pošte do 1939. godine. Bio je urednik listova *Glas Crnogorca*, *Ustavnost* i *Cetinjski vjesnik*. Dočekivao je strane botaničare koje je pratio na terenskim istraživanjima ili je za njih sakupljao biljke (Josip Pančić, Antonio Baldacci). U Novakovićevu čast Antonio Baldacci je imenovao jedan novi varijetet – *Dianthus petraeus* W. K. var. *novacovicii* Baldacci sa padine planine Vojnik, što je ujedno i jedini poznati lokalitet u Crnoj Gori. (Pejović, 2007; Laušević, 1972; Damjanović, 2018; Dragičević, 1963; Martinović, 1965).

Vučković Petar (Ljubotinj, 1873 – Cetinje, 1944) nižu gimnaziju i dva razreda bogoslovsko-učiteljske škole završio je na Cetinju. Dalje školovanje nastavlja u Kijevu na duhovnoj seminariji i duhovnoj akademiji. Nakon napuštanja Akademije, u Moskvi je upisao Fizičko-matematički fakultet, Odsjek

Prirodnih nauka (1901–1904). Tokom svog boravka u Moskvi napisao je kandidatsku disertaciju *Uticaj spoljnih uslova na razviće zaštitnog tkiva kod biljaka*. Nakon završenih studija radi kao profesor gimnazije u Libavi – Letonija. Na Cetinje je došao 1906. Predavao je prirodne nauke u cetinjskim srednjim školama. Obavljao je poslove upravitelja Cetinjske gimnazije, rektora Bogoslovsko-učiteljske škole. Bio je Ministar prosvjete i crkvenih poslova u dva navrata (1910–1911. i 1916–1917) (Lukić, 1973; Pejović, 2007; Vuksan, 1932; Damjanović, 2018).

Jergović Filip Frano (Vrbica kod Đakova, 1860 – Rijeka Crnojevića, 1922) višu gimnaziju je završio 1878. godine. Fakultetsko obrazovanje je nastavio na Sveučilištu u Zagrebu gdje je boravio dvije godine, a nakon toga je otišao u Beč i nastavio školovanje na C. K. Visokoj školi za poljoprivredu. Na mjesto profesora prirodnih nauka Cetinjske gimnazije postavljen je 1888, istovremeno je bio čuvar prirodopisnog kabineta i nadzornik botaničke bašte. Ujedno je radio i u drugim srednjim školama na Cetinju (1888–1892 i 1897–1904), a u međuvremenu bio je upravitelj Zemljodjelske škole u Podgorici (1893–1897). Zalagao se za formiranje školskih bašta o čemu je napisao publikaciju *Školska bašta: njeno osnivanje i uređenje*. Napisao je i kratak prikaz knjige *Plantae a Dre Ign. Szyszyłowicz in itinere per Cernagoram et in Albania adjacente anno 1886 lectae* u kome pominje i karanfil *Dianthus Nicolai*, imenovan u čast knjaza Nikole. (Pejović, 2007; Damjanović, 2018; Vukić, 1998; Prosvjeta, 1889; Jergović, 1898; Martinović, 1969)

Kovačević Milutin-Milo (Cetinje, 1871–1913) sin poznatog crnogorskog prosvjetnog radnika Špira Kovačevića. Osnovnu školu završio je u rodnom mjestu, gimnaziju u Kotoru, a nakon toga je upućen u Italiju da izučava vojne nauke. Radio je kao profesor u Cetinjskoj gimnaziji i u oficirskoj školi. Predavao je osim prirodopisa i matematiku, fiziku, crtanje, geografiju, istoriju, gimnastiku, vojno vježbanje (Pejović, 2007).

Travanj Gavro (Turiya, Ugarska, 1882 – ?) bio je profesor prirodnih nauka u Cetinjskoj gimnaziji u periodu 1908–1911 i 1912. godine i Podgoričke gimnazije 1912. godine. U sklopu Botanike izvodio je terensku nastavu gdje su učenici učili sistematiku, opisivali i grupisali biljne vrste iz okoline Cetinja. (DACG, MPiCP, 1912, f. 85, 2165). Za njega u svom izvještaju direktor Mijušković navodi da već dvije godine (1908–1910) predaje prirodne nauke u svim razredima, da je na poslu uredan, drži se školskih propisa u pogledu predavanja i propitivanja pređenog gradiva, „ali kod učenika ne izaziva osobito interesovanje za svoj predmet“. (Pejović, 2007; Dragičević, 1969).

Ranjvan Mihailo (Kotor, 1884 – ?) osnovno obrazovanje je stekao na Cetinju gdje je završio i četiri razreda gimnazije, a maturirao je u Kotoru. Školovanje je nastavio na Bečkom univerzitetu, Filozofski fakultet (matematika, fizika). Bio je profesor Cetinjske gimnazije u periodu 1907–1914 i 1919. godine. Predavao je prirodne nauke do dolaska Travnja, a zatim matematiku, fiziku i geografiju. Po riječima direktora Mijuškovića, Rajnvan se po otvaranju knjižare mnogo više zanimao njom nego školom, pa je to jedan od razloga da se nastavnici „privežu isključivo za školu“. Jedno vrijeme je predavao i u Podgoričkoj gimnaziji. (Pejović, 2007; Dragičević, 1969).

Ivanković Đ. Niko(la) bio je profesor vojničkog vježbanja u Cetinjskoj gimnaziji 1887–1888. školske godine. Radio je na uređenju botaničke bašte koja je kako Pejović Momčilo navodi bila u okviru Biljarde (Pejović, 2007).

Pejanović Đorđe (Mostar, 1878 – Sarajevo, 1960) osnovnu školu je završio u rodnom mjestu, gimnaziju u Sarajevu. Školovanje nastavlja na Bečkom univerzitetu gdje je studirao matematiku i fiziku. Ubrzo napušta studije u Beču i upisuje istoriju na Zagrebačkom univerzitetu. Nakon završenih studija bio je profesor i direktor Pljevaljske gimnazije, a potom je radio u Solunu i Skoplju. Bio je prvi profesor Jestastvenice u Pljevaljskoj gimnaziji, školske 1901/1902. godine (Petrović, 2001; Kalpačina et al., 2001).

Mitranović Danka (Eva.) (?1889 – Beograd, ?). Smatraju je prvom ženom pljevaljskog kraja sa fakultetskom diplomom. Osnovno obrazovanje je stekla u Skoplju. Školovanje je nastavila prvo u gimnaziji u Solunu, a zatim na Univerzitetu u Beogradu, gdje diplomira 1907. godine, na grupi Biologija. U Pljevljima radi od 1911. godine u Domaćičko-radeničkoj školi i Gimnaziji u Pljevljima gdje je kao profesorica predavala Jestastvenicu, Fiziku, Hemiju i dr. Nakon izbijanja balkanskih ratova, dobrovoljno se javila za bolničarku Crvenog krsta. Po povratku 1916. godine, radi u Bijelom Polju, u Pečuricama kod Ulcinja i u Beogradu. Proučavala je i sakupljala biljke Pljevaljskog kraja i o tome objavila 1913. godine prilog *Nekoliko podataka o flori okoline Pljevalja* (Pos. Izd. Muz. Srp. Zemlje 11:12–18, Beograd/ preštampano iz časopisa „Nastavnik“). Ukupno je zapisala 174 vrste. Danka Mitranović je 1964. godine (kao posebno izdanje SANU, Beograd) publikovala značajno djelo iz istorije botaničke nauke – *Pančičev život* (Petrović, 2001, Kalpačina et al., 2001).

Simon Anton-Antonije bio je profesor botanike i prirodopisa. Radio je u Cetinjskoj gimnaziji 1913. i 1915., a 1914. godine radio je kao kontraktualni profesor u gimnaziji u Pljevljima (Pejović, 2007).

Samardžić Stevan (Pljevlja, 1877 – Nova Varoš, 1910) završio je Nižu gimnaziju (Beograd) i Učiteljsku školu (Aleksinac). Prvo postavljenje mu je bilo na mjesto učitelja u Novoj Varoši. Jedan od osnivača Pljevaljske gimnazije gdje je predavao, između ostalog i Jestastvenicu. U Pljevaljskoj gimnaziji radio je tri godine, a nakon toga je bio upravitelj pljevaljskih osnovnih škola (Petrović, 2001; Kalpačina et al., 2001).

Vujaklija Đorđe je bio prvi profesor prirodopisa u Podgoričkoj gimnaziji. Iako dobar stručnjak koji je bio najviše plaćen u profesorskom zboru Gimnazije i autor udžbenika za prirodopis, zbog neadekvatnog odnosa prema radnim obavezama Ministarstvo prosvjete i Crkvenih poslova nije obnovilo ugovor sa njim za školsku 1908/1909. godinu (Đuranović, 2007).

Marić Kosto, Naslijedio je profesora Vujakliju na mjestu predavača prirodopisa u Podgoričkoj gimnaziji. Osnivač je botaničke bašte Gimnazije, kabineta prirodopisa i botaničke i zoološke zbirke (Đuranović, 2007).

Zaključak

„Nastavu Prirodopisa u osnovnim školama je izvodio nastavni kadar čije se obrazovanje i stručnost kretalo od elementarnog nivoa do izuzetno stručnih učitelja i profesora, mahom ‘izvanjaca’. Na osnovu sastava nastavnog kadra tog perioda može se zaključiti da kvalitet nastave Prirodopisa u osnovnim školama nije bio na odgovarajućem nivou jer određen broj učitelja nije imao dovoljno stručnih znanja. Posebno je značajna uloga profesora i učitelja, prvenstveno cetinjskih škola, ali i drugih koji su na svojim skupovima predložili uvođenje prirodnih nauka u osnovne škole. Nastavni kadar je dao značajan doprinos razvoju biološke misli uvođenjem biološke grupe predmeta u nastavne planove osnovnih i srednjih škola, izradom nastavnih sredstava, formiranjem školskih i botaničkih bašti, saradnjom sa stranim naučnicima, prevođenjem stručne literature, pisanjem metodičkih članaka i slično“ (Vušurović, 2020).

Literatura

- Andrijašević Ž. (2017), *Crnogorska ideologija 1860–1918*, Cetinje: Državni arhiv Crne Gore.
- Vukić, P. (1998), Filip (Frano) Jergović – Život i djelo, *Arhivski zapisi*, 5(1–2), str. 63–69.
- Vuksan, D. (1932), *Pedeset godina cetinjske gimnazije 1880/1–1930/1, Spomenica o pedesetogodišnjici i Izvještaj za školsku godinu 1931/32*, Cetinje: Štamparija „Napredak“ Marka Vujovića, str. 3–31.

- Vušurović, M. (2020), *Razvoj biološke misli u nastavi osnovnih i srednjih škola u crnoj gori u periodu 1834–1916*, Magistarski rad, Podgorica, Prirodno-matematički fakultet – Biološki fakultet.
- Damjanović, R. (2018), *Leksikon ličnosti crnogorske prosvjete*, Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- DACG, MPiCP (1912), *Izvjestaji o ponašanju učenika i didaktičkom uspjehu IIb za April, maj i jun Velike državne gimnazije na Cetinju*, F. 85., dok. 2165.
- DACG, GŠN (1901), *Obraćanje Glavnog školskog nadzornika Ministarstvu inostranih djela*, F. 114. dok. 1025.
- Delibašić R. (1980), *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*, Titograd: Republički zavod za unapređenje školstva.
- Dragičević J. R. (1969), Dva izvještaja direktora cetinjske gimnazije Mirka Mijuškovića: O školskoj zgradi i nastavnicima Gimnazije, *Godišnjak cetinjske gimnazije*, 1(1) str. 33–46.
- Đuranović, M. (2007), *Podgorička gimnazija, 1907–2007*, Podgorica: Gimnazija „Slobodan Škerović“.
- Zeković, S., (2018), Jeres Stevana Petranovića, *Matica*, 18 (74), 203–238, dostupno na: <http://www.maticacrnogorska.me/files/74/12%20sreten%20zekovic.pdf> (5. maja 2019.)
- Ivetić, J. N. (2015), *Ličnost i delo Steve Čuturila: kulturno-istorijski i bibliološki aspekti*, Doktorska disertacija, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet.
- Izdanje K.C. Glavnog Nadzorništva Osnovnijeh škola (1902), *Zakon, naredbe, upustva i dr sa nastavnijem planom za osnovne škole u knjaževini Crnoj Gori od 1884. do 1902*, *Prosvjeta*, 4 (9–10), str. 258–279.
- Jergović, F. (1889), *Prikaz knjige Plantae a Dre Ign. Szyzyłowicz in itinere per Cernagoram et in Albania adjacente anno 1886 lectae*, *Prosvjeta*, 1(12), str. 427.
- Jergović, F. (1898), *Školska bašta i njeno uređenje*, Cetinje: K. C. Državna štamparija.
- Kalpačina, I., Knežević, D., Tomić, N., Hamzić, E., Zečević, D. (2001), *Pljevaljska gimnazija 1901–2001 (spomenica)*, Pljevlja, Gimnazija „Tanasije Pejatović“.
- Kostić, M. (1876), *Škole u Crnoj Gori od najstarijeg vremena do današnjeg doba*, Pančevo: Knjižara braće Jovanović.

-
- Laušević, D. (1972), Jedan zaslužni građanin starog Cetinja, *Godišnjak cetinjske gimnazije*, 4(4), str. 33–49.
- Lukić, V. (1973), Mjesto profesora Pera Vučkovića u istoriji crnogorske prosvjete i kulture, *Godišnjak cetinjske gimnazije*, 5(5), str. 5–33.
- Martinović, S. N. (1965), *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493–1945*, Beograd: Jugoslovenski institut za novinarstvo.
- Martinović S. N. (1969), Nastavni plan i program Cetinjske gimnazije po ocjeni P. A. Rovinskog, *Godišnjak cetinjske gimnazije*, 1(1), str. 19–28.
- Martinović S. N. (1970), Jovan Pavlović kao zakonodavac. *Godišnjak cetinjske gimnazije*, 2 (2), str. 19–38.
- Minić N.R. (1910), *Kratak pregled rada na narodnom prosvjeđivanju u Crnoj Gori od godine 1860 do danas*, Cetinje: Štamparija Kraljevine Crne Gore.
- Pavičević, B., Raspopović R. (1998b), *Crnogorski zakonici 1796–1916*, knjiga II, Podgorica, Istorijski institute Republike Crne Gore.
- *Pedeset godina na prestolu Crne Gore (1860–1910)* (1910), Cetinje: K.C. Državna štamparija.
- Pejović, D. Đ. (1971), *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, Cetinje: Istorijski institut, Obod.
- Pejović, M. (2007), *Cetinjska gimnazija 1880–1920*, Monografija, Cetinje: Štamparija „Obod“ AD Cetinje.
- Petrović, F. M. (2001), *Pljevaljska gimnazija 1901–2001 (dokumenti 1901–1914)*, Pljevlja, Gimnazija „Tanasije Pejatović“.
- Cvijović, V., Kovačević, B. (1996), *Upravljanje prosvjetom u Crnoj Gori Ministarstva i ministri (1882–1996)*, Podgorica: Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorica.
- Špadijer, Đ. (1906), *Referat o školama u Crnoj Gori*, Cetinje: K. C. Državna štamparija.
- Šuković, R., Martinović, D., Jovanović, N., Marković, M. (1985), Prosvjetni radnici, *Cetinjska škola 1834–1984 (Spomenica o proslavi stopedesetogodišnjice prve državne škole u Crnoj Gori)*, Podgorica i Cetinje: Republički zavod za unapređivanje vaspitanja i obrazovanja-OUR izdavanje udžbenika i udžbeničke literature i Osnovna škola „Njegoš“, str. 82–127.

KAKO SAČUVATI KNJIGU POSTANJA (I)

Velizar Radonjić

Architectural heritage and culture are not only artefacts, archaeological excavations, old buildings or bridges. Architectural heritage is a chronicle of our creation and existence. Our historical reader and book of Genesis. The highest certificate of our identity. If we lose this certificate, we will also be left without an identity. This is a reminder of the architectural heritage that has been given to us for safekeeping, and at the same time an initiative to expand the list of protected buildings and raise the established protection system to a higher level.

Ljudski rod na prostoru današnje Crne Gore postoji još iz doba paleolita. U posljednjoj interglacijalnoj fazi pleistocena, živjeli su praljudi koji su pripadali široj rasi *homo primigeniusa*... O njihovom postojanju na ovim prostorima svjedoče arheološka nalazišta lokaliteta Crvena stijena u blizini sela Petrovići u jugozapadnom dijelu Crne Gore. Procjenjuje se da je era paleolita trajala od 60.000. do 35.000. godine prije nove ere. Istraživanja na lokalitetu Kremenštica u selu Petnjik kod Berana na prostoru od jednog hektara, koji leži uz obalu Lima, svjedoče o postojanju naselja koje datira iz doba neolita... Rano bronzano doba nam je ostavilo i prve fortifikacijske objekte – gradine.

Najpoznatije su Međeđa glava, sjeveroistočno od Duklje, zatim Trijebač, Kablja, na lijevoj obali Zete, Jažnjak, na Rogamskim stranama na izlasku rijeke Morače u Zlatičko polje¹...

Crna Gora je nastala na raskršćima gdje se ukrštaju putevi: migracioni i karavanski, trgovački i osvajački. Putevi su su donosili vojske i vojskovođe, carske galije i divlje horde, sa sve četiri strane svijeta. Stasavala na razmeđi civilizacija i kultura, vjera i religija, naslijedila je od osvajača i vjekova sve njihove različitosti i sve njihove krajnosti. Nastala na vododjelnici civilizacija i razmeđi svjetova, uvijek razapeta između Istoka i Zapada, naslijedila je graditeljsku baštinu različitih civilizacija i kulturno nasljeđe različitih svjetova – i sa istoka i sa zapad

Istorija Crne Gore traje čitav milenijum. Milenijum okupacija, ratova, paljenja, razaranja, pljački, silovanja, asimilacija... Milenijum tokom kojeg su dolazile vojske i vojskovođe sa sjevera i juga i sa istoka i sa zapada... od Kursilija sa vizantijskom vojskom na Tuđemilima, a vjekovima prije njega dolazili su stari Rimljani... i Goti ...i Vizi goti, pa onda vojska Kana Ogataja... Dolazili su Nemanjići, gusari Saraceni, Osmanlije, Mlečani, pohodio je Napoleonov Maršal Marmont, pa Habzburgovci i Franjo Josif. Gazile su je čizme Hitlerove soldateske i Pircija Birolija sa Musolinijevim crnokošuljašima...

U kratkim i rijetkim periodima mira ova zemlja je, poput Feniksa, ustajala iz pepela, lizala svoje rane i uspinjala se prema zvijezdama... Postajala je zemlja raskošne svjetlosti u kojoj su stvarani biseri graditeljskog nasljeđa i kulturne baštine. Nekad su ih stvarali njeni osvajači, a nekad oni što nadžive osvajače. Tako su nastali: Kula Balšića, Stari Bar i Kotor; Antička Budva, mozaici Boga Hipnosa u Teutinom gradu, pa Hercegovska Citadela, Cetinjski manastir, Gospa od Škrpjela i Husein-pašina džamija; Rimski most na Moštanici koji traje čitav milenijum...

¹ Živković Dragoje, *Istorija crnogorskog naroda (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka)* tom I, Cetinje, 1989.

U takvim trenucima su nastali Carev most, filigranski lukovi Mosta na Tari...i mostovi na Maloj Rijeci i Moračici;... Nastajali su biseri graditeljskog nasljeđa koji svjedoče o našem postanju i postojanju. Pričaju priču o našem identitetu.

Ovaj članak je još jedna inicijativa za zaštitu graditeljske baštine i graditeljskog nasljeđa u Crnoj Gori.

Institucionalni i pravni okvir

Kulturna baština je pod zaštitom države. Ova obaveza je utvrđena Ustavom Crne Gore.

U članu 77, stav drugi, Ustava piše: „Država štiti naučne, kulturne, umjetničke i istorijske vrijednosti.“

Jasan je i nedvosmislen i član 78 Ustava:

„Svako je dužan da čuva prirodnu i kulturnu baštinu od opšteg interesa.

Država štiti prirodnu i kulturnu baštinu.“

U skladu sa ovom ustavnom obavezom donesen je Zakon o zaštiti kulturnih dobara (Sl. list CG, br. 049/10, 040/11, 044/17 i 018/19), kojim se uređuju vrste i kategorije kulturnih dobara, načini uspostavljanja zaštite, režim i mjere zaštite, prava i obaveze vlasnika i držalaca kulturnih dobara i druga pitanja od značaja za zaštitu i očuvanje kulturnih dobara².

Kulturno dobro je svako nepokretno, pokretno i nematerijalno dobro za koje je, u skladu sa ovim zakonom, utvrđeno da je od trajnog istorijskog, umjetničkog, naučnog, arheološkog, arhitektonskog, antropološkog, tehničkog ili drugog društvenog značaja... Kulturno dobro može biti u državnoj ili privatnoj svojini.³

Zakon poznaje nepokretna, pokretna i nematerijalna kulturna dobra. Predmet ovog članka je stanje i zaštita nepokretnih kulturnih dobara.

² Član 1. Zakona o zaštiti kulturnih dobara.

³ Član 2. Zakona o zaštiti kulturnih dobara.

Pojam i vrste nepokretnih kulturnih dobara su definisani članom 12, 13, 14 i 15. pomenutog Zakona.

Nepokretna kulturna dobra⁴

Pojam i vrste

Član 12

(1) Nepokretno kulturno dobro je profani, sakralni, memorijalni, fortifikacioni ili infrastrukturni objekat, grupa građevina ili prostor sa karakterističnim interakcijama čovjeka i prirode.

(2) Nepokretno kulturno dobro može biti kulturno-istorijski objekat, kulturno-istorijska cjelina, lokalitet ili područje.

Kulturno - istorijski objekat

Član 13

(1) Kulturno-istorijski objekat je pojedinačni nepokretni objekat od arhitektonskog, arheološkog, umjetničkog, tehničkog, istorijskog, paleontološkog značaja ili drugog društvenog značaja.

(2) Kulturno-istorijski objekat može biti:

1) arhitektonsko djelo, njegovi ostaci ili prepoznatljivi djelovi;

2) arheološki elementi ili strukture arheološkog karaktera;

3) djelo primijenjene umjetnosti, slikarstva ili vajarstva, natpis, pećinsko stanište, djelo ili ostatak tehničke kulture, stare industrije ili infrastrukture i drugo dobro koje je trajno vezano za određeni arhitektonski objekat ili mjesto;

4) memorijalni ili drugi spomen objekat.

⁴ Zakon o zaštiti kulturnih dobara.

Kulturno - istorijska cjelina

Član 14

(1) Kulturno-istorijska cjelina je urbano ili ruralno naselje ili njegov dio, uključujući pripadajuću infras-
tukturu i izolovane ili povezane grupe građevina koje
su svojim karakterističnim osobenostima dovoljno
jedinstvene da predstavljaju topografsku cjelinu.

(2) Kulturno-istorijska cjelina može biti:

- 1) stari grad;
- 2) urbano ili ruralno naselje;
- 3) homogena grupa građevina.

Lokalitet ili područje

Član 15

(1) Lokalitet ili područje je zajedničko djelo čovjeka i
prirode, koje je djelimično izgrađeno, dovoljno osobeno
i homogeno da se može topografski definisati.

(2) Lokalitet i područje može biti:

- 1) arheološko nalazište;
- 2) kulturno-istorijsko područje;
- 3) kulturni pejzaž.

Osnovni kriterijumi za utvrđivanje kulturne vrijednosti
kulturnog dobra su utvrđeni članom 24. Zakona, i to: autenti-
čnost i integritet; stepen očuvanosti; jedinstvenost i rijetkost u
okviru svoje vrste i istorijski, umjetnički, naučni, arheološki,
antropološki, tehnički ili drugi društveni značaj dobra.

Kulturna dobra se upisuju u poseban Registar kulturnih dobara
koji vodi nadležna Uprava. Registar je javna evidencija, vodi se
u analognoj i elektronskoj formi u koji svako ima pravo uvida⁵.

⁵ Član 36. Zakona o zaštiti kulturnih dobara

Imajući u vidu karakter ovog teksta nema potrebe nabrajati šta je sve i na koji način uređeno pomenutim Zakonom i podzakonskim aktima donesenim u skladu sa njim. Jedino treba podsjetiti da se zaštita i očuvanje kulturnih dobara ostvaruje obavljanjem konzervatorske, muzejske, arhivske, bibliotečke i kinotečke djelatnosti u skladu sa zakonom i pravilima struke⁶. Za obavljanje ove djelatnosti osnovane su posebne institucije nad čijim radom nadzor vrši ministarstvo nadležno za oblast kulture i nadležni inspekcijiski organi.

Stanje nepokretnih kulturnih dobara

Zahvaljujući geografskom položaju i istorijskim procesima koji su se odvijali na prostoru sadašnje Crne Gore, naslijedili smo nepokretno kulturno blago neprocjenjive vrijednosti. Na žalost, graditeljska baština ne uživa odgovarajuću brigu i zaštitu. Neću pogriješiti ako kažem da ne postoji ni pouzdana evidencija nepokretnih kulturnih dobara. Bolje reći postojeća evidencija je nekompletna jer brojni objekti još uvijek nijesu dobili status nepokretnog kulturnog dobra, samim tim ni odgovarajuću zaštitu.

Prema Spisku nepokretnih kulturnih dobara koji vodi Uprava za zaštitu kulturnih dobara, u Crnoj Gori su registrovana 2.053 objekta, lokaliteta, kulturno istorijske cjeline, spomen obilježja i sl... koji imaju status nepokretnog kulturnog dobra. Od toga su 582 spomen obilježja sa statusom nepokretnog kulturnog dobra. Ako se uporede ovi sa podacima od prije dvadesetak godina može se konstatovati značajan napredak. Prema dostupnim podacima iz 2006. godine⁷, u tadašnjem registru zaštićenih spomenika kulture (nepokretna kulturna dobra po sadašnjim

⁶ Član 120. Zakona o zaštiti kulturnih dobara

⁷ Malbaša, Predrag, *Stanje kulturne baštine Crne Gore*, Ministarstvo kulture CG, 2006.

Cetinjski manastir
(snimio V. Radonjić)

propisima) bilo je upisano svega 357 (ne računajući spomen obilježja). Sada ih ima više od 1.470, odnosno 4,12 puta više nego prije dvadeset godina. Prvi na Spisku je Cetinjski manastir (dosije broj 0001), zatim Njegošev mauzolej na Lovćenu, Reljef Crne Gore na Cetinju, Kula Lekovića u Kočanima kod Nikšića, Crkva Sv. Đorđa u Podgorici, Crkva Sv. Petra u Bijelom Polju, Pomorska škola Martinovića u opštini Kotor, Žabljak Crnojevića na Skadarskom jezeru, Crkva Sv. Ivana Krstitelja u Starom gradu u Budvi.

S obzirom na to da nema ažurnih podataka o stanju kulturnih dobara, izuzimajući već pomenuti registar, za ovaj članak sam koristio publikaciju Ministarstva kulture *Stanje kulturne baštine Crne Gore* iz 2006, godine koju je radila grupa stručnjaka iz ove oblasti, a uredio Predrag Malbaša. U tadašnjem registru zaštićenih spomenika kulture (nepokretna kulturna dobra) bilo ih je upisano 357. Najviše je sakralnih – 207, zatim 58 profanih, 27 arheoloških, 25 fortifikacionih, 15 tehničkih i 7 memorijalnih objekata. Zatim, 5 starih gradova i 8 urbanih cjelina. U Kotoru

su registrovana 63 spomenika kulture, na Cetinju 55, u Herceg Novom 47, Podgorici 40, Baru 33, Budvi 26, Nikšiću 25... U tadašnjem registru nije bilo upisanih spomenika kulture u Andrijevici i Rožajama.

U pomenutoj publikaciji, stanje nepokretnih kulturnih dobara je ocijenjeno kao krajnje zabrinjavajuće. Od ukupno 357 spomenika kulture, 246 je devastirano. Izraženo u procentima to iznosi 68,90%, odnosno za jedan procenat manje od dvije trećine ukupnog broja spomenika. Najviše devastiranih spomenika kulture evidentirano je u Kotoru – 43, zatim na Cetinju 42, Podgorici 29, Baru 25, Nikšiću 23, Herceg Novom i Budvi po 19...

Kao ključni faktori devastacije prepoznati su prirodni uticaji (zub vremena, zemljotresi i druge elementarne nepogode), zatim nebriga i neodržavanje i nelegalni i nestručni radovi na objektima koji su konstatovani na više od polovine devastiranih spomenika. Od 138 spomenika kulture koji su devastirani nelegalnim ili nestručnim radovima u 99 slučajeva je riječ o sakralnim objektima svih vjerskih zajednica, od čega 79 čine pravoslavni, 15 katolički i 5 islamski sakralni objekti.

Izuzimajući višestruko povećanje broja kulturnih dobara upisanih u registar, bojim se da stanje kulturne baštine nije bitno bolje u odnosu na 2006. godinu.

Vjerovanje je staro koliko i čovjek

*24. Oltar od zemlje načini mi, na kojem ćeš mi
prinostiti žrtve svoje paljenice... i žrtve svoje zahvalne..*

*25. Ako li mi načiniš oltar od kamena nemoj načiniti
od tesanog kamena; jer ako povučesh po njemu
gvoždem, oskvrnićeš ga...⁸*

(Druga Knjiga Mojsijeva, Glava 20. T.)

Prema strukturi kulturnih dobara, najviše ima sakralnih objekata svih vjerskih zajednica. Zato nije slučajno da i Popis nepokretnih kulturnih dobara počinje sa vjerskim objektom. Pod brojem 0001 upisan je Cetinjski manastir, jedan od najznačajnijih vjerskih objekata u Crnoj Gori. Na listi kulturnih dobara su i Vlaška crkva, Crkva Sv. Antuna Padovanskog, Crkva na Ćipuru, Ostaci Manastira Crnojevica na Ćipuru, Crkva Uspenja Bogorodice u selu Raičevići na Njegušima...

Na području Podgorice je Crkva Sv. Đorđa, Manastir Dajbabe, Osmanagića džamija, Glavatovića džamija, Manastir Ćelija Piperska u selu Crnci, Manastir Duga na Bioču, Manastir Vranjina sa crkvom Sv. Nikole na Vranjini ... U Bijelom Polju je Crkva Sv. Petra, Crkva Sv. Nikole u naselju Nikoljac, Džamija Gornja Mahala...

Na listi kulturnih dobara su i Crkva Sv. Ivana Krstitelja i Crkva Sv. Trojice u Starom gradu Budva, Manastir Stanjevići sa crkvom Sv. Trojice u Stanjevićima, Manastir Podostrog u Mainama, Manastir Gradište u Buljarici, Crkva Santa Marija in Punta u Starom gradu (jugozapadni dio grada na rtu), Manastir Podlastva u Lastvi Grbaljskoj, Manastir Reževići u Reževićima i niz drugih sakralnih objekata na području opštine Budva.

⁸ Druga knjiga Mojsijeva, Glava 20. T, str. 71.

U vrhu najznačajnijih vjerskih objekata sa statusom kulturnih dobara u Crnoj Gori nalaze se Manastir Sveta Trojica i Husein-pašina džamija u Pljevljima. Nije suvišno pomenuti da status kulturnog dobra, odnedavno, uživa i tepih u Husein-pašinoj džamiji iz 16. vijeka, površine oko 100m².

Status kulturnih dobara uživaju i Manastir Dobrilovina u Dobrilovini kod Mojkovca, Pašina džamija sa hamamom na Pristanu u Ulcinju, Manastir Đurđevi Stupovi u Beranselu kod Berana, Pivski Manastir, Manastir Morača u opštini Kolašin, Manastir Ždrebaonik kod Danilovgrada, Manastir Podmalinsko u opštini Šavnik, Careva Džamija u Plavu, Manastir Ostrog u opštini Danilovgrad, Katedrala Sv. Tripuna u Starom gradu u Kotoru.

Na području opštine Nikšić nalaze se Manastir Kosijerevo u Petrovićima, Crkva Sv. Spasa u Dragovoljčićima, Saborna crkva Sv. Vasilija Ostroškog u Nikšiću, Crkva Sv. Spasa na Grahovcu, Crkva Sv. Apostola Petra u Pavla u Nikšiću.

Kulturno dobro su i manastiri na Skadarskom jezeru: na ostrvu Beška, Starčevo, Moračnik. Na području barske opštine su i Manastir Prečista Krajinska u Ostrosu, Manastir Ratac u Sutormu, Omerbašića džamija Brbot, u Starom Baru.

Na području Boke se nalazi veliki broj vjerskih objekata i svi imaju status kulturnog dobra: Crkva Sv. Bazilija Donji Stoliv, Franjevački samostan sa crkvom Sv. Nikole Prčanj, Parohijska crkva posvećena Rođenju Bogorodice Prčanj, Crkva Sv. Kuzme i Damjana Muo, Manastir Savina, Savina Herceg Novi, Crkva Gospe od Milosrđa, lokalitet Tabačina, naselje Dobrota Kompleks crkve Sv. Mateja Dobrota Kotor Crkva i ostrvo Gospa od Škrpjela, Perast Kotor, Crkva i ostrvo svetog Đorđa Perast, Crkva Rize Bogorodice Bijela, Herceg Novi, Kompleks crkve Sv. Eustahija, Lokalitet Sv. Stasije, naselje Dobrota, Crkva Sv. Srđa, Višnjeva, Donji Grbalj...

Vjerski objekti su najbrojniji i na listama devastiranih nelegalnim i nestručnim radovima... Struktura kulturnih dobara u

kojoj dominiraju sakralni objekti je samo posljedica istorijskih procesa koji su se odvijali na prostoru današnje Crne Gore, pomenutih u uvodnom dijelu ovog članka. No, da se vratim na početak priče o nastanku svetišta.

Kapela Sv. Trojstva , Stoliv

Kapela se nalazi na samoj obali mora na lokalitetu koji je od davnina poznat pod nazivom Trojstvo. Ovo je mala jednobrodna građevina zasvedena kamenim svodom i pokrivena dvovodnim krovom od kamenih ploča. Pretpostavlja se da je izgrađena tokom XV vijeka. Na unutrašnjim zidovima kapele sačuvani su ostaci izuzetno vrijedne fresko dekoracije.

Kapela je obnovljena uz minimalne intervencije, a njena autentičnost je očuvana u najvećoj mogućoj mjeri.⁹

Napomena: Danas se nalazi u okviru privatnog posjeda koje čine kuće za odmor sa vrtovima. Prema listu nepokretnosti ima površinu 14m² (KP 512, KO Stoliv I, vlasnik posjeda je Zolotilin Sergey Aleksandrovič)¹⁰. Prema priloženoj fotografiji

⁹ <https://www.projektor-cac.com/cg/node/41>

¹⁰ List nepokretnosti 216 – prepis <https://ekatastar.me/ekatastar-web/action/search/knreportPrepis#>

iz 2012. godine objavljenoj na internet adresi: <https://www.projektor-cac.com/cg/node/41>, može se konstatovati da se investitor nije potrudio da, prilikom rekonstrukcije, odnosno izgradnje objekata za odmor, na propisan način zaštiti Kapelicu Sv. Trojstva, kako je to predviđeno tehničkom dokumentacijom u čiji sadržaj sam imao uvid.

Vjeronanje je staro koliko i čovjek. Mijenjali su se samo idoli i kultovi u koje se vjerovalo. Vjeronanje je nastalo iz straha od nepoznatog, iz potrebe za zaštitnikom... iz nade... Što je bilo više nepoznatog i više strahova utoliko je bilo više bogova: Bog vatre, Bog sunca, Bog mora, Bog rata... za svaki od strahova postojao je po jedan moćan bog zaštitnik... kome su se molili, prinosili mu žrtve i u njegovu slavu gradili hramove.

Hramovi i svetišta pripadaju najzačajnijim i najvrednijim djelima kulturne baštine i graditeljskog nasljeđa sveukupnog čovječanstva.

Najstarija svetišta izgrađena su par hiljada godina prije nove ere: Stounhendž, Palata Knosos, Hram Amade, Hagar Qim i Hramovi Džganitija na Malti, Gobekli Tepe u Anadoliji...

Na području sadašnje Crne Gore, u antičko doba, egzistirale su tri grupe kultova: domaćih-ilirskih, rimskih i orijentalnih kultova. O svetištima iz tog perioda se malo zna jer su se po pravilu nalazila pod vedrim nebom. Neki kultovi i vjeronanja antičkog doba i danas traju. Jedno od glavnih božanstava i zaštitnika Ilira bila je zmija. I danas, u nekim djelovima Crne Gore, zmija se smatra zaštitnikom i čuvarem kuće. Bog vegetacije i bog pastira bio je Silvan, o čijem poštovanju i danas ima tragova na više lokacija u Crnoj Gori.

Razvoj prvih gradova gradi i prve hramove. U antičkoj Duklji postojao je hram boginje Dijane, u Risnu su pronađeni tragovi poštovanja boga konjanika Medaura, a na lokaciji na Carinama ostaci nekadašnje bazilike. U Risnu su i mozaici boga sna Hipnosa....

Najstarije crkve u Crnoj Gori

Sa pojavom hrišćanstva počinje i izgradnja crkvenih objekata na prostoru današnje Crne Gore. Tako je period V i VI vijeka obilježila izgradnja nekoliko crkvenih građevina. Najpoznatije su bazilike A i B u samoj Duklji, bazilike u Doljanima, Martinićima, Budimlji i Kolovratu kod Berana, u Boki (ispod crkve Sv. Petra u Bijeloj)¹¹.

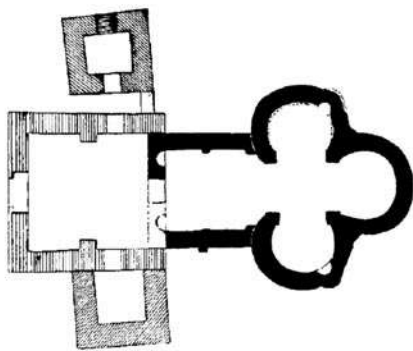
Istorija je neprekidni proces promjena i preokreta. Smjenjivali su se vjekovi u kojima su nastajale i nestajale države i narodi, smjenjivali vladari i osvajači. Svaki novi vijek je, neki manje a neki više, donosio nešto novo i predstavljao svojevrsnu prekretnicu u istoriji ljudskog roda. Istorija crnogorskog naroda obiluje ovim prekretnicima. Istorija nam priča da je IX vijek predstavljao jedan od najznačajnijih perioda u stvaranju crnogorske države.

Novoj ekonomskoj – feudalnoj klasi treba i nova ideologija koja bi je podržala. To je bila hrišćanska crkva koja je i sama, sa svojim posjedima, bila dio te nove ekonomske klase, pa u IX vijeku paganska religija konačno ustupa mjesto hrišćanstvu. Proces hrišćanizacije uslovljen je izgradnjom crkvenih objekata. Podizali su ih vladari i vlastela kako bi kupili podršku crkve i oprost od grijeha. U njima su krštavani, krunisani i sahranjivanju vladari.

Prema istorijskim izvorima i arheološkim istraživanjima i u Dukljanskoj državi su građene mnoge crkve. Crkva svete Marije izgrađena je, najvjerovatnije početkom IX vijeka, u samom gradu Duklji. U njoj je sahranjen dukljanski kralj Svetopelek i krunisan njegov sin Svetolik. Katedrala svetog Tripuna u Kotoru podignuta je 809. godine. U isto vrijeme, između 797. i 809. godine,

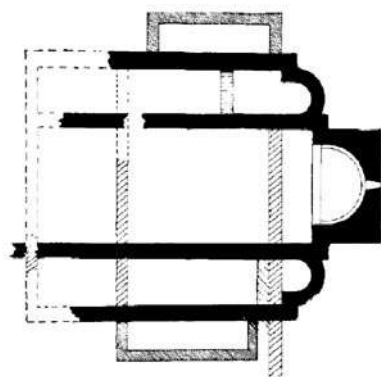
¹¹ Grupa autora *Istorija Crne Gore, knjiga prva, od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*, Titograd, Redakcija za istoriju Crne Gore 1967, str. 271.

podignuta je Crkva Sv. Petra u Bijeloj. U periodu od 813. do 820. godine podignuta je crkva ispod velike katedrale iz doba Balšića kod ulcinjske kapije. Početkom IX vijeka podignute su i crkve: Sv. Tome u Prčanju, Sv. Stevana u Vranovićima u Grblju, Sv. Jovana u Zatonu na Limu... Najmlađa crkva iz IX vijeka je crkva Sv. Marije u Budvi sagrađena 840. godine.¹²

Ск. 63 — Основа цркве св. Јована у селу Затону на Лиму

Osnova Crkve sv. Jovana
u selu Zatonu na Limu

Ск. 64 — Основа цркве св. Петра на Шурању у Котору

Osnova Crkve sv. Petra
na Šuranju u Kotoru

¹² Grupa autora *Istorija Crne Gore, knjiga prva, od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*, Titograd, Redakcija za istoriju Crne Gore 1967, str. 355.

Značajnu ulogu u procesu hrišćanizacije imala je izgradnja prethodno pobrojanih crkava u Boki. Njihovu izgradnju predvodio je kotorski episkop Jovan. Oslanjajući se na kotorske plemiće obezbjeđivao je neophodna sredstva za izgradnju crkvenih objekata. U svrhu hrišćanizacije poslužio je i kult Svetog Tripuna.¹³

Donatorski natpis o osnivanju crkve sv. Tripuna u Kotoru¹⁴

Ugledni kotorski građanin Andreaci (Andrea Saracenis) otkupio je od mletačkog trgovca relikvijama mošti Svetog Tripuna i 908. godine podigao crkvu u samom gradu Kotoru, posvećenu ovom svecu.

Par vjekova kasnije, od 1124. do 1166. godine u Kotoru se gradi nova katedrala posvećena Sv. Tripunu. Jedna je od najvećih i najraskošnijih građevina u Starom gradu. Preživjela je nekoliko razornih zemljotresa 1667. i 1979. godine i nakon njih je obnavljana. Katedrala Sv. Tripuna je stolna crkva Kotorske biskupije.

Andreaci je sahranjen u crkvi Sv. Tripuna koju je sagradio, o čemu svjedoči natpis na sarkofagu.

¹³ Konstantin Porfirogenit navodi da mošti sv. Tripuna mogu da izliječe svaku bolest, a naročito plućne bolesti.

¹⁴ Grupa autora *Istorija Crne Gore, knjiga prva, od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*, Titograd, Redakcija za istoriju Crne Gore 1967, str. 371.

Natpis na sarkofagu u crkvi Sv. Tripuna:

„U ime gospoda, ja Andreaci zajedno sa ženom svojom Marijom, podigosmo ovu grobnicu i ležimo u njoj. Svi vi koji čitate (ovaj natpis) molite Boga za nas grešnike“¹⁵

Katedrala sv. Tripuna u Kotoru

¹⁵ Isto, str. 368.

Crkveni objekti X–XII vijek

U periodu od IX do XII vijeka, sa učvršćivanjem hrišćanstva, jačao je i kult svetaca. Slavili su se sveti: Andrija, Vikentije, Gavriilo, Dimitrije, Đorđe, Marija, Martin, Mihajlo, Nikola, Pavle, Petar, Stevan, Srđ, Teodor, Toma i Trifun¹⁶. U njihovu slavu podignuti su brojni crkveni objekti na prostoru sadašnje Crne Gore.

Svetom apostolu Andriji posvećena je jedna kapela koja se, po *Barskom ljetopisu*, nalazila uz dvor kneza Vojislava. Oltar u crkvi Sv. Tripuna u Kotoru, bio je posvećen Sv. Andriji. Posvećena mu je i crkva kod Zelenike u Boki Kotorskoj. Crkva posvećena Sv. Vikentiju pominje se, negdje u Boki Kotorskoj, prvi put 112. godine, od kada joj se gubi trag. Na ostvu Gabrio (Stradiot, Sv. Marko) podignuta je crkva posvećena Sv. Gavrilu arhanđelu. U njoj je 1018. godine ubijen kralj Dragimir.

U Kotoru je postojala crkva Sv. Martina (kasnije crkva Sv. Ane, pa sv. Vemerande). Crkva sv. Mihajla pominje se na Prevlaci 1124. godine. Služila je kao benediktinska opatija. U Kotoru se 1166. godine prvi put pominje i benediktinska opatija sv. Mihajla. Svetom Luki posvećena je crkva u Kotoru podignuta 1195. godine.

Crkva posvećena sv. Đorđu pominje se 1125. godine u Baru, zatim 1166. godine benediktinska opatija na ostrvcetu ispred Perasta.¹⁷

Svetom Đorđu posvećena je i crkva u Podgorici, podignuta u XI vijeku. Spada u red najstarijih aktivnih crkvenih objekata u Crnoj Gori.

¹⁶ Isto, 440.

¹⁷ Isto.

Crkva sv. Đorđa
u Podgorici¹⁸

Svetoj Mariji posvećeno je više crkava. Ranije sam pomenuo crkve u Duklji i Budvi. U X vijeku se pominje i crkva Sv. Marije (Bogorodica Krajinska) podignuta u Krajini. Svetom Pavlu posvećena je preromanska crkva (XI–XII vijek) u selu Muo kod Prčanja u Boki, Sv. Petru crkva u Bijeloj, a 1166. godine se pominje i opatija Sv. Spasa u Baru. Na brdu iznad Tivta, arhiđakon Albelin, sin Bergolina, podigao je crkvu posvećenu Sv. Dimitriju, Sv. Nikoli i Sv. Srđu. Svetom Srđu (Sveti Sergije i Vakho) posvećena je i opatija na Bojani kod Skadra, koja se prvi put pominje 1081. godine.

Od crkve sv. Sergija i Vakha na Bojani nije ostalo ništa. Ona se, na osnovu isprava iz XII vijeka, identifikuje sa benediktinskom opatijom na Bojani. „... Prvi tekst koji pouzdano govori o Sv. Sergiju i Vakhu na Bojani jeste *Ljetopis Popa Dukljanina*. Po Dukljaninu, u ovome manstiru na Bojani sahranjeno je nekolioko zetskih vladara.“¹⁹

¹⁸ <https://www.podgorica.travel/kategorija.php?id=1>

¹⁹ Grupa autora *Istorija Crne Gore, knjiga druga, tom prvi, od kraja XII do kraja XV vijeka*, Titograd, Redakcija za istoriju Crne Gore 1967, str. 167.

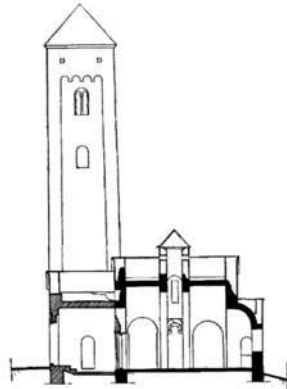
Crkveni objekti iz perioda vladavine Nemanjića

Kraj XII vijeka označio je i kraj zetske države. Nemanja je iskoristio rasulo u zetskoj državi, okupirao je i razorio sve njene gradove. Zeta je pokorena i potčinjena raškoj vrhovnoj vlasti 1186. godine. Sa time je nestala i dinastija Vojislavljevića.

Period vladavine Nemanjića će, kad je o graditeljstvu riječ, ostati upamćen po razaranju gradova Danj, Sard, Drivast, Svač, Skadar, Ulcinj i Bar. Istovremeno i po izgradnji brojnih crkvenih objekata koji pripadaju vrijednom graditeljskom nasljeđu.

Najstarija iz tog perioda je Crkva Svetog apostola Petra u Bijelom Polju podignuta 1190. godine.

Crkva sv. Apostola Petra
u Bijelom Polju,
uzdužni presjek²⁰

Crkvu Svetog apostola Petra, prema sačuvanom natpisu u luneti portala, podigao je humski knez Miroslav, brat Stefana Nemanje. Krajem XVII vijeka Turci su je pretvorili u džamiju. Kao Džamija Fetahija služila je sve do 1912. godine. Više puta je prepravljena i dograđivana, a drugoj deceniji dvadeset prvog vijeka počela je njena kompletna rekonstrukcija i restauracija kroz koju će joj biti vraćen prvobitni izgled.

²⁰ Isto, str. 145.

Manastir Đurđevi stupovi

Đurđevi stupovi u Budimlji kod Berana, podignuti su kao crkva posvećena Sv. Đorđu. Prema natpisu na zidu iznad grobnice podigao ju je župan Prvoslav, sin velikog župana Tihomira, Nemanjinog brata. Njena izgradnja završena je 1213. godine. Bila je sjedište Budimljanske episkopije osnovane 1219. godine.²¹

Manastir Morača

U Morači je 1252. godine podignuta Crkva Uspenja Presvete Bogorodice, poznatija kao Manastir Morača. Podigao je knez Stefan, sin Vukanov, unuk Nemanjin. Podignuta je na platou sa desne obale rijeke Morače, iznad vodopada Svetigora. Crkva je sazidana od sige. Siga je, prema predanju, prenošena „ruka ruci“ sa ležišta u okolini Boana.

U jednom od turskih pohoda, početkom šesnaestog vijeka, Morača je opljačkana i popaljena. Crkva je bez krova bila nekih 60–70 godina. Obnovljena je krajem šesnaestog i početkom sedamnaestog vijeka, zahvaljući prije svega zalaganju Igumana Tome i rovačkog kneza Vučića Vučetića..

²¹ Isto, str. 148.

Manastir Morača²²

Morača je, uglavnom, tokom čitave turske vladavine bila slobodna župa pa je i Manastir Morača vjekovima bio duhovni, kulturni i svjetovni centar središnjeg dijela Crne Gore. U ovom manastiru je napisana *Moračka krmčija*²³

Druga najljepša freska na svijetu
„Gavran hrani Proroka Iliju“

²² <https://www.culture.co.me/me/kulturna-bastina/manastir-moraca>

²³ *Krmčija* – *Nomokanon*, odnosno „Božestveni Zakonik“, rukopisna 1615. godine prema prijepisu iz 1252. godine. *Krmčija* je u drugoj polovini devetnaestog vijeka ukradena iz Manastira Morača. Trenutno se nalazi u Riznici Beogradske patrijaršije SPC, a Manastiru Morača je, povodom obilježavanja 750. godišnjice, umjesto originala „poklonjena“ fotokopija *Krmčije*.

U Đakoniku je sačuvana druga najljepša freska na svijetu na kojoj „Gavran hrani Proroka Iliju“²⁴ oslikana u XIII vijeku.

Arhimandrit Dimitrije Radojević, koji je polovinom devetnaestog vijeka, bio starješina Manstira, jedan je od junaka Mažuranićevog epa *Smrt Smail-age Čengića*. Iguman Radojević je 1854. godine podigao Kaluđerski most preko rijeke Morače, neposredno ispod vodopada Svetigora, koji je i danas u funkciji. Iste godine osnovao je svjetovnu školu, koja je bila prva „brdska“ škola u Crnoj Gori. Nešto kasnije pomogao je knjazu Danilu da sagradi Danilov most na Mrtvici.

„...Kad al eto inoga pastijera
Gdjeno krotak k svome stadu grede.
Ne resi ga ni srebro ni zlato,
Nego krepost i mantija crna.
.....
Crkva mu je divno podnebesje,
Oltar časni brdo i dolina,
Tamjan miris što se k nebu diže...“

(Ivan Mažuranić, SMRT SMAIL-AGE ČENGIĆA,
III Četa, str. 8)

Popravka krova na Morači

U Manastiru Morača, na ulazu u manastirsku riznicu, sa istom pažnjom kao i sve druge relikvije, čuva se tabla bakarnog lima, skinuta prilikom popravke krova polovinom osamdesetih godina prošlog vijeka. Tabla svjedoči o popravci krova izvršenoj

²⁴ Na svjetskoj izložbi u Parizu, 1952. godine, ova freska je proglašena za drugu najljepšu na cijeloj planeti, a Pablo Pikaso je uvrstio u remek djela svjetske umjetnosti.

polovinom 1944. godine prilikom nailaska partizanskih jedinica: *Popravi krov Mikajlo Lojpur 12/VI. 1944. god. pod kom. Peka Dapčevića.*

Bar, Ratac, Svač...

Katedrala Svetog Đorđa u Baru se prvi put pouzdano pominje kao crkva Sv. Đorđa 1247. godine. Dugo je bila sjedište episkopije, a zatim arhiepiskopije Bar. Prema nekim izvorima prvobitna katedrala Sv. Teodora je stradala u požaru pa su Barani podgili novu i posvetili je zaštitniku grada Svetom Đorđu. Turci su je pretvorili u džamiju. Stradala je u eksploziji eksploziva i municije koja je u nju bila smještena nakon oslobođenja Bara od Turaka.²⁵

Prema nekim izvorima u Baru su postojala dva franjevačka manastira. Pored pomenute ktedrale Sv. Đorđa, drugi manastir je bio zadužbina kraljice Jelene. Pretpostavlja se da je riječ o crkvi Sv. Marka, čiji se ostaci nalaze u sjevernom dijelu grada (Stari Bar) u blizini stare gradske kapije, da je podigla kraljica Jelena 1288. godine. Stradala je u eksploziji municije 1912. godine.²⁶

U južnom dijelu Starog Bara postoje ostaci crkve Sv. Katarine sa kraja XIII vijeka.

²⁵ Grupa autora *Istorija Crne Gore, knjiga druga, tom prvi, od kraja XII do kraja XV vijeka*, Titograd, Redakcija za istoriju Crne Gore 1967, str. 169.

²⁶ Isto, 183.

Na poluostrvu Ratac, između Bara i Sutomora, postoje ostaci nekadašnje benediktinske opatije, prvobitno posvećene Sv. Mihailu, a zatim Sv. Mariji (Bogorodici).

Grad Svač, podignut iznad Šaskog jezera kod Ulcinja, po nekim izvorima nastao je početkom VI vijeka. Dva puta je razaran: prvi put od strane Nemanje, a drugi, prilikom najezde Mongola. Neki historičari imaju tezu da je u ovom gradu postojalo 365 crkava, po jedna za svaki dan u godini. Postojala je katedrala Sv. Jovana, Sv Marije... Koliko je crkava zaista postojalo ne može se pouzdano reći na osnovu postojećih ostataka njihovih temelja i zidova. Za to će biti potrebne decenija arheoloških i drugih istraživanja.

Franjevački manastir u Kotoru podignut je 1288. godine. Tri vijeka kasnije, 1538. godine oštećen je u ratu protiv Hajredina Barbarose. Manastir je obnovljen, a 1657. godine porušen po nalogu Venecije da ga Turci ne bi koristili kao utvrđenje.²⁷

Svač,

Ostaci katedrale Sv Jovana²⁸

²⁷ Grupa autora *Istorija Crne Gore, knjiga druga, tom prvi, od kraja XII do kraja XV vijeka*, Titograd, Redakcija za istoriju Crne Gore 1967, str. 181.

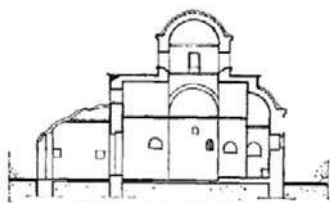
²⁸ https://hr.wikipedia.org/wiki/Sva%C4%8Dka_biskupija

Crkve iz doba Balšića, Kosača, Crnojevića

Crkveni objekti su građeni i u doba Balšića. Zeta je bila „od svud stiješnjena“ pa je i prostor na kome su podizani crkveni objekti bio ograničen.

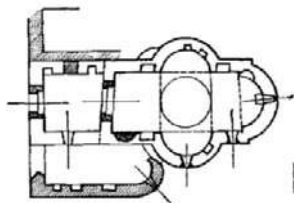
Najpoznatije crkve podignute u tom periodu bile su crkve na ostrvima, na Skadarskom jezeru.

Po Marijanu Bolici, svih pet ostrva na Skadarskom jezeru (Vranjina, Kom, Beška Gorica, Starčeva gorica i Moračnik) imaju po jedan manastir. Dio je podignut u doba Balšića, a dio kasnije u doba Crnojevića. Najpoznatiji je Bogorodičin manastir na ostvcetu Starčevo (Starčeva gorica), izgrađen između 1376. i 1378. godine zaslugom starca Makarija. Starac Makarije je stekao poštovanje kao prepisivač knjiga pa je sahranjen u južnoj bočnoj kapeli. U ovom manastiru su pohranjene i kosti čuvenog štampara Božidara Vukovića Podgoričanina, koje su po njegovom testamentu prenesene iz Venecije.²⁹

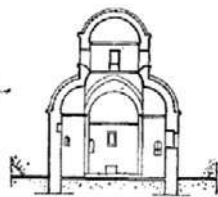

Сл. 13 — Подужни пресејет

0 1 2 3 10 м

Сл. 14 — Основица

Сл. 15 — Попречни пресејет

Старчево, Богородичина црква

Bogorodična crkva, Starčevo

²⁹ Isto, str. 418, 419.

Najstarije i najveće naselje na Skadarskom jezeru bio je manastirski kompleks Prečista krajinska. Prečista krajinska se prvi put pominje početkom XI vijeka u priči o Vladimiru i Kosari. Početkom XV vijeka manstir je obnovljen. Boka, nakon propasti srpskog carstva nije bila dio zetske države, pa je sjedište mitropolije iz manastira Sv. Mihajla na Prevlaci nakratko premješteno u manastir Sv. Nikole na Vranjini, a potom u Prečistu krajinsku.³⁰

Vladimir i Kosara

Vladimir je bio dukljanski knez (980–1016) koji je stolovao u Krajini (Ostrosu). Zarobljen je 997. godine u bici protiv makedonskog cara Samuila i odveden u tamnicu u Prespi. Samuilova kćerka Teodora (Kosara) zaljubila se u dukljanskog kneza, koji joj se prema legendi činio „sladi od meda“. Svoju ljubav prema knezu Vladimiru je saopštila ocu, uz ultimatum da će skočiti u jezero ako se ne uda za Vladimira. Ubrzo su se vjenčali i živjeli u dvorcu, nedaleko od manastira Prečista krajinska.

Makedonski presto, nakon Samuilove smrti nasljeđuje Vladislav koji je na prevaru doveo Vladimira u Prespu i pogubio ga.

Kosara je Vladimirovo tijelo prenijela i sahranila u Prečistu krajinsku, zamonašila se i nakon smrti po sopstvenoj želji sahranjena pokraj svog kneza.

Knez Vladimir je proglašen za sveca.

³⁰ Isto, str. 424, 425.

U doba Balšića izgrađena je katolička crkva Sv. Venerand i Dvor barskih episkopa u Baru.

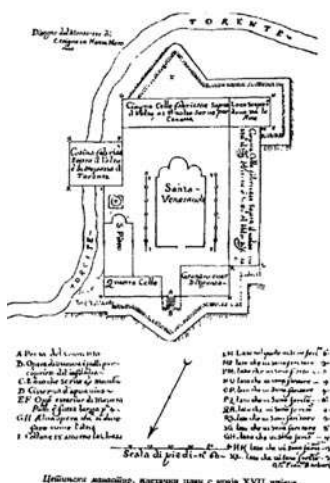
Manastir Sv. Srđa i Vakha u Podima kod Herceg Novog

Najpoznatiji crkveni objekat na području Crne Gore, koja je u tom periodu bila pod vlašću Kosača, je Manastir Sv. Srđa i Vakha u Podima kod Herceg Novog. Iz istog perioda je i crkva Uspenja Bogorodice na Savini kod Herceg Novog.

Periodu Crnojevića pripada izgradnja niza malih crkvice po obodu Skadarskog jezera, Šušnju, pod Nehajem, u Dobrim vodama, polovinom XV vijeka izgrađena je Vlaška crkva na Cetinju. Najznačajniji je, svakako, Cetinjski manastir.

Cetinjski manastir

Nakon preseljnja prijestonice na Cetinje i sređivanja stanja u državi, Ivan Crnojević je od 1483. do 1484. godine podigao na Ćipuru Cetinjski manastir. „V ime Rožestva ti presveta Bogorodice, sazidah si sveti xram tvoj v leti 6992 (1483/1484)“, u kome je i sahranjen 1490. godine.

Cetinjski manastir, Mleatčki plan s kraja XVII vijeka

Ivan Crnojević je 4. januara 1485. godine izdao manastiru, osnivačku povelju „u Rece“, to jest na Obodu, kojom je novu zadužbinu obdario posjedima i prihodima, „vrlo skromnim doduše, jer su i njegove mogućnosti bile male“. Osnivačkom poveljom, u sporazumu s ondašnjim mitropolitom zetskim Visarionom, Ivan je odredio da „sveštenješi oti arhijereji“ sa svom „bratijom“ moraju održavati „opštežitije“ bez obzira na visinu manastirskih prihoda i da niko ne smije „ništa stezati ni u svoju kjeliju držati“. ³¹

Krajem XVII vijeka, u doba Morejskog rata, skadarski paša Sulejman Bušatlija dva puta zauzima Cetinje. Prilikom prvog pohoda 1685. godine opljačkao je manastir, a 1692. godine ga porušio do temelja.

Slučaj je htio da je nekoliko mjeseci prije rušenja manastira na Cetinju boravio mletački arhitekta Frančesko Barbijeri. Svoj boravak na Cetinju je iskoristio da snimi manastir i napravi situacioni plan koji se čuva u Mleatčkom muzeju.

³¹ Niko Martinović, *Crna Gora biografski zapisi, tragom istorijskih mijena*, https://www.montenegrina.net/pages/pages1/religija/cetinjski_manastir_n_ma_rtinovic.htm

Crnogorske vladike su više puta obnavljale manastir, a skadarske paše ga uporno rušile. Vladika Petar I Petrović, poslije još jednog rušenja, obnavlja manastir 1786. godine. Nakon smrti i proglašenja za sveca vladike Petra I Petrovića 1834. godine, njegov ćivot je smješten u Cetinjskom manastiru gdje se i sada nalazi. Manastir je više puta obnavljan, a sadašnji izgled je dobio 1927. godine.

Dvorska crkva na Čipuru,
snimio V. Radonjić

Na mjestu prvobitnog manastira na Čipuru kralj Nikola Petrović je 1886. godine podigao dvorsku crkvu, posvećenu Rođenju Bogorodice. U njoj su zemni ostaci Ivana Crnojevića, a od 1989. godine i zemni ostaci kralja Nikole, kraljice Milene i princeza Ksenije i Vjere preneseni z San Rema.

U XV i XVI vijeku podignuti su Manastir Svete Trojice kod Pljevalja, Pivski manastir, Crkva Sv. Nikole u Nikoljcu kod Bijelog Polja, crkva u Tvrdošu...

Preseljenje Pivskog manastira

Pivski manstir je podignut između 1573. i 1586. godine na obali rijeke Pive, nedaleko od Plužina. Podigao ga je mitropolit hercegovački Savatije Sokolović. Manastirska crkva posvećena je Uspenju Presvete Bogorodice.

Manastir je 1982. godine, prilikom izgradnje HE Mratinje, razgrađen i preseljen na višu kotu, na lokaciji Sinjac.

Pivski manstir³²

Preseljenje je trajalo punih 13 godina. Izvršeno je detaljno snimanje i mapiranje kompletnog manastira. Svaki kamen je obilježen i svaki kvadratni santimetar fresaka. Nakon preseljenja svaki kamen je postavljen na označeno mjesto na kom je bio prije preseljenja.

Preseljenje manastira, poduhvat koji do tada nije bio poznat u svijetu, izveli su stručnjaci i radnici Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture sa Cetinja, zajedno sa kolegama iz cijele Jugoslavije i svijeta, ekspertima UNESKO-a, Instituta za

³² https://sh.wikipedia.org/wiki/Manastir_Piva#/media/Datoteka:Manastir_Piva_

očuvanje kulturnih vrijednosti iz Rima. Pored institucija treba odati priznanje i pojedincima koji su ovaj projekat iznijeli na svojim leđima: Anika Skovran, Dušan Nonin, Ljubomir Ivanišević i čitava armija njihovih saradnika i neposrednih izvršilaca ovog izuzetno složenog projekta.

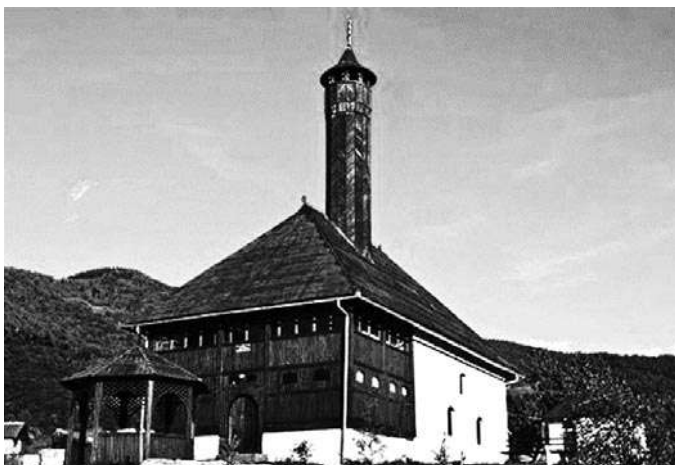
Najstarije džamije na području Crne Gore

U drugoj polovini XV vijeka Turci zaposijedaju najveći dio Balkana. Nakon zauzimanja Skadra zaključuju sporazum sa Venecijom 1479. Godine, napadaju Crnu Goru i osvajaju veći dio njenih teritorija. Uporedo sa osvajanjima počinje i izgradnja vjerskih objekata. Negdje su gradili nove, a negdje postojeće crkve pretvarali u džamije.

Po nekim izvorima najstarija džamija podignuta na prostoru sadašnje Crne Gore (sa teritorijama koje prije osvajanja nijesu pripadale Crnoj Gori) je džamija sultana Murata II (Gornja džamija) u Rožajama, podignuta 1450. (ili 1455). Nešto kasnije, 1471. godine, sagrađena je Gradska džamija u Bijelom Polju i Stara (carska) džamija u Plavu.³³ Vijek kasnije, 1570. godine, podignuta je Husein-pašina džamija u Pljevljima.

Stara ili Drvena džamija, podignuta 1471. godine najstarija je građevina u Plavu i jedna od najstarijih džamija u Crnoj Gori. Podignuta u vrijeme vladavine sultana Mehmeda II Osvajača i po njemu dobila ime Carska džamija. Prednji dio džamije izgrađen je od drveta, pa je poznata i pod imenom Drvena džamija.

³³ Fatih Hadžić u knjizi *Džamije u Južnom Sandžaku* navodi sljedeće: „Džamija Sultana Murata II (IV), 1450 ili 1450. god.“ U Foto priči: Džamija Sultana II u Rožajama, objavljenoj na portalu Avlija <https://www.avlija.me/promocije/foto-prica-dzamija-sultana-murata-ii-rozajama> navodi se da je po nekim izvorima ovu džamiju 1629. godine podigao Sultan Murat IV u znak sjećanja na svoju majku.

Carska džamija u Plavu

Među najstarije na prostoru Crne Gore spadaju pljevaljske džamije: Hadži Zekerija džamija – Serhat (1607), Hadži rizvan Čauš džamija (1609) i Hadži Ačijina džamija (1763); zatim Kučanska džamija u Rožajama (1779); Redžepagića džamija u Plavu (1774); Džamija sultan Ahmeda I, sagrađena u Gusinju od 1603. do 1617.g., stradala u požaru 1746/7. godine; Čekića džamija (1687) i Vezirova džamija (1765) u Gusinju.³⁴

Najstarije ulcinjske džamije su Lamova u Novoj mahali (1689), Kalaja u Starom gradu (1693), Pašina na Pristanu (1719). Omerbašića džamija, podignuta 1662. godine, najstarija je u Baru. Među najstarijim džamijama u ovom gradu je i Derviš Hasanova džamija u Starom Baru iz 1723. godine

Džamija sultana Ahmeda III, podignuta 1704. godine, prva je džamija u Spužu, a 1723. godine podignuta je i džamija Husein-age Mićukućića.

Pred kraj XVII vijeka u Nikšiću je podignuta Donjogradska džamija, zatim Hadžidanuša koju je u u prvoj polovini XVIII vijeka pogao hadži Husein Danević, Rišnjanin. Glavna i najveća

³⁴ Isto.

džamija u Nikšiću bila je Pašina džamija, koju je podigao „izvjesni Mehmad-paša“. Četrvrta i jedina džamija u Nikšiću koja i danas postoji je Hadži Ismailova džamija, koju je „o svom trošku podigao nikšićki trgovac hadži Ismail Lekić, iz grudskog bratstva Mehmedničića 1807. godine (1219 po hidžri)“.³⁵ U okolini Nikšića (Onogošta) postojale su i džamije u Kazancima, Crkvicama, Goranskom i Grahovu. Nikšić je oslobođen od Turaka 1877. godine. To znači da su sve pomenute džamije sagrađene prije toga.

Džamija Osmanagića
u Podgorici

Najstarija podgorička i jedna od najstarijih džamija na području sadašnje Crne Gore bila je džamija Mehmed Fatiha. Pretpostavlja se da je izgrađena 1474. godine u blizini ušća Ribnice u Moraču. Srušena je 1890. godine. Glavatovića džamija je podignuta početkom XVIII vijeka, Hadži Mehmed-paša Osmanagić sagrađio je krajem XVIII vijeka Sahat kulu i džamiju, koju zbog toga što su je održavali Lukačevići, nazivaju i džamija Lukačevića. U njenom dvorištu je turbe graditelja, Mehmed-paše Osmanagića, gdje je i pokopan. Među najstarijim džamijama je i Nizamska džamija, za koju se pretpostavka da je

³⁵ <http://muslimanicg.info/niksic/niksic-3/>

sagrađena 1476. godine ispod brda Dečić kod Tuzi. U XVII vijeku je sagrađena Dračka džamija, a 1770. godine džamija u Dinoši...³⁶

Crkveni objekti u Boki

Istorija Boke je slična istoriji stare Crne Gore, samo su osvajači bili drugi. Boka je, najvećim svojim dijelom, tokom XV vijeka potpala pod mletačku vlast. U XVI i XVII vijeku pojedini djelovi Boke bili su i pod turskom vlašću. Od kraja XVIII vijeka u Boki se smjenjuju habzburška, ruska, francuska i na kraju austrijska vlast koja je ostala do 1918. godine.

Ovaj period je u Boki ostavio značajno graditeljsko nasljeđe, gdje se posebno izdvajaju palate, crkveni objekti i vojne tvrđave.

Najznačajnije crkve izgrađene u tom vremenu su Gospa od zdravlja, podignuta u XV vijeku na brdu Sveti Ivan iznad Starog grada Kotora. U istom vijeku podignuta je i Gospa od Milosti u Tivtu. Kotorska crkva Sv. Eustahija u Dobroti sagrađena je u XVIII vijeku. Crkva u Prčanju, posvećena Rođenju Bogorodice, izgrađena je u periodu od 1789. do 1809. godine po projektu venecijanskog arhitekta Bernardina Makarucija. Crkva Svetog Nikole u Perastu, sa zvonikom visokim 55 m, podignuta je 1616. godine po projektu koji je uradio mletački arhitekta **Duzepe Beati** (Giuseppe Beati)...

Posebno mjesto u graditeljstvu sakralnih objekata zauzima Gospa od Škrpjela u Perastu. Podignuta na vještačkom ostvcetu, nastalom nasipanjem kamenja oko hridi (škrpjel), koje se obavljala 22. jula, a datira datira još od 1452. godine i traje i danas. Prvobitna crkva posvećena Uspenju Bogorodice sagrađena je polovinom XV vijeka.

³⁶ <https://waytomonte.com/rs/l-233-monasteries-churches-temples?page=1&per-page=24>

Gospa od Škrpjela
(foto wikimedija.org)

Redovnim nasipanjem ostrvce se uvećalo pa je u periodu od 1710. do 1725. godine crkva dograđena i dobila sadašnji izgled. Dogradnju crkve je projektovao arhitekta Ilija Katičić, a radove su izvodili Vuk Kandijot iz Dobrote i Petar Dubrovčanin.

Na brdu iznad Kamenara u Boki, podignuta je 1704. godine crkva Svete Neđelje. Vijek kasnije, 1804. godine u Starom gradu u Budvi podignuta je crkva Svete Trojice. Nešto kasnije, 1831. godine, na Savini kod Herceg Novog, sagrađena je velika crkva posvećena Uspenju Presvete Bogorodice, koju je gradio Nikola Foretić sa Korčule...

Crkve i manastiri iz doba Petrovića

U slobodnim djelovima Crne Gore, u vrijeme dok su njome vladali mitropoliti i Petrovići, obnavljane su ranije sagrađene i porušene ili gradile nove crkve i manastiri kao duhovni i svjetovni centri ili mjesto dogovora za dizanje ustanaka.

U Dajbabama kod Podgorice, 1897. godine podignut je manastir posvećen Uspenju Presvete Bogorodice; u Ždrebaoniku je

1818. godine, podignuta crkva Sv. Arhangela Mihaila; Manastir Podmaine je više puta obnavljan i spaljivan. Obnovljeni su Reževići, Manastir Duga, prvobitno sagrađen na ušću Male rijeke u Moraču, zbog opasnosti od tuske pohare, premješten je polovinom XVIII vijeka, na lokaciju Duga na ulazu u kanjon Platije.

Posebno mjesto među crkvama i manastirima podignutim u doba Petrovića zauzima Ostroški manastir, sagrađen krajem XVII vijeka. Poseban po mnogo čemu. Manastir je ugrađen u Ostroške grede po kojima je i dobio ime. Posvećen je Svetom Vasiliju Ostroškom koji je pred kraj života službovao u ovom manastiru i obnovio ga, o čemu svjedoči zapis:

„... сагради се сија свјатаја и свјаштенаја церков, во име часнаго и животворјашчаго креста во љето 7170. года, (1662. г. од Христова рођења) а пописа се в љето 7175. (1667.) са благословенијем всеосвјаштенаго митрополита Захумскаго Кије Василије, трудом и подвигом и платоју јеромонаха игумана Исаија ва унук перваго свјатаго и преподобнаго оца нашего Исаије, од Оногошта от села Попе. Бог да их прости, иже почеше и савршише“.³⁷

Ostroški manastir³⁸

³⁷ Wikipedija.

³⁸ Isto.

Ćivot Svetog Vasila Ostroškog u pećinskoj crkvi – nekadašnjoj ćeliji isposnici, po vjerovanju ima višestruko iscjeliteljske moći, zbog čega vjernici svih konfesija dolaze da mu se poklone i pomole za iscjeljenje bolesti, zatraže oprost od grijehova i spas duše.

Jedna od posebnosti Manastira Ostrog je i u tome što je u njemu, 8. i 9. januara 1942. godine, u organizaciji rukovodstva Narodnooslobodilačkog pokreta Crne Gore i Boke, održana skupština crnogorskih i bokeljskih rodoljuba, poznata kao „Ostroška skupština“. Učestvovalo je 65 delegata – predstavnika svih političkih partija predratne Jugoslavije koje su djelovale u Crnoj Gori i Boki. Na dnevnom redu je bilo jačanje borbe za jedinstvo i slobodu naroda Crne Gore i Boke... Učesnici Skupštine, nakon usvajanja rezolucije, položili su Ostrošku zakletvu:

Na ovom mjestu gdje su se naši djedovi zaklinjali osveti i slobodi, mi, učesnici Konferencije crnogorskih i bokeljskih rodoljuba, zaklinjemo se da ćemo ostati vjerni duhu svoga naroda, koji je u borbi za junačku slobodu stvarao svoje junake, pjesnike i svetitelje, svoje tvrđave i svoje manastire – zaklinjemo se da nećemo objesiti svoje puške dok naša pobjeda ne satre posljednjeg fašističkog krvnika, dok naša pobjeda ne osrećti život naše djece i ne ograne grobove naših predaka.³⁹

Kad je riječ o crkvenim objektima sagrađenim u doba Petrovića, ne mogu a da ne pomenem crkvu Svetog Spasa na Grahovcu. Podignuta je kao spomenik u čast velike bitke koja se tu odigrala 1858. godine i pobjede crnogorske vojske u toj bici. Podignuta je na mjestu gdje se nalazio šator komandanta turske vojske Husein-paše. Crkva je izgrađena 1864. godine po naredbi

³⁹ Isto.

knjaza Nikole i njena izgradnja je počela u utorak, a završena u četvrtak – na Spasovdan, baš kao i sama bitka na Grahovcu.

Period poratne obnove i izgradnje

Po završetku Drugog svjetskog rata prioritet je bio obnova i izgradnja porušene Crne Gore, a potom izgradnja prioriternih puteva, željeznica, škola, bolnica... svega onog što Crna Gora nije imala. U sakralne objekte se, shodno pripritetima, ulagalo samo u krajnjoj nuždi i radi zaštite kulturnog blaga i graditeljskog nasljeđa, što je posebno došlo do izražaja poslije katastrofalnog zemljotresa iz 1979. godine, u kome su stradali mnogi vjerski objekti. U ovom periodu, pored pomenutog preseljenja Pivskog manastira, iz istih razloga preseljen je i manastir Kosijerevo.

Istina, 1972. godine završena je davno započeta izgradnja crkve Svetog Save u Tivtu i izgrađena dva reprezentativna crkvena objekta katoličke crkve u Crnoj Gori: Katolička crkva u Nikšiću i Katolička katedrala u Titogradu.

Nekadašnja katolička crkva u Podgorici, posvećena Presvetom Srcu Isusovom, podignuta 1901. godine, zajedno sa samostanom i župskim uredom, stradala je prilikom savezničkog bombardovanja u maju 1944. godine. Zemljište na kome se crkva nalazila, par godina nakon rata je nacionalizovano i na njemu podignut Dom Jugoslovenske narodne armije.

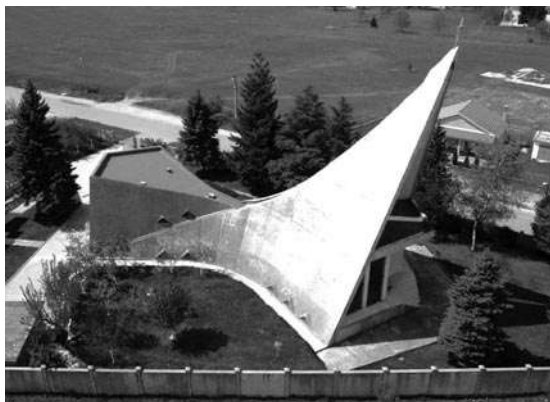
Crkveni velikodostojnici Katoličke crkve u Crnoj Gori su pune dvije decenije vodili pregovore oko nadoknade za izvršenu eksproprijaciju i dobijanja nove lokacije i odobrenja za izgradnju nove crkve. Pregovaralo se u Titogradu, Beogradu i Vatikanu. Pregovori su urodili plodom pa je 1967. godine počela njena izgradnja.

Katedrala u Podgorici

(<https://donbosko.me/zupa/#galerija>)

Crkva je sagrađena prema projektu koji su uradili profesor na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu **Zvonimir Vrkljan** i **Boris Krstulović**, asistent na istom fakultetu. Izvođač radova je bilo GP Prvoborac iz Herceg Novog. Crkva je otvorena 29. juna 1969. godine. Novac za izgradnju obezbijeđen je iz donacija Crne Gore i Titograda, međunarodne humanitarne organizacije Caritas internationalis i doborovoljnih priloga vjernika iz Crne Gore i dijaspore. Kao i prethodna koja je porušena prilikom bombardovanja i ova crkva je posvećena Presvetom Srcu Isusovom.

Katolička crkva u Nikšiću

Kuća u kojoj je bila župna crkva u Nikšiću, koja potiče iz 1933. godine, porušena je 1971. godine jer se nije uklapala u novi urbanistički koncept centra grada. Pet godina kasnije, po projektu arhitekta **Slobodana Vukajlovića**, počela je izgradnja nove crkve u Rastocima. Izgradnja je trajala 10 godina pa je crkva svečano blagosiljana 25. jula 1986. godine.

Period tranzicije

Promjena političkog sistema nastala raspadom nekadašnje Jugoslavije karakteristična je i po ekspanziji izgradnje vjerskih objekata, koja je zahvatila sve države koje su nastale njenim raspadom.

Religija je dobila primat u političkom odlučivanju, unutrašnjoj i spoljnoj politici, prosvjeti i obrazovanju... pa i onda kad se odlučivalo o ratu ili miru. Vjerski objekti niču kao pečurke poslije kiše. Njihovu izgradnju finansiraju Vatikan, Beograd, Bliski Istok, vjernici, dijaspora, vlada, lokalne samouprave, državna preduzeća, biznismeni... i grešnici. Svi grade i svuda po Crnoj Gori, sa dozvolom i bez dozvole. Često i bez valjane tehničke dokumentacije.

Hram Crnogorske pravoslavne crkve u Podgorici
jedno od idejnih rješenja koja je uradio arhitekta **Miodrag Bajković**

Dovoljan je blagoslov crkvenog velikodostojnika. Novca za njihovu izgradnju uvijek ima, a za ostalo ni dan-danas ne smije ni da se pita. Jedino nije bilo novca za izgradnju svetilišta Crnogorske pravoslavne crkve u Podgorici.

Saborni hram u Podgorici

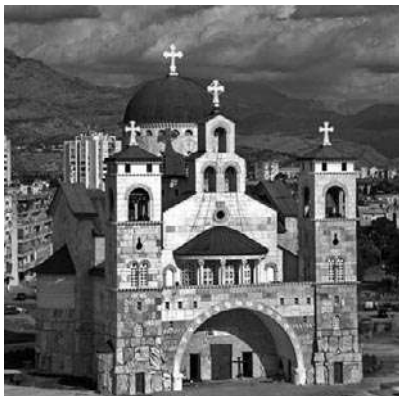
Idejno rješenje Hrama Hristovog Vaskresenja uradio je poznati arhitekta iz Beograda, prof. dr Predrag – Peđa Ristić.

Idejni projekat je urađen 1994. godine na Građevinskom fakultetu u Podgorici, a njegova revizija na Građevinskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Idejni projekat je uradio stručni tim u sastavu: Koordinator projekta prof. dr Mitar Čvorović, dipl. inž. geod.; Rukovodioci projekta prof. dr Božidar Milić, dipl. inž. arh i prof. dr Radenko Pejović, dipl. inž. građ; Odgovorni projektant arhitekture prof. dr Božidar Milić, dipl. inž. arh, Projektanti arhitekture: mr Dušan Vuksanović, dipl. inž. arh. i Dušan Lazarevski, dipl. inž. arh; Odgovorni projektant konstrukcije Radivoje Mrdak, dipl. inž. građ; Projektant konstrukcije Zvonko Tomanović, dipl. inž. građ; Odgovorni projektant vodovoda i kanalizacije prof. dr Aleksandar Čorović, dipl. inž. građ, a Odgovorni projektant elektro instalacija Ranko Radulović, dipl. inž. el.

Glavni projekat kripe do kote $\pm 0,00$ uradio je 1994. godine, Građevinski fakultet u Podgorici, a glavni izvođački projekat arhitekture Project Engineering iz Podgorice. Odgovorni projektant je arhitekta Svetislav G. Popović iz Podgorice. U periodu od juna 1996. do marta 1997. godine urađen je i Glavni izvođački projekat Hrama od kote $\pm 0,00$. I ovaj projekat su uradili Project Engineering i arhitekta Svetislav G. Popović.

Pripremni radovi su počeli u avgustu 1993. godine: „Ljeta Gospodnjeg 1993. avgusta 9, započeo je svečani čin osvećenja kamena temeljca budućeg Sabornog Hrama Vaskrsenja

Hristovog. Arhiepiskop carigradski i patrijarh vaseljski Vartolomej zajedno sa arhiepiskopom pečkim i patrijarhom srpkim g. Pavlom, položili su u pripremljenom mjestu ukopanom ispod Časnog Krsta prvo Povelju, a potom kamen temeljac...“

Hram Hristovog Vaskrsenja
u Podgorici

Radove su izvodilla podgorička preduzeća „Arso Milić“, „Neimar inžinering“ i „Mostogradnja inženjering“. Na izgradnji Hrama su angažovani inženjeri Miodrag Maraš, Branislav Bašo Stojović, Nenad Papan, Milka Đukić i drugi. Podloga za fresko malter je urađena tako što su unutrašnji AB zidovi obloženi pločama AG kamena „siga“ sa ležišta „Zukva“ u okolini Šavnika. Direktor gradnje je bio protomajstor Momčilo Stanojević, diplomirani građevinski inženjer. Hram je osveštan 7. oktobra 2013. godine.⁴⁰

Konkatedrala sv. Petra u Baru

Konkatedrala sv. Petra u Baru je drugostolna crkva barske nadbiskupije. Podignuta je u Baru, a posvećena je Svetom apostolu Petru. Kamen temeljac je postavljen 16. jula 2006.

⁴⁰ <https://hramvaskrsenja.me/istorijat>

godine, a blagoslovio ga je kardinal vašingtonski Theodore Edgar McCarrick. Gradnja konkatedrale je počela 30. juna 2010. godine. Posvećenje konkatedrale je obavljeno 3. septembra 2017. godine. Projektanti su arhitekta iz Fođe Nicola Danza i Rodolfo Manciano. Ulazna vrata, oltar, ambone, križ iznad oltara... djelo su Studija primijenjene umjetnosti Iginio Legnakhija iz Verone. Vrata od bronce su izlivena u Tirani, a zvona u Insbruku, mermer iz Crne Gore...

Konkatedrala je podignuta donacijama crkvenih organizacija i pojedinaca iz Vatikana, Italije, Njemačke, SAD-a...

Konkatedrala se od drugih rimokatoličkih hramova u Crnoj Gori razlikuje po položaju oltara. Njen oltar je okrenut ka zapadu. Po ranohrišćanskom običaju gradnje crkava, oltar je uvijek bio okrenut prema istoku, mjestu odakle dolazi svjetlost sunca. To je nastavak paganske tradicije i kulta sunca, istok, odakle izlazi sunce, je u crkvi simbol dobra pa su prema njemu okretali svoje oltare. Pravoslavna crkva je do danas sačuvala ovaj običaj dok rimokatolička crkva u novije vrijeme napušta njegovu obaveznost. Tako su Barski trikonhos iz 5. ili 6. vijeka, kao i pravoslavni saborni hram iz 21. vijeka u Baru, oltarom okrenuti prema istoku. Za razliku od njih rimokatoličke crkve:

konkatedrala Svetog Petra u Baru, Bazilika sv. Petra u Vatikanu i đakovička katedrala Svetog Petra oltarom su okrenute ka zapadu (Izvor podataka Vikipedija).

Džamija Selimija i Islamski kulturni centar u Baru

Džamiju Selimija i Islamski kulturni centar u Baru je izgradio Odbor Islamske zajednice Bara uz pomoć turske Agencije za međunarodnu saradnju i koordinaciju TIKA. Gradnja je počela 28. jula 2002. godine. Svečano je otvorena, poslije dvanaest godina građenja, 29. i 30. maja 2014. godine. Ovo je najveći islamski kulturni centar u Crnoj Gori i jedan od najvećih na Balkanu. Projektovali su ga arhitekta Selim Resulbegović i Fuad Mavrić iz Ulcinja.

Islamski kulturni centar je sagrađen na prostoru od 3.950 kvadrata u sklopu kojeg je džamija Selimija. Objekti su izgrađeni na vakufskom zemljištu islamske zajednice koje je, za potrebe džemata Tuđemili, još u XIX vijeku zavještala Fatima Omerbašić. Naziv Selimija je dat u spomen na prvu izgrađenu džamiju u Starom Baru, od koje su do danas sačuvani samo temelji. Projektovani su i izgrađeni brojni sadržaji: učionice i informatički kabineti; biblioteka i knjižara, istraživački i informatički muhabethan centar, musafirhana, dječji vrtić sa savremenom opremom i

igralištem, sanitarni čvorovi, kuhinja sa orijentalnom kuhinjom, apartmani za goste, suvenirnica, sala za šerijatsko vjenčanje...

Hram Hrišćanske adventističke crkve u Podgorici

Hram Hrišćanske adventističke crkve u Podgorici je građen duže od dvadeset godina – primjereno okolnostima. Izgrađen je na Bulevaru Ivana Crnojevića „na ulazu u Glavni grad pa tako i simbolički ukazuje na otvorenost i stvarnu multikulturalnost Podgorice.“

Hram je projektovala Maja Velimirović-Petrović, arhitektica iz Podgorice. Građevinska dozvola za njegovu izgradnju (broj Up. 08-361/95-28) je izdata 9. januara 1995. godine od starne Opštinskog sekretarijata za urbanizam i građevinarstvo Podgorice. Glavni izvođač građevinskih radova je bilo građevinsko preduzeće Radnik iz Bijelog Polja, a glavni inženjer Duško Rondović. Stručni nadzor su vodili arhitekta Vladislav Nikić i elektro inženjer Slobodan Vučinić.

Završen je 2018. godine pa je Sedam Ing d.o.o. iz Podgorice izvršio tehnički pregled izvedenih radova i dao pozitivno mišljenje. Na kraju je Sekretarijat za planiranje prostora i održivi razvoj Glavnog grada Podgorica izdao Upotrebnu dozvolu broj Up. 08-362/18-61 od 29. januara 2019. godine.

Saborni Hram u Baru

Saborni Hram u Baru je najveći saborni hram u Crnoj Gori. Posvećen je Svetom Jovanu Vladimiru, dukljanskom knezu koji je vladao od 997. do 1016. godine. Sagrađen je po projektu arhitekta Predraga Ristića.

Radovi na izgradnji Hrama su počeli 2006. godine, ali zbog nedostataka sredstava prvi kubici betona u temeljnu ploču izliveni su tek 3. jula 2009. godine. Hram je osveštan 25. septembra 2016. godine na hiljaditu godišnjicu smrti Svetog Jovana Vladimira. Saborni Hram u Baru u osnovi ima 1.370 m². njegova visina do vrha krsta na centralnoj kupoli iznosi 44,50 m. Za vrijeme bogoslužjenja u Hramu može da stane oko 1.200 osoba.

Tako su nastale, tako i dalje nastaju desetine novih bogomolja. Neko gradi crkvu, neko džamiju, sjemenište, hram, konake, medresu... U isto vrijeme nije sagrađena ni jedna nova bolnica, ni jedan kilometar nove željeznice, a nove škole i vrtiće možemo

izbrojiti na prste... Ali to nije ni jedini niti najveći problem. Problem je devastacija kulturnog blaga. Bolnice i škole, htjeli to ili ne, moramo graditi i biće izgrađene. Štetu koja je pricinjena nebrigom ili neodržavanjem i nestručnim izvođenjem radova na većini sakralnih objekata je veoma teško, a kod mnogih gotovo nemoguće popraviti.

(nastaviće se)

Literatura:

- Radonjić, Velizar, *Hronika graditeljstva u Crnoj Gori*, autorsko izdanje, Podgorica 2021.
- Uprava za zaštitu kulturnih dobara Crne Gore, Spisak nepokretnih kulturnih dobara 2023.
- Živković Dragoje, *Istorija crnogorskog naroda (od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka)* tom I, Cetinje 1989.
- Zakon o zaštiti kulturnih dobara (Sl. list CG, br. 049/10, 040/11, 044/17 i 018/19)
- Malbaša, Predrag, *Stanje kulturne baštine Crne Gore*, Ministarstvo kulture Crne Gore, 2006.
- Grupa autora *Istorija Crne Gore, knjiga prva, od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*, Titograd, Redakcija za istoriju Crne Gore 1967.
- Grupa autora, *Istorija Crne Gore, knjiga druga, tom prvi, od kraja*

XII do kraja XV vijeka, Titograd, Redakcija za istoriju Crne Gore 1967.

- Niko Martinović, *Crna Gora biografski zapisi, tragom istorijskih mijena*, https://www.montenegrina.net/pages/pages1/religija/cetinjski_manastir_n_martinovic.htm

- <http://muslimanicg.info/niksic/niksic-3/>

- <https://waytomonte.com/rs/1-233-monasteries-churches-temples?page=1&per-page=24>

- Wikipedija

- <https://hramvaskrsenja.me/istorijat>

U POTRAZI ZA NARODNIM KLESARIMA (I)

Slobodan Čukić

The article represents a part of a longer research of sepulchral custom and architecture on the soil of Montenegro, where we focused, inter alia, on the work of forgotten self-taught folk stonemasons.

Tokom trogodišnjeg istraživanja sepulkralne običajnosti i arhitekture na tlu Crne Gore, posvetili smo veliku pažnju samoukim narodnim klesarima-kamenoescima ili „majstorima od kamena“, kako su nazivani u dokumentima.

U Mokrinama iznad Herceg Novog i okolnim naseljima dobro je upamćen majstor Stanko V. Lepetić, koga neki nazivaju „umjetničkim kamenoescem“. O njemu imamo mnoštvo podataka.

Mokrine se nalaze na oko dvanaest kilometara iznad Novog. Čini ih više zaselaka udaljenih međusobno po 2–3 kilometra. U skoro svakom postoji crkva sa grobljem. Mi smo obišli crkve u Svrčugama, Lazarevićima, Terzićima, kao i veliku crkvu Sv. Varvare.

Stanko Lepetić je potekao iz porodice u kojoj je kamenorezački zanat gajen stoljećima. Bratstvo Lepetića živi u Mokrinama od druge polovine 17. stoljeća. U najstarijem mletačkom katastru iz 1690. godine u Mokrinama su zabilježene dvije porodice

Lepetića. Tri decenije iza toga (1719) u tom selu su živjele dvije porodice Lepetića, a 1758. godine – četiri. Početkom 19. stoljeća bilo ih je desetak. Za nas je značajan podatak da je 1808. godine u popisu domaćina („Nota od soli“) u Mokrinama registrovano šest „majstora od kamena“, a među njima i šezdesetogodišnji Lazo Lepetić (vidi: Goran Komar, *Planinska sela Dračevice pod vlašću Venecije*).

Klesanjem i obradom kamena bavili su se i potomci. Zabilježeno je da je 1890–1891. godine kamenorezac Miloš Lepetić radio na početnoj izgradnji hrama Sv. Vasilija Ostroškog u Nikšiću, kao i da je taj majstor angažovao više klesara iz primorja i sa drugih strana na obradi kamena. Među njima je po svoj prilici bio i Stanko Lepetić, jer je poznato da je 1900. godine upravo on izradio natpis na pročelju crkve Sv. Vasilija, koji i danas stoji nad glavnim ulazom.

Majstor Stanko je načinio na desetine nadgrobnih spomenika na kojima je do izražaja došao njegov rijedak klesarski dar. Bio je nepismen i samouk, a ljudski likovi koje je klesao na uzglavnici predstavljaju *par excellence* samorodnu, narodnu (naivnu) umjetnost. Ovo, doduše, stoji u oštrom kontrastu s okolnošću da neke njegove klesarije visoko nadilaze ravan naive i da bi mu na njima mogli pozavideti i najveći akademski majstori.

Najstariji rad majstora Stanka nalazimo u Lazarevićima, zaseoku Mokrina. Tamo se, južno od crkve nalazi kameni krst na malenom kamenom postolju. Na krstu su prikazani raspeti Isus i dva sveca, a u dnu je natpis:

1898 ПРАВИ СТАНКО ЛЕПЕТИЋ

Računamo da je majstor Stanko u tom momentu imao preko dvadeset godina, što bi značilo da je rođen oko 1875. ili ranije. Nailazi se i na podatak da je umro sredinom prošlog stoljeća.

U mokrinskom zaseoku Terzići na groblju kod crkve Sv. Krsta,

Lepetićev majstorski potpis na kamenom krstu iz 1898. godine u mokrinskom zaseoku Lazarevići

Lepetićev potpis na kamenoj grobnici iz 1905. godine u mokrinskom zaseoku Terzići

naišli smo na jedan Lepetićev rad iz 1905. godine. To je kameni sanduk na kome stoji krst. Na poleđini krsta nalazi se majstorski potpis M.C.J. 1905 (majstor Stanko Lepetić).

U mokrinskom zaseoku Lazarevići nalazi se jedna Lepetićeva rukotvorina iz 1907. godine koja je iziskivala neuporedivo više truda i vještine od prethodnih. To je grobnica s četvorostranim visokim uzglavnikom na čijem je vrhu krst. Na uzglavniku su, u krugu, isklesani ukršteni šestar i uglomjer, a između njih, u sredini, stoji latinično slovo G. Ovo je po svoj prilici simbol slobodnih zidara. Natpis glasi:

ВЈЕЧНО ПРЕБИВАЛИШТЕ ЈОСИПА ГАВРИЛОВА ЛАЗАРЕВИЋА
ОВАЈ СПОМЕНИК ПОДИЖЕ МУ БРАТ ЈОКАН КОГА МУ
У АМАНЕТ ОСТАВИ У САМРТНОМ ЧАСУ ЉУБАВ ДОМА
ДОВЕЛА ГА ИЗ СЛОБОДНЕ АМЕРИКЕ ДА МУ КОСТИ
ПОД ЊИМ ПОЧИВАЈУ 6/VIII 1857 + 17/XI 1906
ВЈЕРНИ ... ЗАЖЕЛТЕ МУ ЛАКУ ЗЕМЉУ 1907

Na bočnim stranama uzglavnika vješto su prikazani u bareljefu Arhanđel Mihailo i Sveti Đorđe. Ispod prikaza Svetog Đorđa stoji potpis:

СТАНКО В ЛЕПЕТИЋ САМОУКНИ КИПОРЕЗАЦ

Majstorski potpis na grobnici
Josipa G. Lazarevića

Detalj sa grobnice
Josipa G. Lazarevića
kod crkve u Lazarevićima

Na poledini uzglavnika je prekrasni bareljefni prikaz stabla loze sa grozdovima, lišćem i viticama.

Već na ovom mjestu treba reći da je stablo loze bilo omiljeni Lepetićev motiv. Klesao ih je vrlo naglašeno (ispupčeno) u odnosu na glatku površinu, čime je postizao neobičnu plastičnost.

Kako je rečeno, Stanko je 1900. godine isklesao natpis na crkvi Sv. Vasilija u Nikšiću, što govori o ugledu koji je posjedovao još tada. Moguće je da se proslavio sa opisanim spomenikom kod crkve u Lazarevićima iz 1907. godine. Ukoliko nije, onda je to bez sumnje bilo sa spomenikom komandira i serdara Toma Đurova Tomaševića (1838–1911) koji stoji pred crkvom Sv. Vasilija u mokrinskom zaseoku Svrčuge. Ta rukotvorina je nadaleko poznata po raskošnim detaljima. To je visoki četvrtasti kameni uzglavnik koji se piramidalno sužava ka vrhu. Na vrhu je krst. Na prednjoj strani uzglavnika je u bareljefnoj tehnici isklesan lik serdara i

Majstorski potpis Stanka Lepetića
na spomeniku serdara Toma

Nadgrobnii spomenik
Toma Đurova Tomaševića
pred crkvom Sv. Vasilija u Svrčugama

komandira Toma Đurova, koji je učestvovao u Hercegovačkom ustanku. Prikazan je na propetom konju, strašnog pogleda, sa visoko podignutom sabljom, a nad njim se u nizu reda devet ordena. Na poleđini uzglavnika je stablo loze s lišćem i grozdovima. U dnu nalazimo majstorski potpis:

САМОУКИ РУКОДЈЕЛАЦ СТАНКО ЛЕПЕТИЋ

Kod crkve u Svrčugama nalazi se još jedno Lepetićevo djelo. Spomenik je identičnog oblika kao i onaj serdara Toma – na kvadratnom postamentu stoji visoki četvrtasti uzglavnik koji se piramidalno sužava ka vrhu. Tu nailazimo na još jednu osobenost Lepetićevih rukotvorina – na klesane portrete pokojnika, prikazane najčešće u narodnom odijelu. Na uzglavniku se, u okruglastom okviru nalazi bareljefni prikaz muškarca u stojećem stavu, u narodnoj nošnji, s kapom i tokama

i desnom rukom na pušci. Pod ovim stoji:

УСТАША И БОРАЦ ИЗ Г. 1875 – 82
НИКОЛА Ш. ТУШУП ОВУ УСПОМЕНУ ПОДИГОШЕ ИЗ
БЛАГОДАРНОСТИ СИНОВИ МУ ЂУРО САВО НЕЂЕЉКО
И БЛАГОЈЕ РОДИТЕЉИМА СЕБИ И ПОТОМСТВУ

Na poleđini uzglavnika je isklesano stablo loze s lišćem i grozdovima. Tušupi su bratstvo iz Svrguča, odnosno, iz Mokrina, iz kojih je bio i majstor Stanko.

Glas o Stankovom majstorstvu se pronio nadaleko, pa su ga angažovali u susjednim zemljama. Kako smo čuli u Mokrinama, išao je poslom i do Venecije. O Stanku Lepetiću je 1913. godine pisao Sava Nakićenović.

Više Lepetićevih rukotvorina nalazi se na groblju kod crkve Sv. Varvare u Mokrinama. Riječ je o dobro očuvanim kamenim spomenicima s visokim četvrtastim uzglavnicima koji se piramidalno sužavaju ka vrhu na kojem stoji krst. Na njima su do najsitnijih detalja isklesani likovi pokojnika u narodnom odijelu.

Detalj sa spomenika
na groblju u Mokrinama

Neki likovi su izvedeni do pojasa, a na nekim spomenicima nalazimo cijele figure sa rukama za pasom na ledenicama ili sa barjakom u ruci.

Na visokom spomeniku porodice Radanović izrađenom 1926. godine nalazi se natpis:

ОВЋЕ ПОЧИВАЈУ ЗЕМНИ ОСТАЦИ
ГЛИГА РАДАНОВИЋ Р. 1852 + 1922 Г.
И СУПРУГЕ АНЕТЕ Р.Г. 1858 + 1911

Iznad natpisa, u vijencu se nalaze dva bareljefna prikaza, žene i muškarca, isklesani do pojasa. To su bez sumnje likovi Anete i njenog supruga Gliga. Aneta je prikazana s maramom na glavi, sa brojnim detaljima, poput dugmadi (kopči?) na haljini. Njen muž je prikazan u narodnom odijelu s kapom i tokama.

S južne strane crkve Sv. Varvare stoje dva spomenika s visokim uzglavnicima. Na prvom se nalaze bareljefni likovi (do pojasa) supružnika Nikole M. Kosića i njegove supruge Jane, iznad kojih se nalaze tri mala anđela. Likovi su slični onima na grobnici Gliga i Anete Radanović. Jana je prikazana s maramom na glavi, u haljini s dugmadima (kopčama?), a Nikola u narodnom odijelu s kapom i tokama. U dnu uzglavnika isklesani su jatagan i kubura.

Na susjednom spomeniku nalazi se cjelovita figura muškarca u narodnom odijelu s rukama za pasom, kapom i detaljno izvedenim tokama. Pored njega su isklesana dva mala bora koji simbolizuju vječni život.

Petnaestak metara dalje je visoki spomenik iz 1913. godine sa cjelovitim likovima supružnika Joka i Milice Đurđević. Joka je za razliku od prethodnih spomenika prikazan u civilnom odijelu s kapom na glavi, a njegova supruga s maramom koja prekriva glavu i ramena, u raskošnoj haljini. I ovdje su u dnu uzglavnika isklesani jatagan i kubura.

Detalj sa groblja
kod crkve Sv. Varvare
u Mokrinama

Detalj sa groblja u Mokrinama

Lik pokojnika do pojasa nalazi se i na spomeniku porodice Gojković iz 1920. godine. Odmah do ovog je spomenik porodice Gojković iz 1923. godine koji je naručio Đuro Gojković, a na kome su roditeljski likovi oca Jova i majke Mare do pojasa. Jovo je prikazan na uobičajen način, u narodnom odijelu, s kapom na glavi i tokama, dok je Mara prikazana u poluprofilu bez marame na glavi.

Na jednom spomeniku kod crkve Sv. Varvare nalazimo cjelovitu figuru muškarca u narodnom odijelu s barjakom u ruci. Za pojasom se vide drške sječiva. Ispod bareljefa je natpis:

КНЕЗ ТОДОР МАРКОВ ГОЈКОВИЋ 1923

Nema sumnje da je ove spomenike napravio Stanko Lepetić, jer osim klesanih portreta, detalje sa kuburama i jataganom nalazimo i na nadgrobnom spomeniku Toma Đurova Tomaševića u obližnjim Svrčugama za koji pouzdano znamo da je Stankova rukotvorina.

Veliki broj rukotvorina Stanka Lepetića našli smo u selu Kruševice, smještenom oko dva kilometra iznad Mokrina. Kod visoke

kruševičke crkve Sv. Nikole nalazi se puno očuvanih kamenih spomenika od prije jednog stoljeća koji pripadaju porodicama iz bratstava Pavlović, Novaković, Milošević, Milanović, Radović, Murišić, Vavić. Među njima dominiraju spomenici s četvrtastim piramidalnim uzglavnicima na kvadratnim postamentima, koje smo već opisali. Na uzglavnicima su po pravilu isklesani likovi pokojnika, pojedinačno ili u paru (obično supružnici), a na nekoliko mjesta nalazimo i po tri lika. Pod ovim prikazima stoje natpisi.

Na jednom spomeniku porodice Milanović nalazimo majstorski potpis:

М. СТАНКО Л. 1905

Na nadgrobnom spomeniku porodice Vavić stoji natpis:

ОВАЈ СПОМЕН ПОДИГОШЕ СИНОВИ ГАВРИЛА ВАВИЋА
ТРИВКО И ИЛИЈА СВОЈИЈЕМ РОДИТЕЉИМА ГОД. 1906

U dnu krsta, sa strane, stoji potpis:

МАЈСТОП СТАНКО В. Л. МОКРИНЕ

Pred kruševičkom crkvom se, u ograđenom prostoru, nalaze tri grobnice porodice Pavlović, različitog oblika, od kojih na jednoj s visokim piramidalnim uzglavnikom nalazimo klesani crnogorski oficirski grb. Pod grbom je natpis:

ОВАЈ СПОМЕН ПОДИЖЕ САМ СЕБИ
ЈОВО ШЋЕПАНОВ ПАВЛОВИЋ 1907

U dnu uzglavnika je isklesana ruka koja drži kuburu, a pod njom je sablja ukrštena s koricama. Na bočnoj strani uzglavnika nalazimo majstorski potpis:

САМОУКНИ КИПОРЕЗАЦ СТАНКО В ЛЕПЕТИЋ

Pred crkvom je još jedan kompleks od tri kamene grobnice. Na središnjoj se nalazi uzglavna ploča s natpisom:

ОВДЕ ПОЧИВА КНЕЗ НИКО ПАВЛОВИЋ И СИНОВИ
КРСТО МИТАР И БОЖО И ЊИХОВЕ СУПРУГЕ
СПОМЕНИК ПОДИЖУ УНУЦИ И СИНОВИ ТРИФКО
МАРКО ИЛИЈА РАДЕ ЈОКО ГОЈКО И СТЕВО 1913 Г.

Na grobnici do ove, na piramidalnom uzglavniku su, u okruglastom okviru, isklesani muški i ženski likovi u narodnom odijelu, u cjelosti. Na oba prikaza nošnja je izvedena do najsitnijih detalja. Pod ovim je natpis:

НИКО П. + 1900
НЕВЈЕСТА ЈОВАНКА + 1908

Na poledini je natpis:

СПОМЕНИК ПОДИЖЕ РАДОВАН БОЖОВ ПАВЛОВИЋ
СВОИМ ЂЕДУ НИКУ И МАТЕРИ ЈОВАНКИ И БАБИ СТАНИ 1914

Na jednom spomeniku na kruševičkom groblju isklesan je crnogorski kapetanski grb s inicijalima N I (Nikola Prvi). Na uzglavniku su, u okruglastom okviru, ženski i muški lik, u narodnom odijelu, prikazani do pojasa. Ženski lik je isklesan u poluprofilu, s detaljima poput vlasi kose, marame na glavi, obruba na haljini i dugmadi (kopči). Muškarac nosi kapu s crnogorskim kapetanskim grbom, uz brojne detalje na nošnji. Pod ovim je natpis:

Detalj sa nadgrobnog spomenika
Krsta Spasojevog Pavlovića
na groblju kod crkve
u selu Kruševice

ОВЋЕ ПОЧИВА КРСТО СПАСОЈЕВ ПАВЛОВИЋ
И ЊЕГОВА СУПРУГА ЦВИЈЕТА

Na poleđini uzglavnika stoji:

ПРВИ КАПЕТАН КРУШЕВИЧКИ ПОД ВЛАДОМ
КЊАЗА ДАНИЛА I. ЦРНОГОРСКОГ
КОИ ЈЕ ПОГИНУВО ПОД ВОЛУЈЦЕМ У ШУМИ И ЗАКОПАН
КОД МАНАСТИР ДУЖИ 1857 А ПРЕНЕШЕН ОВЋЕ 1911
ОВИ СПОМЕН ПОДИЖЕ МУ СИН ПАВЛЕ И УНУК КРСТО ПАВЛОВИЋ

Sa strane, u dnu, stoji potpis:

СТАНКО ЛЕПЕТИЋ МАЈСТОР

Godine izrade (1905, 1906, 1911, 1914) pokazuju da je majstor Stanko, u periodu 1898–1914. godine, osim po mokrinskim zaseocima, naveliko pravio spomenike po okolnim naseljima.

Ovaj samouki klesar je po svoj prilici pauzirao tokom Prvog svjetskog rata, da bi po njegovom završetku nastavio svoju djelatnost. U tom periodu načinio je više nadgrobnih spomenika, kako u mokrinskim zaseocima, tako i na grobljima bližih i daljih sela, pa i nekih gradova.

U namjeri da obuhvatimo područje na kojem je djelovao Stanko Lepetić, obišli smo nekoliko grobalja i na bosanskohercegovačkoj strani.

Nekoliko njegovih rukotvorina našli smo na groblju kod crkve u selu Grab, na oko 10–12 kilometara od sela Kruševice, u pravcu Trebinja. Grab je udaljen samo nekoliko kilometara od granice Crne Gore i BiH. Smješten je na okrajku prostranog kraškog polja. Na groblju kod crkve nalazi se više kamenih grobnica različitih oblika, a među njima i nekoliko s kvadratnim postamentima i visokim uzglavnicima na kojima stoje krstovi. Takva je grobnica u kojoj počiva Spasoje Spaić (umro 1919). Na njoj nema klesanog lika pokojnika, ali je na poleđini stablo loze sa lišćem i grozdovima u bareljefu. Desetak metara dalje je još jedan nadgrobnni spomenik porodice Spaić, identičnog oblika, na kome je takođe isklesano stablo loze s lišćem i grozdovima u bareljefnoj tehnici. Još jedan takav spomenik, pod kojim počivaju Marko i Anđa Vico, nalazimo južno od crkve.

Stablo loze s lišćem i grozdovima na grobnici Spasoja Spaića u Grabu (BiH)

Bitno je pomenuti da je ovo područje istorijski, etnički i vojno-politički oduvijek bilo povezano s Dukljom/Zetom/ Crnom Gorom. Prema *Ljetopisu popa Dukljanina*, u Trebinju se nakon 1050. godine jedno vrijeme nalazio dukljanski dvor, dok je kralj Radoslav bio sahranjen u crkvi Svetog Petra od Polja, kojoj danas nema traga. Trebinje i njegovo šire okruženje krajem 19. stoljeća nijesu ušli u sastav Crne Gore naprosto zbog prevelike moći koju je u to doba posjedovala Austrougarska. Ali, narod je decenijama disao jednim dahom i gajio istu nadu i ideju. Stoga nije bilo iznenađujuće kada smo na groblju kod crkve u Grabu naišli na nadgrobni spomenik Vasa L. Spaića, na kome stoji crnogorski kapetanski grb sa inicijalima N I (Nikola Prvi). Na vrhu visokog uzglavnika je krst. U donjem dijelu uzglavnika je za kamen pričvršćen originalni oficirski (kapetanski) grb, a pod njime je u okruglastom okviru isklesan muški lik u narodnom odijelu s desnom rukom „za pas“. Natpis glasi:

ОВДЕ ПОЧИВА РАБ БОЖИ КАПЕТАН ВУЛЕ Л. СПАИЋ
Р. 1839 Г. ПРЕМ 1928 ПРВИ И ПРВИ ДОБРОВ. БОРАЦ
ПРОТ. НЕПРИЈАТ. КОЈИ СУ БИЛИ ПРОТИВ Ц.Г. Б. КОТ БиХ
СПОМЕН ПОДИЖУ КЋЕРИ МИЛИЦА И САВКА
КАО И МАЈЦИ СИМАНИ Р. 1859 ПР. 1941

Kapetanski grb
na grobnici
Vula L. Spaića
u Grabu (BiH)

Klesani lik
na grobnici
Vula L. Spaića
u Grabu (BiH)

Lik Vasa L. Spaića je izveden u anfasu, na malo drugačiji način od klesanih likova na spomenicima u Mokrinama i Kruševicama, koji su izrađeni u poluprofilu. Čini se da je Vasov lik načinjen mnogo naivnije, a nema ni detalja na nošnji koji su redovna pojava na mokrinskim i kruševičkim spomenicima. Stoga je na mjestu pretpostavka da je ovaj klesani lik izveo neki podražavalac Stanka Lepetića.

Pravo iznenađenje uslijedilo je na groblju u Trebinju đe smo pronašli tri rukotvorine Stanka Lepetića. Među njima se izdvaja kameni sanduk nad kojim se, na kvadratnom postamentu, uzdiže visoki četvrtasti kameni uzglavnik koji se piramidalno sužava ka vrhu, dok na vrhu stoji krst – što je identično naprijed opisanim spomenicima u Mokrinama, Kruševicama i Grabu. I na ovoj trebinjskoj grobnici nalazimo klesane portrete pokojnika. Na uzglavniku su u krugu isklesani ženski i muški lik do pojasa, u narodnom odijelu, sa mnoštvom detalja. Na prikazu muškarca vidimo toke, pramenove kose koji vire pod kapom, bore na čelu, obrve... Natpis glasi:

ОВИ СПОМЕНИК ПОДИЖЕ СВОЈИЈЕМ РОДИТЕЉИМА
МАТО Ј. ТУШУП ОД СВОЈЕМ ТРОШКУ ИЗ АМЕРИКЕ
ЈОВУ И СОКИ ТУШУП У ГОРИЦИ ТРЕБИЊЕ ХЕРЦЕГОВИНА 1925

U dnu su isklesani jatagan i kubura. Sa strane, u dnu, stoji natpis:

ОВИ СЕ СПОМЕНИК ПОДИЖЕ У ЗНАК СТАРОМЕ БОРЦУ
КОЈИ ЈЕ УЧЕСТВОВО 1875 У ХЕРЦЕГОВАЧКОМ
УСТАНКУ ЗА СЛОБОДУ КОЈА СЕ ИЗВЕРШИЛА 1918
СЛАВА МУ И ФАЛА

U dnu uzglavnika je majstorski potpis:

СТАНКО Л. М.

Ovo je bez sumnje potpis Stanka Lepetića, a slovo M znači ili majstor ili Mokrine.

Na trebinjskom groblju nalaze se još dva spomenika istog oblika koje je izradio Stanko Lepetić, jedan iz 1921. drugi iz 1923. godine. Na njima nema portreta pokojnika.

Majstorski potpis
na grobnici
Jova i Soke Tušup
u Trebinju

Klesani likovi
na grobnici
Jova i Soke Tušup
na groblju u Trebinju

Najveću pažnju posvetili smo klesanim portretima, kojih ima nekoliko desetina i koji svojom prepoznatljivopšću i rasprostranjenošću predstavljaju narodnu umjetnost u punom smislu te riječi. To su samorodne naivne predstave pokojnika, čiji je tvorac po svoj prilici bio samouki majstor Stanko Lepetić. U nastavku ćemo vidjeti da je taj „umjetnički kamenorezac“ izvršio uticaj na nekoliko narodnih klesara-kamenorezaca.

(Nastavlja se)

FOTOMAJSTOR ČEDOMIR (ČEDOMILJ) KUŠEVIĆ

Maja Đurić

During his seventy-year work life he witnessed the historical events in the Kingdom of Yugoslavia and three republics - today's states. A geographer who toured the wilderness, experienced the changes of the seasons and recorded them with a camera for future generations.

Fotografija je u prvim decenijama 20. vijeka doživjela značajnu ekspanziju i uz film postala najznačajniji medij masovne kulture. Njezinoj demokratizaciji i afirmaciji između dva svjetska rata značajno je doprinijelo i tehničko usavršavanje aparature, pojednostavljivanje i pojeftinjenje postupka, uvođenje malih prijenosnih fotoaparata s 35 mm filmom (Leica, Oscara Barnacka 1923) koji zamjenjuju glomazne kamere sa staklenim pločama, te nove mogućnosti snimanja. Ovi fotoaparati omogućili su fotografima nove perspektive i nova iskustva u njihovom stvaranju, nastanak fotograma, foto kolaža i režiranih fotografija, a i početak udruženog djelovanja fotoamatera. Spomenimo da u Crnoj Gori dvadesetih godina već postoji amaterska fotografija, dok većina fotografa djeluje u vlastitim fotografskim studijima. Sve je to dosta daleko od fotografija koje su se u to doba snimale u svijetu, ali se pojavljuju značajni fotografi koji nisu zaostajali kvalitetom radova kao što je bio Čedomir Kušević.

I kod nas i u svijetu turizam i fotografija uporedo su se razvijali. Unapređenju i poboljšanju kvaliteta snimljenih fotografija, njihovoj komunikativnosti i informativnoj funkciji doprinijela je i sama potreba osnivanja prvih društava za „unaprjeđenje turizma i proljepšavanje mjesta“ (u Herceg Novom 1922, Prčanju 1924, Budvi 1922, Perastu 1927, Sutomoru 1931. te centralna turistička organizacija Zetske oblasti u Cetinju 1928. Crnogorski, te mnogi hrvatski i srpski fotografi objektiv okreću ka planinama i prirodi. Jedan od njih bio je autor fotografija u mnogim turističkim vodičima, do sada nekako zapostavljen i nedovoljno istražen – fotograf i geograf **Čedomir (Čedomilj Čedo) Kušević** (Stara Pazova, 10. I 1899 – Risan, 8. XI 1983), koji dvadesetih godina XX vijeka počinje da se bavi fotografijom.

Djetinjstvo je proveo u Vinkovcima gdje mu je otac bio kotarski predstojnik, a majka učiteljica. Sa šesnaest godina, kao gimnazijalac, 1915. samostalno konstruiše jednostavan foto aparat (*camera obscura*) i tada počinje da se bavi fotografijom. Iz Vinkovaca prelazi u Požegu gdje vanredno polaže maturu. Kao i većina starih fotografa koji su morali dobro poznavati hemiju, i Čedomilj 1918. počinje sticati praksu u apoteci. Već tada sa ruksakom na leđima Čedo obilazi slovenačke planine. Poslije završene gimnazije radio je u nekoliko apoteka u Hrvatskoj i Srbiji da bi 1920. položio stručni ispit za apotekara. Da će provesti čitav život kao zaljubljenik prirode govori i podatak da 1919. gradi čamac (čiklju – ribarski čamac) i u njemu vesla od Vinkovaca, Bosutom i Savom, do Beograda.

Te iste godine zapošljava se u Beogradu u apoteci gosp. Prendića da bi mogao da izdržava sebe tokom školovanja studija geografije na Filozofskom fakultetu u Beogradu (1919–1924). Kao strastveni planinar i ljubitelj prirodnih ljepota priređuje samostalnu izložbu 1924. u Srpskom planinarskom društvu u Beogradu, koju su posjetili mnogi kulturni radnici među kojima i Jovan Cvijić, koji će mu kasnije otvoriti put mnogim poslovima.

Čedomilj Čedo Kušević, 1940.

Tokom Čedovog studiranja geografije u Beogradu, redovan gost na njegovim izložbama fotografije bio je čuveni naučnik Milutin Milankovic. Prilikom jedne Čedove izložbe uzviknuo je: „O Kolorado!“ A neki profesori rekoše: „O profesore proučavate klime planeta, a ne znate svoju sopstvenu zemlju! To je Subra kod Hegceg Novog!“

Kako piše u jednom novinskom članku Boško Pušonjić, „za Čeda Kuševića fotografa iz Prčanja u Boki Kotorskoj čuli su mnogi ljubitelji lepe fotografije, planinari i geografi. Ali sigurno je da će se setiti i mnogi profesori univerziteta, naučnici, radnici i akademici iz svih velikih gradova naše zemlje.“ Ovo je upravo najbolji opis njegovog fotografskog djelovanja. Kušević je bio neobičan boem i entuzijasta. Rođen u ravnici u Sremu, a zaljubljen u planinu i krš. Prvo kameno krštenje doživio je u šestoj godini kad je zajedno sa ocem vidio pejzaže Plitvičkih jezera.

Zaljubljuje se i u Plitvička jezera i postaje njihov redovni posjetilac, pa mu vjerovatno zbog toga nije bilo ni teško da uz toliko strasti prema planinskim krajolicima predaje kao privremeni predmetni učitelj dvije godine geografiju u državnoj gimnaziji u Vinkovcima 1925–26. i prenese svoje znanje koje je bilo

FOTO KUŠEVIĆ
HERCEG-NOVI
BOKA KOTORSKA

FOTO SALON ==
FOTO TRGOVINA ==
SPECIJALITETI ==
RAZGLEDNICE ==
POVEĆANE ==
FOTOGRAFIJE ==
DIAPOZITIVI ==
ALBUMI I T. D. ==

IZRADA ==
AMATERSKIH ==
RADOVA ==
TELEGRAMI ==
KUŠEVIĆ ==
HERCEGNOVI ==
RAČ. POŠT. ŠTED. ==
BR. 53796 ==

HERCEG - NOVI.

najbolji spoj teorije i prakse, geografa koji je obišao i fotografisao većinu mjesta o kojima je predavao.

Uz svoj redovni posao, Čedo sve do smrti ne prestaje da fotografše. O kvalitetu tih fotografija najbolje govore osvojene nagrade. Laureat je prve nagrade na izložbi fotografija Odsjeka za saobraćaj putnika i turista Ministarstva trgovine i industrije. 1925–1926. dobija zlatnu medalju na veoma značajnoj prvoj Jugoslovenskoj izložbi fotografija održanoj u Splitu 15. VII – 15. VIII 1926. Izložio je 24 fotografije sa motivima Boke Kotorske, Fruške gore, Plitvičkih jezera. Na toj izložbi Feliks Laforest dobio je bronzanu kolajnu koju mu je dodijelio Primorski savez za unapređenje turizma. Izlagali su još Vaso Radulović, trideset dvije fotografije (među kojima panorama Plavskog jezera, crkva Sv. Petra u Bijelom Polju, na Lovćenu sa Njegoševe proslave, manastir Đurđevi Stupovi i fotograf Chrisant Popov iz Kolašina sa 12 slika na kartonu manastira Morača i 14 slika Durmitora.

Treba imati na umu da tih dvadesetih godina u Jugoslaviji, tj Crnoj Gori kada se uglavnom fotografi bave komercijalnom fotografijom, ovakve nagrade dobija mali broj umjetničkih fotografa.

Kuševićeve fotografije Stare planine snimljene tokom studija u Beogradu primijetio je i Jovan Cvijić i tako se zainteresovao za njegov rad. Savjetovao mu je da se ne povodi za pomodnim i praznim motivima nego da teži tome da mu fotografije pored ljepote, imaju naučni značaj. Cvijić mu je 1926. pisao pismo da dođe u Popovo polje i snima pećinu Vjeternicu za njegovu treću knjigu *Geomorfologija*. Šest nedjelja, iz dana u dan Kušević i Cvijićev asistent Mihailo S. Radovanović odlazili su u dubinu pećine da istražuju unutrašnjost Vjetrenice. Snimao je aparatom *Linnhof* dimenzije negativa (staklene ploče) 10 x 15 cm, a za osvjetljenje je koristio magnezijum u prahu koji je prilikom paljenja proizvodio strahovit bljesak, u to vrijeme uobičajena zamjena za blic. U ovom poduhvatu učestvuje ne samo kao profesorov veliki prijatelj, već i kao apsolvant geografije, pasionirani planinar i vrstan fotograf. Tokom ispitivanja pećine snimio je veliki broj fotografija kojima je ilustrovana doktorska disertacija profesora Radovanovića, a kao povećanja bile su izlagane na mnogim izložbama širom Jugoslavije. Jovan Cvijić je toliko bio zadivljen fotografijama da je rekao da takve pećinske snimke nemaju ni na Sorboni.

Po upustvima Jovana Cvijića, Kušević odlazi u Žegare da ispita i snimi pećinu Golubnjaču. Član Srpskog planinarskog društva postaje 1926, a 1927. i član Planinarskog društva Fruška Gora i iste godine u njihovoj organizaciji otvara samostalnu izložbu fotografija u planinarskoj kući na Zmajevcu.

Premješten je iz Vinkovaca u Kotor 1927. godine za predmetnog nastavnika geografije. Do Kotora je putovao puna dva mjeseca preko Plitvičkih jezera i Sušaka. Neobično mu se svidjela Boka Kotorska, ali je napustio nastavničku službu i otišao na Sušak gdje je u Martinšici čuvao ljetovalište Jadranske straže (1927–30). U sezoni je držao časove iz fotografije. A uglavnom planinario po Velebitu, Gorskom Kotaru i Plitvičkim jezerima.

Zimu, januar i februar 1929. godine, provodi na Plitvičkim jezerima. Čedo se prisjeća nastajanja fotografija i muka koje je

imao tokom snimanja. Kaže da je to bila jedna od najhladnijih zima koje se pamte. Saobraćaj od željezničke stanice Vrhovine do Plitvica bio je u prekidu usljed ogromnih smetova. Tu razdaljinu (tridesetak kilometara) prešao je potpuno sam na krpeljama noseći svoju fotografsku opremu. Tada je uradio nezaboravne snimke zaleđenih vodopada i zaleđenih i snijegom pokrivenih Plitvičkih jezera. Dvije godine kasnije 1931. kao autorski projekat objavljuje album sa trideset dvije fotografije Plitvičkih jezera.

Kao član foto-sekcije Hrvatskog planinarskog društva 1931. priređuje izložbu fotografija u Zagrebu sa 156 fotografija formata do 50x60. Teme su pećine Vjetrenice, Močiljske pećine, primorskog krša, Gorskog kotara, Plitvička jezera, vinkovačka okolina, Velebit, Fruška Gora i Avala.

Svoje fotografije objavljuje na razglednicama Beograda (1925), u časopisu *Reč i slika* (1926), *Ilustrovanom listu* (1928) i u knjizi *Srbija u slici i riječi* (1927). O izložbi fotografija Čeda Kuševića ilustrovani *Svijet nedjeljnik* 1931. piše: „Mekoća i plastika njegovih snimaka govori sama po sebi, redajući se jedna

1928. *Ilustrovani list*, Beograd
naslovna strana Čedomilj Kušević

ljepša i grandioznija od druge. (...) No zimska Jezera, pod snijegom i zaleđenim slapovima, manje su poznata i po fotografskim snimkama, jer se rijetko koji fotograf odvaži da ih obidje, gazeći veliki snijeg.“ Seli se u Herceg Novi gdje otvara foto-atelje koji je radio od 1930. do 1936. godine.

Godine 1930. u Beogradu polaže majstorski ispit iz Fotografskog zanata.¹

Dok je imao radnju u Herceg Novom, zaposlio je tada mladog Antona Lukatelija, kasnije poznatog umjetnika, obučio ga fotografskom zanatu, kako bi samostalno mogao raditi dok je planinario i snimao predjele po Orjenu, Subri i Radoštaku iznad Herceg Novog. Redovno planinari i snima po Orjenu i okolnim planinama.

Marija Tonković piše u *Opisu istorije fotografije u Hrvatskoj* o njemu kao o jednoj od najznačajnijih ličnosti planinarske fotografije i jednom od prvih profesionalnih umjetnika fotografa u Hrvatskoj. S obzirom na to da je studirao geografiju, ne iznenađuje njegova ljubav prema snimanju prirode.

Do početka Drugog svjetskog rata saraduje sa raznim ilustratorima i stručnim geografskim časopisima, objavljuje fotografije u raznim udžbenicima i knjigama.

¹ Sve fotografije su iz porodične arhive dobijeno ljubaznošću unuka arhitekta Bogdana Kuševića.

Čedomilj ispred svog ateljea
u Herceg Novom 1930-ih godina XX vijeka

Njegove reportažne fotografije ljepota crnogorskog primorja objavljivane su 1932. u više brojeva popularnog hrvatskog čaopisa *Svijet*. U fotografijama objavljenim u *Svijetu* uspio je pomiriti surovu prirodu Velebita i ljude na jedan romantičarski način. Snimio je i panoramske fotografije, kao i ljude na radu (čuvanju ovaca, skupljanju sijena) u maniru piktorijalističke fotografije karakteristične za srednjoevropski kulturni krug tog vremena.

Pravda na strani četiri 17. VII 1932. godine objavljuje članak o posjeti kralja Aleksandra Karađorđevića. „Ovdje se juče nevjerojatnom brzinom pronijela vijest o dolasku Nj.V. Kralja. Sinoć u 8 časova na bojnom čamcu ‘Uskok’ preko Crne Gore iz Tivta stigao je Nj.V Kralj u pratnji maršala dvora g. Dimitrijevića... Kada se uputio pješice u šetnju u pratnji predsjednika opštine Komnenovića prošao je parkom hotela ‘Boka’ zadržavajući se pred egzotičnim biljkama. Sedeći na maloj terasi u hladu jednog granatog stinusa Nj.V. Kralj dugo se zadržao gledajući zbirku fotografija umjetnika

Kuševića.“ Fotoaparatom je zabilježio novljanski pejzaž sa brodom kralja, koji je kasnije objavio kao razglednicu.

Kuševićev sin Đorđe prepričava sjećanja njegovog oca:

„Pored brojnih istorijskih događaja kojima je Čedo prisustvovao imao je čast da fotografiše posjetu Kralja Aleksandra Plitvičkim jezerima i Herceg Novom. Kada je bio u Herceg Novome Kralj se divio Čedovim fotografijama i poručio je da se sretnu u bašti hotela Boka o čemu su i novine pisale. Razgovarali su o fotografiji, snimanju, fotoaparatom... Kada je Čedo u jednom momentu rekao ‘Vi kao amater...’ Kralj je ustao i otišao. Uprkos tome, pri odlasku iz Herceg Novog Kralj je naredio da Čedo dođe rano ujutro u Meljine i snimi odlazak na brod (Novinari nijesu bili obavješteni)! Od dvije fotografije koje je uradio Čedo, jednu je snimio na stativu sam sebe kako ide u susret Kralju a drugu kraljevu svitu na Plitvičkim jezerima...“

Tokom boravka Aleksandra Karađorđevića u Herceg Novom 1932. Čedove fotografije su privukle njegovu pažnju, on se sedeći na maloj terasi u hladu jednog granatog stinusa Nj.V. Kralj dugo se zadržao gledajući zbirku fotografija umjetnika Kuševića objavljuje na četvrtoj strani časopis *Pravda* 17. jula.

Kralj Aleksandar Karađorđević u Herceg Novom 1932. godine

Dalji životni put Čeda Kuševića vodi do zaposlenja u Seizmološkom zavodu u Beogradu 1937–45. Kao stručnjak iz fotografske oblasti postaje član savjeta Zemaljske odbrane.

Beogradsko turističko društvo organizuje od 7. do 16. septembra 1940. *Prvu turističku izložbu Beograda i sviju krajeva koje se u njemu stiču* u centralnoj kuli Beogradskog sajma. Na njoj izlaže svoje fotografije sa motivima primorja, Srbije, Beograda i beogradskih restorana i hotela i Čedo Kušević. Sem njega, kao izlagači tu su i hotel *Avala* u Budvi i Lejn Pedži foto-amater iz američanskog poslanstva u Beogradu, koji je izložio umjetničke fotografije iz Crne Gore. Izloženi su bili i prikazi morskih kupališta i plaža Herceg Novog, Hotela *Boka*, Boke Kotorske, Lovćena, Budve, Petrovca na moru, Starog Bara, Ulcinja i fotografije Durmitora.

Nakon Drugog svjetskog rata iz Seizmološkog zavoda prelazi u Narodnu biblioteku, pa u Etnografski muzej. Postaje član

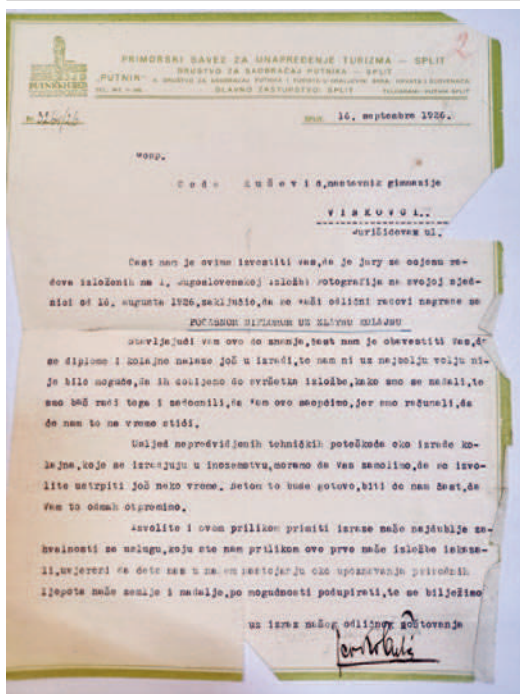

komisije za utvrđivanje štete na kulturno-istorijskim spomenicima u Vojvodini. Kada je 1945. godine na Cetinju oformljena Direkcija filmskog preduzeća FDJ za FR Crnu Goru, rukovodilac odjeljenja za film, Anton Lukateli, slikar i dobar poznavalac fotografije, sakupio je ekipu u kojoj su bili: Božo Rabrenović, Niko Krstićević, Jovo Marić, Miška i Zora Đorđević, Čedomir Kušević, Karlo Martineti, Stevo Radović, Aleksandar Vesligaj, Slavko Vukčević.

Sin Čedomira Kuševića, Đorđe Kušević je zapisao jedno od lijepih sjećanja koje mu je otac ispričao o nesebičnom dijeljenju fotografskog iskustva i inspirativnosti njegovih djela: „Tokom Čedove djelatnosti u Crnoj Gori i snimanja kulturno-istorijskih cjelina, šofer do Ivanovih Korita na Lovćenu bio je tada mladi Milan Pešić. Čekajući pogodno vrijeme za snimanje, Milan je bio zainteresovan i fasciniran Čedovom pričom o fotografiji i uslovima za snimanje dobrih kadrova. Čedo je toliko zaintrigi-

1932. godina razglednica Herceg Novi Čedomira Kuševića
(Iz porodičnog albuma Andra Đurovića)

Nagrada
Primorskog
saveza
za unapređenje
turizma,
Split, 1926. godine

rao mladog Pešića da je od tada počeo i sam da se oprobava u fotografskoj djelatnosti, a postao je veoma uspješan i nagrađivan TV snimatelj. Poslije par decenija da bi se Čedu odužio za stručne savjete i iskreno prijateljstvo snimio je kratki dokumentarni film o njegovoj fotografskoj djelatnosti u Kotoru, koji je bio prikazan na nacionalnoj TV, poslije Večernjeg dnevnika.“

U autobiografiji, otkucanoj na pisačkoj mašini, koju je sačuvala njegova porodica piše da je 1947. Čedomir Kušević snimao terene gdje su se vodile borbe u Petoj ofanzivi i te su fotografije bile početak rada na osnivanju Muzeja NOB-a na Cetinju. Na osnovu tih fotografija po predlogu Mila Milunovića, Petra Lubarde i Aleksandra Prijića je primljen 1949. u članstvo Udruženja likovnih umjetnika Crne Gore.

Podgorica

Nikšić

Sa novim i predratnim fotografijama prirodnih ljepota Crne Gore (oko 60) organizovane su 1948. njegove izložbe u Tirani i u još nekoliko mjesta Albanije.

U periodu od 1946. do 1951. radi u Cetinju kao fotograf Zavoda za zaštitu spomenika kulture. Bio je član i raznih savjeta: stručnog savjeta *Lovćen filma*, stručnog savjeta Narodnog muzeja u Herceg Novom 1950, a član Udruženja likovnih umjetnika primjenjenih umjetnosti Crne Gore postaje od 1951. godine.

Definitivno se seli u Prčanj 1951. i priređuje izložbu u Kotoru i Zagrebu u čast KPJ. Vjerovatno su to fotografije koje su izložene nakon sedamdeset godina 21. 11. 2020 u galeriji

Pomorskog muzeja u Kotoru na izložbi pod nazivom *Živio grad* autora Ilije Mlinarevića.²

Od 1951. godine „Čedo je sve fotografije sam izrađivao u svojoj staroj kući na Prčanju koja se nalazila odmah pored njegove novosanirane kuće u kojoj je stanovao. Stara kuća bila je na četiri etaže, i u njoj nikad nije stanovao, već samo koristio kao ljetnju kuhinju, sušaru čajeva i fotografsku laboratoriju. Veoma čest gost kod čeda je bio Don Niko Luković, inače Čedov bliski prijatelj za koga je radio na mnogim izdanjima knjiga. Fotografska laboratorija bila je na prvom spratu stare kuće. Interesantno je to što je aparat za povećanja fotografija ugradio na prozor i koristio dnevno svjetlo. Na taj način eksponaža je bila mnogo brža, naročito za velika povećanja (velike formate za izložbe). Jedina fotografija laboratorije koja je već tada, poznih 1970-tih bila bez funkcije, snimljena je za uspomenu.“ – sjeća se njegov sin Đorđe Kušević.

Tih 50-ih i 60-ih godina Kušević ponajviše radi fotografije za razne publikacije, organizuje izložbe i drži niz popularnih predavanja po školama, narodnim i radničkim univerzitetima u raznim gradovima FNRJ. Predavanje o prirodnim ljepotama Boke i Bokeljskih planina uz dijapozitive u koloru prezentuje u Kotoru, Beogradu na Kolarčevom Univerzitetu, u Splitu 1955.

Kušević je čitavog života snimao kulturnoistorijsku baštinu i krajolike Crne Gore, Hrvatske, i Srbije, pa je svojim fotografija-

² „Tadašnji autor fotografija je pratio život u gradu, svoje sugrađane na radnim mjestima: u fabrikama, školama, vrtićima, bolnicama... Na većini fotografija su upravo – ljudi. Kotorani. Umjesto uobičajenih fotografija kotorskih građevina, kojima se Kotor iznad svega ponosi, autori nam prikazuju živopisnu stvarnost grada, pokazujući njegov šarm u svakodnevnom. Bogatim izborom fotografija kotorske zbilje autori svijetu pokazuju da je grad živ i nakon svih nedaća Drugog svjetskog rata.“

<https://www.vijesti.me/kultura/489579/mlinarevic-grad-ce-zivjeti-i-nakon-nas>, 26. 11. 2020.

Durmitor

ma ilustrovao mnoge knjige i monografije: D. J. Deroko, *Drina geografsko-turistička monografija*, Novi Sad, 1939; dok za *Njegošev album* koji je štampan povodom 100. godišnjice Njegoševe smrti 1951. snima fotografije gradova, crkava, studijske snimke. Sa don Nikom Lukovićem radi na puno knjiga i jednom vodiču; *Bogorodičin hram na Prčanju* (1965); *Blažena Ozana Kotorska* 1965.; *800 godina katedrale Sv. Tripuna (1166–1966)*, Kotor 1966; N. Luković, *Boka kotorska, Cetinje* 1951; *Ana Marija Marović prikaz života i rada*, 1963; *Boka Kotorska turistički vodič, Kotor*: sa još nekim fotografima objavljuje svoje fotografije u monografijama *Turistička enciklopedija Jugoslavije*, 1958; *Kotor*, Zagreb, 1970.

Odlazi u penziju 1953. iste godine kada je dobio i rješenje komisije za majstorske ispite i državnog sekretara za poslove Narodne privrede Vlade NRCG da je izabran za člana – majstora (foto zanata). On, naravno, nastavlja aktivno da radi i priređuje dvije ozbiljne samostalne izložbe fotografija 1955. na VI kongresu geografa Jugoslavije u Beogradu *Naši krševi* (60 eksponata); izložbu fotografija Plitvičkih jezera u organizaciji

Plitvička jezera

Srpskog planinarskog društva i izložbu *Prirodne ljepote Durmitora* u okviru V kongresa geografa Jugoslavije u Titogradu 1958. na kojoj je bilo izloženo oko 100 eksponata. Dio tih fotografija našao se u Turističkom vodiču *Durmitor* koji je napisao ing. Aleksandar Krstić 1962, a izdao Turistički savez Crne Gore.

O tome da za umjetnike ne postoji penzija jer njihov kreativni radni vijek traje dok su živi, govore i podaci o drugoj republičkoj izložbi održanoj u Titogradu 1962. godine gdje se u katalogu ističe da pored drugih fotografija izlaže van konkurencije i najstariji ljubitelj fotografije kod nas Kušević Čedo iz Kotora, kao član žirija, koji se predstavio kolekcijom fotografija *Zimskim motiva* svih sa snijegom. Ova napomena sa snijegom je značajan podatak jer tehnološki u tom periodu analognom fotografijom je bilo teže snimiti uspješnu fotografiju na snijegu i podesiti sve potrebne parametre foto-aparata.

Predsjedništvo vijeća Narodne Tehnike Jugoslavije dodjeljuje mu 1965. godine nagradu, Bronzanu plaketu *Boris Kidrič*, za osobite zasluge u širenju tehničke kulture. Te iste godine, povodom 100. godišnice rođenja Jovana Cvijića otvara u Titogradu samostalnu izložbu fotografija. Čedo u svojoj autobiografiji govori i o poteškoćama pri slikanju planinskih fotografija. Da se

Bronzana plaketa „Boris Kidrič“,
1965. godine

dobar i rijedak snimak načini nekada je trebalo čekati mjeseci-ma, danima lutati po kiši i snijegu, sunčanoj pripeci, srećući se i sa vukovima i zmijama, gladan i žedan. Ponekad je gazio po tako visokom snijegu da je mogao da sjedne na vrh bora ili je pao sa stijena kada bi ga uhvatila noć na planini gdje je čekao da vidi i snimi zalazak sunca.

I pored svih poteškoća, želja za visinama i prekrasnim panoramama nikada ga nije napuštala. Od 64. godine svako ljeto odlazi na Orjen ili Durmitor, a u svojim sedamdesetim godina priređuje tri samostalne izložbe (u Salonu fotografije Foto saveza Jugoslavije u Beogradu 1967, u galeriji Josip Bepo Benković u Herceg Novom, 1968. i na simpozijumu *Naučno delo Jovana Cvijića* u Beogradu 1977) prije nego se oprostio sa fotografijom šest godina pred smrt 1983.

Literatura:

- *Bogorodičin hram na Prčanju: ilustrovani kulturno-istorijski prikaz*, autori Niko Luković, Čedo Kušević, Izdavač , Kotor; Prčanj: Crkvinarstvo parohijske crkve, 1965.

- M. Đurić, Intervju Stevo Lepetić, *Pobjeda*, Podgorica 01.11.2003.

- *Turistička enciklopedija Jugoslavije*, Beograd, 1958, Reč i slika, Beograd,1926, str 57.

- *Srbija u slici i riječi*, Beograd, 1927, str. 36.

- *Pravda*, Beograd, 1932.

- *Glas Boke*, Herceg Novi 1932.

- Č. Kušević, *Plitvička jezera*, Herceg Novi, 1931.

- Izložba planinarskih fotografija u Zagrebačkom zboru, *Svijet*, 6 (1931) XI/18, str. 527.

- J. Poljak: (Plitvička jezera, album Č. Kuševića), *Hrvatski planinar*, 27(1931) 8, str. 258.

- V. Maleković, M. Tonković i dr.: *Fotografija u Hrvatskoj 1848–1951* (katalog izložbe), Zagreb 1994.

- M. Grčević: *Umjetnička fotografija u Hrvatskoj 1891–1940*, (Zagreb) 1997, 79, 89–90.

- G. Malić: *Letopis srpske fotografije 1839–2008*, Beograd 2009.

- *12 vjekova Bokeljske mornarice* / [glavni i odgovorni urednik Kalezić Danilo; fotografije u bakrotisku i u tekstu Čedomilj Kušević; autori priloga u koloru Mladen Grčević ... et al.]. – Beograd: Monos, 1972, 243 str, podaci Bogdan Kušević i autobiografski podaci Čedomilja Kuševića

- Biografski podaci unuk arhitekta Bogdan Kušević

- Katalog izložbe u Splitu 1926. godine

[https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=iiif.v.a&id=11669&tify={%22pages%22:\[12\],%22view%22:%22info%22}](https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=iiif.v.a&id=11669&tify={%22pages%22:[12],%22view%22:%22info%22})

O NASTAJANJU DRAMSKIH DJELA KNJAZA NIKOLE I

Luka I. Milunović

Looking for an answer to the questions about the time of creation of the dramatic works of Prince Nikola I Petrović, we have emphasised the importance of correlation with the social environment particularly bearing in mind the fact that the author was the sovereign of the state. Prince's dramatic and other literary works were never perceived exclusively as artistic creations. Knowledge about the period of creation of dramatic works is chronologically grouped, with the focus on basic characteristics of two relatively rounded periods of the work of Prince Nikola I Petrović Njegoš.

Za književna djela, a rekli bismo naročito dramska, čiji život na pozorišnoj sceni do Prvoga svjetskoga rata već duže vrijeme pratimo, nikako nije bez značaja imati što pouzdanije saznanje kada su počela nastajati, te kada su konačno nastala. U ovome kontekstu takođe treba istaći da su od ne maloga značaja što preciznija saznanja o tome kada su sve i đe dramska djela izvedena na sceni. Posebno treba naglasiti značaj ovakvih saznanja kada su u pitanju dramska djela čiji je autor suveren države. Značaj je tada potenciran time što su kroz sadržaj dramskih djela najčešće protkane i aktuelne političke poruke. U Crnoj Gori, ali naravno u nešto manjoj mjeri i okruženju, pri bilo kome obliku javne prezetnacije djela knjaza Nikole I Petrovića, mimo književno-umjetničkih kvaliteta, pažljivo su praćene

poruke koje bi se mogle odnositi na tekuću društvenu atmosferu i način ponašanja koji se preko dramskih likova sugeriše.

Prateći saznanja o izvođenju dramskih djela posebno od *Godine pozorišta* (1884)¹ do Prvoga svjetskoga rata da se uočiti, da je u crnogorskoj periodici, najbogatijem, a time i osnovnome hroničaru ovih događaja, najviše pisano o dramskim djelima knjaza Nikole I, što se doduše i moglo očekivati, ali treba primijetiti da je i na stranicama strane štampe knjaževim dramama posvećivano ne tako malo pažnje. Govorimo o knjazu, jer zbog sudbine Kraljevine Crne Gore, kralj Nikola I neće biti u prilici da se duže, ili uopšte bavi književnošću. Poslije samo jedne čitave bezratne kalendarske godine Kraljevina Crna Gora će ući u vremena ratova, da bi završetkom posljednjega od njih, iako saveznica država pobjednica, bila uklonjena sa političke karte Evrope.

Pri pozivanju na događajima aktuelnu periodiku kao dominantni izvor saznanja, uz sva ograničenja koja donosi, treba imati na umu da arhive nosilaca kulturnih aktivnosti nijesu sačuvane, a da se u arhivskim fondovima državnih organa dramska djela i izvođenje predstava vrlo rijetko pominje. Bilješke o izvođenju dramskih djela najčešće nalazimo među aktima fondova *Uprava dvora i Ministarstvu finansija* u Državnome arhivu Crne Gore. Obično je to u vezi isplate troškova za subvencije i putovanja, ili ulaznice, ponekad za nabavku kojega rekvizita (pozorišni durbin) i toaletu, te priloge u novcu koje su prilikom posete pozorištu, davali članovi dinastije, ili trošili u pozorišnim bifeima upriličenim *ad hoc* tokom prigodnih zabava poslije završetka

¹ Sam početak 2024. godine nosi jubileje događaja veoma važnih za crnogorsku kulturu – 140 godina od *godine pozorišta*, odnosno prve javne predstave *Balkanske carice*, još neobjavljenoga dramskoga djela, kao i čitav niz drugih, ne manje značajnih dešavanja iz ove oblasti, koja su se odigrala te godine. Tim povodom bi i ovaj prilog mogao biti makar skromni doprinos afirmaciji značaja događaja i poruka iz prošlosti naše kulture..

predstava. Zbog ovakvoga stanja sa primarnim izvorima moramo se, pored periodike, osvrnuti i na memoarsku literaturu, naravno uz primjereni oprez, jer se tu nerijetko nudi neprecizna, ili ponekad čak i netačna faktografija.

Uzimajući sve okolnosti u obzir pokušaćemo da se što više približimo potpunijemu odgovoru na pitanja o početku, trajanju i završetku nastajanja dramskih djela knjaza Nikole I Petrovića Njegoša.

Za dramska djela knjaza Nikole I, često srijetamo samo nagovještaje i posredne napomene, pa nije lako sasvim precizno utvrditi činjenice o vremenu njihova nastajanja. Zbog broja i obima ostavljenih zapisa najlakše je, tako se bar u početku čini, pratiti nastajanje najznačajnijega knjaževa djela – *Balkanske carice*. Najpopularnija knjaževa darma (u prvoj, javno poznatoj verziji) prvi je put pedata javnosti predstavama na Cetinju (prva, 2. januara 1884. godine) čime je i otpočeo kontinuirani pozorišni život u Crnoj Gori. Zato za književno djelo kažemo predato javnosti a ne, kako je inače uobičajeno – objavljeno (štampano).² Jedan od aspekata izuzetnosti ove drame leži upravo u načinu njenoga nastajanja, kao i tome da je prvo više puta odigrana na sceni, pa proširena i ponovo prikazana, da bi zatim bila doradena i konačno pečatana 1886. godine. Svjedočanstva o raznim aspektima nastajanja *Balkanske carice* ostavlja u svojim zapisima čitav niz uglednih ličnosti onoga vremena. O tome u raznim prilikama i oblicima pišu: Jovan Jovanović Zmaj (pisma), Simo Matavulj (memoarski zapisi), Jovan Pavlović (prikazi predstava) naravno i drugi. Pored zaista relativno velikoga broja tekstova u našoj, ali i u inostarnoj

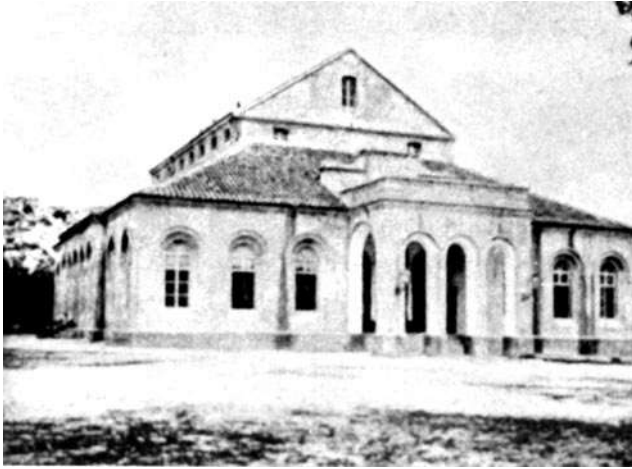
² O knjaževim dramskim djelima i njihovome objavljivanju videti: *Cjelokupna djela Nikole I Petrovića Njegoša* / redakcioni odbor: Risto Dragičević, Savo Vukmanović, dr Niko S. Martinović, knjiga treća, *Drame* / Savo Vukmanović, Cetinje, 1969. kao i u: Nikola I Petrović Njegoš, *Drame i dramski fragmenti* / Prof. Ratko Đurović, Cetinje – Titograd, 1990.

periodici o *Balkanskoj carici* nastale su i prigodne pjesme (Jovan Sundečić, dr Lazo Kostić, Radoje Roganović-Crnogorac..).

Po svemu sudeći *Balkanska carica* je počela nastajati poslije Berlinskoga kongresa, ubrzo po konačnome prestanku vojnih dejstava crnogorske vojske, odnosno potpunome konstituisanju državne teritorije, najvjerovatnije već početkom 1882. godine, ili možda čak i koji mjesec ranije. O tome ćemo određene tragove naći u zapisima Jovana Jovanovića Zmaja. Tokom povratka iz posete Rusiji knjaz Nikola I se zadržao tri dana u Beču, đe se sreo sa Jovanom Jovanovićem. Tokom susreta Knjaz je Zmaju čitao već u dobroj mjeri zaokruženu *Balkansku caricu*. O ovome čitanju *Balkanske carice* saznajemo iz pisama koje će Jovanović nešto kasnije pisati svojim prijateljima iz pozorišnoga miljea u okruženju.

U pismu Antoniju Hažiću, od 5. oktobra 1882. godine, Jovanović piše da mu je knjaz čitao svoje pjesme i dodaje: „... i pročitao mi je celu *Balkansku caricu*. Po dojakošnjem planu delo je ovo razdeljeno na tri čina – ali knez ga misli još doterivati, i možda će ga svesti na jedan čin.“³ Jovanović, hvaleći knjaževu čitanje, ističe kako je dramom bio ushićen, da bi zatim Hadžiću iznio neposredni razlog zbog kojega mu se obraća. Znajući Hadžića: „kao par excellanz pozorišnog čoveka“, Jovanović u pismu, uz isticanje potrebe za punom diskrecijom, saopštava knjaževu želju da neko pozorišno društvo dođe tokom zime u Crnu Goru i prikaže *Balkansku carcu*: „...na Cetinju, u Kotoru pa možda još gde u Crnoj Gori.“ O cilju tih predstava, pored toga što bi dale „narodu plemenite zabave i uživanja“, Zmaj ističe: „No ja mislim da time knez još nešto hoće. Mislim da bi hteo, pre nego što pusti u štampu *Balkansku caricu* da je vidi kako se na pozornici prikazuje – pa

³ *Preписка Jovana Jovanovića Zmaja : knjiga I (1852–1882)*, Novi Sad, 1957, str. 353–355.

Zetski dom 1897. godine
foto knez Goljicin

prema tome, možda, da je još doteruje.“ Uz molbu da pomogne oko pronalaženja adekvatne pozorišne trupe, Jovanović, na kraju pisma, detaljnije pojašnjava Hadžiću o kakvom se dramskom djelu radi. Jovanović, naime, ističe da knjaževo dramsko djelo ima samo četiri glavne uloge (*Stanko, Danica, Dean, Perun*) i pored toga dodaje: „A peta uloga je drugarica Stankove ljubaznice. Drugo je sve sporedno.“⁴

Hadžić nije odgovarao na pismo, pa se Jovanović mjesec dana kasnije (4. novembra 1882. godine) obraća Iliji Ognjanoviću sa istom molbom. Obavještava Ognjanovića o, za njega neprijatnome, ćutanju Hažića uz poziv da pomogne oko

⁴ Ova napomena je veoma važna kod angažovanja pozorišnoga društva. Praktično to znači da trupa društva ne mora da bude naročito brojna, odnosno da bi mogla biti formirana specijalno za ovu priliku. Valjalo bi da ima pet (tri muškarca i dvije žene) ozbiljnih glumaca, a ostali mogu biti početnici, mlađi glumci, ili nadareni amateri angažovani neposredno u mjestu odigravanja predstave. Obično, to bi bila dva glumačka bračna para i još jedan sposoban gumac, ponekada je to sam vođa trupe.

mogućega pronalaženja pozorišnoga društva koje bi te zime išlo u Crnu Goru da prikaže *Balkansku caricu* uz napomenu, koju je saopštio i Hadžiću: „naravno da se ta družina ne bi imala bojati deficita...”⁵ Iz pisama koje je Jovanović pisao Hadžiću i Ognjanoviću danas možemo da uočimo obrise prve poznate verzije *Balkanske carice*.

(*I verzija*) Dakle, verzija *Balkanske carice* (prva poznata) koju je na jesen 1882. godine Jovanović čuo u Beču od knjaza Nikole I i kratko opisao kasnije u pismima prijateljima, je drama u tri čina (koju autor možda namjerava preraditi u jedan!) sa samo pet glavnih (govornih) uloga: *Stanko, Danica, Dean, Perun i Marta*. Uočićemo ovđe da, po mišljenju J. Jovanovića, drama u tri čina teži da budućim autorovim intervencijama bude prevedena u samo jedan čin. Prema dostupnim kasnijim saznanjima mogli bismo reći da je sudbina drame bila veoma dinamična. Zapisi iz narednih godina govore nam, naime, o dramu u jednome činu (koji je vidimo nastao od prethodna tri) da bi tokom nešto više od dvije godine (poslije javnih prikazivanja na sceni) ponovo postala i konačno bila štampana kao drama sa tri čina.

Do kraja zime 1882/83. godine na Cetinje nije dolazilo očekivano pozorišno društvo iz okruženja, dok je knjaz nastavio da dorađuje svoju dramu. Zapise o radu knjaza Nikole I na *Balkanskoj carici* tokom 1883. godine, ostavlja Simo Matavulj: „Knez nam čitaše svoj prerađen već skoro gotov dramat; čitaše, ponavljашe bez odmora, trijebeći jezik, mijenjajući riječi i stihove, navodeći nas na prepirke bez kraja.“ Matavulj dalje opisuje atmosferu u dvorskoj Velikoj odžakliji (*Donja dvornica*): „Šire kolo slušalaca bijaše probrano, a najšire jednoga večera imadoše pristupa i perjanici i gotovo svi pismeni Cetinjani.“

Sasvim sigurno da nijesu samo književno-estetski razlozi motivisali knjaza Nikolu I da sprovodi javno nastajanje svoga književnoga djela. Želio je držimo, da još unaprijed, prije

⁵ Ibidem, str. 364.

prikazivanja na pozornici i izlaska knjige iz štampe, vidi i čuje reagovanje što širega kruga ličnosti, ne navlaštito na umjetničke vrijednosti drame, već na političke poruke kojima je protkano, kako ovo djelo, tako i čitavo knjaževo književno stvaralaštvo. Končno, treba istaći da naročiti značaj *Balkanske carice* leži i u snažnome doprinosu afirmaciji, kako u zemlji, tako i u inostranstvu, nove državne politike, po kojoj Crna Gora ne treba da bude doživljavana samo kao „junačko gnijezdo“ nego i „gaj pjevača“, dakle, moderna evropska država. U svojim zapisima Matavulj nas, možemo reći, bliže upoznaje i sa novom, nešto proširenom verzijom *Balkanske carice*.⁶ To je verzija sa samoga početka 1884. godine koju će cetinjska publika vidjeti na improvizovanoj pozornici u novoj, grđevinski nedovršenoj, kući vojvode Maša Vrbice.⁷

(II verzija) U svome djelu Matavulj prvo konstatuje da je tadašnja *Balkanska carica* bila sva: „u današnjem drugom činu“. Ovđe vremensku odrednicu *današnjem* treba razumjeti da je to vrijeme kada Matavulj piše svoje memoarske zapise, skoro dvije decenije poslije događaja koje opisuje, kada je *Balkanska carica* već davno štampana. Za sami dramski tekst Matavulj navodi da: „prve četiri pojave sastavljahu prvi dio, a pošljednja peta, drugi, – bješe dakle pozorišno djelo u dvije radnje, sa osam lica.“⁸

⁶ O početku rada na preradi *Balkanske carice* 1883. godine (zima/proljeće) Matavulj piše: „Odjednom se knez povuče. Doznade se da radi po cio dan. Mišljasmu da je taj rad u svezi sa političkim stanjem, kakvo smo mi zamišljali da je, ali kad opazismo da često prizivlje Pavlovića, onda posumnjasmu da bi mogla biti u začetku kakva nova književna rabota. Mi se čuđasmu da je gospdaru do toga, a kad razbrasmo da prerađuje i raširuje *Balkansku caricu*, reći će neko gotovo ljutito: *ta što da piše dramu on koji će je na ljeto raditi!*“. Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, Beograd, 1939, str. 200.

⁷ Nova kuća vojvode Vrbice nalazi se na početku ulice Baja Pivljanina prko puta Zetskoga doma. Tu je nekada bilo smješteno tursko poslanstvo, a danas je od osnivanja koristi Fakultet dramskih umjetnosti.

⁸ Ibidem, str. 204.

Krajem 1883. godine, neposredno pred prvo javno prikazivanje na sceni, *Balkanska carica* je po Matavulju, dramsko djelo u „dvije radnje“ će se pojavljuje osam lica. Pored pet govornih lica koja pominje Jovanović (*I verzija*) Matavulj ukazuje da sad ima i tri nova (satnikove sluge *Ivo* i *Uglješa*, kao i *Guslar*).

Dok se oslanjamo na Matavuljeva djela (ovđe: *Bilješke jednog pisca*) kao izvor saznanja o događajima, treba skrenuti pažnju na odnos ovoga autora prema faktografiji. Djelo koje smo citirali Matavulj piše i objavljuje u nastavcima dvadesetak godina poslije događaja, po sjećanju, bez sređenih zabilježaka i pri tome, kako je to u relevantnoj literaturi već uočeno, mnogo više pažnje poklanja književnim karakteristikama, nego faktografiji. Izneseni faktografski podci su zato često nesigurni, ili čak sasvim pogrešni. Sam Matavulj će ispraviti čitav niz podataka koje je prethodno objavio o dr Lazi Kostiću sa kojim je na Cetinju blisko saradivao i prijateljevao. Napomenućemo da čak i te Matavuljeve naknadne ispravke sadrže fakotografske pogreške. Kao ilustraciju Matavuljevoga odnosa prema faktografiji ukazaćemo na pogrešnu tvrdnju koja je direktno vezana za jedno izvođenje *Balkanske carice*. Na kraju IX poglavlja djela koje pominjemo Matavulj kaže da je knjaževa drama prikazana na Cetinju, o Nikoljdanu, 1884. godine. Primjetićemo odmah da o ovome izvođenju *Balkanske carice* ne postoji potvrda ni jednome drugo izvoru.⁹ Ne pominje se čak ni u domaćoj periodici će su i manji kulturni događaji nego što je izvođenje knjaževe drame pedantno zabilježeni. U sljedećoj, X glavi svoga djela, Matavulj šire opisuje prikazivanje predstave decembra 1884. godine i kaže da je jednu od uloga (*Vojvoda Lale*) igrao i dr Laza Kostić, te da je na njemu tada bilo

⁹ Kako je dugo pomenuto Matavuljevo djelo bilo osnovni oslonac autorima koji su poslije Prvoga svjetskoga rata pisali o pozorišnome životu u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori, to je u više objavljenih radova bez provjere prenešena ova pogrešna tvrdnja.

Pavlović odmah, već na početku prikaza odigranih predstava *Balkanske carice* konstatuje da djelo nije završeno, odnosno da je u rukopisu, te da i za citate stihova koje donosi ne može tvrditi da su potpuno tačni. Drama je izvedena u tri čina (dijela), kako kaže Pavlović i pominje uloge: *Stanko, Danica, Marta, Dean, Ivo, Uglješa*. U prikazu nije pomenut knez *Perun*, najvjerojatnije zato što ga je igrao upravo autor prikaza. U inostranoj štampi objavljenome afišu za ovu predstavu uloge su navedene ovim redom: *Stanko, Dean, Perun, Ivo, Uglješa, Danica, Marta*, dok je uz figurante pomenut i *Guslar*. Sa *Balkanskom caricom* na pozornici ćemo se ponovo sresti u Podgorici pri oficijelnome svečanome dočeku Nove 1885. godine.

Pišući o događajima s jesni 1884. godine, Matavulj će primijetiti: „Tada knez poče prerađivati svoj dramat. Kao što sam ranije kazao, današnji drugi čin bješe onda cjelina, kojoj on dodade još dva i mnoštvo lica.“¹² Iz daljih zapažanja Matavulja možemo zaključiti da će knjažev rad na preradi *Balkanske carice* trajati do Božića 1884. godine.

(*IV ili IIb verzija*). Pred Božić 1884. godine Jovan Pavlović će okupiti članove pozorišnoga društva Cetinjske čitaonice i saopštiti im da će zvanični doček Nove 1885. godine biti u Podgorici, da u okviru programa svečanoga dočeka treba da prikažu *Balkansku caricu*, te da će sa Cetinja krenuti: „trećeg dana Božića;“ (27. XII). Nova, proširena verzija knjaževe drame zahtijevala je uz određene promjene u podjeli uloga sa početka godine i uvođenje čitavoga niza novih ličnosti kao izvođača, od koji su neke bile iz Podgorice, članovi društva Podgoričke čitaonice (manje govorne uloge i figuranti). Sam tekst *Balkanske carice* morao je biti tada već završen jer je ionako bilo zaista malo vremena (do 31. XII) za pripremu izvođača za nastup. O predstavama *Balkanske carice* u Podgorici o Novoj 1885. godini ostaće neuobičajeno mnogo zapisa i priloga kako u

¹² Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, Beograd, 1939, str. 235.

crnogorskoj tako i u inostranoj periodici.¹³ Mi ćemo se, dok tražimo odgovor na pitanje kako je izgledala verzija knjaževe drame koja je izvedena u Podgorici (31. XII 1884, 2. i 3. I 1885) ipak držati pisanja Jovana Pavlovića jer ga kao najobavještenijega držimo za najpouzdaniji izvor.¹⁴ Pored opširnih priloga u *Crnogorki* (J. Pavlović) ovoga puta širi napis donosi i *Glas Crnogorca* (najvjerovatnije iz pera S. Matavulja).

Prikazujući predstave, Pavlović, prije svega, napominje da je djelo još u rukopisu, što će reći da još nije sasvim završeno i pripremljeno za štampu, te da se mogu očekivati nove autorove intervencije. Zatim iznosi osnovne karakteristike verzije drame prikazane u Podgorici uz usporedbu (ukazuje da su razlike velike) sa onom što je vidjela cetinjska publika godinu dana ranije. „Lani je to bila drama u jednom činu. Ove godine to je drama u tri čina. Dodat je jedan čin naprijed i jedan natrag, a lanjski prvi čin ostao je u sredini kao drugi čin, razumije se nešto malo popunjen i doveden u svezu sa prvim i drugim¹⁵ činom, s kojijema sada sastavlja organsku cjelinu i jedinstvo. Djelo je na taj način ispalo mnogo veće, a bez sumnje i mnogo savršenije.“¹⁶

U prikazanim predstavama *Balkanske carice* u Podgorici (drama u tri čina u kojoj prvi treći imaju po četiri prizora) pojavljuju se lica: *Dorđe, Stanko, Dean, Perun, Danica, Marta, Ibraim-aga, Kapetan Jovan, Vojvoda Ostoja, Vojvoda Kaleta, Vojvoda Dabiživ, Vojvoda Oliver, Vojvoda Pipo, Vojvoda Hoto, Vojvoda Kraso,*

¹³ „To su bile prve stranice one bogate literature o kneževu dramatu, koja se postupno razvijala, dokle nije obuzela nevjerovatan obim gotovo u svim jevrejskim jezicima!“ Ibidem, str. 246.

¹⁴ Pavlović je prikaz objavio u *Crnogorki* na početku 1885. godine. Ovde navodimo po: XIV, XV, XVI i XVIII, u: *Pozorišna kritika u crnogorskoj periodici 1884–1916* : Hrestomatija / Luka I. Milunović Ljiljana Milunović, Cetinje, 2004, str. 51–77.

¹⁵ Misli se na drugi dodati čin, dakle, sada treći.

¹⁶ Ibidem, str. 53.

Vojvoda Vaso, Vojvoda Lale, Starac, Prvi ranjenik, Drugi ranjenik, Osman paša, Jedan beg, Selim paša, Uglješa, Ivo.

(*V verzija*) Poslije prikazivanja znatno proširene *Balkanske carice* u Podgorici na početku 1885. godine, koju je i sam posmatrao, knjaz Nikola I će 1885. god. stečene utiske i saznanja nastojati da ugradi u verziju koju će predati u štampu. Tokom 1885. godine *Balkanska carica* nije više javno prikazivana na pozornici. Knjaz je izgleda odlučio da svoje djelo konačno dovrši i preda u štampu. O toku priprema za izlazak iz štampe *Balkanske carice* najpouzdanije podatke imamo od knjigovesca Vicka Paškvalija. Knjigovezac Paškvali je, naime 19. marta 1886. godine crnogorskome dvoru predao na naplatu račun đe saopštava: „Troškovnik oko vezanja *Balkanske carice*, koje sam potrošio, dok sam sve svršio za vrijeme od dva mjeseca noćno i dnevno“ U računu od 43 fiorina navedene su stavke: za drva, konac, brašno i špag, svijeće i petroleja, oštrenje noževa.

Dokument, koji smo svojevremeno konsultovali *de visu*, ukazuje da su tabaci *Balkanske carice* već bili štampani početkom 1886. godine, te da su tada i predati knjigovescu Vicku na povezivanje, kako on sam kaže dva mjeseca prije 19. marta te godine kada je i podnio račun o završenome poslu. Vraćajući se dalje unazad možemo pretpostaviti da je rukopis knjaževa djela (kada se uzmu u obzir praznici krajem stare i početkom nove godine) predat na slaganje i štampu, ako ne još ranije, a ono prije decembra 1885. godine. Pri aproksimiranju vremena potrebnoga za štampu tabaka treba, pored tadašnje štamparske opreme i dinamike rada uzeti u obzir sigurno strogi i višestruki proces kontrola (korekture i drugo) potenciran činjenicom da se radi o djelu suverena države, koje je već, zahvaljujući javnim izvedbama, postalo poznato. Mogli bismo zato, uvažavajući nesumnjive napore i zalaganja radnika štamparije pri radu na ovome poslu, predaju rukopisa u štampu, vezati možda i za novembar 1885. godine.

Ostalo je da pokušamo, imajući na umu tekuću opremu štamparije i način rada, bar približno utvrditi vrijeme koje je bilo potrebno da se ukoriče povezani primjerci *Balkanske carice*, koja je štampana u tiražu od 1.000 primjeraka. Pretpostavljamo da su korice knjige u međuvremenu (dok je trajalo povezivanja) bile štampane. Povezani tabaci su mogli biti predati štampariji krajem marta, ubrzo po nastajanju računa (19. III) knjigovesca o završenome poslu.¹⁷

Svi štampani primjerci knjaževe drame bili su numerisani i moći će se kasnije dobiti samo po neposrednom odobrenju autora. Molbenice upućene knjazu za dodjelu primjerka *Balkanske carice* u dokumentima dvorske uprave srijetamo već u drugoj polovini maja i početkom juna mjeseca, što ukazuje da je štampanje završeno do, ili početkom, maja 1886. godine. Pomenućemo da se u ovoju sa molbenicama među prvima (5. juna 1886 godine) nalazi molba Filipa Kovačevića za dodjelu primjerka *Balkanske carice*, koja je napisana u stihu.¹⁸ Molba Kovačevića je uvažena.

Ulazak u štampu *Balkanske carice* nije ostao neprimijećen u periodici iz okruženja. *Javor* javlja da se knjaževo djelo u Beču štampa, dok *Bosanska vila* i *Vienac* donekle ispravljaju ovu vijest i ističu da je drama štampana na Cetinju, a da se oprema u Beču. Tiraž *Balkanske carice* je, naime, ugledao svjetlost dana u različitoj opremi sa dvije vrste korica. Dominantni dio tiraža ima korice od tankoga kartona (braon, nešto svjetlije boje i crnim slogom) sa štampanim tekstom koji je istovjetan (po formi i sadržaju) sa onim na naslovnim stranicama publikacija (moguće isti štamparski kalup). Drugi dio tiraža opremljen je luksuznim, čvrstim, obloženim koricama crvene boje, bogato ukrašenima ornametima štampanim u zlatotisku i krupnim crnogorskim grbom na sredini prednje korične starne. Ovde se

¹⁷ DACG, UD-1886, fas. 6, om: IV, br. 21.

¹⁸ DACG, UD-1886, fas. 7, om.: VI, br. 9.

sasvim sigurno radi o relativno malome broju primjeraka koji je luksuzno ukoričen u Beču. Na zadnjoj zakoričnoj stranici luksuznoga izdanja, u samome lijevome donjemu uglu stoji: F. W. Papke N. Haupistr. 27 WIEN.¹⁹ Na naslovnim stranicama čitavoga tiraža stoji:

БАЛКАНСКА ЦАРИЦА
ДРАМА У ТРИ АКТУ
ОД НИКОЛЕ I.
Цетиње, 1886. У државној штампарији.
Сва права задржана.

Na osnovu saznanja do kojih smo došli prateći ostavljene zapise o nastajanju *Balkanske carice* možemo zaključiti da je knjaz počeo da radi na svom djelu krajem 1881, ili početkom 1882. godine, te da ga je kontinuirano dorađivao i poslije u dvije prilike prikazanoga na sceni (Cetinje, 1884. i Podgorica, 1884/85) konačno uobličio i predao u štampu možda već krajem oktobra, ili najvjerovatnije tokom novembra 1885. godine. Štampanje je potrajalo do maja 1886. godine, s tim što ne možemo tvrditi kada je završeno opremanje luksuznoga dijela tiraža u Beču. U svakome slučaju knjiga je bila štampana u maju 1886. godine, jer već tada od uglednih ličnosti počinju stizati molbenice za primjekarke *Balkanske carice*. Knjaz je naime odlučio da svaki primjerak prvoga izdanja ovoga djela, budući

¹⁹ Luksuzno opremljeni primjerci su vrlo rijetki i knjaz ih je lično poklanjao za njega veoma značajnim ličnostima. Imali smo u rukama jedan takav primjerak *Balkanske carice* (numerisan brojem 6) koji se čuva u Narodnome muzeju Crne Gore na Cetinju. O tome smo već pisali. Videti: Luka I. Milunović, *Pozorište Zetski dom: Vrijeme izgradnje – Prilog za monografiju*, drugo dopunjeno i prošireno izdanje, Cetinje, 2022, str. 145. U Nacionalnoj biblioteci Crne Gore konsultovali smo primjerke sa koricama od tankoga kartona koji su numerisani br. 297 i 374.

Naslovna strana
Balkanske carice

Prednja korićna strana
luksuznoga izdanja
Balkanske carice

da je bio numerisan, ne daje u slobodnu prodaju, ili na drugi način distribuira, već da on lično poklanja, ili da se primjerci dodjeljuju na molbu zainteresovanih, a po njegovome odobrenju. Zainteresovanost za primjerke *Balkanske carice*, uz druge izvore, možemo pratiti i kroz sadržaje dokumenata u omotima sa naslovom molbenice iz arhive Uprave dvora.

Konačno, zavšena *Balkanska carica* je štampana i predata javnosti kao istorijska drama u stihu sa tri radnje i licima: Ivanbeg Crnojević, gospodar Crne Gore i Zete; Đorđe Crnojević, nasljednik prijestola; Stanko Crnojević, vojvoda zetski, mlađi sin Ivan-begov; Knez Dean, vlastelin zetski; Knez Perun, vlasteličić zetski; Danica, kćer Perunova; Matrta, njena drugarica; Ibraim-aga, poslanik cara Murata; Vojvode: Lale, Pipa, Kraso, Hoto, Vaso, Oliver, Dabiživ, Kaleta i Ostoja; Kapetan Jovan; Starac, prorok; Uglješa i Ivo sluga Stankove; Guslar; Prvi ranjenik; Drugi ranjenik; Jedan časnik; Prvi vojnik;

Drugi vojnik; Treći vojnik; Osman-paša; Selim-paša, Jedan beg. Ljudi, žene, djeca i vojnici srpski i turski.

Poslije izlaska iz štampe knjaževa drama je prikazana na sceni u Nikšiću, o Nikoljdanu 1886. godine, javno „čitana i objašnjavana“ (Simo Matavulj) u Šibeniku (Narodna čitaonica) početkom 1887. god, te izvedena kao prva predstava u tek useljenome, ali još uvijek nedovršenom, Zetskome domu o Nikoljdanu 1888. godine.²⁰

Iz ugla posmatranja koji smo ovdje prihvatili i pored skromnoga obima relevantnih saznanja treba makar skrenuti pažnju i na dramska djela knjaza Nikole I koja su samo djelimično sačuvana (možda i nikada dovršena) ili sasvim nesačuvana, a zna se da su postojala. Saopštićemo tek nekoliko zapažanja o: (I) jednome nesačuvanom dramskome djelu iz narodnoga života pisanoga za decu, te djelimično sačuvanim knjaževim dramskim djelima (II) *Vukašin* i (III) *Husein-beg Gardašević*.

(I) Komad iz narodnoga života za decu. Iz jedne napomene u pogovoru uz prvo izdanje *Knjaza Arvanita* koji kao autor potpisuje dr Lazar Tomanović: „Cetinje na Spasovdan 1895.“²¹ saznajemo da je postojalo knjaževo dramsko djelo sa temom iz narodnoga života, koje je bilo namijenjeno deci. Tomanović u pogovoru, koji je objavljen uz prvo (1895) i drugo (1898) izdanje²² zapravo veli kako je srećan što je sačuvao rukopis *Knjaza Arvanita*: „...koji evo usljed milostive dozvole Visočanstvenog Auktora predajem štampi,“ i u nastavku

²⁰ Zapisu u dva dokumenta, koja smo imali u rukama, mogli bi biti osnova za tvrdnju da je u jesen 1886. godine *Balkanska carica* prikazana i na Cetinju (moguće na dvoru za uži krug gledalaca) ali o tome nijesmo mogli naći sasvim sigurnu potvrdu. Viđeti: Luka I. Milunović, *Pozorište Zetski dom: Vrijeme izgradnje – Prilog za monografiju*, drugo dopunjeno i prošireno izdanje, Cetinje, 2022, str. 149–151.

²¹ *Knjaz Arvanit: dramski čin od Nikole I*, Cetinje, Državna štamparija, 1895.

²² Viđeti: *Crnogorska bibliografija*, Tom I, knj. 3 / Vidak Rajković, Cetinje, 1989, str. 171 (bibl. jed. br. 1369 i 1370)

naglašava razlog svoga naročitoga zadovoljstva: „... da ga ne bi postigla sudbina, kao što je jedan lijepi dječiji komad iz narodnoga života, što je bio napisao Visočanstveni Auktor i što su Njegova Svijetla Djeca u Dvorskom krugu predstavljala prilikom srećnog povratka Njezina Visočanstva iz Hajdelberga, poslije one teške njezine bolijesti. Ja ne mogu onaj komad zaboraviti, i srećan bih se smatrao, kad bi mi pošlo za rukom, da mu rukopis gdje nađem.“²³ I ništa više o tome dramskome djelu ne znamo, osim da je, kako kaže Tomanović, komad postojao, da je tema iz narodnoga života, da je lijep, da je namijenjen đeci i da su ga članovi dinastije (mlađi) izvodili u dvorskome krugu 1892. god,²⁴ te da mu se gubi trag prije 1895. godine. Ne znamo čak da li je djelo u stihu, ili njegov naziv! Uz oslonac na Tomanovićev pogovor, komad za đecu pominje i prof. Ratko Đurović (*Pozorišna igra za djecu*).²⁵ Dječiji komad knjaza Nikole I, iako do sada nije pronađen, mada je po tvrđenju L. Tomanovića izvjesno postojao, ostavlja niz otvorenih pitanja.

Prema bibliografskim podacima u cjelokupnim djelima Nikole I,²⁶ u arhivi Narodnoga muzeja Crne Gore nalazi se zapis (fascikla V, red. br. 4 i 5; reg. br. 298/1 i 298/2) o pozorišnome komadu iz seoskoga života, koji bi (ako seoski, razumijemo kao narodni život) možda mogli povezati sa

²³ dr Lazar Tomanović, „Kako je postao ovaj spjev“, u: *Knjaz Arvanit : dramski čin od Nikole I*, Cetinje, 1895, str. 87–88.

²⁴ Poslije uspješnoga liječnja u inostranstvu knjaginja Milenaje je 11. IV 1892. godine doputovala na Cetinje, đe je veoma radosno dočekao narod i najviši državni dužnosnici o čemu, uz dvije objavljene pjesme tim povodom (Jovan Popović-Lipovac i Radoje Roganović – Crnogorac) piše *Glas Crnogorca*.

²⁵ Nikola I Petrović Njegoš, *Drame i dramski fragmenti* / prof. Ratko Đurović, Cetinje – Titograd, 1990, str. 470.

²⁶ *Cjelokupna djela Nikole I Petrovića Njegoša* / Risto Dragičević Savo Vukmanović dr Niko Martinović, knj. VI *Pisma – Bibliografija*, Cetinje, 1969.

pomenutim knjaževim djelom za đecu. U arhivi Narodnoga muzeja nalaze se zapravo dva zapisa na ovu temu. (1) „nedatirano. *Dio pozorišnog komada iz seoskoga života*, na 9 pisanih listova.“ (br. reg. 298/1) i (2) „nedatirano. *Pozorišni komad iz seoskog života* na 114 pisanih listova.“ (br. reg. 298/2).²⁷ Prije detaljnije analize ovoga rukopisa mogu se samo otvoriti pitanja, od kojih su neka: da li bi se tekst mogao odnositi na pomenuti dječiji, ili koji dugo knjažev komad (*Kako se ko rodi*) ili se možda radi o nekome dramskome djelu (ili samo djelovima) kojim autor nije bio zadovoljan. Dodaćemo kako je moguće i to da se radi o dramskome djelu nekoga drugog autora koje je poslato knjazu/kralju-pjesniku na ocjenu uz uobičajenu molbu za pomoć pri štampanju.

Mada se saopštenim napomenama nijesmo mnogo udaljili od saznanja koje nam pruža Tomanovićev pogovor sa kraja 19. stoljeća, držimo da komad koji je knjaz Nilola I pisao za đecu valja pominjati makar kao dodatni podsticaj za buduća razmišljanja i istraživanja.

(II) *Vukašin*. Prvim objavljenim dramskim djelom knjaz Nikola I možemo reći najavljuje svoja književna interesovanja i neposredna angažovanja do kraja stoljeća. U upravo pokrenutom (1865. god) crnogorskome kalendaru *Orlić* za 1867. godinu objavljen je ustvari: „Ulomak iz tragedije K. C. N...e,²⁸ prizor drugi trećeg čina“. U ovome segmentu knjaževe drame pojavljuju se samo dva lica: *Uroš, Car srpski* i *Jelena, njegova žena*. Ostatak ovoga dramskoga djela, ako je uopšte čitav i bio ikada napisan, autor je, kako će sam znatno kasnije reći, spalio, da bi na pitanje o razlozima i rukopisu odgovorio: „Pa zabave mlađijeh dana.“

Autor je, reklo bi se, imao na umu obimnije dramsko djelo (možda treći čin i nije planiran kao posljednji). Knjaževu

²⁷ Ibidem, Zapisnik o primo-predaji dokumenta Arhivskog odjeljenja, u: *Bibliografija* / dr Niko S. Martinović, str. 511.

²⁸ Inicijali: K. C. N...e tumače se kao: Knjaza crnogorskoga Nikole.

dramsko djelo *Vukašin* zapravo počinje nastajati u periodu mira koji je za Knaževinu Crnu Goru, kao rijetko koji bogat državnim, društvenim i kulturnim zbivanjima. Poslije zvršetka teškoga sukoba sa otomanskom vojskom, koju je predvodio Omer-paša Latas, tokom nešto više od jedne decenije (do početka novoga ratnoga sukoba) desile su se krupne promjene u državnome i društvenome životu Crne Gore. Skrenućemo pažnju na neke karakteristike kulturnoga ambijenta koji se počeo formirati. Pored već pomenutoga crnogorskoga kalendara *Orlić*, pokrenut je 1871. god. i prvi crnogorski list *Crnogorac* (odnosno, od 1873. *Glas Crnogorca*); osnovano je 1868. god. Društvo cetinjske čitaonice; ustanovljena je 1871. god. prva umjetnička profesionalna ustanova – Crnogorska vojna muzika, formiran hor; u jednome krilu građevinski nedovršene bolnice 1873/74. godine, angažovanjem domaćih snaga pripremaju se i prikazuju pozorišne predstave (operete!) ...

Skrenuli smo pažnju na karakteristike poslijeratnoga, bolje reći, međuratnoga, ambijenta u kojemu je nastajalo, ili trebalo potpuno da nastane, dramsko djelo *Vukašin*, kako bi uz ukazivanje na korelacije sa društvenom atmosferom, podsetili da će upravo u *vremenima mira*, neposredno poslije narednoga velikoga ratnoga sukoba tokom talasa opštega poslijeratnoga poleta, nastati najbolje knjaževo dramsko djelo *Balkanska carica*.

(III) *Husein-beg Gardašević*. Za objavljeni odlomak, makar zamišljenoga, većega dramskoga djela nema saznanja kada je nastao i da li je više napisano od sačuvanoga u rukopisu koji se čuva u okviru dvorske arhive na Cetinju. Sačuvani odlomak drame *Husein-beg Gardašević* je prvi put objavljen tek 1837. godine. Drama je uz figurante (*Perjanici*) trebalo da ima čak 40 lica. U sačuvanome odlomku, uz figurante, pominje samo šest lica: Vladika Rade, Stevan Perkov, Serdar Filip, Iguman Mojsije, Simo Milutinović i Vojvoda Jakov (*nekoliko perjanika stoje i dvore*).

Imajući na umu ne samo sadržaj drame, koliko se to može naslutiti na osnovu sačuvanoga odlomka, učinićemo pretpostavku i nastajanje knjaževa djela vezati za vrijeme kada je pisan *Vukašin*, odnosno za „vremena mira“ prije Veljega rata.²⁹ Kada posmatramo dramsko stvaralaštvo knjaza Nikole I, te uz to prihvatimo upravo iznijetu pretpostavku, tada bi period do pred Velji rat mogli uslovno označiti kao *vrijeme nedovršenih djela*, ili figurativno rečeno *vrijeme najava i nastojanja*.

U sljedećemu stvaralačkome periodu, koji će potrajati od završetka Veljega rata do kraja 19. stoljeća, knjaz je postao dramski pisac u punom značenju te riječi. Napisaće tada svoja najvažnija dramska djela: *Balkanska carica* (1886), *Knjaz Arvanit* (1895) i *Kako se ko rodi* (1898). Kod ovakvoga nabranjanja treba svakako pribrojiti i knjažev istorijski spjev u stihu (*dramski dialog*) *Pjesnik i vila* (1892) koji je u nekoliko prilika postavljan na pozornicama (ne samo u Crnoj Gori) kao cjelovečernja predstava, ili i to nerijetko izvođen u kraćemu dramskome obliku, kao „živa slika“ (*Tableaux vivants*).³⁰

²⁹ „Slično ‘Vukašinu’, u duhu i stilu ‘Gorskog vjenca’ i sa istorijskim motivom, Nikola I je ostavio i odlomak drame ‘Husein-beg Gardašević’, Savo Vukmanović, ‘Dramski pisac’“, u: „Cjelokupna djela Nikole I Petrovića Njegoša“ / Risto Dragičević Savo Vukmanović dr Niko Martinović, knjiga treća *Drame*, Cetinje, 1969, str. 8.

³⁰ U okviru repertoara putujućega pozorišnoga društva Nikole Simića tokom gostovanja na Cetinju, u Zetskome domu (subota, 14. V 1894) uspjšno je prikazana predstava *Pjesnik i vila (alegorija u dva razdjela sa šest živijeh slika, udešen za pozornicu od N. Simića)*. Pored pažljive pripreme učesnika za ovu predstavu naročita pažnja je poklonjena i nabavci tehničkih pomagala. U *Glasu Crnogorca* će biti istaknuto: „Aparati za osvjetljenje ovijeh alegorijskih slika uprava pozorišta nabavila je iz elektrotehničke fabrike Dekarta i Homolke iz Beča, ostale ukrase iz čuvene fabrike Lajhnerove iz Berlina, a vlasulju za Vilu pravio je c.[arski] k.[raljevski] vlasuljar Šajbenhofer u Beču.

Sa 19. stoljećem završava se i knjaževo dramsko stvaralaštvo. Nije naime, pouzdano poznato da se u 20. stoljeću knjaz kao autor bavio dramskom književnošću, tako da bi, uz oslonac na već rečeno, njegov rad na ovome polju mogli posmatrati u dva relativno zaokružena perioda: do i od Veljega rata pa do kraja 19. stoljeća. Poslije objavljivanja *Balkanske carice* i uspjeha koje je ovo dramsko djelo postiglo na pozorinicama i van njih, knjaz će u posljednjoj deceniji 19. stoljeća napisati još dva, završena i sačuvana, dramska djela od kojih je jedno objavljeno za njegova života. Pored spjeva *Pjesnik i vila*, koji držimo da treba uvijek pomenuti uz dramska djela, knjaz je napiso *Knjaza Arvanita* i *Kako se ko rodi*.

Kako se ko rodi (neđe/starji zapisi: „Kakav se ko rodio“). Svoj dramski opus knjaz Nikola I je završio drugačijim djelom od do tada napisanih. Za razliku od istorijskih drama u stihu, pod sam kraj 19. stoljeća knjaz je napisao komediju (*šaljiva igra u tri čina*) iz savremenoga života i to u prozi.

Komedija (*šaljiva igra*) *Kako se ko rodi*, koja je nekoliko puta štampana po rukopisu sačuvanome u arhivi Narodnoga muzeja Crne Gore (prvi put 1837) dramsko je djelo u tri čina đe se pojavljuju lica: *Đuro*, kmet seoski; *Ivan i Pero*, unuci Đurovi; *Veruša*, nazvana u selu kuma-Vete, udovica; *Kuma Đurđa*, udovica; *Marko*, seljak, komšija Đurov; *Milica*, kći Markova; *Seljaci*: Andrija, Prele, Blažo, Nikola; *Janko*, otpušteni gimnazist; *Nastasija*, kći popova, nauzovi-velikoškolka; *Draginja*, svršena velikoškolka; *Miloš*, svršeni gimnazist; *Kapetan plemenski (vojnici, hor)*.

Sve dekorativne, slikarske stvari radio je vrijedni član društva g. Stojković“. U štampi će biti naglašen i ukupan utisak prisutne publike: „Ovakve večeri mi nijesmo još uživali u Zetskom Domu, niti se iz njega sa zabave razišli ushićeniji.“ Viđeti šire: Luka I. Milunović, *Pozorište Zetski dom: Vrijeme izgradnje – Prilog za monografiju*, drugo dopunjeno i prošireno izdanje, Cetinje, 2022, str. 228–235.

Dok razmišljamo o nastanku ovoga dramskoga djela imamo na umu da na razmeđu 19. i 20. stoljeća Crna Gora postaje sve otvorenija za uticaje spolja, pa se zato i društvene pojave iz okruženja brže prenose i intenzivnije ošjećaju u svakodnevnome životu Crnogoraca. Knjaz zato ima naglašeniju potrebu da i indirektno, preko pozornice saopšti svoj stav o tim pojavama i uputi savjete Crnogorcima kako da se prema tome odnose. Pa ipak, knjaz se ne odlučuje da štampa svoje djelo, tj. da sasvim otvoreno i konačno saopšti svoje poruke i prepusti se kritici koja bi naročito iz okruženja mogla biti snažna i ne uvijek prijatna. Ostavlja komediju u rukopisu kako bi se ma koja primjedba mogla obesmisлити odgovorom da je djelo još u nastajanju. Knjaz će ipak domaću publiku upoznati sa svojim gledanjima dopuštajući da se dramsko djelo *Kako se ko rodi* izvede na scenama u Crnoj Gori.

Knjaz Nikola I je dozvolio da šaljivu igru u tri čina „Kako se ko rodi“ prikaže gostujuće pozorišno društvo Dragutina Krsmanovića, koje je u Crnoj Gori gostovalo 1899/1900. godine. Knjaževo djelo je prikazano: na Cetinju 29. VI i 1. VII, te u Nikšiću 13. VIII iste, 1900. godine.³¹ Ovim predstavama knjaz je svako htio da vidi kako njegovo novo djelo stoji na pozornici, odnosno što mu je, držimo, bilo važnije, kave će biti reakcije publike na saopštene poruke i stavove koje donosi. Kako je djelo ostalo neštampano, te kako nije više izvođeno u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori zaključićemo da knjaz nije bio sasvim zadovoljan postignutim rezultatima. Možda je knjaz zaista htio da djelo još dotjeruje, pa bi, uvažavajući i takvu mogućnost uz sve ostalo, komediju *Kako se ko rodi* sa autorskoga stanovišta, mogli tretirati kao dramsko djelo u nastajanju.

U literaturi se kao vrijeme nastanka djela uglavnom bez detaljnije argumentacije (poziv na izvore) ili obrazloženja navodi

³¹ Baveći se domaćom dramskom produkcijom i gostovanjima pozorišnih trupa u pregledanoj arhivskoj i bibliotečkoj građi, te konsultovanoj literaturi nijesmo pronašli pouzdane podatke da je mimo ovoga prikazivanja knjaževo djelo *Kako se ko rodi* još koji put izvedeno u Crnoj Gori do Prvoga svjetskoga rata.

1898. godina. Ovakva tvrdnja bi mogla biti oslonjena na izvanredni bibliografski rad Ferdinanda Velca (bibl. jed. 2854) đe stoji: „Nikola I., Kakav se ko rodio, šaljiva pozorišna igra. Cetinje 1898. 96 S.“ bez uobičajene napomene da se radi o rukopisu, a ne o objavljenome djelu.³² Teško je tvrditi kada je i kako Velc došao do podatka o knjaževoj drami. Da li je boraveći u dvorskoj biblioteci rukopis imao u rukama, ili je, kao i u nekim drugim slučajevima kada nije bilo originala, podatak preuzeo iz ne baš uredno vođene evidencije (kataloga). Suvoparatnos Velcova zapisa (a i sam naslov djela je već bio izmijenjen) upućuje na zaključak da je podatak, ko zna kada nastao, preuzet iz kataloga dvorske biblioteke.

Još malo svijetla na nastajanje komedije *Kako se ko rodi* mogu baciti dva dokumnteta (telegrama) iz fondova Državnoga arhiva Crne Gore, koja smo tokom konsultovanja građe imali u rukama. Dokumenti ukazuju da se knjaz Nikola I neposredno bavio djelom *Kako se ko rodi*. Krajem septembra 1898. godine iz Rijeke Crnojevića stigao je dvorskoj upravi na Cetinje (na ruke Peru Jovoviću) telegram sa sadržinom: „Sa komova iz spavajuće kamare pošljite današnjom dilađacom jednu knjigu rukopis sa naslovom *Kako se ko rodi*. Znaće Đuro.“ Na obrascu telegrama je i krupnim slovima ispisan komentar: „Poslato poštom“. Drugi telegram slične sadržine stigao je dvorskoj upravi, na Cetinje, dva mjeseca kasnije, 20. novembra 1898. godine, takođe iz Rijeke Crnojevića i u njemu stoji: „Recite Savu Kapi da ne treba ništa donosit ovamo osim ako moga nač u odžakliju jednu knjigu u rukopisu pod naslovom ‚*Kako se ko rodi*‘. – Đuro“.

Na osnovu sadržaja citiranih telegrama vidi se da je krajem 1898. godine u određenome obliku postojao rukopis dramskoga

³² Ferdinand Velc, *Bibliografija Crne Gore 1800–1912*, Cetinje, 1991, str. 182. Ferdinand Velc se duže bavio prikupljanjem bibliografske građe koja se odnosi na Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru. Radi prikupljanja novih i spravnijvanja već prikupljenih bibliografskih jedinica Velc je dolazio u Crnu Goru na ljeto 1911. godine (*Cetinjski vjesnik*, IV/1911, br. 45, str. 2).

djela iako ne možemo znati do kojega je stepena bio završen, odnosno doveden u oblik koji će biti prikazan na sceni 1900. godine. Knjaz je očigledno tokom boravka u Rijeci Crnojevića želio da još koji put makar pročita, ako ne i da dopuni i ispravi rukopis šaljive igre *Kako se ko rodi*. Rukopis je u septembru bio u knjaževoj spavaćoj sobi što može ukazati da se autor u to vrijeme nešto intenzivnije njime bavio. Dva mjeseca kasnije (novembar 1898) rukopis se nalazio u Odžakliji đe su se inače održavali redovni večernji šednici, pa se može pretpostaviti da je knjaz čitao, ili oganizovao čitanje svojega novoga djela sa ličnostima čije ga je mišljenje naročito interesovalo.

Prateći, doduše veoma oskudna saznanja o nastajanju knjaževa dramskoga djela *Kako se ko rodi*, ne možemo sa sigurnošću tvrditi do koje mjere se podudaraju rukopis pomenut u citiranim telegramima sa kraja 1898. godine i onaj na osnovu kojega su pripremane predstave za prikazivanje 1900. godine, kao ni to da li je sasvim podudaran rukopis prikazan na sceni u posljednjoj godini 19. stoljeća sa onim koji je sačuvan u dvorskoj arhivi i kasnije štampan (prvi put 1837. godine).

Knjaz Arvanit. Knjaževo dramsko djelo o kome je sa aspekta posmatranja koji smo ovđe izabrali reklo bi se sve unaprijed rečeno. U pogovoru koji je objavljen uz prvo i drugo izdanje *Knjaza Arvanita* priređivač, dr Lazar Tomanović upravo govori o nastajanju djela. Na to nas upućuje i sam naslov pogovora: „Kako je posta ovaj spjev“. Tomanović u pogovoru, koji je potpisan na Spasovdan 1895. godine, obašnjava da su: „Mesojede ovogodišnje“ (period od Božića do početka velikoga posta tokom preduskršnjih sedmica) zatekle crnogorski dvor u žalosti za ruskim carem Aleksandrom III, tako da se nije mogao organizovati uobičajeni društveni i zabavni život.³³ Tada, kao se

³³ Ruski car Aleksandar III umro je 20. X 1894. godine. U Crnoj Gori je proglašena opšta korota do Božića. (*Glas Crnogorca*, XXIII/1894, br. 46, str. 4). Viđeti raspis Ministarstva unutrašnjih djela kapetanima (DACG, MUD-

Naslovna strana
Knjaza Arvanita

dalje kaže u Tomanovićevu pogovoru, na uporne molbe svoga mlađega sina Mirka, knjaz odluči da napiše kraće dramsko djelo koje bi se predstavljalo u porodičnome krugu: „kako bi se bar jedan večer uz mesojeđe provela u tihoj zabavi.“ Tako je, kako to slikovito u predgovoru Tomanović piše: „Njegovo Visočanstvo Knjaz Nikola, da povolji Svome Svijetlome Sinu, sjede, i u *pet dana* napisa ovaj dramski čin, koji namijeni baš NJ. S. Mirku.“ (kurziv i polucрно/bold, kao u originalu).

Knjaz Arvanit je objavljen („Cetinje, Državna štamparija 1895“)³⁴ kao dramski čin sa šest prizora, kao i licima: *Knjaz Arvanit Crnojević*, brat Ivan-begov; *Vojvoda Gojko*; *Vojvoda Vljako*; *Knez Bogiša*; *Knez Stanoje*; *Fatima*, poturčena Vojislava, kći vojvode Žarka zetskog plemića; *Aiša*, poturčena Zećanka; *Skender-paša*; *Odo-beg*, Žarko, otac Fatimin; *Ali-beg*, muž Fatimin; *Murat-beg*; *Jusuf-beg*; *Jedan kadija*; *Muftija (Vojska, jedan sluga, kolo od vojnika, jedan vojnik, stražar, svi, jedan glas, drugi glas, treći glas)*.

1894, fas. 91, omot: oktobar, br. 789).

³⁴ O izlasku iz štampe *Knjaza Arvanita* javiče na prvoj stranici *Glas Crnogorca* od 27. V 1895. godine, da bi u sljedeća nekoliko broja objavio oglas Državne štamparije o prodaji primjeraka po cijeni od 50 novčića (*Glas Crnogorca*, XXIV/1895, br. 22, str. 1; Ibidem, br. 23, str. 4).

Čim je napisan, kako kaže Tomanović, dramski čin je trebalo da se predstavlja u dvorskom krugu, uloge su odmah podijeljene, ali je tu namjeru tada omela bolest i ubrzo smrt knjaževe majke (31. I 1895). *Knjaz Arvanit* je prvi put javno prikazan pri svečanome završetku radova na uređenju Zetskoga doma na Mitrovdan (imendan knjza Mirka, pokovitelja Zetskoga doma) 1896. godine. Na kraju pogovora, L. Tomanović poslije kratke ocjene sadržaja i namjene dramskoga čina šalje poruku budućemu čitaocu: „Za to neka ovaj miomirisni cvijetak – djelo časova odmora od državnijeh poslova Knjaza-pjesnika – prospe miris u našoj pjesničkoj bašti, i neka je i on okiti.“

Uz oslonac na pisanje Aleksandra Aleksandrova mogli bismo zaključiti da je 1895. godine *Knjaz Arvanit* ipak odigran u dvorskom krugu, ali poslije objavljivanja. U svom djelu koje je štampano u Kazanju 1895. godine Aleksandrov kaže: „Nedavno smo dobili telegram u kome nas obavještavaju da je izašla nova drama knjaza Nikole *Knjaz Arvanit*. Sada je ona prvi put izvođena na Cetinju, u Dvorcu prestolonasljednika Danila.“³⁵ Dvorac prijestolonasljednika Danila svečano je završen 4. juna 1895. godine, no to ne znači da predstava nije mogla biti izvedena u nekome dovršenome dijelu zdanja i prije zvaničnoga potpunoga završetka radova. Primijetićemo kako smo pažljivije prateći tok izlaganja Aleksandrova stekli utisak da je pasus o predstavi *Knjaz Arvanit* u dvorcu prijestolonasljednika Danila naknadno dodat, možda čak u fazi izrade prijeloma rukopisa u štampariji. Na kraju čitavoga teksta u knjizi Aleksandrova stoji datum: 9. april 1895. godine, što je uobičajeno oznaka da je tada završen autorski rad, te da bi mogo početi za ono vrijeme ne baš tako kratak put pripreme rukopisa za konačni ulazak u štamparske prese.

³⁵ Aleksandar Aleksandrov, „Istorija duhovnog života Crne Gore i knjaz-pjesnik Nikola I“, Kazanj, 1895. u: Aleksandar Aleksandrov *O Crnoj Gori* / Marina Martinović, Podgorica, 2006, str. 89–173.

Vrijeme nastanka *Knjaza Arvanita* Tomanović u predgovoru, precizno smiješta u vrijeme mesojeđa 1894/95. godine i, rekli bismo, potpuno definiše iskazom da je napisano za samo pet dana. Dramski čin je, znači, morao biti napisan odmah poslije Božića (25. XII 1894), jer su prije pogoršanja zdravlja (sredina januara) i smrti (31. I 1895) knjaževe majke uloge već bile podijeljene. Ovdje treba imati na umu da su u vrijeme praznika krajem i početkom godine knjaz i drugi članovi dinastije imali čitav niz uobičajenih kako cermonijalnih, tako i vjerskih angažovanja. Pored toga, početkom 1895. (nedjelja, 8. I) knjaz je sa porodicom pošao u Rijeku Crnojevića. „da provedu nekoliko dana“, a vratio se sa prijestolonasljednikom u subotu, 14. I, dok su ostali članovi familije došli na Cetinje u utorak, 17. januara.

Uzimajući sve u obzir, pomalo nevjerovatno zvuči da se za tako malo vremena (za 5 dana) uz sva obavezna angažovanja može napisati djelo koje u štampanome obliku (I izdanje) ima 86 stranica (II izdanje 69 str, III izdanje 93 str). Upređujući broj stranica ovoga djela sa drugim dramskim djelima iz toga perioda prema štampanim sabranim dramama knjaza Nikole I dolazimo do saznanja da je *Knaz Arvanit* približno koliko i $\frac{1}{3}$ obima *Balkanske carice*, ili kao $\frac{4}{5}$ obima šaljive igre *Kako se ko rodi*.

Ostajemo u ubjeđenju da i pored svega ostaje upitno da li, iako obimom skromnije, dramsko djelo može biti završeno za pet dana. Da je međutim, knjaz Nikola I i ranije isticao veliku brzinu kojom stvara svoja djela (koliko je u dosluhu sa muzama) vidi se i po zabilješci o nastanku njegove čuvene pjesme *Onamo, onamo*, za koju *Glas Crnogorca* prenosi da je nastala takoreći: „dok šakom o šaci“.³⁶

³⁶ O tome smo već pisali: Luka I. Milunović, „Gospodar i pozorište“, *Matica*, XX/2019, br. 80 (zima) str. 221–249. *Glas Crnogorca* prenosi iz *Branika* prilog Miše Dimitrijevića: „I njegova poznata pjesma *Onamo onamo!* ... koja se danas na sve strane tako rado pjeva, postala je u jednom trenutku.“ ... „Pričao mi je o tome baš očevidac vojvoda i čuveni junak Marko Miljanov: *Bio sam u razgovoru sa pokojnim vojvodom Mirkom (Ocem Knjaževim)*. Tako

Bilo kako bilo o *dramskome činu Knjaz Arvanit* možemo govoriti kao o potpuno završenom dramskome djelu koje je štampano za autorova života. Djelo je izvedeno tek kao objavljeno. *Knjaz Arvanit* je prvi put javno prikazan naredne godinu po izlasku iz štampe na sceni Zetskoga domu (Cetinje, Mitrovdan, 1896).

* * *

Prateći nastajanja dramskih djela knjaza Nikole I lako je učiti da su pisana u vremenima mira, tokom dva perioda, (1) prije i (2) poslije Veljega rata do kraja 19. stoljeća. Knjaz se objektivno gledajući i mogao više posvetiti književnosti tek kada bi utihnule ratne trube, odnosno potpuno prestala ratna dejstva crnogorske vojske. Tada bi se, kako će i sam u jednoj prilici reći u „časovima preotetim“ od državnih poslova mogao prilježnije okrenuti stihovima i drami. Čitavo dramsko stvaralaštvo knjaza Nikole I pripada 19. stoljeću. Započeto je *Vukašinom* (dio objavljen 1867) i završava se sa 19. stoljećem (*Kako se ko rodi*, 1898). Nije, naime, poznato da se u 20. stoljeću knjaz kao autor znatnije bavio dramskom književnošću.³⁷ U dvadesetome stoljeću knjaz, odnosno kralj, Nikola I će biti u prilici da u raznim prigodnim prilikama samo posmatra svoja dramska djela *Balkanska carica* i *Knjaz Arvanita* na sceni Zetskoga doma u izvođenju Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta, prvoga domaćega profesionalnoga ansambla.

je govorio Marko Miljanov, *Bio je tun i Gospodar. Na jedanput ukloni se Gospodar na stranu, i sjede na jedan sto, te poče na jednoj običnoj debeloj hartiji nešto pisati. Dok dlan o dlan bio je gotov. „Što to radiš?“ Zapita ga vojvoda Mirko. „Ništa! Napisao sam jednu pjesmu!“ Odgovori Gospodar, koji je u taj mah malo porumenio, zgužva hartiju i htjede je uništiti. No vojvoda Mirko, ne dade već uze i pročita pjesmu, koja se njemu i meni dopade. A ja onda uze pjesmu sebi i zadenu je za pojas. Tako je pjesma: „Onamo onamo ! ...“ sačuvana od propasti, da nas još dugo zabavlja i razdragava.“ (*Glas Crnogorca*, XIX/1890, br. 1, str 1).*

³⁷ Pod sam kraj 19. stoljeća knjaz Nikola I počinje da piše roman *Despa*.

Knjaževa dramska djela neće pratiti ista sudbina. Prije svega, sva knjaževa dramska djela nijesu sačuvana. Od sačuvanih, neka djela su ostala nedovršena, dok među dovršenima ima štampanih i onih koja su ostala neštampana za autorova života. Ovđe ostavljamo otvorenim pitanje da li se, šire gledano, za djelo koje nije objavljeno za života autora uopšte može sa potpunom sigurnošću tvrditi kako je savim dovršeno.

Kada govorimo o nesačuvanim dramskim djelima knjaza Nikole I ne možemo tvrditi koliko ih je bilo. Teško je, naime, prihvatiti da nije sačuvano samo dramsko djelo o kojemu u pogovoru *Knjaza Arvanita* govori dr Lazar Tomanović, vezujući njegov nastanak za vrijeme poslije Veljega rata, odnosno, drugi period knjaževa stvaralaštva. Vjerujemo da je takvih djela (možda manjega, ili većega obima) bilo još, moguće kroz oba perioda u kojima se knjaz Nikola I bavio dramskom književnošću.

Dva perioda dramskoga stvaralaštva knjaza Nikole I koje razdvaja Velji rat imaju specifične karakteristike. Prvi period, vremena mira do Veljega rata, za koji smo učinjenom pretpostavkom vezali i odlomak dramskoga čina *Husein-beg Gardašević*, karakteriše nastajanje dramskih djela koja nijesu bila dovršena, ili su sačuvani samo njihovi manji djelovi. Takav je slučaj sa *Vukašinom* od kojega je sačuvan samo nedugi objavljeni dio, kao i sa u rukopisu sačuvanim fragmentom dramskoga djela *Husein-beg Gardašević*. Napomenućemo da ne treba sasvim isključiti mogućnost da su u ovome periodu mogla nastati i još neka manja, ili djelovi većih djela koja neće biti sačuvana.

Posmatrajući prvi period dramskoga stvaralaštva (vremena mira, koja okvirno gledano traju: od završetka II Omer-pašine vojne pa do Veljega rata) u kojemu knjaz Nikola I počinje postajati poznati dramski pisac uslovno smo označili kao „period nezavršenih djela“, ili figurativno rečno: „vrijeme najava i nastojanja“.

U drugome periodu dramskoga stvaralaštva knjaza Nikole I, koji okvirno traje od završetka vojnih angažovanja u Veljemu ratu pa do kraja 19. stoljeća, nastaju njegova najbolja djela iz ove

oblasti. Izuzimajući nesačuvani komad, dramska djela iz ovoga perioda su štampana, ili sačuvana u obliku da se mogu kao zaokružene cjeline prikazivati na pozorišnim scenama i objaviti. Do kraja 19. stoljeća nastale su i objavljene istorijske drame u stihu: *Balkanska carica* (1886) i *Knjaz Arvanit* (1895) kao i komedija iz savremenoga života u prozi *Kako se ko rodi* (nastanak se u literaturi vezuje za 1898. godinu) koja nije štampana za života knjaza Nikole I. Pri ovakvome nabranjanju uvijek dodajemo i spjev *Pjesnik i vila* koji je u Državnoj štampariji štampan za autorova života ćirilicom (1892) i latinicom (1893), dramatisovan i u više prilika i oblika izvođen na pozorišnoj sceni. Posmatrajući sa aspekta društvenoga konteksta mogli bismo reći da porukama koje nose knjaževa dramska djela *Balkanska carica* i *Kako se ko rodi* veoma snažno korespondiraju sa društvenom klimom ukazujući na poželjene pravce kretanja crnogorskoga društva, dok je, čini se, *Knjaz Arvanit* uz pomenute opšte karakteristike u dobroj mjeri okrenut i domaćim dinastičkim odnosima.³⁸

Važnost razmatranja i pribiranja saznanja o vremenu nastajanja dramskih djela uopšte, ali posebno kada je autor suveren države, pored ostaloga, znatno potencira dimenzija društvenoga konteksta što nikako ne treba smetnuti s uma pri sagledavanju namjena, funkcija i ukupnih domašaja dramskih, ali i drugih književnih djela knjaza Nikole I Petrovića.

³⁸ U pogovoru, objavljenom uz prvo i drugo izdanje, L. Tomanović o sadržaju *Knjaza Arvanita* kaže: „Knjaz otac stavlja pred oči Svom mlađem Sinu, kako je mlađi brat Ivan-begov, u njegovom odsustvu radio za svojega starijega brata Gospodara i za Crnu Goru.“ Da bi u nastavku Tomanović istakao poentu: „Ovaj plemeniti primjer revnosnog vršenja dužnosti jednoga Knjaževića i brata, može služiti za ugled i nama u svagdanjem našem životu.“ Uz ove Tomanovićeve riječi treba imati na umu da je već naglašeno kako je djelo pisano na insistiranje knjaževoga mlađega sina Mirka i upravo njemu posvećeno.

FONOLOŠKE KARAKTERISTIKE GOVORA DOBRSKOG SELA

Bojana Pržić

In this paper, the author deals with the phonological characteristics (vocalism, consonantism, accent) of the speech of the Dobrsko Village on the basis of her own field research. The main goal is to analyse an area that has been under-researched so far (not only the under-researched area of Dobrsko Village, but the entire Riječka Nahija) and in this way contribute to the dialectological studies of Montenegrin languages.

Predmet našeg proučavanja u ovome radu jesu fonološke karakteristike (vokalizam, konsonantizam, akcenat) govora Dobrskog sela¹ na temelju vlastitih terenskih istraživanja i obrade zabilježenih snimaka. Glavni cilj nam je da istražimo do sada nedovoljno istraženo područje (nije samo nedovoljno istraženo područje Dobrskog sela, već cijele Riječke nahije) i da na taj način doprinesemo dosadašnjim dijalektološkim proučavanjima crnogorskih govora. Značajan doprinos proučavanju govora Riječke nahije dao je Dragoljub Petrović baveći se glavnim karakteristikama govora Gornjeg Ceklina, a

¹ Riječku nahiju čini pet velikih plemena. To su Ceklin, Kosijeri, Dobrsko selo, Ljubotinj i Građani. Pleme Dobrsko selo čine dva dijela: istoimeno sedište – Dobrsko selo, i geografski udaljena Dobrska Župa.

jednim manjim dijelom i Donjeg Ceklina.² Osim njega značajna je i rasprava Radosava Boškovića o fonemu *h* u govoru Crne Gore će se posebno osvrće na njegovo stanje u govoru Dobrskog sela i Kosijera.³

Istraživanje je vršeno na području Dobrskog sela (Dobrsko selo bez Dobrske Župe) u periodu ljeta/jeseni 2017. godine. Cilj nam je bio da zabilježimo svakodnevni govor Dobrljana u neformalnoj konverzaciji i da na taj način dobijemo realnu sliku govora ovoga kraja. Teme razgovora su bile život na selu i običaji. Imena informatora/sagovornika nećemo navoditi. U oglednim tekstovima biće dati samo neki djelovi zabilježenog govora. Informatori su izvjestan broj godina proveli na Cetinju će su bili, najčešće je to razlog, u radnom odnosu. Ipak, najveći dio svog života, i što je najvažnije, bar do punoljetstva, proveli su u selu, i nakon završenog radnog odnosa u selo su se vratili. Ovo je važan podatak jer je u pitanju životna dob čovjeka kada usvaja jezik, kad se formira akcenat, koji će ga pratiti mahom cijelog života. Sa druge strane, važan je podatak o tom izmiještanju iz sela kako bi se imali na umu i mogući uticaji gradske sredine. Ono što još umnogome utiče i na djelimične promjene i prilagođavanja u govoru jesu različita sredstva javnog informisanja (televizija, radio, novinska štampa).

² Dragoljub Petrović, „Prilog poznavanju govora u okolini Rijeke Crnojevića“, *Zbornik za jezik i književnost*, knj. I, Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost, Titograd, 1972, 59–66.

³ Radosav Bošković, „O prirodi, razvitku i zamjenicama glasa *h* u govorima Crne Gore“, *Južnoslovenski filolog*, XI, 1931, 179–196.

Vokalizam

U govoru Dobrskog sela postoji šestočlani vokalski sistem:

i u

e o

ə + ɾ

Dakle, u govoru Dobrskog sela (kao i uglavnom u cijeloj Riječkoj nahiji) prisutan je fonem /ə/. To je poluglasnik koji je u ovom govoru očuvan. Njegov izgovor je između /a/ i /e/, a mi smo njegovu realizaciju zabilježili u primjerima: *opənək, opənci, straməc*.

Zabilježeno je sažimanje vokalske grupe *ao > a*: *ka, moga, iša, zva, ima, poša, bra*. Ipak bilježimo i primjere u kojima se grupa *-ao* čuva, npr. *prodao*. Vokalska grupa *-ae* se u brojevima 11–19 u nekim primjerima čuva, ali posvjedočeno je i sažimanja *ae > a* u primjerima *dvanas, petnas* (u kojima je došlo i do obezvučenja finalnog *t*).

Za dvosložne reflekse jata u govoru Dobrskog sela bilježimo: *nijesmo, vrijeme, poslije*. Ipak, bilježimo i primjere *posle* i *poslepodne* u kojima je refleks dugog jata /e/. Navešćemo i primjer *rukoveti* u kojem je taj refleks /e/.

U primjeru *ljese* pretpostavljamo da je došlo do jotacije *l* u riječi *lijes*, od koje je navedena riječ mogla poteći.

Refleks kratkog jata je /je/ sa jotovanim konsonantom: *šedeti, šever, niđe, sviđelo, đeca, đe, viđeti, ovđen, neđe, đevojka*. Primjeri u kojima nije došlo do jotacije konsonanta/sonanta su: *djeca, sjećam se, živjeti, ovdjen*. Bilježimo i primjere u kojima je refleks kratkog jata /e/, tj. ekavski refleks: *sećam se, procenjujem*. Kad je riječ o zabilježenim oblicima ijekavskog i ekavskog refleksa dugog i kratkog jata u istim riječima i kolebanja u njihovoj upotrebi možemo pretpostaviti da je ekavski

refleks prije rezultat glasovnog skraćivanja nego nekog spoljašnjeg ekavskog uticaja.

Refleks kratkog jata je /i/ u primjerima *viđi* (ali bilježimo i primjer u kojem nije došlo do jotacije: *vidi*), *sijalo*.

U riječima *svještenik*, *osvješta*, *vjerige* nalazimo sekundarno /je/ umjesto etimološkog /e/.

Kao primjer redukcije nenaglašenog /o/ u otvorenom slogu na početku riječi navodimo *nako* (onako), a kao primjer redukcije nenaglašenog /e/ u zatvorenom posljednjem slogu: *moš* (možeš).

Umetnuto *a* u prijedlogu *sa* alternira sa *o*, tako da bilježimo *so tim* (sa tim).

Primjer *putom* svjedoči o alternaciji *o/e*, iako češće bilježimo *putem*.

Treba pomenuti i kolebanje između upotrebe fonema *o* i *u* u primjerima *kobasica/kubasica*.

Konsonantizam

U govoru Dobrskog sela prisutan je fonem *ś* kao produkt jekavske jotacije (*šećam se*, *šeđeti*) ali i u nekim drugim spojevima *sj* (*šutra*) te je riječ o jednom markantnom obilježju crnogorskog jezika.

Fonem *h* se uglavnom čuva (*hladnoća*, *hladno*, *snaha*, *hleb*, *hranila*, *poharana*, *povrh*, *hlepčić*), ali bilježimo i primjere njegovog gubljenja u inicijalnom i finalnom položaju riječi: *oće* (hoće), *ovije* (ovijeh), *ladnica* (hladnica), *ladna* (hladna), *leb* (hleb), *ajde* (hajde), *odma* (odmah). Oblik *leb* se najčešće smatra ekavizmom, ali ovaj primjer je tipična odlika nekih crnogorskih govora. Kad je u pitanju konsonantska grupa *hv* u primjerima *hvali*, *obuhvata* ona se čuva, ali nalazimo i primjer u kojem se *h* gubi: *svataš* (shvataš).

Fonem *v* se u nekim primjerima čuva, ali imamo i istih u kojima se gubi: *ođe* (ovđe), *đao*, *đalj/i/đavoljom*. Tu ćemo

pomenuti i fonem *f* koji je očuvan i ne mijenja se sa *p*: *familija*, *Filip*.

Fonem *p* ispada u suglasničkim skupinama *pč*, *pt* i *pš* na početku riječi: *čele* (pčele), *tica* (ptica), *šeničnoga* (pšeničnoga). Zabilježen je i primjer *đe* se *p* izgubilo u superlativu pridjeva: *nalješe* (najljepše).

Zabilježeno je obezvučenje finalnog *t* u konsonantskoj grupi *-st*: *vlas* (vlast), *šes* (šest), *dvanas* (dvanaest), *petnas* (petnest).

Fonem *d* se često gubi u finalnom položaju: *ka* (kad), *ispo* (ispod), *ko* (kod), *sa* (sad). S druge strane, zabilježen je i primjer u kojem se fonem *d* umeće na kraju riječi: *prijed* (često je to i bezvučno *t* (*prijet*), a slična je situacija i u primjeru *pret* (pred)).

Fonem *m* je zamijenjen fonemom *n* u primjeru *san doša* (*sam doša*), a u riječi *pelim* na mjestu *n* stoji fonem *m*. Fonem *n* često sriječemo u finalnom položaju u primjerima *tun*, *odolen*, *ovđen*, *ovdjen*, *oklen*.

U govoru Dobrskog sela fonem *l* je znatno umekšan ispred vokala: *ml'ijeko*, *luk*, *ladna*, *sviđelo*, *sija'lo*, *sadi'lo*, *leb*.

Kada govorimo o fonemu *j* izdvojićemo nekoliko specifičnih situacija. U manjem broju primjera (*pogledau*, *doćerau*) *j* se između dva vokala izgubilo, ali se ono u Dobrskom selu uglavnom na tom mjestu čuva. Takvo ispadanje fonema *j* je više odlika nekih drugih djelova Riječke nahije. *J* se često gubi u finalnom položaju u imperativu glagola: *nemo* (nemoj), *pljaska* (pljaskaj), *aplauđira* (aplauđiraj). Zabilježili smo i primjere gubljenja *j* u superlativu pridjeva: *nalješe* (najljepše), *nableje* (najbolje). Zabilježen je primjer i *đe* se ono gubi i u inicijalnom i finalnom položaju u dativu lične zamjenice trećeg lica jednine ženskog roda: *o* (joj). Često je njegovo iščezavanje u pokaznoj zamjenici taj: *ta*. *J* sriječemo u proširenim oblicima zamjenica, priloga, pridjeva: *starijem* (starim), *ovije* (ovih), *ovudije* (ovuda). *J* se javlja i umjesto fonema *đ* u jednom primjeru – *koliko goj*, ali se najčešće čuje *koliko gođ*.

Akcenat

Govor Dobrskog sela, kao dio govora Riječke nahije, pripada jugoistočnim crnogorskim govorima. Dakle, posmatramo ga kao dio podlovcenske govorne grane, a ona obuhvata teritoriju četiri nahije, osim Ozrinića, i crnogorsko primorje od Paštrovića do Mrkovića, i to ne uključujući Mrkoviće: „To je dvočlani akcenatski sistem s očuvanim predakcenatskim i postakcenatskim dužinama, u kojemu se na zatvorenoj ultimi mogu naći oba silazna akcenta, a na otvorenoj samo dugosilazni dok je kratkosilazni pomjeren za jedan slog prema početku bez promjene kvaliteta akcenta. Za te govore važi ova paradigma:

sèstra, sestrê
trâva, trävê
potök, potöka
nāröd, nāröda.“⁴

U skladu s navedenom paradigmom bilježimo primjere:

živöt, živöta;

nāröd, nāröda;

vöda, vodê (kod Informatora 3 bilježimo i *vöda, vödê*).

U govoru stanovništva Dobrskog sela prisutno je i prenošenje akcenta na proklitiku, te čuvanje dužine na mjestu dugosilaznog akcenta: *zã vīno*.

Ogledni tekstovi govora Dobrskog sela

Informatorica 1 (73 godine):

Svì tròje nîjesmo mògli dobìt jèdan stân a ìdê kâ jâ. I velîš mi nêšto. Velê nemô gräjât. A jâ bi ih zaždîla ih svè, da mi ih je u

⁴ Adnan Ćirgić, *Dijalektologija crnogorskoga jezika*, FCJK, Cetinje, 2017, 78.

jèdnu kùću ugnàt. (...) Đè je lòza ne mòže kòza. (...) Mòji ìsto snàha mi ovà i bratànìc ne ràdè, sījāli su mǎlo krtòlè i lùka. (...) I vrjeme je kà nāròd. (...) Zà vīno. Tò bi nālješe bìlo kàd òn tò ràdì pà da vīdīš. Ìmā tùn kāpīja, òdmā òdolèn. Óli tí něšto popīt?

Informator 2 (80 godina):

Vrlo težak život. Nò se odìlo jèdan kò drùgòga, séđèli su ljúdi ùvečè jèdan kò drùgòga. Jà se sjècām... jà se sècām, kà san dòšā iz vòjskè. Svàkā dolīna se òrāla sa volòvima. A poslepòdne ù škòlu i dolāzio sam òpèt do dèset ùrā ùvečè. (...) Crjèpnja od gnjīlè. U nju se stāvī nòrmālno krtòlè, mèsā. Mī smo imāli jèdnu lādnicu u planīnu. Tù smo stāvjljāli vòdu da se lèdī. Ljèti pòsèbno òna je lādna. I bìlo je, kukurùznī lèb. (...) Ne mòže od kīčmè nīkuđ. Ali nīde mi se nīje svīdelo kà ovò naše sèlo. Jà sam so tīm zàdovòljan. (...) Tāčno ih jà procenjūjem. Dočèraū ni ih òvde iz Nīkšićā.

Informator 3 (72 godine):

Tù se sījālo, sādīlo. I lùkovi ràznī i zèlja. Da se prodā da se kùpi hlèba. Naprāvī se mǎlo tīh kubašicā. I tò se pòslè sa zèljem, sa ovīm, sa onīm, hrānīla famīlija. Àko je kršćenje bìlo đèteta tò je tàdā ràđeno. (...) Pohāranā zèmlja. Ón je odīo da berè list, za zimmīcu kozāma, òvcāma. Pèt, šès onīh ljèsā.⁵ Kà sà ovā krpīca. Pā stāvī nādno, pā sa strānè ovākò i povīh. Zvālo se opānci (zabilježen je poluglasnik: opānci) Brā se vīš u glavīce gòre. Tò se brālo i vèzālo rùkovèti. Da ìmā za Nìkòljdan, Božīc i Uskrš šèničnoga hlèba a ovò drùgò je svè bìlo kukurùznī, òdnosno tàdā se zvā rümetīnovī. Da dòđè svještenīk da kùću osvještā tù i da prekādī, tò se zvāla prèkada. Óvdjen je bìlo stò šèsèt pèt dòmovā prèt Drùgī svjètskī ràt. Prījed je bìlo ljúdi sèdnū jèdan kò drùgòga. Ìmāš tí vòdè il' něšto hvālī.⁶

⁵ ljèse, nom.mn.

⁶ Zabilježili smo primjer hiperkorekcije, tj. upotrebe riječi *hvali* umjesto *fali* (nedostaje). Možemo zaključiti da je govornik, nastojeći da upotrijebi

Informatorka 4 (72 godine):

Kòlko gòj reklamîra(j)ū (...) nîje tò kâ kâko òni tò kâžū. A jësam dòk sam ðevòjka bìla, nèšto, onî, vèzla. (...) Kâ lèb ìspo sàča se zborìlo.

Informator 5 (81 godina):

Pöčele su dvîje, trí čele, po mào, môra se žtvjët nèkâko. Ôvden ìmā i pelîma dðsta. Livàdskî, pelîm, sàd počinjē tresîna, mada je zakàsnila. Nēmā nô ovē gòdinē tîca nagřdîla. Pljâskā o tî aplaudîrā, ništa. (...) Tû ti je bìlo, jâ se dðbro sèčām u Dòbrskò sèlo. Èvo sàd da ti rèčēm, nèkē stvâri, ne ìdē mi to prîčât. (...) Jer da je hlâdno, jer òće tò sūšēnje bðgami da ìmā i hladnòću i ðē osòlîš da je tò hlâdno. Dâvno je bìlo kâ se, rècimo, onā govèdā čâpra za opânke (zabilježen je poluglasnik: opanke). A onā opûta òd jarca da se prošîje. Ranîje su se prâvîli stramâci (u ovoj riječi je zabilježen poluglasnik: stramæci) od vûnē. Dvânâs kîlā je oðilo za stramâc (zabilježen je poluglasnik: stramæc). (...) Vòla je pròdāo za tē trîsta kîlā kukurûza. Sa sèlom je završeno. Nêće ni tò da poglèdaū ništa. Vlâs je čûdo.

Zaključak

Ovaj rad predstavlja rezultat terenskog dijalektološkog istraživanja na području Dobrskog sela, koje pripada Riječkoj nahiji. Cilj nam je bio da analizom fonoloških karakteristika (vokalizam, konsonantizam, akcenat) zabilježenog govora doprinesemo dijalektološkim istraživanjima crnogorskih govora.

Neki od glavnih rezultata istraživanja su sljedeći:

– govor Dobrskog sela ima dvočlani akcenatski sistem

oblik koji odgovara crnogorskom standardnom jeziku, upotrijebio oblik koji ne odgovara značenju ni kontekstu onoga što je zapravo htio reći.

(kratkosilazni i dugosilazni akcenat) u kojem su predakcenatske i postakcenatske dužine očuvane;

– vokalski sistem karakteriše prisustvo poluglasa /ə/; njegov izgovor je između /a/ i /e/ (*opənak, opənci, straməc*);

– refleks dugog jata je uglavnom /ije/, a kratkog je /je/, /i/, /e/;

– zabilježeni su oblici i ijekavskog i ekavskog refleksa jata u istim riječima i kolebanja u njihovoj upotrebi, te pretpostavljamo da je ekavski refleks prije rezultat glasovnog skraćivanja nego nekog spoljašnjeg ekavskog uticaja (*posle, poslepodne, sećam se, procenjujem*);

– fonem *h* se uglavnom čuva (*hladnoća, hladno, snaha, hleb, hranila, poharana, povrh, hlepčić*) ali bilježimo i primjere njegovog gubljenja u inicijalnom i finalnom položaju riječi (*oće, ovije, ladnica, ladna, leb, ajde, odma*);

– posvjedočeno je postojanje fonema *ś* kao jedne od markantnih odlika crnogorskog jezika (*śećam se, śeđeti, śutra*).

Nakon svih opisanih fonoloških osobina govora Dobrskog sela, sa ciljem da doprinesemo dosadašnjim i budućim dijalektološkim istraživanjima, možemo reći da on jeste jedan govor u kojem nalazimo veliki broj markantnih odlika crnogorskoga govora. Nijesmo se u ovome radu bavili morfološkom i sintaksičkom analizom govora te ostavljamo mogućnost za neko buduće bavljenje i tim osobenostima govora Dobrskoga sela.

Literatura:

- Bošković, Radosav, „O prirodi, razvitku i zamenicama glasa *h* u govorima Crne Gore“, *Južnoslovenski filolog*, XI, 1931, 179–196.

- Erdeljanović, Jovan, *Stara Crna Gora: etnička prošlost i formiranje crnogorskih plemena; Etničko srodstvo Bokelja i Crnogoraca*, Pobjeda – NB „Radosav Ljumović“, Podgorica, 1997.

-
- Ivić, Pavle, *Izabrani ogledi I: O slovenskim jezicima i dijalektima*, Prosveta, Niš, 1991.
- Jovanović, Miodrag, *Poluglasnici i jat u crnogorskim govorima*, CANU, Podgorica, 2011.
- Jovićević, Andrija, *Zeta, Lješkopolje i Skadarsko jezero*, CID, Podgorica, 1999.
- Jovićević, Andrija, *Riječka nahija u Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 1999.
- Nikčević, Vojislav, *Crnogorski jezik*, knj. II, Cetinje: Matica crnogorska, Cetinje, 1997.
- Petrović, Dragoljub, „Prilog poznavanju govora u okolini Rijeke Crnojevića“, *Zbornik za jezik i književnost*, knj. I, Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost, Titograd, 1972, 59–66.
- Radusinović, Pavle, *Naselja Stare Crne Gore: opšti dio*, SANU – Narodna knjiga, Beograd, 1985.
- Radusinović, Pavle, *Naselja Stare Crne Gore: posebni dio*, SANU – Narodna knjiga, Beograd, 1985.
- Rešetar, Milan, *Štokavski dijalekat*, Matica crnogorska, Podgorica, 2010.
- Čirgić, Adnan, „O klasifikaciji crnogorskih govora“, *Lingua Montenegrina*, br. 2, Cetinje, 2008, 109–128.
- Čirgić, Adnan, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, ICJK – Matica crnogorska, Podgorica, 2011.
- Čirgić, Adnan, „O proučavanju crnogorskih govora do polovine XX vijeka“, *Matica*, br. 53, Podgorica, 2013, 183–194.
- Čirgić, Adnan & Šušanj, Jelena, *Akcenatski savjetnik*, Ministarstvo prosvjete, Podgorica, 2013.
- Čirgić, Adnan, *Dijalektologija crnogorskoga jezika*, FCJK, Cetinje, 2017.
- Čirgić, Adnan, „Proučavanje crnogorskih govora od polovine XX vijeka“, *Matica*, br. 69, Podgorica, 2017, 271–286.

AKIRA KUROSAVA – TVORAC REMEK DJELA

Žarko Martinović

This article is a tribute to Kurosawa Akira, the greatest auteur of Japanese cinema, on the occasion of the 80th anniversary of his first film and 30th anniversary of his last film. Kurosawa respected Japanese tradition in his samurai movies, constantly introducing original cinematic innovations as a film director, screenwriter and film editor. His importance for the world cinema is emphasized here by reviewing his great movies, in particular *Rashomon* (1950), *To Live* (1952), *Seven Samurai* (1954), *Throne of Blood* (1957), *Yojimbo* (1961), *Dersu Uzala* (1976), *Kagemusha* (1980), *Ran* (1980) and *Dreams* (1990). Kurosawa's masterpieces are important not only for the history of cinema but equally as the enduring inspiration to several generations of great film directors.

Ove godine se navršava osamdeset godina od prve samostalne filmske režije i trideset godina od posljednjeg filma koji je režirao najpoznatiji japanski filmski stvaralac Akira Kurosava (1910–1998). Svaki od trideset Kurosavinih autorskih filmova karakterisalo je hrabro eksperimentisanje s novom formom. Kurosava je jedan od najoriginalnijih sineasta na svijetu a najmanje sedam njegovih filmova je zaslužilo naziv remek-djela (Stojanović, 1986). Ovjenčan sa dva Oskara za filmove *Rašomon* (1950) i *Dersu Uzala* (1976)¹, Oskarom za životno

¹ Filmografija i scenografija svih Kurosavinih filmova je dostupna na internetu: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_works_by_Akira_Kurosawa pristupljeno 12. 8. 2023.

djelo 1989. godine i nizom nagrada na najznačajnijim filmskim festivalima, dobio je i najviša odlikovanja mnogih država, uključujući i Orden Jugoslovenske zastave sa srebrnim vijencem 1971 godine.²

Kurosavina filmska karijera je trajala skoro šest decenija a svaki njegov novi film je duže od četiri decenije predstavljao svjetsku senzaciju ali je Kurosava cijelog života ostao skroman smatrajući da je on u odnosu na svoje uzore, režisere Žana Renoara i Džona Forda „samo jedno ptiče“ (Kurosava, 1988: 8). Pristao je da o sebi piše tek kad je napunio sedamdesetjednu godinu ograničivši se na događaje iz prve četiri decenije svog života. Cilj ovog teksta je da, poslije kratke biografije, prikaže kinematografsko stvaralaštvo Akire Kurosave, kinematografskog genija koji je sa svojim najčuvanijim djelom *Rašomon* 1950. godine učinio da dotle zanemarivani značajni japanski režiseri Kendi Mizoguci i Đuničiro Ozu, postanu cijenjeni u cijelom svijetu.

Kurosava u svojim filmovima najčešće obrađuje istorijske sižee prije 1868. godine – japanski žanr *đidai-geki* – i savremene teme, poslije 1912 – žanr *gendai-geki*, a mnogo rjeđe u razdoblju između navedenih perioda – žanr *Meiđi-mono*. Kurosava često mijenja žanrove prevazilazeći njihove granice, pa ćemo ovdje njegove filmove, radi preglednosti, razmatrati u okviru tri cjeline: samurajski filmovi, adaptacije i socijalne drame, iako neki od njih spadaju u više kategorija.

Akira Kurosava je rođen u Tokiju kao najmlađe od osmoro djece u porodici koja je pripadala srednjoj klasi. Akirin otac, član samurajske porodice sa precima iz XI vijeka (Kurosava, 1988: 72), diplomirao je na Tokijskoj vojnoj akademiji i obavljao posao nastavnika i direktora Instituta za vojno fizičko obrazovanje, a majka Šima je poticala iz trgovačke porodice. Prema

² Vidjeti: <http://www.seecult.org/vest/sekspir-filmske-umetnosti> pristupljeno 17. 8. 2023.

autobiografskim podacima, Akirin otac je bio veoma strog, a majka nježna i požrtvovana. Akira je uz redovne predmete u osnovnoj školi, učio kaligrafiju i kendo mačevanje i imao niz dodatnih obaveza: „Da bih ispunio svoj dnevni radni program, izlazio sam iz kuće u zoru i vraćao se tek posle sunčevog zalaska“ (Kurosava, 1988: 28).

Važnu ulogu u Akirinom razvoju imali su njegov učitelj Tačikava i četiri godine stariji brat Heigo. Za trinaestogodišnjeg Akiru je katastrofalni zemljotres koji je srušio Tokio 1923. godine³ bio „jedno strašno ali i veoma značajno iskustvo“ (Kurosava, 1988: 56). U to vrijeme, Heigo je ohrabrio Akiru da se direktno suočava sa životnim opasnostima. Akira je pod Heigovim uticajem postao filmofil iako je riješio da studira slikarstvo pošto je svoj talenat za crtanje ispoljio već u osnovnoj školi. Poslije studija zapadnog slikarstva, svoju profesionalnu karijeru započeo je kao slikar i ilustrator, član ljevičarskog Savjeta proleteskih umetnika.

Kurosava je konačnu odluku da se posveti radu u kinematografskoj industriji donio 1936. godine. Važnu ulogu u njegovom razvoju imao je njegov mentor, režiser Kađiro Jamamoto. Kurosava je najčešće bio asistent raznih režisera; uz to je postao vrstan montažer i savladao svaku fazu u proizvodnji filma (Kurosava, 1988: 99). Rano je počeo da piše scenarije i u toku svoje bogate karijere bio scenarist odnosno koscenarist za skoro sve svoje filmove i za još trideset filmova drugih japanskih reditelja. Kurosavin najslavniji stvaralački period trajao je od 1950. do 1965. godine. Zatim je nastala kriza u japanskoj filmskoj industriji a početkom 1970-ih rad u filmskoj industriji mu je bio onemogućen. Spas mu je 1973. godine ponudio Sovjetski studio Mosfilm pozivom na saradnju. S uspjehom filma *Dersu Uzala*

³ Taj zemljotres sa više od 100.000 hiljada ljudskih žrtava i preko 550.000 srušenih zgrada bio je najrazorniji u XX vijeku (citirano prema: Sugimoto, 2023).

(1976), neometano je nastavio filmsku karijeru u Japanu, sve do duboke starosti.

Prvi autorski filmovi (1943–1949)

Za prvi film koji je samostalno režirao, Kurosava je napisao scenario adaptirajući istoimeni roman Tsunea Tomite *Sanširo Sugata* (*Sugata Sanshiro*).⁴ Tema filma, žanra *Meiđi mono*, jeste obrazovanje glavnog junaka (Susumu Fuđita) koji se pod vođstvom svog učitelja preobražava od svoje glave i impulsivne u zrele i odgovornu osobu. U filmu, čiji je cilj bio promovisanje nacionalnog kulturnog ponosa, glavne scene su dvoboji džudista snimljeni u raznim okolnostima, u enterijeru i eksterijeru, po dnevnoj svjetlosti i u toku noći (Thompson and Bordwell, 2016). Kulminaciju predstavlja pretposljednja sekvenca filma – dvoboj Sanšira, u to vrijeme nenadmašnog majstora džudoa, i njegovog izazivača, negativnog junaka Genosukea Higatija. Kurosava je tu impresivnu sekvencu snimio u eksterijeru, noću, po jakom vjetru sa kojim je, „još kao pomoćni reditelj ... uspostavio neki čudan odnos“ (Kurosava, 1988: 139).

Film obiluje prikazom dramatičnih situacija i munjevitih akcija sa izvjesnim elementima snimanja specifičnim za Kurosavina djela: rezovi koji dovode do nagle promjena kadra (engl. *wipe*), ubrzanja kretanja kamere, ali i iznenadna usporenja (engl. *slow motion* – slou mošn), prikaz vremenskih prilika koje odražavaju raspoloženje filmskih junaka (Deleuze, 1983). Dobivši pozitivne kritike, Kurosava je napravio drugi dio filma sa temom osvete poraženog negativca Higatija i njegove braće. Taj film je završen 1945. godine i bio manje uspješan od prvog dijela *Sanšira Sugate*.

Prethodno, Kurosava je završio film *Najlepše* (1944) u kome je, kako je naveo „u poludokumentarnom stilu“ prikazao

⁴ Za razliku od većine evropskih jezika, u japanskom jeziku, prezime uvijek dolazi ispred ličnog imena.

dobrovoljački korpus „devojaka-radnica mlađih od dvadeset godina ... u vojnoj fabrici preciznih sočiva“ (Kurosava, 1988: 133). One su neumorno radile u teškim uslovima globalne krize u toku II svjetskog rata. Radeći sa mladim glumicama, Kurosava je stvorio film pun životnog poleta i ljepote, dajući „feministički, klasno-svjesni i emocionalni pogled na rad i stres“ (Joiner, 2022). Sa glumicom Joko Jaguči, koja je igrala u tom filmu, oženio se 1945. godine (Kurosava, 1988).

Za svoj sljedeći film *Ljudi koji su išli po tigrovom repu* (1945) Kurosava je adaptirao pozorišni *kabuki* komad *Kandinčo/Spisak dobrovoljnih priloga*. Snimanje tog filma, započeto poslije kapi-tulacije Japana, pažljivo su pratili američki vojnici među kojima je bio i slavni režiser Džon Ford. Mnogo kasnije, dva velikana sreća su se u Londonu; tada je Kurosava saznao da mu poruka koju mu je napisao Ford nikad nije uručena. Japanski cenzori su, pod kontrolom američkih okupacionih snaga, zabranjivali većinu filmova koji su se bavili feudalnom prošlošću Japana. Smatran skrnavljenjem tradicije klasične japanske drame, film je odobren za javno prikazivanje tek 1952. godine (Sato, 2023).

U prva dva filma režirana u poslijeratnom periodu – *Bez žaljenja za našom mladošću* (1946) i *Divna nedjelja* (1947) – Kurosava je u japanski film ponovo uveo priče o mladosti i ljubavi koje su u predratnom dobu često bile pod udarom cenzure. Za antimilitaristički film *Bez žaljenja za našom mladošću* Kurosava je bio nadahnut stvarnim događajima u periodu između 1933–45, razdoblju militarizacije Japana i poraza u II svjetskom ratu. Glavnu ulogu je dodijelio glumici Setsuko Hara koja se proslavila u filmovima režisera Jasuđira Ozua. Ona je predstavila lik emancipovane, samosvjesne i hrabre studentkinje Juki čiji je otac, profesor prava na Univerzitetu u Kjotu, bio smijenjen u vrijeme prevlasti militarizma zbog svojih ljevičarskih ideja. Juki se udaje za očevog studenta Nogea koji se kao ilegalac bori protiv fašističkog sistema u predratnom Japanu. Tim filmom,

Kurosava je poslao snažnu demokratsku antifašističku poruku (Richie, 1998; Yoshimoto, 2000). Za film *Bez žaljenja za našom mladošću*, „ogled o idealizmu“ (Stojanović, 2006: 34), Kurosava je proglašen za najboljeg režisera u Japanu, ali su mu i dalje rad ometali cenzori i sukobi sa upravom filmskog studija Toho. Uprkos tome, još veći uspjeh je ostvario trilerom *Pijani anđeo* (1948), potresnom pričom o sučeljavanju doktora alkoholičara (Takaši Šimura) koji radi u sirotinjskom predgrađu sa tvrdoglavim mladim gangsterom (Toširo Mifune) koji umire od tuberkuloze. Taj film je posebno značajan zbog početka Kurosavine saradnje sa velikim glumcem Tošiom Mifuneom kome je pripisao sve zasluge za uspjeh *Pijanog anđela*:

„Toširo Mifune je imao vrstu talenta koja je u japanskom filmu dotada bila nepoznata. Brzina kojom se izražavao i brzina kojom se kretao bila je naročito neverovatna. [...] Sve je radio smelo i neposredno i imao čudesno osećanje za vreme i usklađivanje sa vremenom. Bio je bistar, istančan i senzibilan“ (Kurosava 1988: 158).

Kurosava je Mifuneu povjerio glavnu ulogu i u svoja dva naredna djela *Tih dvoboj* i *Pas lotalica*; oba filma završena 1949. godine su detektivske melodrame koje slikaju poslijeratni život u Japanu. Ukratko, značaj tih filmova karakteriše uvođenje pojedinca u japanski film koji se ranije bavio društvenim kolektivom (Yoshimoto, 2000).

Rašomon

Kurosava je scenario za svoj najveći film napisao sa piscem Šinobuom Hašimotom adaptirajući dvije priče *Rašomon* i *U čestaru* slavnog japanskog pisca Rjonosukea Akutagave. Radnja filma se događa u periodu Heian u XII vijeku, pa je Kurosava mjesto za snimanje filma tražio u starim japanskim prijestonicama Kjotu i Nari. Pažnju mu je privukla najveća gradska kapija Rašomon,

nekadašnji ulaz u Kjoto. Gigantski objekat, izgrađen za film, na osnovu proučavanja stare japanske arhitekture, predstavljao je samo jedan dio te kapije. Radnja u eksterijeru se odvijala u šumi u okolini Nare. Iako je scenografija filma locirana na svega tri mjesta – ispod kapije Rašomon, u šumi i u sudnici – radnja filma je veoma kompleksna, prije svega zbog nepouzdatih naratora. U filmu je korišćena tehnika snimanja prema specifično *japanskoj topologiji* u kojoj se prvo uočava ono najkrupnije – grad, zidovi, veliki objekti da bi se tek na kraju stiglo do pojedinca koji je smješten i djeluje u datom eksterijeru ili enterijeru (Deleuze, 1983).

U prvoj sekvenci gledamo oronulu i polurazrušenu kapiju Rašomon u vrijeme olujne kiše koja neprestano lije. Tek onda, ispod kapije Rašomon, kamera fokusira likove drvosječe, sveštenika i gradskog stanovnika. Drvosječa (igra ga Takaši Šimura) nije lik iz Akutagavine priče, već je plod Kurosavine mašte. On je u scenariju očevidac tragičnog događaja i što je još važnije, osoba koja povezuje dvije priče u jednu cjelinu. Od njega i sveštenika saznajemo da žive u teškom smutnom vremenu požara, zemljotresa, kuge, rata – dakle, „sva četiri jahača apokalipse“, kako navodi Holand (Holland, 2019). Treća osoba je gradski stanovnik koji je u Akutagavinoj pripovjeci bio sluga u samurajskoj porodici. U filmu, on je radoznali ispitivač koji nagovara drvosječu i sveštenika da započnu priču o tragičnom događaju čiji epilog su nedavno pratili u sudnici ali čije značenje ne mogu da shvate. U toku filma, oni su naratori koji iznose sedam različitih verzija događaja prikazanog u flešbek sekvencama, tehnikom smještanja priče u priču, ovdje filma u filmu.

Dok se u prvoj sekvenci filma Kurosava potvrdio kao majstor prikazivanja kiše, u drugoj sekvenci je to dokazao u slikanju šume. Prva verzija događaja, u kadrovima duge ekspozicije, počinje igrom sunčevih zraka koji se probijaju kroz gustu šumu i prave neobične sjenke, dajući povremeno utisak blještave, povremeno i treperave svjetlosti. Takav maestralan prikaz

prirode ukazuje nam da će šuma biti mjesto neizvjesnosti (Holland, 2019). Kadrovi ekspozicije šume koji protiču tiho, ili samo uz muzičku pratnju, bez ijedne riječi, izražavajući Kurosavinu ljubav prema nijemim filmovima.

Sudnica je, nasuprot šumi, mjesto ravnomyernog osvjetljenja, te gledaoci mogu pretpostaviti da se tu stvari rasvjetljavaju. U sudnici, drvosječa svjedoči kako je u šumi našao ženski šešir, muški novčanik, jedan konopac i leš muškarca. Sveštenik svjedoči kako je u šumi vidio kako samuraj vodi konja na kome je bila žena (Mačiko Kio) pokrivena bijelim velom. Treći iskaz podnosi policajac. On izjavljuje da je na obali rijeke, nedaleko od šume, uhvatio razbojnika u čijoj blizini je bio konj i samurajevu oružje.

Najupadljiviji lik u sudnici je čuveni razbojnik Tađomaru (koga igra Toširo Mifune). On je vezan i sve vrijeme se ponaša kao neka ulovljena zvijer u kavezu; stalno se češe i ludački se smije. Njegov izgled je u oštroj suprotnosti sa aristokratskim izgledom samuraja, prikazanog u sceni u šumi. Upoređujući kontrast između razbojnika i samuraja u terminima starogrčke tragedije, onako kako je definisao Niče (Nietzsche, 1872/2005), razuzdani razbojnik je oličenje dionizijskog, a svečani i skladni samuraj apolonovskog principa (Holland, 2019).

Tađomaru potvrđuje iskaz policajca dodajući da je zbog bolova u truhu ležao i bio lak plijen. Izjavljuje da je u šumi presreo muškarca i ženu. Namamio je muškarca na neravno mjesto gdje se sapleo, zaskočio ga i vezao. Onda je silovao ženu pred muškarčevima očima. Tada je ona tražila da ubije muškarca. Nije je poslušao, već je oslobodio muškarca i dao mu mač. U dvoboju je pobijedio i ubio samuraja, uzeo konja i tobolac sa strijelama i pobjegao. Jedino je zaboravio da uzme vrijedni nož kojim se žena branila.

Sveštenik priča kako je žena svjedočila da je, poslije silovanja, razbojnik ostavio pored muža koji ju je tako prezrivo gledao da

se od toga onesvijestila. Kad je došla k sebi, vidjela je da je njen nož zariven u muževljeve grudi. Pokušala je da izvrši samoubistvo, ali nije mogla: „Šta može da uradi jadna žena?“ Osramoćena i izopštena iz društva, našla je utočište u manastiru. Ovdje treba podvući izvanrednu glumu Mičike Kio koja izražava čitav spektar emocija u toku raznih verzija događaja. Njen pogled, dok gleda u razbojnika, odražava užasan strah, kao da je pred njom najstrašnija zvijer.

Prizivanje duhova preko medijuma u transu je sredstvo da se čuje i iskaz mrtvog samuraja. Tako saznajemo da je samurajeva žena, pošto je bila silovana, pokušala da ostane s razbojnikom. Međutim, razbojnik je, zgađen njenim postupkom, oslobodio muža koji je, zgrožen, izvršio samoubistvo ženininim nožem. U sceni njegovog umiranja, vidimo nečiju (mušku?) ruku koja izvlači nož iz samurajevih grudi.

U sljedećoj sekvenci, ponovo ispod kapije, drvosječa izjavljuje da su svi prethodni iskazi lažni, uključujući i njegov šturi iskaz dat na sudu. On sada kazuje da nije samo otkrio leš, već je bio svjedok čitavog događaja. U novom flešbeku, gledamo probijanje sunčevih zraka kroz šumu i vještog drvosječu kako se prikrada i posmatra samuraja, njegovu ženu i razbojnika koji je silovao ženu, a onda od nje tražio oprostaj i nudio joj brak. Žena je podstakla dva muškarca na dvoboj u kome je razbojnik ubio njenog muža. U drvosječinoj verziji, umjesto viteškog mačevanja u Tađomarovom flešbeku, dvoboj je travestiran u nespretno i zamorno rvanje dva čovjeka po prašini.

Poslije potresnog događaja u šumi, drama se u završnoj sekvenci odvija i ispod kapije Rašomon. Saslušavši kraj drvosječine priče, gradski stanovnik, cinični realista, kaže: „Ljudi ni samima sebi ne mogu da kažu istinu“. U tom trenutku, čuje se plač djeteta, kiša prestaje i zasiya sunce. Gradski stanovnik krade vrijednu odjeću i amulet bebe ostavljene ispod kapije. Primjetivši to, drvosječa se sukobljava s njim. Tada

gradski stanovnik otkriva da je drvosječa ukrao nož samurajeve žene. Međutim, drvosječa se iskupljuje odlukom da usvoji bebu govoreći: „Imam šestoro kod kuće, pa mi ni ovo jedno neće biti teret“. Takvim humanim postupkom, on svešteniku, vjerniku i idealisti (van Es, 2002), vraća nadu u bolju budućnost.

Sinematičnoj izvrsnosti *Rašomona* bitno je doprinio izvrsni snimatelj Kazuo Mijagava koji je stvorio „svjetsko remek-djelo crno-bele fotografije“ (Kurosava, 1988: 180). Kurosava je istakao i izvanrednu glumu i izbor muzike – Ravelovog bolera koji prati scene dvoboja i japanske muzike za sekvence na kapiji Rašomon.

Specifičnosti naracije u *Rašomonu* najopsežnije je razmatrao poznati historičar japanskog filma Donald Riči (Richie, 1988). On je uočio razlike u načina snimanja raznih verzija događaja u šumi. Tako razbojnikovu priču prati velika pokretljivost kamere koja teži da se poklopi sa njegovom plahovitom, iracionalnom prirodom. Ženina priča se gradi njenim snimcima u gro planu kako bi najbolje prikazala intenzitet njenih emocija. U toku samurajeve priče, kamera je često u fiksnom položaju i snima iz visine kadrove i scene duge ekspozicije kako bi se stekao utisak svečane ozbiljnosti. U drvosječinoj verziji, kamera je na rastojanju od likova koji stoga izgledaju manji nego u prethodnim flešbekovima. Takvim prikazivanjem konfliktnog događaja Kurosava je u kinematografiju uveo multiperspektivizam, tj. optimalno upotrebio bogatstvo perspektiva radi što potpunijeg razumijevanja situacije (van Es, 2002).

Brojna kritička razmatranja *Rašomona* bave se prirodom istine i zagonetnošću ljudske prirode. Pogrešno je shvatanje da je u *Rašomonu* bitno kriminološko pitanje „Ko je to učinio?“. Pitanje „šta je stvarno istina?“ vodi gledaoce do nelagodnosti jer film ne pruža odgovor. Traženje odgovora na pitanje: kako saznati istinu? je epistemološko pitanje, bliže suštini filma. Naglasivši vezu između psihološkog i epistemološkog problema,

Kurosava je lično definisao suštinu filma bolje od svih filmskih kritičara:

„Kada govore o sebi, ljudi nisu kadri da budu iskreni i poštenu prema sebi. I zato sebe ulepšavaju. Naš scenario je slika onih koji ne mogu da opstanu bez laži, jer se samo uz laž osećaju boljim nego što jesu. [...] Egoizam je greh koji ljudsko biće nosi u sebi od rođenja i taj se greh najteže iskupljuje“ (Kurosava, 1988: 178).

Kao što je Kurosava htio da pokaže, ne možemo vjerovati pojedincima, čak i onda kad su pod sudskom zakletvom, njihovo opažanje i pamćenje su nepouzdana. Razbojnik želi da pokaže svoje junaštvo i muškost, a žena da sebe prikaže kao žrtvu. Štoviše, na osnovu samurajeve priče, stičemo utisak da njegovo samoljublje nastavlja da traje i poslije smrti jer on „ne odustaje od laži ni kada se putem medijuma obraća živima“ (Kurosava, 1988: 178). Istovremeno, u svojim iskazima svi likovi teže da očuvaju neku iluziju koherentnog sopstva. Time oni štite svoj individualni narcizam povrijeđen suočavanjem sa smrću, psihološki nikad prihvatljivom, neumitnom sudbinom svakog pojedinca.

Kapija *Rašomon* je snažan i višeznačan simbol. Ona je simbol smrti ali i simbol rođenja; oba značenja su eksplicitna u audiovizuelnoj naraciji filma. Uz to, simbolika kapije počiva na njenom položaju: s jedne strane, ona je unutar grada odnosno civilizacije a, s druge strane, izvan grada odnosno u šumi, tradicionalnom mjestu duhova i bogova (Holland, 2019).

Polurazrušena kapija simbolizuje i kolektivno stradanje što je vjerovatno pokrenulo mnoge autore na šire, alegorijsko čitanje filma. Tako je Dejvidson (Davidson, 1972) u kapiji vidio simbol Japana u vrijeme poslijeratne američke okupacije; on je nemogućnost tačnog prisjećanja u *Rašomonu* povezao sa stanjem japanske nacije poslije poraza u II svjetskom ratu i neprihvatanja odgovornosti za zločine počinjene nad drugim azijskim

narodima. Međutim, Dejvidsonovo tumačenje je ne samo protivno Kurosavinoj autorskoj intenciji, kao i mnoga ranija sociopolitička tumačenja *Rašomona*. Teza o kolektivnom značenju *Rašomona* je temeljno argumentovana tek u najnovijoj studiji u kojoj je Sugimoto (2023) sa filozofskog gledišta uporedio Kurosavin klasik sa filmom *Poslije života* (1998) Kore-eda Hirokazua, velikog autora savremene japanske kinematografije. Sugimoto je pokazao da se u oba filma problem pamćenja otkriva na individualnom i na kolektivnom planu, ne samo kao nerazriješena epistemološka kriza modernosti, već i kao pitanje savremenih Japanaca pri suočavanju sa problemom odgovornosti i krivice. Ukazao je da Japanci nijesu bili u stanju da prograde traumatični gubitak, kao što je to moguće u stanju ožalošćenosti, u kome je ego (subjekt) dospio do razdvajanja od izgubljenog objekta, dok melanholični subjekt i dalje održava imaginarno jedinstvo sa izgubljenim objektom (Freud, 1917). Sugimoto smatra da su „ratni događaji i odgovornost za rat ostali problematični u slučaju Japana, koji vjerovatno ostaje u stanju nerazriješene melanholije“.

Uticao *Rašomona* na filmsku umjetnost i opštu kulturu je dalekosežan. *Rašomon* je poslužio kao nadahnuće za mnoge filmove, posebno za *JFK* Olivera Stouna (Stone, 1992), triler o ubistvu američkog predsjednika Kenedija. Temom nepouzdanosti sjećanja su se bavili filmovi *Prošle godine u Marijenbadu* (1961), *Dežurni krivci* (1995) i drugi.⁵ *Rašomon* je doživio holivudski rimejk sa vesternom *Ogorčenost / The Outrage* (1964).

Izraz *rašomonijada* je ušao u svakodnevni govor i koristi se za nemogućnost saznavanja istine iz raznih verzija neke priče. S druge strane, veoma je raširen i izraz „rašomonski efekat“ koji ima univerzalno značenje i odnosi se na različita opažanja istog događaja koja su izraz subjektivnosti svakog pojedinca. Čuvena

⁵ Vidjeti: <https://www.tasteofcinema.com/2018/10-great-movies-that-used-the-rashomon-effect/> pristupljeno 2. 9. 2023.

kovanica *post-istina*, proglašena za riječ godine 2016,⁶ takođe je u vezi sa „rašomonskim efektom“. Slavni filozof Martin Hajdeger je u jednom svom ogledu pisao o *Rašomonu* u kome je, kako vjeruje, iskusio „očaranost japanskim svijetom“ (Heidegger, 1977). U odnosu na pitanje ljudskih vrijednosti, *Rašomon* ilustruje činjenicu da autentičnost zahtijeva stav iskrenosti (Bovens, 1999). Prema najnovijim ispitivanjima, razlog pristrasnosti u svakog pojedinca je postojanje konflikta, ukorijenjenog u društvene i kulturne razlike među njima (Levin et al, 2021). Isti autori argumentuju postojanje takve pristrasnosti i u naučnika koji proučavaju održivost prirodnih resursa planete. Univerzalan rašomonski učinak je moguće smanjiti pihvatanjem pluraliteta realnosti i epistemičkog pluralizma, kao i integracijom mnoštva perspektiva.

Samurajski filmovi

„Akira Kurosava bi mogao figurirati, doslovno, kao samuraj filma.“

Martin Skorsezi, 2006:11

Porodično porijeklo je izgleda predodredilo Kurosavu za stvaranje filmova o samurajima. Ti filmovi su slavili japansku tradiciju ali su pravljene savremenom kinematografskom tehnikom čime je Kurosava, uz puno inovacija, ostvario sintezu tradicije i modernosti.

Sedam samuraja (1954)

Taj Kurosavin najpoznatiji film je remek-djelo koje je zajedno s *Rašomonom* proširilo autorovu slavu u cijelom svijetu. Radnja filma se odigrava u XVI vijeku i počinje prikazom seljaka koji

⁶ Vidjeti: <https://web.archive.org/web/20161116101017/https://en.oxforddictionaries.com/word-of-the-year/word-of-the-year-2016> pristupljeno 2. 9. 2023.

traže slobodne, lutajuće samuraje, koji bi ih mogli obučiti kako da se izbore protiv pljačke i nasilja opasne bande razbojnika. Očito, Kurosava je za takav scenario bio nadahnut stilom vestern filmova Džona Forda.

Seljaci sreću samuraja Kambeia (Takaši Šimura) koji prihvata da bude vođa odbrane sela i regrutuje još šest samuraja, ratnika koji su uvijek spremni da rizikuju svoje živote. Po dolasku u selo, kako obrazlaže Delez, samuraji prvo sagledavaju sve datosti situacije, počev od geografskog položaja sela do psihologije stanovnika. Oni na taj način, prije prelaska na obučavanje seljaka za borbu i utvrđivanja sela, nalaze odgovor na više pitanje koje ne glasi: „Može li se selo odbraniti?“ nego „Šta je samuraj danas, u ovom posebnom trenutku Istorije?“ (Deleuze, 1983: 191).

Samuraji su ljudi koji se pridržavaju svog strogog *bušido* kodeksa ponašanja (Jamamoto, 2007). Oni su viša kasta koja se nikada ne miješa sa seljacima. Međutim, podzapleti filma prikazuju kršenje strogih društvenih tradicija. Samuraji se previše zainteresuju za sudbinu seljaka, posebno Rikičija kome su razbojnici oteli ženu. U pokušaju njenog oslobađanja iz razbojničke jazbine poginuće jedan od samuraja. U drugom podzapletu, prikazana je zabranjena, tajna romansa između mladog samuraja Katsušira (Ko Kimura) i seoske djevojke (upravo one čiji je otac, prije dolaska samuraja bio zabrinut zbog takve mogućnosti). Kad ta ljubav bude otkrivena, u selu se čuju glasovi „razumijevanja za mlade“. Taj događaj, malo vjerovatan za XVI vijek, očito je bio Kurosavin ustupak savremenoj publici. Slično možemo shvatiti i lik Kikučija (Toširo Mifune), bučnog i neustrašivog mladića koji nije samuraj po rođenju ali u nizu akcija dokazuje svoje ratničke sposobnosti. Stoga mu vođa samuraja Kambei dodjeljuje zvanje samuraja. Upravo ta uloga Kukučija bila je kruna karijere, najveća uloga Tošira Mifunea.

Borba samuraja i seljaka protiv razbojnika poprima epske dimenzije. Razlog je što ni samuraji a ni razbojnici ne odustaju od napada na selo, čak i kad opažaju da je selo dobro branjeno i da trpe teške gubitke, iako bi lako mogli naći neko drugo, nezaštićeno selo. U osnovi njihovog mentaliteta je „mazohistička upornost i istrajnost u ispunjenju složenih društvenih obaveza [koja je] osnovna crta japanske kulture“ (Burch, 1979). Međutim, u neravnopravnoj borbi u kojoj samo razbojnici imaju vatreno oružje poginuće četvorica samuraja i mnogi seljaci. U završnoj bici, po gustoj kiši, svi razbojnici će upasti u zamku i sa svojim konjima biti zaglibljeni u blatu i likvidirani.

Selo je odbranjeno i uskoro stiže proljeće. Seljaci se pripremaju za sjetvu, a pošto nema više razbojnika, nema ni potrebe za samurajima. Kako piše Delez, seljaci su pobjednici, a samuraji gubitnici koji „ponovo postaju sjenke“ (Deleuze, 1983: 191). Takav zaključak proizlazi iz kodeksa samuraja u kome piše: „Put samuraja je sadržan u smrti. [...] Ako svakog jutra i večeri čovek usmeri svoje srce na dobar put, sposoban je da živi kao da mu je telo već mrtvo“ (Jamamoto, 2007: 21). Samuraji bez gospodara imaju svetu dužnost da štite siromašne i odgovornost boraca za pravedne ciljeve. Kurosavina izvanredna tehnika kompozicije scena i akcija je u *Sedam samuraja* takva da gledaoci uopšte ne opažaju rad kamere. Uz to, upotreba dubokog fokusa i gro plana lica protagonista s približavanjem i udaljavanjem od subjekta – aksijalni rez odnosno „*glissando* tehnika“ (Stojanović, 2006) – doprinose Kurosavinom dinamičkom stilu omogućavajući gledaocima maksimalno uživanje u scenama akcije.

Film *Sedam samuraja* imao je ogroman uticaj u svijetu. Doživio je rimejk u poznatom djelu Džona Sterdžisa (John Sturges) *Veličanstvenih sedam* i uticao na brojne akcijske i ratne filmove – Li Tompsonov *Topovi sa Navarona* (1961), *Dvanaest*

Žigosanih (1967) Roberta Oldriča, *Put samuraja* (1999) Džima Džarmuša i niz drugih. *Sedam samuraja* je Kurosavina alegorija kojom se „nadao da postigne razumijevanje između polarizovanih ljudi u novoreformisanoj kulturi – onih koji su spremni da prihvate stare ideale, i onih izgubljenih savremenika koji traže da sebe redefinišu“ (Egert, 2007). Posmatrano sa sadašnje vremenske distance, Kurosava je postigao mnogo više: stvorio je ne samo izvanredno zabavan film, već višeslojno remek-djelo koje će zauvijek ostati nenadmašeno u istoriji kinematografije.

Skrivena tvrđava (1959)

Siže filma opisuje dva pohlepna seljaka u dronjcima koji iz rata ne žele da se vrate u svoje selo dok se ne obogate. Oni prate muškarca i ženu kroz neprijateljske linije da bi zauzvrat dobili zlato. Zaplet počiva na tome što dvojica seljaka ne znaju da su u komadima drveta koje prevoze kolima umetnute zlatne šipke. Oni poslije nekog vremena naslute da je muškarac slavni samuraj i general (Toširo Mifune) ali sve do završne scene ne shvataju da je žena princeza (Misa Uehara). Na tom njihovom neshvatanju, gradi se niz komičnih efekata, premda su česte i scene opasnih situacija i munjevitih akcija u kojima dolazi do punog izraza ogromna vještina glavnog junaka. *Skrivena tvrđava*, prvi Kurosavin film na širokom platnu, ujedno je i njegov najzabavniji film o premodernom životu koji se graniči sa fantastikom (Conrad, 2022). Film s kojim je Kurosava dobio Srebrnog medvjeda za najbolju režiju na Međunarodnom filmskom festivalu u Berlinu, imao je ogroman uticaj na naredne akcijske filmove u cijelom svijetu. Džordž Lukas je za *Ratove zvezde* bio nadahnut modusom pripovijedanja povjerenog najslabijim protagonistima priče. Umjesto seljaka kao u Kurosavinom scenariju, kod Lukasa su naratori androidi Artudito i Sitripio. Uz to, očita je velika sličnost između

porodičnih istorija princeze Juki u Kurosavinom filmu i princeze Leje u *Zvezdanim ratovima*.⁷

Jodžimbo, u prevodu *Tjelesna straža* (1961), opisuje događaje u feudalnom Japanu u XIX vijeku ali predstavlja alegoriju na ogroman stupanj korupcije i kriminala u Japanu tog doba (Conrad, 2014; Travers, 2012). Takva tema bi diktirala sumornu atmosferu ali film ujedno ismijava pohlepu i kukavičluk, distancirajući se od samurajskog žanra koji u Japanu postaje bezdušno konzumeristički (Travers, 2012). Glavni lik u *Jodžimbu* je Sanduro (Toširo Mifune), koji je, kako je navedeno u uvodnoj špici, jedan od mnogih samuraja koji su, poslije propasti šogunata Tokugava 1868, ostali bez ikakvih prihoda.⁸ On je sada plaćenik koji iza lažnog imena skriva svoj pravi identitet. Nuđenjem svojih usluga za novac, Sanduro krši samurajski kodeks. Štoviše, on uzima novac čas od jedne, čas od druge suprotstavljene zajednice, agresivnih osoba utonulih u animalno divljaštvo. Odsustvo pozitivnih likova čini film crnom komedijom.

Ljepoti filma uveliko doprinosi maestralno Mijagavino snimanje akcija i situacija – obilje scena niskog horizonta i skučenih prostora koji odaju utisak potlačenosti. Jednako je bitna izvrsna gluma Tošira Mifune koji je ogroman i snažan kao medvjed, a spretni i gracilan kao baletan (Travers, 2012). Sanduro pokazuje zadivljujuću vještinu mačevanja i lako likvidira brojne protivnike što često djeluje igrovito i komično. Veliki uspjeh filma podstakao je Kurosavu da ubrzo napravi nastavak (sekvel) pod nazivom *Sanduro* (1962). *Jodžimbo* je bio uzor za mnoge evropske i američke filmove, posebno za film *Za šaku dolara* Serđa Leonea.

⁷ Guimarães, Elisa. This Kurosawa Movie Inspired George Lucas' Original 'Star Wars' Script.

<https://collider.com/star-wars-george-lucas-hidden-fortress-akira-kurosawa/> May 12, 2023. pristupljeno 17. 9. 2023.

⁸ Vidjeti <https://www.britannica.com/place/Japan/The-fall-of-the-Tokugawa> revised and updated by Amy Tikkanen. pristupljeno 18. 9. 2023.

Kagemuša / Sjenka ratnika (1980)

Kagemuša je pretposljednji Kurosavin veliki film o samurajima, snimljen u raskošnim bojama na širokom platnu panavižn (Panavision) i sa muzičkim višetračnim sistemom (Dolby) koje je Kurosava prvi upotrebio u Japanu. *Kagemuša* je, kao i većina Kurosavinih djela, višeslojan film; na individualnom planu razmatra temu dvojnika, a na društveno-istorijskom – propast velikih feudalnih klanova u vrijeme organizovane ratne upotrebe vatrenog oružja.

Poslije ranjavanja, gospodar klana Takeda, umire u svojim odajama, a njegov mlađi brat i nekoliko glavnih generala vješto prikrivaju njegovu smrt kao najstrožu tajnu. Pronalaze običnog lopova koji fizički izvanredno liči na pokojnog gospodara i obučavaju ga da igra ulogu tog vođe. Taj dvojnik (igra ga glumac Tatsuja Nakadai) sada mora da nauči kako da se vlada u svim situacijama, na osnovu onog što samo vođa zna: „biti brz kao vjetar, tih kao šuma, nepomičan kao planina“. Kako objašnjava Delez, „[t]o nije opis vođe, već zagonetka za koju samo on ima odgovor [...] upravo to ga čini nadčovjekom i osigurava mu kosmičku važnost“ (Deleuze, 1983: 191).

Tretiran tri godine kao da je stvarni vođa, dvojnik je važan samo kad je u opremi velikog vođe, na čemu mu zavidi i brat pokojnog vođe. Dvojnik čije ime u filmu ostaje nepoznato, doživljava preobražaj i na kraju, kad se tajna otkrije i postane beznačajan, donosi svoju jedinu samostalnu odluku – pogine u borbi za klan Takeda i „u smrti se poistoveti sa samurajima“ (Stojanović, 2006: 164). Kurosava je za veliko finale svog filma precizno snimio istorijski čuvenu Bitku kod Nagašina 1575. godine; u epskim scenama vidimo kako konjica i vojnici-pješadinci klana Takeda uporno jurišaju da bi bili pokošeni rafalima protivnika, klana Oda Nabunage, koji su ih sa puškama na

gotovs čekali u zasjedi. Poraz klana Takeda je bio neminovan.⁹

Kagemuša obiluje potresnim scenama bitke nevjerovatne tra-gične ljepote, a uz to se doima kao film koji dubinski oslikava ljudsku psihologiju, kolektivnu i individualnu. U filmu, „istina ostaje skrivena od hiljade poginulih koji su žrtvovali svoje živo-te za vođu koji je odavno bio mrtav“ (Amatulli, 2020). Kurosava je u *Kagemuši* trijumfovao kao slikar kakav je bio u mladosti i kao veliki dramski pisac kakav je vremenom postao (Grill, 2009). Sa tim najveličanstvenijim epskim filmom koji je stvorio, Kurosava je osvojio Zlatnu palmu u Kanu i niz drugih nagrada.

Filmske adaptacije književnih djela

Kurosava se jedini od japanskih režisera usudio da se bavi adaptacijama velikih djela klasične književnosti; stoga je nazvan „najzapadnijim od svih japanskih režisera“ (Richie, 1975). Imao je izvanrednu sposobnost za shvatanje suštine Šekspirovih trage-dija *Magbet* i *Kralj Lir* a uz to i sposobnost da ih slobodno ada-ptira mijenjajući dijaloge i praveći od njih samurajske filmove.

Za razliku od njih, adaptacija *Hamleta* u filmu *Zli mirno spa-vaju* (1960) je pesimistički triler film *noir* koji prikazuje korum-piranost velikih korporacija u postokupacionom Japanu. Po ana-logiji sa Hamletom, glavni lik (Toširo Mifune) pokazuje koleblji-vost i nespremnost da u svojoj osveti koristi kriminalna sredstva čime je njegov pokušaj osuđen na neuspjeh (van Zon, 2022). Iako je bio manje uspješan i značajan od adaptacije *Magbeta* i *Kralj Lira*, *Zli mirno spavaju* je novim generacijama sineasta pružio matricu za transpoziciju *Hamleta* u savremeno okruženje.

⁹ Pripadnici klana Oda imali su značajnu prednost – 3.000 musketara naoružanih puškama. Poginulo je 10.000 vojnika klana Takeda, uključujući 54 od 97 samurajskih vođa i osam od 24 generala. Gubici klana Oda bili su neznatni. Vidjeti: Turnbull, Stephen. Battle of Nagashino.

<https://www.britannica.com/event/Battle-of-Nagashino> pristupljeno 22. 9. 2023.

Krvavi presto (1957)

Kurosava je *Magbeta* transponovao u Japan i locirao u XVI vijek. Tri lokacije na kojima je snimio film su: šuma paukove mreže, zamak Sjeverni dvor i Zamak paukove mreže. Naziv posljednjeg zamka, koji je ustvari originalni naziv filma, potiče od drveća koje je raslo u gustoj šumi u kojoj bi se pojedinac mogao izgubiti „kao u paukovoju mreži“ (Stojanović, 2006: 116). I drveće od koga su pravljeni zamkovi u srednjovjekovnom Japanu nazivalo se „drvo paukove mreže“.

Kurosava je odabrao maglu da bi predstavio tmurnu atmosferu filma, naročito u prvoj sekvenci u kojoj se jedva naziru obrisi gospodarevog zamka i u drugoj u kojoj su hrabri komandanti Vašizu – Magbet (Toširo Mifune) i Miki – Banko u šumi paukove mreže. Oni tamo, u predjelu obavljenom gustom maglom koja čini nejasnim zjap između prirodnog i natprirodnog, nailaze na zloduha koji im proriče sjajnu budućnost što budi njihove ogromne ambicije.

Prvi dio filma – u kome bolesno ambiciozni Vašizu i njegova supruga gospa Asađi (koju igra velika glumica Isizu Jamada) postaju vlastoljubivi ubilački par – poklapa se sa zapletom Šekspirovog *Magbeta*. Vašizu na nagovor Asađi postaje ubistveno oružje izdaje i ubistava gospodara i svog nekadašnjeg prijatelja, kapetana Mikija. Ti užasni zločini ostavljaju teške psihičke posljedice na ubilački par. Asađi, čiji je lažno skromni izgled samo maska koja prikriva strašno divljaštvo,¹⁰ tone u ludilo, a Vašizua progone halucinacije, te na javnom mjestu odaje svoje zločine.

U drugom djelu drame, Kurosava gradi poseban zaplet na novom proročanstvu u kome zloduh predskazuje Vašizuovu propast „kad drveće iz šume paukove mreže ustane i krene protiv njega“.

¹⁰ Vidjeti: Kenneth Rotzhuell.

Smatrajući takvo proročanstvo nevjerovatnim, Vašizu se osjeća bezbjedno. Međutim, kako izlaže Delez (Deleuze, 1983: 189–190), Vašizu ne shvata sve pojedinosti situacije u kojoj se nalazi. Kad su njegovi zločini raskrinkani, izgleda da se proročanstvo obistinjuje. U toj sekvenci, prikazanoj tehnikom sporog kretanja (*slow motion*), Vašizu iz svog zamka zapanjeno posmatra kako mu se iz daljine šuma približava dok postepeno ne ugleda naoružane ratnike koji nose isječene velike grane drveća i tako zaštićeni osvajaju zamak. U dramatičnoj završnoj sceni, Vašizu umire proboden mnoštvom strijela. Kurosavina adaptacija *Magbeta* je značajan transkulturni film – spoj zapadne estetike sa japanskom no dramom koju karakterišu specifična muzika i stilizovane maske (Mikulec, 2023).

Haos (Ran, 1985)

Počev od *Kagemuše*, Kurosavini filmovi sve intenzivnije predstavljaju slikarstvo-u-filmu što je najsnažnije izraženo u filmovima *Haos* i *Snovi*.

Haos/Ran (1985), adaptacija Šeškspirovog *Kralja Lira* je ujedno i autorov posljednji samurajski fiktionalni ep, lociran u XVI vijek. U prvoj sekvenci, stari gospodar Išimondži Hidetora ustupa vlast svojoj trojici sinova, a ubrzo i protjeruje svog najmlađeg sina koji se jedini protivi njegovoj nerazumnoj odluci. Formalno savršenstvo ovom filmu dao je motiv vjetra (Sharp, 2017) koji u prvoj sekvenci izaziva pomjeranje oblaka. Kasnije, vjetar je sila koja simbolizuje početak propasti Hidetorine porodice kad mu dva nezahvalna starija sina otkazu gostoprimstvo. Snažan vihor označava sve veći metež koji gospa Kaed, supruga najstarijeg Hidetorinog sina, prouzrokuje sveteći svoju porodicu, žrtvu Hidetorinih ranijih osvajanja.

Postajući svjestan svoje okrutnosti prema porodici svoje druge snahe, Hidetora zapada u stanje očaja. On ostaje kao skamenjen

usred zamka dok se svuda oko njega strovaljuju djelovi drvene konstrukcije zahvaćene požarom. Preživjevši i tu katastrofu, Hidetora zapada u ludilo i tumara okolo zamka. U toj sceni, vjetar simbolizuje njegovu zaludnost a u sekvenci završne bitke pod njegovom snagom se vijore vojne zastavice prije završne bitke. Konačno, Hidetoru u pustom predjelu kroz koji hući vjetar pronalaze njegov najmlađi sin i njegov zabavljač (analogon kraljeve lude na evropskim dvorovima).

Haos je po snazi imaginacije, vizuelnoj ljepoti, intenzitetu dramske izvedbe i intelektualnoj dubini adaptacije Šekspirovog djela jedan od najvećih Kurosavinih filmova (Sharp, 2017).

Adaptacije djela ruskih pisaca

Kurosavin film *Idiot* (1951) je adaptacija istoimenog romana Dostojevskog, režiran kao drama koja se odigrava u savremenom Japanu. Analogno romanu Dostojevskog, film prikazuje ljubavni trougao između dva muškarca i jedne žene slikajući dubinsku strukturu emocionalnog lavirinta. Film *Na dnu* (1957) je adaptacija drame Maksima Gorkog koja je prethodno više puta adaptirana za film, uključujući i istoimeno djelo Kurosavinog uzora, Žana Renoara (1936). Kurosava je svoju adaptaciju u žanru *đidai geki*, locirao u Edo period (1603–1868), prikazujući „tragikomični mikrouniverzum“ (Stojanović, 2006: 83). Film nije imao povoljnu recepciju u Japanu, vjerovatno zbog aluzija na položaj niže klase u poslijeratnom Japanu.

Dersu Uzala (1976)

Kurosava je za scenario adaptirao memoare ruskog vojnog inženjera, kapetana Vladimira Klavdijeviča Arsenjeva (1872–1930). Napisani 1923. godine, memoari su opisivali događaje u Sibiru, blizu granice Rusije i Mandžurije u toku

inženjerevih putovanja u kojima je vojnoj jedinici vodič bio Dersu Uzala, lovac iz nomadskog plemena Nanai.

Sinematična naracija počinje 1902. godine, za vrijeme prve Arsenjevljeve ekspedicije. Tada vojnici u tundri sreću Dersu Uzalu, neobičnog ali oštromnog čovjeka koji Arsenjevu dvaput spašava život, jednom u mećavi, drugi put u oluji. Kapetan poziva svog spasioca da živi ugodno u njegovoj kući u gradu, ali Dersu odlučuje da ostane usred netaknute prirode, i pored toga što je puna opasnosti. Poznati američki filmski kritičar Stiven Prins (Stephen Prince, 1991) je ovako okarakterisao lik lovca Dersu Uzale, njegovu srođenost s prirodom i njegov animizam:

„Opažanje suštinske duhovnosti prirode hrani Dersuovu velikodušnost. Dersu se vatri, vjetru i vodi obraća kao da su ljudska bića. Jedan vojnik se smije i pita ga zašto to čini, a on odgovara zato što su živi. Ljutita vatra, voda i vjetar su opasni, kazuje on. Oni su moćni ljudi. Iznenada, dunu jak vetar kidajući lišće sa grana kao da potvrđuje njegove riječi. ... Dersu, dok sa Arsenjevim meditira o nebesima, objašnjava da je sunce najvažniji čovjek zato što će, ako ono umre, i sve drugo umrijeti.”

Dersu Uzala je poetski transkulturalni film o susretu različitih kultura i različitih životnih stilova. Od ljepote filmske fotografije prirodnih predela – tajgi, planina i tundri – gledaocima zastaje dah i mogu iskusiti kantovsko sublimno estetsko osjećanje.

Socijalne drame

Živjeti (Ikiru)

Kurosava je za film *Živjeti/Ikiru* (1952) napisao originalni scenario i glavnu ulogu povjerio izvanrednom glumcu Takaši Šimuri. On je u filmu *Živjeti* gradski činovnik koji saznaje da boluje od raka pluća u terminalnoj fazi. Tada on sebi postavlja pitanje: „Šta da radi čovjek koji zna da mu je preostalo samo

nekoliko mjeseci života? U čemu naći smisao života?“ Kako navodi Delez (Deleuze, 1983: 191), „sve zavisi od datosti“ situacije. Činovnik uzaludno traži utjehu u okrilju svoje porodice. Razočaran, pokušava da nađe smisao svog života u zabavi opsesivno posjećujući barove i striptiz klubove. Međutim, shvata da se tu ne nalazi odgovor na njegovo pitanje. Najzad, zbliži se s djevojkom koja mu svojim primjerom pokazuje put za nalaženje sreće – pravljenje igračaka na navijanje u obliku bijelih zečića koji dolaze u ruke djeci i tako kruže širom grada. On tada shvata da je smisao života oslobađanje od egoizma i pomaganje drugima. Njegov konkretan poduhvat je davanje cijele svoje uštedevine za izgradnju dječjeg parka i igrališta i savlađivanje svih birokratskih i drugih prepreka koje mu priječe put do tog cilja.

Slikajući snažnu ljudsku dramu, Kurosava je ovim filmom našao savršeni način za izražavanje svog vjerovanja u humanizam koje je, kao i u većini njegovih djela, u skladu sa japanskom verzijom Konfučijeve filozofije čija je esencija u odgovornosti za druge i prema drugima (Wu, 2008). Čuveni filmski kritičari, kao i najveći filozof filma Žil Delez, smatraju *Živjeti* ne samo jednim od najboljih Kurosavinih filmova, već i u svjetskoj kinematografiji. *Živjeti* je „izvanredan dokument o životu i duhovnoj situaciji japanskog naroda koji je u to vrijeme počeo da se oporavlja od očaja prouzrokovanog porazom u ratu“ (Sato, 2023).

Riđobradi (*Akahige*, 1965)

Kurosava nas ovim filmom prenosi u svijet japanske medicine na početku XIX vijeka prikazujući nam odnos učitelj – učenik. Učenik je mladi ljekar Noburo Jamamoto (Juzo Kajama) koji je slušajući očev savjet započeo staž na klinici u kojoj se liječe siromašni ljudi. Diplomirao na prestižnom Holandskom medicinskom fakultetu, Jasumoto se u početku arogantno ponaša

hvališući se da zna više od svog šefa, doktora Kjođio Nidea, poznatog pod nadimom Riđobradi (Toširo Mifune). Riđobradi daje Jamamotu priliku da smanji svoju oholost učenjem iz iskustva pored postelje umirućeg pacijenta i praktičnim radom sa teškim bolesnicima. Jamamoto se iz stečenog iksustva uvjerava u učiteljevo altruističko ponašanje i sposobnosti liječenja i tijela i duše bolesnika. Po isteku staža, u toku kojeg stiže i da zasnuje svoju porodicu, Jamamoto odbija prestižno i lagodno mjesto u šogunatu; odlučuje da sa Riđobradim nastavi rad u klinici za teške bolesnike. *Riđobradi* je Kurosavino remek-djelo (Sragow, 2017; Launer, 2020), koje uz realističan prikaz bolesti i liječenja, prikazuje ljepotu smjenjivanja godišnjih doba, niz oniričnih scena, sadrži i jednu akcionu i jednu lirsku scenu – ova posljednja je omaž režiseru Kendiju Mizogučiju (Travers, 2012). U *Riđobradom* je najuvjerljivije izraženo Kurosavino filozofsko uvjerenje u neophodnost neprestane odgovornosti ljudskih bića i njihovog „stvaralačkog samopreobražavanja u beskrajnom procesu koji ima antropokosmičku dimenziju“ (Wu, 2008).

Dodes'ka-den (1970)

Kurosava je u teškom razdoblju svog života, kad se osjećao „emocionalno isušen“ (Sharrees, 1996), napravio svoj prvi film u boji, prikazujući život u sirotinjskom kraju na periferiji Tokija. Naslov tog niskobudžetnog filma potiče od japanske onomatopeje tramvaja koji se u filmu ponavlja kao refren dok ga slaboumni dječak (Jošitaka Zukši) izgovara trčeći i imitirajući tramvaj u pokretu. Za Eberta (1975), taj dječak je simbol postojanja za ljude koje je sistem odbacio. Uz njega, film u jednu cjelinu povezuje mladić čiji put svakodnevno vodi kroz predio koji nastanjuje čitava galerija živopisnih likova: beskućnici, klošari, alkoholičari, uredno obučeni hromi g-din Šima i njegova neuredna žena, djevojčica Katsuko koja pravi vještačko cvijeće

da bi pomogla svojoj bolesnoj tetki; klošar u ritama i njegov izdržljivi mali sin koji žive u napuštenim kolima.

Za razliku od svojih ranijih filmova, Kurosava je u slobodnom ekspresionističkom stilu (Sharrees 1996) sa nebom jarkih boja i obojenim kulisama oslikao područje u kome živi sirotinja. Najpoetskije scene su dječji crteži tramvaja i sanjarenja gladnog klošara (Toširo Mifune) i njegovog malog sina o gradnji njihove raskošne vile. *Dodes'ka-den* je duboko humanistički film koji odlikuju autorovo poznavanje ljudske prirode i izražavanje solidarnosti sa potlačenima (Ebert, 1975; Stojanović, 2006).

Snovi (1990)

Zajedno sa filmovima *Rapsodija u avgustu* i *Madudajo*, *Snovi* čine Kurosavinu završnu filmsku trilogiju. *Rapsodija u avgustu* (1991) se bavi kulturom sjećanja na tragičan događaj, eksploziju atomske bombe u Nagasakiju. *Madudajo* (1993) je biografski film o ukazivanju poštovanja starom učitelju. Ti filmovi su „tako nepravedno potcenjeni“ jer su „na visini njegovih najboljih dela“ (Skorsezi, 2006: 12).

Snovi je autobiografski film u kojem Kurosava u osam epizoda umjetnički obrađuje snove koji su mu se tokom života često ponavljali. Takvi snovi su od velike lične važnosti za sanjača, kao i za društvo kome on pripada. Naravno, svi Kurosavini snovi su od početnih slika sna zadržali boje nevjerovatne ljepote, mada su i one intenzivirane nenadmašnom autorovom maštom i stilizacijom. S tog razloga, kritičari su *Sнове* poredili sa djelima magičnog realizma kao što su romani Gabrijele Garsije Markesa (Holland, 2019). Kako podvlači Prins (Prince, 1991), Kurosava u *Snovima* preuzima model dva lika iz *no* drama. Glavni lik (*shi-te*) je pripovjedač mita ili priče na kojoj je komad zasnovan. Sporedni lik (*waki*) postavlja pitanja kako bi pobudio sopstvo odnosno Ja sanjača, često samog Kurosave u raznim fazama njegovog života.

U prvoj epizodi „Sunce kroz kišu“ desetogodišnji dječak želi da izađe u šetnju; sunčano vrijeme izražava njegovu želju, kiša – realnost. Dječak ne sluša majku koja ga opominje da je to vrijeme za svadbu lisica – ono što je zabranjeno gledati; očito, te scene sna pokazuju izdanke onog što je u psihoanalizi poznato kao prvobitna scena (Freud, 1918) i što je u raznim varijantama čest motiv u djelima Jukija Mišime. Dječak mora da traži oproštaj tražeći lisice (koje u japanskom folkloru izražavaju natprirodne misterije) u krajoliku u kome duga krasí nebeski svod. Završetak epizode ulaskom dječaka u taj predio velike ljepote simbolizuje rane doživljaje budućeg umjetnika (Holland, 2019).

Druga epizoda „Breskvik“ prikazuje ljepotu voćnjaka u punom cvatu. To je za djevojčice vrijeme lutkarskih svečanosti u kome dječak (autorovo Ja) traži svoju sestru ali je ne nalazi. Taj gubitak na kraju je nadomješten cvjetanjem jedne voćke. Tema te epizode je gubitak, evociranje uspomene na Kurosavinu najdražu sestru koja je preminula kad je Akira „bio u IV razredu“ (Kurosava, 1988: 25).

Treća epizoda „Mećava“ prikazuje planinare, izgubljene u predjelu strašne sniježne oluje gdje ih iskušenje smrti vrijeba u obliku sniježne djevojke *yuki-onna*. Vođa ekspedicije, možda *waki?*, odupire se stihiji i oni nalaze svoj logor. Tema smrti je prominentna u četvrtoj epizodi „Tunel“ gdje je „Ja“ bivši oficir Japanske armije. Njega progoni čitav vod vojnika koji marširaju prema njemu i salutiraju. On je u snu lucidan i zna da su ti vojnici mrtvi. Vojnici će poslušati njegovu komandu kojom ih otpušta s dužnosti. Međutim, jedan pas uporno ostaje pred njim, simbolizujući da i dalje traje ono neobjašnjeno što je bilo uzrok rata.

Peta epizoda „Vrane“ prikazuje izložbu van Goga. „Ja“ zatim traži velikog slikara i nalazi ga u Arlu (u ulozi Martina Skorsezija) kako slika svoju posljednju sliku. Epizoda sadrži autobiografske elemente iz vremena Kurosavine mladosti u kojoj je počeo svoju karijeru slikara. Dakle, „lik ‘Ja’ je u krajoliku koji

je moguće vidjeti samo ako ga je naslikao veliki slikar, *shi-te*, van Gogh“ (Holland, 1990).

Šesta epizoda, „Planina Fudži u crvenom“ prikazuje svijet Japana poslije eksplozije atomske bombe. Među preživjelima su samo majka sa dvoje dece i poslovni čovjek koji joj objašnjava da su se svi podavili u okeanu, a čak i delfini su otplivali daleko odatle. Oblak radijacije se spušta i na njih. Poslovni čovjek skače u vodu, a Kurosava pokušava da svojim kaputom zaštiti ženu i djecu ali nikome nema spasa.

U sedmoj epizodi „Uplakani demon“, čovjek luta kroz pusti planinski predio. Nailazi na uplakanog rogatog demona. On objašnjava da je nekad bio čovjek kome su, poslije nuklearne katastrofe, kao i mnogim drugim ljudima, izrasli rogovi koji ih užasno bole; plaču jer ne mogu da umru. On odvodi čovjeka do ogromne jame u kojoj drugi rogati demoni plaču oko užarene crvene lave. Ti demoni su nekad bili milioneri i državni službenici koji, po budističkoj tradiciji, sada u paklu ispaštaju zbog svojih grijehova prema čovečanstvu. Očito, ta epizoda je kritika kapitalističkog društva.

U posljednjoj epizodi „Selo vodenica“ prikazan je idilični svijet ljudi srođenih sa prirodom. Jedan vedri stogodišnjak objašnjava pridošlici (koji vjerovatno personifikuje Kurosavu) da tu ljudi žive mirno vodeći jednostavan život, daleko od svijeta modernih tehnologija. Doživljavaju duboku starost a njihova smrt se slavi kao praznik, kao što prikazuje šarolika pogrebna povorka ljudi koji igraju i pjevaju odajući počast upravo umrloj devedesetdevetogodišnjoj starici. Dok se pridružuje povorci, starac kazuje Kurosavi: „Neki ljudi govore da je život težak. To su samo priče. Dobro je biti živ.“

Zavještanje

Kurosava je u toku svog stvaralaštva podario svijetu niz filmskih remek-djela. Nijedan japanski umjetnik XX vijeka nije toliko proslavio svoju zemlju koliko Kurosava Japan; stoga bi bilo

sasvim ispravno nazvati ga i najjapanskijim od svih japanskih sineasta.

Njegov uticaj i značaj za svjetsku kinematografiju je neprocjenjiv što su, prema Letemu (Leatham, 2023) najljepše izrazili veliki filmski režiseri. Bergman je priznao Kurosavin uticaj na njegov film *Djevičanski izvor* (1960). Za Felinija, Kurosava je „najveći živi primjer kakav treba da bude jedan filmski autor“. Spilberg je nazvao Kurosavu „slikarskim Šekspirom našeg vremena“. Bernardo Bertolucci je postao režiser nadahnut Kurosavinim i Felinijevim filmovima. Satadžit Rej (Satyajit Ray), najslavniji indijski sineasta postavlja pitanje da li u ijednom drugom filmu kao u *Rašomonu* jedan režiser tako postojano vlada „svakim aspektom pravljenja filma“. Robert Altman, Džordž Lukas i Andrej Tarkovski su priznali veliki uticaj *Rašomona* na njihovo stvaranje. Kjubrik je izrazio svoje divljenje Kurosavi izjavivši da bi, ako bi na pusto ostrvo morao da ponese samo nekoliko filmova, to bili *Rašomon*, *Sedam samuraja* i *Krvavi presto*. Verner Hercog je smatrao *Rašomon* „jedinim filmom u kome je vidio savršen balans“ (Letem, 2023). Sedamdesetih godina u Holivudu se, pod uticajem evropskog autorskog filma, formirala generacija nazvana „novi Holivud“. Svi njeni ključni predstavnici, danas veliki režiseri Skorsezi, Kopola, Spilberg i Lukas, sebe su nazivali „Kurosavinim učenicima“ (Riccie, 1988). I nove studije – neke su ovdje navedene – dokazuju aktuelnost proučavanja Kurosavinog filmskog opusa.

Literatura:

- Amatulli, Timothy. (2020) 'Kagemusha' 40 years later: Spotlighting Curosawa's overshadowed epic.

<https://www.filmedinether.com/features/kagemusha-40-year-anniversary-kurosawa/> pristupljeno 17. 9. 2023.

- Burch, Noel (1979) *To the Distant Observer: Form and Meaning in the Japanese Cinema*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles.

- Bock, Audie and Edelman, Rob. (2023) Akira Kurosawa – Director. <http://www.filmreference.com/Directors-Jo-Ku/Kurosawa-Akira.html> pristupljeno 14. 8. 2023.

- Conrad, David A. (2022) *Kurosawa and Modern Japan*. McFarland, Jefferson NC

- Davidson J.F. (1954) "Memory of Defeat in Japan: A Reappraisal of *Rashomon*", *The Antioch Review*, 14(4), 492–501. <https://doi.org/10.2307/4609756>

- Ebert, Roger. (1975) *Dodes'ka-den*. <https://www.rogerebert.com/reviews/dodeska-den-1970> pristupljeno 18. 9. 2023.

- Ebert, Roger. (1980) *Kagemusha*. <https://www.rogerebert.com/reviews/kagemusha-1980> pristupljeno 18. 9. 2023.

- Egert, Brian. (2008) *Seven Samurai*. <https://deepfocusreview.com/definitives/seven-samurai/> pristupljeno 16. 9. 2023.

- Freud, Sigmund. (1917) *Mourning and Melancholia*, *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, ed. James Strachey (London: Hogarth Press, 1953–1974), vol. 14, pp. 244–245. (Frojd, Sigmund. *Tuga i melanholija*. U: Frojd S. *Metapsihologija*, nav. djelo, str. 123–143)

- Freud S. (1918) *Aus der Geschichte einer infantilen Neurose (Wolfsmann)*. *Gesammelte Werke XII*. Imago Publishing Co., Ltd., London, 1949. (Freud S. Slučaj Čovjeka-vuka. U: Gardiner M. *Čovjek-vuk i Sigmund Freud*. Naprijed, Zagreb, 1981, str. 185–290)

- Grill, Peter. (2009) *Kagemusha: From Painting to Film Pageantry*. <https://www.criterion.com/current/posts/360-kagemusha-from-painting-to-film-pageantry>. pristupljeno 17. 9. 2023.

- Holland, Norman N. (2019) Akira Kurosawa, *Rashomon*-<https://www.asharperfocust.com/Rashomon.html> pristupljeno 9. 5. 2023.
- Holland, Norman N. (2019) Akira Kurosawa, *Dreams / Yume*.
<https://www.asharperfocust.com/Dreams-K.html> pristupljeno 9. 5. 2023.
- Hunter, Janet E. (1984) *Concise Dictionary of Modern Japan*. Berkeley: University of California Press.
- Jamamoto Cunetomo. (2007) *Hagekure. Knjiga o samurajima*. Babun, Beograd.
- Joiner, Latecia. (2022) These Are Some of the Best Early Akira Kurosawa Movies. <https://movieweb.com/early-akira-kurosawa-movies/> pristupljeno 24. 9. 2023.
- Launer, John. “Red Beard: Kurosawa’s Medical Masterpiece”, *Postgrad Med J*, 96 (1140) 2020.
- Leatham, Thomas (2023) <https://faroutmagazine.co.uk/10-iconic-directors-influenced-by-akira-kurosawa/> pristupljeno 9. 5. 2023.
- Levin, Phillip S, Gray, Steven A Möllmann, Christian, Stier, Adrian C (2021) Perception and Conflict in Conservation: The Rashomon Effect, *BioScience*, 71 (1): 64–72, <https://doi.org/10.1093/biosci/biaa117> pristupljeno 12. 9. 2023.
- Mikulec, Sven. <https://cinephiliabeyond.org/throne-blood-value-meaning-kurosawas-fog-drenched-masterpiece/>
- Nietzsche, Friedrich Wilhelm. (1872) *Die Geburt der Tragödie*. <http://www.gutenberg.org/ebooks/7206> (Niče, Fridrih. *Rođenje tragedije*. Prevod s nemačkog Vera Stojić. Beograd: Dereta, 2005)
- Prince, Stephen. (1991) *The Warrior’s Camera: The Cinema of Akira Kurosawa*. Princeton: Princeton University Press.
- Richie, Donald. (1998) *The Films of Akira Kurosawa*, Expanded and Updated Third Edition, With a New Epilogue. University of California Pres., Berkeley and Los Angeles.
- Sato, Tadao (2023) Kurosawa Akira. <https://www.britannica.com/biography/Kurosawa-Akira> pristupljeno 5. 9. 2023
- Sharp, Jasper. (2017) How Akira Kurosawa films command the weather. <https://www.bfi.org.uk/features/how-akira-kurosawa-films-command-weather> pristupljeno 17. 9. 2023.
- Sharrees, Barbara (1996) *Dodes 'ka-den* <https://www.criterion.com/current/posts/883-dodes-ka-den> pristupljeno 5. 9. 2023.

-
- Skorsezi, Martin. Predgovor. U: Stojanović, Nikola. (2006) *Režija: Akira Kurosava*. Institut za film, Beograd, str. 11–12.
- Stojanović, Nikola. (2006) *Režija: Akira Kurosava*. Institut za film, Beograd.
- Sragow, Michael. (2017) <https://web.archive.org/web/20220302075333/https://www.newyorker.com/goings-on-about-town/movies/red-beard> pristupljeno 26. 9. 2023.
- Sugimoto, Mike (2023) The Fifty-Year War: *Rashomon, After Life*, and Japanese film narrative of remembering. *Japan studies review* 7: 1–20.
- Thompson, Kristin and Bordwell, David. (2016) Action and essence: Kurosawa's *Sanshiro Sugata*. <https://www.davidbordwell.net/blog/2016/12/19/action-and-essence-kurosawas-sanshiro-sugata-on-the-criterion-channel/> pristupljeno 5. 9. 2023.
- Travers, James. Yojimbo. <http://www.frenchfilms.org/review/yojimbo-1961.html#> pristupljeno 18. 9. 2023.
- Travers, James. Red Beard. <http://www.frenchfilms.org/review/red-beard-1965.html#> pristupljeno 18. 9. 2023.
- Van Es, Robert (2002) Persistent Ambiguity and Moral Responsibility in *Rashomon*. In Kevin L. Stroehr. (ed.) *Film and Knowledge: Essays on the Integration of Images and Ideas*. McFarland, Jefferson, NC, p. 102–119.
- Van Zon, S. R. (2022). Re-reading the Archive: A 21st Century Re-appraisal of Kurosawa's "The Bad Sleep Well" as a Modern "Hamlet". *Multicultural Shakespeare: Translation, Appropriation and Performance*, 25(1), 41–59.
- Wu, Li-Hsueh. (2008) Truth and Beauty: Confucian Philosophy in the Films of Akira Kurosawa Through the Documentary Film Medium. Doctor of Design. Swinburne University, <http://hdl.handle.net/1959.3/39571> pristupljeno 2. 9. 2023.
- Yoshimoto, Mitsuahara (2000) *Kurosawa: Film Studies and Japanese Cinema*. Duke University Press, Durham NC.

IGRADNJA MITROPOLITSKOG STANA I ADAPTACIJA MANASTIRSKOG MUZEJA NA CETINJU

Tatjana Jović

At the initiative of Cetinje Museums in the early 1980s, the protection and presentation of the movable memorial fund of the Monastery Treasury was improved. The adaptation of the new museum space was carried out according to the project of the Republic Institute for the Protection of Cultural Monuments in Cetinje. The interior project was created by the architect Slobodan Slovinić, and the concept and synopsis of the installation by the art historian Tatjana Pejović. Ljubomir Kapisoda, Milan Jovičević, Mladen Lompar and Đoko Živković realized the museological professional and aesthetic display.

As an addition to the ceded quarters that were previously used as residential and working premises of the metropolitan and his staff, a metropolitan apartment was built, architecturally harmoniously integrated into the ambience of the monastery complex.

Veoma loši mikroklimatski uslovi i neadekvatna ekspozicija Manastirske riznice bili su po ugovorenoj klauzuli predmet stalne pažnje direktora Državnog muzeja. Konačno, 1956. godine, nakon nekoliko pokušaja poboljšanja uslova i nabavke adekvatne muzejske opreme, na prijedlog aktuelnog direktora Državnog muzeja Rista Dragičevića, članovi Savjeta Muzeja donijeli su jednoglasnu odluku da se predmeti 1946. privremeno

ustupljeni Upravi Manastira vrata Državnom muzeju.¹ Kako ta odluka nije sprovedena, a uslovi i postavka Riznice nijesu bitnije izmijenjeni, zaštitu tog dijela kulturno-istorijskog nasljeđa Crne Gore aktuelizovala je 1975. uprava centralne crnogorske muzejske institucije „Muzeji Cetinje“. Rezultat njihove temeljne i stručne analize stanja svih muzejskih objekata na Cetinju (manastirske Riznice, Biljarde, Istorijskog muzeja u Vladinom domu, bivšeg crnogorskog dvora i zgrade Biblioteke i arhiva) bio je „Elaborat sa aproksimativnim predračunom za stvaranje potrebnih prostornih uslova za obezbjeđenje objekata koji imaju trezorsku vrijednost i njihovo prezentiranje javnosti“, koji je radi obezbjeđenja potrebnih

¹ Arhivska građa Državnog muzeja 1956, br. 33 od 4. II (Dragičevićev dopis Upravi cetinjskog manastira u kome se navodi da po rešenju Ministarstva prosvjete NR CG broj 6591/46, Državni muzej „i dalje vrši kontrolu nad privremeno ustupljenim Vam stvarima, koje mora uzeti natrag, ako ih Uprava Crkvenog muzeja ne bude mogla stručno i uredno održavati“); isto, ZAPISNIK druge sjednice Muzejskog savjeta pri Državnom muzeju na Cetinju od 29. septembra 1957. (zahtjev da se u planirana budžetska sredstva Muzeja „u poziciji nabavka inventara“ obezbijedi svota od 480.000 dinara za izradu novih vitrina za muzejske objekte koji su privremeno bili ustupljeni 1946); isto, Državni muzej 1958, br. 06-368 od 18. X (u odluci se navodi da je „iz više razloga“ potrebno predmete vratiti muzeju. Kao osnovni, naveden je podatak da je „muzejska zgrada mnogo povoljnija za njihovo čuvanje no vladna manastirska zgrada“, kao i činjenica da „Državni muzej posjeti godišnje oko 15.000 domaćih i stranih gostiju“, i da je „otvoren i u vrijeme kada je zatvorena Manastirska riznica“); isto, ZAPISNIK sjednice Muzejskog savjeta pri Državnom muzeju na Cetinju od 8. V 1959. (Savjet je zaključio da „treba nastojati da se što prije donese rješenje kako bi se povratili Upravi Državnog muzeja svi objekti koji su 1946. godine privremeno dati radi izlaganja Upravi Cetinjskog manastira, te da se isti srede i izlože u Odžakliji, dopunjeni raznim podacima, dokumentima i objektima vezanim za istoriju Crne Gore još od vremena Crnojevića“).

finansijskih sredstava upućen na razmatranje nadležnim republičkim i državnim organima. Po predračunu troškova za njegovu realizaciju kojom su obuhvaćeni troškovi izrade kompletne investiciono-tehničke dokumentacije, adaptacija i uređenje 480 m² prostora za deponovanje muzejskih predmeta i 1250 m² za ekspoziciju iznosila je 15.880.000 dinara.² Ne dovodeći u pitanje potrebu njene adaptacije, u navedeni predračun potrebnih finansijskih sredstava nijesu uračunati troškovi uređenja Manastirske riznice koja je u okviru adekvatnog rješenja nametnula problem stambenog i poslovnog prostora osoblja mitropolije. Tim povodom sa crnogorskim mitropolitom Danilom II krajem jula 1976. organizovan je sastanak na kojem su bili potpredsjednik crnogorske Skupštine i predsjednik vjerske komisije Rade Brajović, predsjednik opštine Cetinja Niko Ražnatović, direktor Zavoda za zaštitu spomenika kulture Ljubomir Kapisoda i direktor Muzeja Stanislav Vujošević. Tokom razgovora o uslovima i načinu modernizacije muzeja kao optimalno rješenje prihvaćen je prijedlog crnogorskog Mitropolita da administrativnu zgradu mitropolije (zgrada bivšeg Crkvenog suda), lociranu u muzejskom međuprostoru, ustupi „Muzejima Cetinje“ i da se kao nadoknada za nju Mitropoliji izgradi slična zgrada u krugu manastira. Njegov prijedlog naišao je na puno odobravanje

² Arhivsko-bibliotečko odjeljenje Narodnog muzeja Crne Gore (ABO NMCG), f. Muzeji Cetinje, 1975, br. 908 od 1. VII (za izradu dokumentacije i potrebne zemljane, betonske, armirano-betonske, zidarske, tesarske, armiračke, pokrivačke, kamenorezačke, fasaderske, keramičarske, molersko-farbarske, podne, staklorezačke, bravarske i radove na instalacijama vodovoda, kanalizacije, elektrike, gromobrana, grijanja i klimatizacije“ predviđena je svota od 12.060.000 dinara, izrada uređaja za signalizaciju opasnosti (alarmni uređaj) tipa FUK 24 prema glavnom projektu Energoinvesta Sarajevo 1.820.000, a za nabavku i ugrađivanje opreme za deponovanje i prezentiranje eksponata 2.000.000 dinara).

direktora Muzeja Stanislava Vujoševića koji je prisutnim članovima predočio značaj proširenja izložbenog prostora Muzeja na fasadnom krilu sprata Vladina doma i izmiještanja muzejske administracije „koja i onako ima različito radno vrijeme od stručnih službi, a i drugačije komuniciranje sa strankama“ u zdanje bivšeg Crkvenog suda. Saglasni sa datim prijedlogom, prisutni članovi su riješili da projekat modernizacije manastirskog muzeja izrade direktori Muzeja i Zavoda i da skicu novog zdanja Mitropolije i njenu lokaciju odredi Zavod za zaštitu spomenika kulture Crne Gore. Na sastanku je načelno prihvaćena i inicijativa direktora Muzeja da se u crkvi na Ćipuru uredi specijalni muzej crkvene umjetnosti gdje bi se smjestili predmeti izuzetne kulturno-istorijske i umjetničke vrijednosti koji su izloženi propadanju i uništenju u crnogorskim crkvama.³

Sa potpisom saglasnosti crnogorskog mitropolita, projekat adaptacije i uređenja Manastirske riznice prosljeđen je nadležnim republičkim organima sredinom decembra 1977. Po obrazloženju autora projekta glavni problem modernizacije Riznice predstavljao je prilično skromni izložbeni prostor usko povezan sa odajama u kojima su stanovali Mitropolit i osoblje Manastira. On se sastojao od šest malih, prilično neuglednih i nedovoljno provjetrenih prostorija visokog partera, odnosno polusprata fasadnog krila Manastira sa „drvenom međuspratnom konstrukcijom, nepropisnom elektroinstalacijom, nedovoljnim osvjetljenjem, bez zagrijavanja i sa slabim spoljnim obezbjeđenjem“, što se po navodima autora kosilo sa „osnovnim načelima muzejske službe i zaštite kulturne baštine“. Dodatni problem koji je bio „zapažen daleko ranije, i o čemu su vođeni razgovori“ predstavljao je primitivan način izlaganja predmeta. Naglašavajući da „u drugim sredinama makar se radilo o daleko manje vrijednom materijalu“ nema takvih primjera, autori navode da su u

³ ABO NMCG, f. Muzeji Cetinje 1976, br. 900 od 27. VII.

aktuelnoj postavci, zlatom i srebrom izvezeni ornati, teški preko 10 kg, „izvješeni u neobezbijedenim i nemoguće lošim ormarima, na nepropisnim vješaljka pričvršćenim ekserima“. Na isti način izložen je i barjak Balšića, dok su rukopisne i štampane knjige, kruna Stefana Dečanskog i drugi vrijedni predmeti smješteni u neprikladnim i neobezbijedenim vitrinama koje „može svaki posjetilac jednim prstom ruke otvoriti“. Uz imperativ konzervacije predmeta čija je struktura usljed njihove starine i mikroklimatskih uslova prilično oslabila, po mišljenju autora optimalno rješenje nove muzejske postavke bilo je uvećanje prostora „na račun onog dijela zgrade kojeg sada zauzima Mitropolit sa svojim osobljem“, koji su činile dvije prostorije na međuspratu i sve odaje na spratu iznad manastirske riznice. Adaptacija tog prostora zahtijevala je ozbiljne građevinske intervencije koje su se odnosile na izolaciju vlage, izradu međuspratne betonske konstrukcije, uvođenje električne instalacije sa modernom rasvjetom i centralnog grijanja sa klimatizacijom, kao i protivpožarne i protivprovalne instalacije. Nakon toga neophodna je bila nabavka i postavljanje savremenih vitrina u kojima bi predmeti bili tematski i muzeološki stručno izloženi. Naglašavajući da bi se potrebna konzervacija najvećeg broja predmeta mogla obaviti u radionicama Zavoda i Muzeja, troškovi realizacije projekta kojim bi se obezbijedilo dovoljno prostora za modernu ekspoziciju Riznice Cetinjskog manastira, dobijanje solidne zgrade i dragocjenog izložbenog prostora na spratu Vladina doma za potrebe ustanove „Muzeji Cetinje“ i izgradnju stambene i poslovne zgrade za g. Mitropolita Crnogorsko-primorskog, po predračunu autora projekta trebalo je obezbijediti najmanje 20.000.000 dinara.⁴

Cijeneći značaj projekta i usvajajući troškove njegove realizacije na preporuku nadležnih organa, Izvršno vijeće

⁴ ABO NMCG, f. Muzeji Cetinje 1977, br. 1515 od 12. XII.

Skupštine SR CG donijelo je odluku o finansiranju projekta za čijeg su investitora određeni „Muzeji Cetinje“. Da bi u predviđenom roku profesionalno odgovorilo višestruko složenom zadatku, investitor je za početak realizacije projekta inicirao formiranje stručne komisije sastavljene od eminentnih konzervatora, istoričara umjetnosti i arhitekata koji je u saradnji sa autorom urbanističkog plana Cetinja trebalo da riješe pitanje lokacije, gabarita i spoljnog izgleda stambene zgrade za Mitropolita, preduslova radova na adaptaciji i modernizaciji manastirske riznice. Već na prvom sastanku održanom 16. marta 1978, gdje su spontano izražene različite ideje, članovi komisije su riješili da zaduže Zavod za zaštitu spomenika kulture da u što kraćem roku izradi skicu koju bi kao osnov projekta zdanja razmatrali u budućem radu. Međutim, kako je bez konsultacija sa članovima stručne komisije i investitora izrađenu skicu Zavod pretvorio u idejni projekat, došlo je do spora sa investitorom, što je dovelo u pitanje realizaciju čitavog projekta. U cilju razrješenja spora na inicijativu direktora Muzeja, početkom septembra iste godine, organizovan je sastanak na kome su pored članova dvije kulturne institucije bili prisutni republički i opštinski funkcioneri. Na opasku direktora Muzeja Cetinje da je projektom nazvanim „Mitropolitski dvor“ sa oko 750 m² korisne površine ugrožena osnovna namjena dodijeljenih sredstava koja bi bila utrošena samo na izgradnju ovog zdanja reagovali su republički funkcioneri. Naglašavajući da je prioritet prihvaćenog projekta bilo uređenje manastirske riznice, a da se od ostatka opredijeljenih finansijskih sredstava gradi pristojan stan za Mitropolita, površine do 200 m², oni su jasno izrazili stav nemogućnosti realizacije predočenog projekta „Mitropolitskog dvora“ 750 m². Budući da bi gradnja takvog objekta odnijela najmanje dvije trećine odobrenih sredstava i dovela u pitanje izvršenje prioritarnog zadatka, tj. adaptaciju manastirske Riznice, riješeno je da se o zaključcima sastanka

obavijesti Mitropolit i da o tome, ukoliko nije saglasan sa iznijetim stavovima, odmah izvijesti Izvršno vijeće Crne Gore.⁵

Prihvatajući obrazloženje investitora da u realizaciji ukupnog projekta polazište nikako ne može biti varijanta izgradnje objekta kao kompenzacije za zdanje bivšeg Crkvenog suda, Mitropolit je izrazio molbu da se aktivnosti na tom planu nastave u okviru realnih mogućnosti.⁶ U cilju što efikasnije realizacije projekta i otklanjanja svih mogućih nesporazuma, početkom novembra 1978. dogovoreno je da investitor nastavi radove na električnom podzemnom kabliranju Manastira i njegovom priključenju na vodovodnu mrežu, a da Zavod za zaštitu spomenika kulture izradi projekte sa predračunom troškova adaptacije prostora, nabavke opreme i izložbe Manastirske riznice i da učestvuje u dijelu radova u izgradnji mitropolitskog stana. Ugovoreni završetak svih navedenih radova bio je kraj novembra 1979. kada će Muzej, kao investitor kompletnog projekta, imati slobodno istočno fasadno krilo Manastira za nesmetane radove na Riznici.⁷

Dogovorene planove rada izmijenio je razorni zemljotres (april 1979) i u vezi s tim velike obaveze Zavoda za zaštitu spomenika kulture Crne Gore. Odlukom Izvršnog vijeća Skupštine SRCG, svi poslovi izgradnje mitropolitovog stana i uređenja manastirske Riznice dodijeljeni su muzejskoj instituciji na Cetinju. Da bi se u što kraćem roku pristupilo realizaciji povjerenog zadatka, investitor je, zbog angažmana Zavoda na procjeni i sanaciji urušenih objekata na području

⁵ ABO NMCG, f. Muzeji Cetinje 1978/4, br. 1540 od 28. VIII i br. 1899 od 24. X.

⁶ ABO NMCG, f. Muzeji Cetinje 1978/4, br. 1858 od 17. X.

⁷ ABO NMCG, f. Muzeji Cetinje 1978/4 br. 1899 od 24. X (zbog sporog dobijanja dozvola za izvršenje radova do septembra 1978. investitor je završio sprovođenje električne instalacije od trafo-stanice do Manastira); isto, f. Muzeji Cetinje 1979, br. 313 od 16. III (predviđeni trošak uređenja manastirske Riznice iznosio je 1.600.000 dinara).

zahvaćenih zemljotresom, izradu svih potrebnih projekata povjerio Gradskom zavodu za zaštitu spomenika kulture Beograda. Po dobijanju projekata, sredinom 1979, Muzeji su crnogorskoj mitropoliji prosljedili na usvajanje nacrt ugovora. U njemu se navodi:

„1. *Muzeji Cetinje* su glavni investitor radova oko realizacije zamisli ostvarivanja postavke modernog Manastirskog muzeja u sklopu Cetinjskog manastira.

2. *Muzeji Cetinje* će finansirati ovaj poduhvat iz sredstava koje je Republika namijenila u tu svrhu i voditi sve administrativno-finansijske poslove.

3. *Muzeji Cetinje* će izgraditi poslovni i stambeni prostor u okviru Manastira Cetinje uz saglasnost gospodina Mitropolita Danila, nadležnih službi, adekvatan onom prostoru koji Mitropolija Crnogorsko-primorska ustupa za proširenje sadašnje manastirske riznice.

Izgradnja ovog prostora podrazumijeva građevinsko-arhitektonske radove, zanatske radove elektrike, vodovoda, kanalizacije i grijanja. Veličina ovog prostora aproksimativno iznosi 350 m² i predaje se u vlasništvo Mitropoliji

4. *Muzeji Cetinje* će obezbijediti koncepciju stvaranja modernog manastirskog muzeja, voditi stručni nadzor i izvršiti muzejsku postavku.

5. *Muzeji Cetinje* će u toku izgradnje, a uvijek kada to zatreba, pružati stručnu i drugu pomoć, prema svojim mogućnostima, za pravilan rad i savremenu funkciju toga Muzeja.

6. Po završetku radova na manastirskom muzeju i otvaranju njegove izložbe čitav muzej sa ugrađenim instalacijama i opremom ostaje vlasništvo Mitropolije Crnogorsko-primorske“.

S druge strane Mitropolija bi bila obavezna:

„1. ... ustupiti čitavo krilo manastirskog konaka Cetinjskog manastira za izgradnju Manastirskog muzeja.

Ovaj prostor čine prizemlje, sprat na kojemu je Riznica i stan gospodina Mitropolita, sprat sa poslovnim i stambenim prostorijama osoblja Manastira i potkrovlje.

U ovaj prostor ne ulazi sadašnja odžaklija Manastira i prostor po njenoj vertikali.

2. Mitropolija Crnogorsko-primorska će prostorije iz prethodnog člana osloboditi od lica i stvari onog momenta kada bude izgrađen stambeni i poslovni prostor utvrđen kao njegova kompenzacija.

3. Mitropolija Crnogorsko-primorska će navedeni prostor staviti na raspolaganje Muzejima Cetinje u svrhu nesmetanog rada na adaptaciji u manastirski muzej.

4. Mitropolija Crnogorsko-primorska će staviti na raspolaganje Muzejima Cetinje sav pokretni spomenički fond sadašnje Riznice radi preduzimanja mjera zaštite i aranžiranja postavke budućeg manastirskog muzeja.

U tu svrhu će Mitropolija nastojati da sadašnji fond poveća i obogati radi potpunijeg i boljeg prezentiranja svog spomeničkog fonda.

5. Mitropolija Crnogorsko-primorska će saradivati i pomagati Muzeje Cetinje u cilju što uspješnije realizacije ovog obostrano korisnog poduhvata“.

U aneksu ugovora navedena je klauzula investitora da u će u slučaju neprihvatanja navedenih stavki vratiti sredstva Republici i priložiti detaljan izvještaj da nijesu u mogućnosti obaviti povjereni zadatak.⁸

Budući da je nacrt ugovora u cjelosti prihvaćen, Muzeji Cetinje su početkom februara 1980, radi korišćenja sredstava po poziciji 297 Budžeta SR CG za tekuću godinu, Republičkom sekretarijatu za obrazovanje, kulturu i nauku prosljedili predračun troškova za adaptaciju i uređenje Riznice. Ukupna

⁸ ABO NMCG, f. Muzeji Cetinje 1979/4, br. 1629 od 3. XII.

novčana vrijednost radova, razvrstana u pet grupa, iznosila je 15.000.000 dinara.⁹

U isto vrijeme i direktor Vujošević i arhitekta Muzeja Dragoslav Mijušković su u nekoliko navrata sa Mitropolitom razmatrali projekat stambenog i administrativnog objekta mitropolije, koji su izradile arhitekthe Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Beograda.¹⁰ Glavna Mitropolitova primjedba i u vezi s tim zahtjev, odnosio se na uvećanje gabarita kuće od 348 m² za 30 m² kako bi, umjesto dva kancelarijska prostora, površine po 12 m², imali tri kancelarije, površine po 16 m². Uz to je tražio da se kabinet i njegova spavaća soba uvećaju za po 1 m².¹¹

Po usaglašavanju stavova po pitanju projekata izgradnje, sanacije i revitalizaciji svih muzejskih objekata na Cetinju, Muzeji Cetinje su krajem marta 1980, na osnovu Zakona o izgradnji investicionih objekata SR CG (čl. 48., 49. i 51), Pravilnika sanacije objekata oštećenih zemljotresom (*Sl. list SR CG*, br. 35/74 i 18/79) i odluke organa upravljanja muzejske ustanove, objavili oglas javnog nadmetanja za izvođenje svih predviđenih radova na sedam muzejskih objekata i gradnji jednog novog za Mitropolita. Uz obavezu da izvođače uvedu u posao najkasnije do 15 maja 1981. u precizno navedenim rokovima završetka svih radova, određeni kao rok izgradnje mitropolitovog stana bio je 1. oktobar 1981.¹²

Uz sanaciju tri muzejska objekta (Reljef, Državni muzej i Biljarda), izgradnja novog objekta u kompleksu Cetinjskog manastira, ovjerena ugovorom od 15. juna 1981, povjerena je GRO „Trudbenik“ iz Ohrida koji je, među konkurentima, imao najbolje poslovne rezultate, tehničku opremu i druge uslove

⁹ ABO NMCG, f. Muzeji Cetinje 1980, br. 162 od 6. II.

¹⁰ ABO NMCG, dokumenti iz tehničke građe.

¹¹ ABO NMCG, f. Muzeji Cetinje 1980, br. 251 od 27. II.

¹² ABO NMCG, f. Muzeji Cetinje 1980, br. 458 od 31. III.

tražene konkursom.¹³ Deset dana kasnije radnici građevinskog preduzeća otpočeli su rad na pripremi terena za objekat (ugovorene novčane vrijednosti 14.404.878 din) za koji je, na posebnom računu Službe društvenog knjigovodstva Cetinje, bio izdvojen iznos od 18.566.597,70 din.¹⁴

Usljed otežanih uslova raščišćavanja terena i stvaranja pukotina prilikom kopanja temelja, gradnja mitropolitovog stana nije tekla planiranom dinamikom. Uprkos stavu da nije bilo „nekih objektivnih smetnji u uobičajnim radovima gradnje ovog objekta, aktuelni direktor Muzeja Jakov Mrvaljević je, uvažavajući prethodno navedene probleme u pripremi terena, dogovorio sa izvođačima da novi rok izgradnje bude 1. jun 1982.¹⁵ Međutim, uprkos upornom insistiranju investitora da ispoštuju dogovoreni rok, svi predviđeni zanatski radovi na izgrađenom objektu konačno su završeni krajem januara 1983.

Arhitektonski izvanredno uklopljen u ambijent manastirskog kompleksa, prostrani i funkcionalni objekat sa dvorišnim prostorom, uspostavljenim prema namjeni i konfiguraciji terena, nije u potpunosti zadovoljio crnogorskog Mitropolita. Budući da je u skladu sa prvobitnim zahtjevom prostor predviđen za garažu namijenio za uređenje kancelarije, Mitropolit je zahtijevao da se umjesto projektovane garaže za jedno vozilo u sklopu kuće izgradi odvojena garaža za dva vozila i da mu se uz to dodijele određena novčana sredstva za djelimično opremanje stana. U vezi s tim, naglašavajući da prolongiranje radova nije uticalo na ugovorenu cijenu objekta i da je od ukupno dodijeljenih sredstava utrošeno 76 procenata, a posebno činjenice da prvobitni dogovor investitora sa Mitropolitom nije u potpunosti izvršen, direktor Muzeji Cetinje Jakov Mrvaljević je sugerisao Izvršnom vijeću SR CG da se udovolji Mitropolitovom zahtjevu. U prilog tome

¹³ ABO NMCG, f. Muzeji Cetinje 1981/2, br. 837 od 16. VI.

¹⁴ ABO NMCG, f. Muzeji Cetinje 1981, br. 990 od 23. VII.

¹⁵ ABO NMCG, f. Muzeji Cetinje 1982/1, br. 01-281 od 1. III.

navodeći, da procijenjeni trošak od približno 1.500.000 dinara „neće značajnije ugroziti osnovni zadatak – uređenje manastirske riznice“, Mrvaljević ističe značaj uspostavljanja bliže saradnje sa Mitropolijom crnogorsko-primorskom i samim Mitropolitom od koga je očekivao da će ubuduće ima „puno razumijevanje za muzejske programe i aktivnosti Muzeja, u sklopu kojih treba da bude i manastirska riznica, kao dio tog kulturno-istorijskog nasljeđa“. ¹⁶

Po odobrenju Izvršnog vijeća SR CG, konkretizaciju izloženog stava koji je imao za cilj „racionalnije i rentabilnije valorizacije kulturno-istorijskog nasljeđa, turističkog poslovanja i zajedničkog istupanja na jugoslovenskom turističkom tržištu“, direktor Mrvaljević je realizovao ugovorom o uspostavljanju dugoročne saradnje dvije institucije koji je potpisom ovjerio crnogorski Mitropolit. U njemu se navodi:

„Član 1.

PREDMET UGOVORA:

Ugovornice se obavezuju da će saradivati na zaštiti i prezentaciji kulturno-istorijskog nasljeđa i unapređenju turističke i druge ponude, polazeći od činjenice da je kulturno-istorijsko nasljeđe sa kojim raspolazu ove dvije institucije jedinstveno i od posebnog društvenog interesa za Crnu Goru.

Muzeji se obavezuju da će zajedno sa Mitropolitom, a shodno svojim mogućnostima, voditi prioritetnu brigu o zaštiti, obnavljanju i prezentaciji muzejskih eksponata izloženih u manastirskoj riznici.

POSLOVNA SARADNJA

Član 2.

U cilju što bržeg otpočinjanja radova na sanaciji i revitalizaciji manastirskog kompleksa kao i manastirske riznice, RO Muzeji

¹⁶ ABO NMCG, f. Muzeji Cetinje 1983/1, br. 01-91 od 31. I.

Cetinje se obavezuju da opreme osnovnim namještajem (mobilijar) rezidenciju Gospodina Mitropolita crnogorsko-primorskog Danila do iznosa od 2.000,000,00 dinara i za istu izrade garažu za dva vozila.

Sredstva precizirana stavom 1. Muzeji daju Mitropoliji kao dugoročni beskamatni kredit koji bi ista vratila za period od 7 godina, počev od septembra 1983, a o čemu bi se sastavio poseban ugovor.

Član 3.

Mitropolija prihvata da sve poslove oko organizovanja turističke službe, kao i ugovaranja poslova sa turističkim agencijama vodi Muzej, a isti se obavezuje da Mitropoliji dostavi kopije svih ugovora sklopljenih sa turističkim agencijama.

Član 4.

Mitropolija prihvata štampanje zajedničkih ulaznica za sve Muzeje koje obuhvata RO Muzeji Cetinje i manastirsku riznicu.

Učešće Mitropolije u ostvarenom dohotku po osnovu realizacije utvrdiće se posebnim ugovorom.

Član 5.

Muzeji se obavezuju da u Manastiru organizuju vodičku službu kao i prodaju suvenira u kiosku Manastira.

Član 6.

Muzeji prihvataju eventualna uputstva data od strane Mitropolije, o načinu posjete Manastiru i crkvi, a ukoliko Mitropolija smatra da vođenje kroz crkvu treba da vrše crkvena lica, to joj se prepušta, a isto se reguliše dogovorom.

ZAVRŠNE ODREDBE

Član 7.

Zbog sprečavanja nelojalne konkurencije ugovornice se obavezuju da bez prethodne međusobne saglasnosti sa bilo kojom radnom organizacijom na teritoriji SFRJ neće sklopiti ovakav ili sličan ugovor.

Stranke se u tom pogledu obavezuju da neće međusobno konkurisati.

Član 8.

Ako dođe do bilo kakvih sporova koji bi mogli nastati po osnovu ovog ugovora, ugovornice su se sporazumjele, da će ih u prvom redu, pokušati riješiti sporazumom.

U slučaju neuspjeha spor će rješavati arbitraža sastavljena od po dva člana ugovornica i petog člana predsjednika arbitraže koji će biti sporazumno određen.

Ako se spor ne riješi arbitražno za njegovo rješavanje ugovora se nadležnost Okružnog privrednog suda – Titograd.

Član 9.

Ovaj ugovor važi za rok od pet godina i stupa na snagu kada bude potpisan od strane inokosnog poslovodnog organa RO ‘Muzeji Cetinje’ i Mitropolita crnogorsko-primorskog kao i odobren odlukom Radničkog savjeta RO ‘Muzeji Cetinje’.

Ugovor se automatski produžava samo onda ako ga nijedna ugovornica ne otkáže najmanje šest mjeseci prije isteka njegovog roka.

Svaka ugovornica može odustati od ovog ugovora uz rok za odustanak od 1 godine.

Odustanak od ugovora mora biti sačinjen i dostavljen ugovornici u pismenoj formi.

Član 10.

Ovaj ugovor sačinjen u 6 istovjetnih primjeraka od kojih svaka ugovornica zadržava po tri.

Mitropolit crnogorsko-primorski
Gospodin Danilo

RO 'Muzeji Cetinje'
dr Jakov Mrvaljević¹⁷

Na odluku Mitropolije da suprotno dotadašnjoj praksi sa muzejskom institucijom, a ne turističkim organizacijama zaključi ovakav ugovor, nesumnjivo su uticala upozorenja i preporuke Zavoda za zaštitu spomenika kulture o načinima i obavezi zaštite izloženih eksponata. Problem je posebno aktuelizovan 1983. kada je nakon krađe jedne panagije, izvršene prethodne godine, iz iste izložbene vitrine ukradeno 17 značajnih i vrijednih predmeta. Ističući da u tom smislu njihova upozorenja „nijesu shvaćena sa potrebnom ozbiljnošću“ i da nakon nove krađe Uprava Manastira „nije našla za shodno da se konsultuje sa Zavodom, kako dalje da nastavi rad Riznica Cetinjskog manastira“, kao nadležna institucija, Zavod je obavijestio Mitropolita da su u obavezi „donijeti rešenje o zatvaranju Riznice Cetinjskog manastira, dok se ne obezbijede potrebni uslovi predviđeni Zakonom“.¹⁸ Izvršena krađa o kojoj su sve potrebne informacije prikupili Republički sekretarijat za obrazovanje, kulturu i nauku i Republički sekretarijat za unutrašnje poslove bila je tema posebne sjednice Izvršnog vijeća SR CG. Kako su iz podnijetih izvještaja informisani da alarmni uređaji nijesu funkcionisali i da je njihov rad „onemogućen od strane manastirskog osoblja“ i činjenice da „još uvijek nije izvršena adekvatna i potrebna juvelirska ekspertiza i druga stručna

¹⁷ ABO NMCG, f. Muzeji Cetinje 1983/1, br. 01-101 od 31. I.

¹⁸ ABO NMCG, f. Muzeji Cetinje 1983/1, br. 1231 od 12. IX.

obrada eksponata koji se nalaze u Riznici, što upućuje na mogućnost zloupotrebe i zamjene pojedinih eksponata ili njihovih djelova“ riješeno je:

„da Republički sekretarijat za obrazovanje, kulturu i nauku, kao organ uprave koji vrši nadzor nad zakonitošću rada ovih institucija, obezbijedi dosljedno sprovođenje zakonskih propisa kojima se reguliše čuvanje, održavanje, zaštita i prezentacija – korišćenje kulturno-istorijskih vrijednosti, a koje se nalaze u Riznici Cetinjskog manastira i ostalim muzejskim objektima.

Da Republički zavod za zaštitu spomenika kulture u saradnji sa Mitropolijom i u skladu sa zakonskim propisima, hitno preduzme potrebne mjere na obezbjeđenju zaštite eksponata koji se nalaze u Riznici Cetinjskog manastira, kao i u drugim objektima u kojima se čuvaju muzejski i drugi eksponati iz naše kulturno-istorijske prošlosti.

Vijeće preporučuje Republičkoj komisiji za odnose sa vjerskim zajednicama da, u granicama svoje nadležnosti, razmotri pitanje podobnosti crkvenih i drugih lica u Riznici Cetinjskog manastira za vršenje poslova zaštite i čuvanja kulturno-istorijskog blaga ovog Manastira i predloži odgovarajuće mjere“.

U cilju sveobuhvatnog sagledavanja problema zaštite i obezbjeđenja spomenika kulture, odlučeno je da Zavod u saradnji sa Muzejima, Centralnom narodnom bibliotekom, Arhivom, Republičkim sekretarijatom za obrazovanje, kulturu i nauku i Republičkim samoupravnim interesnom zajednicom kulture „u što kraćem roku, pripremi sveobuhvatnu informaciju o stanju i problemima u ovoj oblasti, uključujući i spomenički fond koji se čuva izvan muzejskih organizacija i da predloži konkretne mjere za efikasniju i potpuniju zaštitu spomeničkog fonda“.¹⁹

¹⁹ ABO NMCG, f. Muzeji Cetinje 1983/1, br. 1330 od 1. X.

Sveobuhvatna rješenja uspostavljanja bolje zaštite pokretnog spomeničkog fonda, istovremeno moderne muzejske ekspozicije Manastirske riznice izvršena su realizacijom projekata Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Cetinje iz 1984. Odgovorni projektant građevinskih intervencija, pod nadzorom inženjera arhitekture, arhitekta Predraga Spasića, bio je arhitekta Vladimir Vukmirović, a enterijera arhitekta Slobodan Slovinić. Prema predračunu koji je još 1980, radi korišćenja sredstava po poziciji 297 Budžeta SR CG, bio podniet na razmatranje Republičkom sekretarijatu za obrazovanje, kulturu i nauku, procijenjena vrijednost adaptacije prostora i uređenja modernog manastirskog muzeja iznosila je 15.000.000 dinara. Od te svote za instalaciju i uređenje komunalnih priključaka proračunati trošak nabavke materijala i radova iznosio je 2.770.000 dinara. U tu svotu uračunati su troškovi postavljanja podzemnog kabla (PP 41, 4x180 mm) u dužini 450 m do trafostanice u dvorištu objekta „Pobjede“, vodovodne (pocinčane cijevi \varnothing 2, duž. 380 m) i kanalizacione (keramičke cijevi \varnothing 300, duž. 225 m. od Manastira do ponora u Vladičinoj bašti) instalacije i podzemnog telefonskog priključka, duž. 390 m. Proračun troškova rušenja drvenih međuspratnih konstrukcija stepeništa i lakih pregradnih zidova sa troškovima odvoza šuta do deponije, „šlicovanje“ kamenih zidova i temelja radi izrade konstrukcije i betonske tavanice iznosio je 1.600.000 din. Novčana vrijednost betonskih i armirano-betonskih radova (horizontalne i vertikalne serklaže, međuspratne tavanice i nadvratnici) bila je 3.639.000 din, a zidanje pregradnih zidova i njihovo malterisanje 256.000 din. Iznos od 1.959.000 bio je predviđen za izradu unutrašnju instalaciju vodovoda i kanalizacije, elektroinstalaciju sa ugradnjom elemenata rasvjete i ugradnju protivpožarnih i protivprovalnih alarma. Izrada podova od mermera i hrastovih daščica I klase proračunata je na 808.000 dinara, dok je za

izradu projektovanih vitrina i druge muzejske opreme predviđena svota od 3.968.000 din.²⁰

Koncept i sinopsis postavke izradila je historičarka umjetnosti Tatjana Pejović, uposlena u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture. Naglašavajući da je osnovni princip nove postavke pravilno izlaganje eksponata što će „u izvjesnoj mjeri ići nauštrb estetskom utisku“, autorka projekta navodi da dotadašnja postavka nije imala „logične muzeološke koncepcije“ i da se „svodila na grupisanje materijala po vrstama, često bez ikakvog estetskog kriterijuma“. Uz poštovanje hronološkog principa i estetskih standarda, koncepcija nove postavke zasnivala se na efektnoj kombinaciji različitih predmeta vezanih za određenu ličnost ili vremenski period čije će istorijske i estetske vrijednosti u još većoj mjeri potencirati moderne muzejske izložbene vitrine, tehnička oprema i savremeno koncipirana informativna sredstva.

Predviđeno je da se od eksponata inventara manastirske Riznice, do tada izloženih u šest prostora, u novu postavku izloži oko 80 procenata predmeta. Ostali dio, manje značajan, po prijedlogu autorke Pejović, mogao je biti prezentiran i pohranjen u prostoru tzv. „stare riznice, na sličnom principu, tj. u vitrinama i bibliotečkim ormarima“ u koje bi se smjestio dio obrednih predmeta i oko 200 knjiga iz XIX i XX vijeka, štampanih najvećim dijelom u Rusiji.

Po koncepciji nove postavke prvu odaju u prizemlju muzeja trebalo je posvetiti informisanju posjetilaca o specifičnosti ovog muzeja i istorijatu Cetinjskog manastira, kako genezi samog zdanja, tako i njegovom institucionalnom i državnom značaju. Sljedeći prostor planiran je za izlaganje kolekcije rukopisa među kojima je u prezentaciji posebno istaknuto mjesto trebalo dati Jevanđelju na pergamentu sa kraja XIII v. i vanredno bogato ukrađenom *Divoševom jevanđelju* iz 1350.

²⁰ ABO NMCG, f. Muzeji Cetinje 1980, br. 162 od 6. II.

godine. Treća odaja predviđena je za prezentaciju dinastije Crnojevića, prve državne štamparije kod južnih Slovena i štampanih knjiga XV i XVI vijeka. U četvrtoj sobi trebali su biti izloženi rukopisi i štampane knjige XVII i XVIII vijeka. U sljedeće tri odaje trebali su biti izloženi obredni predmeti iz XVI i do prve polovine XVIII vijeka, ikone i tekstil XVII i XVIII v. i obredni predmeti barokne epohe. Prekidajući hronološki slijed, ali zbog težine eksponata, na prostoru pored stepeništa za sprat predviđena je ekspozicija tri srednjovjekovna zvona venecijanskog porijekla, pronađena na Vranjini.

Prva odaja na spratu planirana je za izlaganje ikona i obrednih predmeta druge polovine XIX vijeka. Nakon nje slijedi odaja u kojoj će se prezentirati tekstilni i drugi predmeti crnogorskih vladika i vladara do Petra I. U desetoj odaji muzeja trebali su biti izloženi svi predmeti vladika i vladara Petra I i Petra II, nakon čega su slijedile soba planirana za izlaganje relikvijara i ornata vladika Ilariona Roganovića i Visariona Ljubiše i posljednja muzejska odaja sa izloženim tekstilom i obrednim predmetima sa kraja XIX i početka XX vijeka.²¹

Po sinopsisu Tatjane Pejović muzeološki stručnu i estetski atraktivnu postavku realizovali su Ljubomir Kapisoda, bivši direktor Republičkog zavoda, Milan Jovičević, pomoćnik direktora Cetinjskih muzeja, Mladen Lompar direktor Umjetničkog muzeja i umjetnik Đoko Živković.

Pored profesionalnih priznanja kolega, uspješnu realizaciju izuzetno složenog zadatka izgradnje mitropolitovog stana, sanacije manastirskog kompleksa i modernizacije postavke manastirskog muzeja, vanrednim stručnjacima angažovanim na ovom projektu potvrdili su izrazi zadovoljstva i komentari brojnih uglednih zvanica prisutnih na svečanosti otvaranja

²¹ Građa iz legata Mladena Lompara, Njegošev muzej – Biljarda, na Cetinju.

manstirskog muzeja 5. jula 1987. koja je, ocijenjena kao prvorazredni kulturni događaj, zavrijedila veliku pažnju laičke i stručne javnosti.²²

²² *Pobjeda* 1987, br. 7692 od 6. maja, br. 7751 od 4. jula i br. 7753 od 6. jula.

RODOSLOVNI ZAPISI KRALJICE JELENE SAVOJSKE

Srđa Martinović
Branislav Borilović

This year we are marking the 170th anniversary of the birth of Queen Jelena of Italy. On the occasion of this jubilee, we present to the Montenegrin public the manuscript of Queen Jelena that has never been published before. It is a very valuable source on the Petrovic Njegoš family history where Queen Jelena wrote genealogical tables and data on blood ties with famous Montenegrin families.

Nede pred samu smrt naš uvaženi Cetinjanin i prijatelj Svetislav Pule Vujović (1929–2018), ostavio nam je jedan rukopis koji je prema njegovom svjedočenju pripadao italijanskoj kraljici Jeleni (1873–1952). Gospodin Pule Vujović je ovaj rukopis ljubomorno čuvao sve ove godine, pokazujući ga samo najbližim prijateljima. Često je govorio da bi bilo lijepo da se objavi iako „nema značajniju vrijednost“. Međutim, Pule Vujović ne bi bio dosljedan sebi da nije u svakom zapisu koji govori o Crnoj Gori i Crnogorcima vidio određenu vrijednost. Bio je čovjek istančanog ukusa i senzibiliteta koji je iznad svega volio svoju Crnu Goru. Radio je u diplomatiji, službovao kao diplomata u Italiji, a na kraju kao ambasador SFRJ u Panami, Salvadoru i Kostariki. Nalazio se na čelu Pozorišnog savjeta

narodnog pozorišta Zetski dom, a bio je i član savjeta gradonačelnika Cetinja itd. Kao jugoslovenski diplomata, kuda god je stizao po svijetu, trudio se da Crnu Goru pedstavi u najljepšem svijetlu. Bio je neumoran sakupljač crnogorske kulturne baštine. Pamtimo ga i kao pokretača ili autora mnogih kulturnih manifestacija na Cetinju, a i Crnoj Gori. Svi ti projekti imali su jedan cilj, a to je afirmacija crnogorskih vrijednosti. Kao diplomata, proveo je jedno vrijeme u Italiji, tačnije u Rimu, đe je u okviru diplomatskog kora uživao lijep glas plijeneći kako svojom intelektualnošću, tako i fizičkim izgledom. U časovima odmora obavezno je igrao tenis sa kolegama diplomatama, ali i sa vide-nim i uglednim Rimljanima. Tako je jednom prilikom upoznao i Stevana Petrovića (1929–2013), poznatog italijanskog novinara i čovjeka koji mu je poklonio ovaj rukopis. Kao što se iz prezimena da zaključiti, Stevan je bio kraljičin rođak.

Prilika je da se prisjetimo Steva Petrovića (Stefana Petrovich-a) i njegovog života i crnogorskoj javnosti prezentujemo činjenice o njegovoj manje poznatoj prošlosti i biografskim podacima. Stevan Stevo Petrović je rođen 1929. godine u Podgorici u porodici Veljka Đurova Petrovića i majke Danice, rođene Mijušković. Unuk je divizijara crnogorske vojske vojvode Đura Dragova Petrovića koji je u Prvom svjetskom ratu 1914–1916. godine komandovao Hercegovačkim odredom u borbi protiv austrougarske vojske. Đuro Petrović je još kao dječak službovao na dvoru knjaza Danila, a kasnije i knjaza Nikole Petrovića Njegoša kao njegov bliski rođak. Naime, vojvoda Đuro Petrović je unuk Joka Stijepova Petrovića, koji je rođeni brat Stanka Stijepova Petrovića, đeda posljednjeg crnogorskog suverena kralja Nikole I. Dakle, očevi vojvode Đura Petrovića i kralja Nikole, Drago Jokov i Mirko Stankov su bili braća od stričeva, dok su njihovi đedovi Joko Stijepov i Stanko Stijepov bili rođena braća. Kralju Nikoli vojvoda Đuro Petrović je bio najbliži rođak sa muške strane koja se naročito računala u crnogorskoj

bratstveničkoj nomenklaturi. Njihova rođačka veza odnosila se u trećem stepenu, dok su đeca kralja Nikole bili u četvrtom stepenu srodstva sa Veljkom Petrovićem, sinom vojvode Đura Petrovića.¹

Veljko Petrović je rođen na Njegušima, a gimnaziju je učio na Cetinju 1902–1906. godine. Sa braćom i rođacima nakon 1918. godine emigrirao je u Italiju. Nalazio se u sastavu crnogorske vojske u Gaeti u činu kapetana. Po povratku iz emigracije dobio je sina Steva u 49-oj godini života, koji je dobio ime po Veljkovom bratu Stevu koji je mlad preminuo (rođen je 1879, gimnaziju je učio na Cetinju i Dubrovniku, a pravni fakultet u Hajdelbergu, preminuo je 1905). Stevo Veljkov Petrović kao dječak školovao se u Rusiji uz pomoć kraljevske porodice. Po izbijanju Drugog svjetskog rata vratio se u Crnu Goru. Nakon okupacije Crne Gore od strane italijanske vojske, uspostavljen je civilni komesarijat i radilo se na proglašenju nezavisne Crne Gore pod protektoratom Italije. Nakon odbijanja unuka kralja Nikole, Mihaila Mirkovog Petrovića Njegoša da prihvati crnogorsku krunu, pristalice Crnogorske federalističke stranke radile su na iznalaženju drugih rješenja. U igri za klimavo prijestolje, nakon razmatranja da to bude italijanska kraljica Jelena, kćerka kralja Nikole, pokušalo se pronaći rješenje u nekom od članova šire porodice Petrović sa Njeguša. Iako je propisima tadašnje Kraljevine Crne Gore bilo predviđeno da su članovi dinastije isključivo potomci kralja Nikole, kao moguća opcija u skorijoj budućnosti bio je tada 12-godišnji Stevo,² sin Veljka Petrovića koji je još ranije bio teško narušenog zdravlja od posljedica šloga. Uz pomoć Serafina Macolinija, civilnog guvernera Crne Gore, Stevo Petrović je sredinom 1941. godine upućen u Italiju

¹ Rodoslov dinastije Petrović Njegoš koji se nalazi u zaostavštini divizijara Mitra Martinovića, a u posjedu Srđe Martinovića (prim. autora).

² Sjekloća, Veljko, *Krsto Popović u istorijskog građi i literaturi*, Obod, Cetinje, str. 146.

sa namjerom da se školuje i jednog dana postane mogući vladar Crne Gore.³ O njemu je dalju brigu preuzela italijanska porodica sa kojom je maleni dječak bio u petom stepenu krvnog srodstva. Živio je u dinastičkoj palati Kvirinale i kretao se u najvišem društvu tadašnje italijanske Kraljevine. Međutim, razvoj rata ne samo na teritoriji tadašnje Jugoslavije već i cijelog svijeta, rasprišio je i mnoge realnije ideje i zamisli, pa tako i onu prilično nerealnu o Stevovom kraljevstvu. Nakon dobijanja osnovnog i srednjeg obrazovanja u najboljim školama, započeo je studije arhitekture u Torinu na Politehnici. Međutim, ubrzo se okrenuo svojoj velikoj strasti – novinarstvu zajedno sa poznatim novinarima toga vremena Nello Ajello i Adrianom Olivettijem. U početku je radio u *Ivrei* kod Olivettija, a nakon toga prelazi u popularni *Paese Sera* koji je u to vrijeme bio rasadnik talenata. Postao je i urednik ovih poznatih novina. Upravo tu se susretio sa Mariom Lenzijem, zamjenikom direktora novina i „ocem“ osnivačem lokalnih novina *Espresso*. Od kraja 1980-ih radi za ovu medijsku kuću, konstantno dorpnoseći novim idejama i energijom. Za sve to vrijeme, a ono nije bilo malo (radio je do osamdesete godine života), iškolovao je na desetine, kasnije uglednih, italijanskih novinara. Svi oni bili su mu zahvalni na velikom trudu koji je uložio kako bi ih što više i bolje edukovao.

Po svjedočenju Marka Špadijera, tadašnjeg urednika *Pobjede*, Stevan Perović je boravio u Crnoj Gori i posjećivao rodbinu u Nikšiću. Bio je gost tada jedinog dnevnog lista u Crnoj Gori.

U toku višednevnog boravka dao je dragocjene savjete redakciji *Pobjede* u pogledu grafičkog izgleda i uređivanja ne prihvatajući da primi bilo kakvu materijalnu naknadu za to.

U snu je doživio srčani udar i preminuo je u 84. godini života, 25. septembra 2013. godine.

³ Isto, str. 146–147.

U medijskim krugovima poznat je kao „princ grafike“ ne samo zbog njegovog nemjerljivog doprinosa dizajnu i izgledu novina *Grupo Espresso* i drugih, već iz zbog svog porijekla. Sa njim je počela nova epoha u dizajniranju novina koje su „počele imati dušu“. U Italiji, njegove kolege i poznanici bili su svjesni njegovog crnogorskog porijekla i veza za crnogorskom i italijanskom dinastijom. Povodom njegove smrti italijanska štampa između ostalog zapisala je „ali Stefano nije bio samo veliki novinar ili princ grafike, on je bio čovjek velike kulture i urođene znatiželje, sposoban začuditi se i ogorčiti čak i nakon što je toliko toga vidio“. Prema mišljenju njegovih kolega „savršeno je govorio francuski, engleski“ kao i „ruski jezik“ dok je „njegov italijanski bio lišen dijalektalne fleksije i besprekoran u obliku“. Takođe se navodi „on je uhvatio i najmanju nijansu svakog dijalekta i znao je oponašati tipične naglaske i fleksije da se mogao zamijeniti sa mještanimom“. Njegov kolega i poznanik, Stefano Tamburini u svom omažu u *La Nuovi*, nastavlja „Volio se i sa svim tim malo poigrati, zadiviti, ali nikad nije dopuštio da ga njegova visoka kultura optereti. Princ i gospodin, sposoban doći do najviših pozicija u komunističkim novinama kao što je *Paese Sera*, a da nikada nije postao član partije. U Italiji je dugo ostao bez državljanstva, djelimično sticajem okolnosti, a djelimično svojom voljom, takođe zbog svoje pomalo anarhične i pomalo slobodarske crte zbog koje nikad nije gubio iz vida prava i dužnosti. Svake večeri, do zadnje, nije propuštio prihvatiti novu knjigu. Uvijek s istom željom za znanjem.“

Svjestan je bio svog porijekla, održavao je i lični i profesionalni kontakt sa Crnom Gorom. Nije želio da se odrekne državljanstva, a prihvati italijansko, vjerujući da je i to doprinos njegovim vezama sa državom u kojoj je rođen.

Sahranjen je 27. septembra 2013. godine tačno na podne na rimskom groblju Campo Verano, uz mnoštvo naroda i bez velike pompe, kako je i želio.

Zapisi pred nama nijesu baš bez ikakvog istorijskog značaja. Oni nam otkrivaju jednu manje poznatu sklonost njihove autorke o zanimanju za porijeklo i krvne veze pojedinih istaknutih porodica koje su bile u krvnom srodstvu sa dinastijom Petrović-Njegoš. Ispisani su rukom, na crnogorskom jeziku u nevelikom notesu kožnog poveza. Legendirani su i simboli koji su korišćeni u rodoslovni tablicama dinastije Petrović-Njegoš i njima srodnih porodica, a data su i prezimena koja su sa Njeguša, od kojih jedan dio više ne postoji ili je promijenio prezime. Ne isključuje se mogućnost postojanja i drugih njenih zapisa na ovu ili slične teme. Pema onome kako nam je prenio gospodin Vujović, a njemu Stevo Petrović prije više od 50 godina, radi se o kraljičinim zapisima. Pregledom i upoređivanjem njenog poznatog rukopisa i ovih zapisa veliki stepen vjerovatnoće upućuje da je riječ o autentičnom rukopisu koji pripada porodici Petrović. Vrijednost ovih zapisa, osim dublje spoznaje ličnosti italijanske kraljice, jeste i u proučavanju istorijata Petrovića-Njegoš, porodičnoj istoriji pojedinih crnogorskih bratstva ali i šireg socio-društvenog konteksta tadašnje Crne Gore. Zapisi se odnose na rodbinske odnose između pojedinih istaknutih porodica toga doba tzv. crnogorskog plemstva – Petrovića, Martinovića, Vukotića, Matanovića, Đuraškovića itd. Ovi zapisi otkrivaju ono što nije zabilježila zvanična istorija, a to je „ko je ko“ i „ko što kome dođe“ u porodičnim vezama najznačajnijih porodica Knjaževine i Kraljevine Crne Gore.

Sa kim se neka porodica orođava, ko su im prijatelji, da li su porodice po porijeklu, zaslugama i značaju kompatibilne jedna sa drugom, oduvijek se u Crnoj Gori vodila posebna briga. Akcenat nije stavljan toliko na supružnike koji ulaze u bračne odnose, već na veze dvije porodice, dva bratstva i plemena. Sklapanje braka nije se odnosilo samo na dvoje mladih, već na široki krug ljudi. Moćna bratstva sklapala su moćna prijateljstva, dok su ona manja pokušavala da postanu dio većih, gradeći

tako savezništva i jačajući sopstvene pozicije u društvu. Ugled pojednica zavisio je od ugleda bratstva iz kojeg je dolazio, a često su njegove karakteristike bile manje važne ako je u pitanju bilo bratstvo čija je riječ važila na čitavoj teritoriji Crne Gore. Oroditi se sa sojem bila je jedna od glavnih preokupacija jer to je značilo osigurati budućnosti i obezbijediti potomstvo koje će imati snažnu podršku porodice. Ove veze su se isticale, sa njima se ponosilo sve do današnjih dana.

Prema današnjim važećim zakonima evropskog pravnog sistema najvećeg broja evropskih država stepen srodstva određuje se zaključno sa četvrtim stepenom. Pravni poredak Crne Gore dozvoljava sklapanje bračnih veza licima praunucima dva rođena brata ili sestre. Prema crkvenim kanonima, brak se ne dozvoljava zaključno sa sedmim stepenom srodstva. Dok se prema nepisanim ali snažnim regulama plemenske organizacije tadašnje Crne Gore, brak nije mogao sklopiti sa krvnim srođnicima ni na „devetom pasu“. Dodatno, treba napomenuti da se današnje pravno utvrđivanje krvnog srodstva djelimično razlikuje od crnogorskih metoda. Krvno srodstvo danas se shodno pozitivnim propisima računa unakrsno prema broju lica, a ne generacija, tako da su stričevi ili tetke sa sinovcima ili sestrićima u drugom stepenu srodstva, dok unuci dva rođena brata ili sestre u drugom stepenu ne dolaze ništa. U starom crnogorskom društvu krvno srodstvo utvrđivalo se prema broju pasova tj. generacija, a često su se pasovi brojali i „od kuće“ što je značilo ako u jednoj kući žive tri generacije – ded, otac i sin, onda je polazna osnova bio najstariji član porodice. U tim slučajevima za najmlađeg člana domaćinstva važilo je krvno srodstvo identično kao za njegovog deda, a zapravo radilo se o razlici od dvije geenracije. Sve ovo napominjemo da bi se shvatio značaj, pažnja i poštovanje koje se u tradicionalnoj Crnoj Gori posvećivalo ovom pitanju. Zanimljivo je reći kako je i objavio prof. dr Živko Andrijašević da je nekada svaki činovnik

dužan bio u svom personalnom kartonu da upiše i srodničke i prijateljke veze sa stepenom srodstva.⁴

Nekoliko porodica o kojima je pisala kraljica Jelena bile su toliko ispreplijetane krvnim i prijateljskim nitima, da je često nemoguće do kraja dokučiti sve krake krvnog srodstva koji su dolazili i ukrštali se često iz više različitih pravaca, ali kako su nam te relacije prilično poznate navešćemo nekoliko poznatih odnosa.⁵ Neki od ovih odnosa zapisani su u rukopisu dok neki nijesu, već se ovdje prvi put otkrivaju i komentarišu široj javnosti. Petrovići-Njegoši su sa Martinovićima bili višestruko povezani. Majke trojice crnogorskih vladara iz ove dinstije – mitropolitima Danilu i Petru I i kralju Nikoli – Slava, Anđuša i Stana bile su od Martinovića, to automatski znači da su svi potomci Petrovića bili u bliskom krvnom srodstvu sa ovom porodicom. Ujak mitroplita Petra I, Sava Markova, Stijepa Markova i Toma Markova bio je vojvoda Stijepo Martinović, dok su njihova rođena braća od ujaka bili Martinovići – vojvoda Niko Stijepov, Drago i Andro. Ujaci kralja Nikole bili su – Niko, vojvoda Marko, Savo i Pero Martinovići, dok su rođena braća od ujaka kralja Nikole bili Martinovići – komandant Knjaževe garde Boško, Ivo i Ramo. Dodatno, kćerka predsjednika Senata, Pera Tomova Petrovića, Jovana, bila je udata za Pera, sina serdara Mila Martinovića. Supruga komandira Stanka Petrovića Maše bila je kćerka Sava Dragova Martinovića, dok je Marija sestra Mila Đurova Petrovića koji je preminuo u Dublinu, bila supruga oficira Rama Nikova Martinovića. Nanica, kćerka narodog poslanika Labuda Petrovića bila je udata za Radoja Šćepova Martinovića. A da stvar bude komplikovanija za shvatiti, kraljeva rođena tetka sa majčine strane Daka Nikova udata je isto za Martinovića ali iz drugog ogranka, te je kraljev isti tetak

⁴ Videti: Živko Andrijašević, *Rođaci na vlasti, Montenegrina.net*.

⁵ Za detaljnije veze videti: Srđa Martinović, Kućići I i Kućići II u časopisu *Fokalizator*, 2021–2022.

bio protojerej Joko Špirov Martinović, a braća od tetke protojerej Marko, Ilija i Niko Martinovići. Sestre od tetke kralja Nikole, a ćerke vojvode Marka Martinovića bile su udate sa brigadira Jova Savova Martinovića, brigadira Pavla Vujisića, brigadira Milutina Nikolića i vojvodu Stanka Radonjića. S druge strane, kad su u pitanju Radonjići, sestra kralja Nikole udata je bila za vojvodu Iva Rakova Radonjića, a vojvoda Stanko i Stevan bili su kraljeva braća od tetke. Kćerka kraljevog brata od tetke Stevana Ivova Radonjića bila je udata za divizijara Mitra Boškova Martinovića koji je sin kraljevog brata od ujaka. Stanko Radonjić je bio brat od tetke kralja Nikole, ali i kraljev zet jer je oženio kraljevu sestru od ujaka. Dok je kćerka protojereja Minje Rakova Martinovića bila udata za protojereja Šćepa Markova Martinovića, poslanika, velikosudiju i predsjednika Crnogorske skupštine. Kad krv teče njoj nema kraja, pa je kraljeva sestra od tetke sa majčine strane Joše bila udata za Toma Markova Martinovića, upravnika knjaževog Dvora i trgovca, dok su Niko, inženjer sa Minhenskog univerziteta i Božo, diplomata i ekonomista sa univerziteta u Ilinoisu bili deca od sestre od tetke. Vojvoda Bogdan Nikolin Martinović bilo je oženjen kćerkom guvernera Vukolaja Radonjića. Supruga Miša Popovića, maršala Dvora i kraljevog dugogodišnjeg ađutanta bila je je od Martinovića, a Popovići iz Donjeg Kraja bili su povezani i sa Plamencima.

Nezaobilazni u ovoj porodičnoj priči su i Vukotići – kraljeva supruga Milena bila je kćerka Stevana Perkova Vukotića, dok su njena braća bili – vojvoda Stevo, brigadir Milutin, poslanik Marko i kapetan Andrija Vukotić. Vojvoda Stevo Petrov Vukotić oženio se Danicom kćerkom vojvode Mijajla Nišinog Vučinića, a Marko Petrov Vukotić oženio se Marijom kćerkom vojvode Anta Dakovića. Kćerka vojvode Petra Stevanova Vukotića, a sestra kraljice Milene udata je bila za Labuda Đuraškovića, sina kapetana Labuda, a unuka serdara Filipa Đuraškovića, dok je

Ljubica Petra Vukotića bila udata za Baja Gardaševića, velikosudiju i gradonačelnika Cetinja. Porodica vojvode Steva i Marka Vukotića dalje je povezana sa porodicama ministra Labuda Đurovog Gojnića, brigadira Joka Nikova Jovanovića, bana Muja Sočicu, Boškovićima, ministrom Nikom Hajdukovićem itd. Uz porodicu vojvode Petra Stevanova Vukotića je i porodica oficira i senatora Stanka sina Mašana Perkova Vukotića. Sin Stanka Mašanova bio je serdar i divizijar Janko Vukotić, a sin od brata od strica kraljice Milene, čija je kćerka Vasilija bila udata za dr Nika Boškova Martinovića. Od ovog ogranka Vukotića oženili su se i komandir Jovan Žižić koji je imao sina Veljka Žižića, generala JNA. Čane, kćerka Joka Stijepova Petrovića, a sestra senatora Krca Petrovića bila je udata za Mila Vukotića. Čerka Đura Šaletina Vukotića, Ivana bila je udata za Raka Radonjića čiji su sinovi vojvoda Ivo, Đurica i pop Minja Radonjić. Kćerke Mila Stevana Perkova Vukotića bile su udate – Gorde za vojvodu Maksima Baćovića, Jovana za kapetana Četka Pejova Erakovića, Zlatana za komandira Andriju Bojičinog Jovićevića, Stane za Blaža Boškovića, Ivana za Stevana popa Bogdana Zimonjića koji je imao sina Vladimira, ađutanta kralja Nikole. Purasin Mila Vukotića oženjen je kćerkom komandira Baća Mićunovića. Zanimljivo je da je Zlatana, čerka brigadira Đuze Vukotića, bila suruga serdara Joka Jovićevića, a Milica, sestra Đuze Vukotića, bila je supruga serdara Rada Plamenca. Ministar Dušan Vukotić bio je oženjen Milicom Plamenac, a Perko Vukotić – Jokom, kćerkom vojvode Lazara Sočice.

Veze sa Đuraškovićima su bile takođe dosta bliske i tiješne. Sin poznatog serdara Filipa Đuraškovića, Marko oženio je Čanu, kćerku Toma Markova Petrovića⁶ tj. sestru mitropolita Petra II i Pera Tomova sa kojom je imao serdara Sava, serdara Đura, Nika i Labuda Đuraškovića koji su bili braća od tetke mit-

⁶ Čane se drugi put udala za hrvatbašu Marka Lukina Martinovića.

ropolita Petra II. Serdar Savo Đurašković je bio oženjen Milosavom, kćerkom Vida Boškovića, serdar Đuro kćerkom vojvode Novice Cerovića, Niko Gordom, kćerkom popa Stevana Pejovića, a Labud Milušom, kćerkom vojvode Petra Stevanova Vukotića. Kćerka serdara Đura Đuraškovića bila je udata za Vida Vuka Daičina Martinovića. Petar Nikov Đurašković oženjen je kćerkom komandira Mitra Belova Popovića sa Njeguša, a Milica, kćerka Nika Đuraškovića bila je prva supruga divizijara Mitra Boškova Martinovića. Dok su kćerke Labuda Đuraškovića udate – Joke, za knjaževog ađutanta Blaža Petrovića, Stane za vojvodu Gavra Vukovića, a Marica za vojvodu Sima Popovića.

Osim Martinovića, Vukotića i Đuraškovića u rodbinskim odnosima nezaobilazni su i Plamenci. Supruga vojvode Boža Petrovića je bila Đuše Plamenac, a njihove kćerke bile su udate za Gavrila Cerovića i Andriju Radovića. Gorde (Beše) sestra kralja Nikole bila je udata za Sava Petrova Plamenca, a za njegovog brata komandira Ića Petrova Plamenca bila je udata Ivana, kćer popa Luke Đuraškovića. Komandir Pavle Ičov Plamenac oženjen je bio Gospavom od Vukotića, njegova sestra bila je udata za Boškovića, a druga za Jovana, brata divizijara Milutina Vučnića.

Bliske krvne i porodične odnose dinastija Petrović je izgradila i sa Boškovićima s Orje Luke, pa je pop Risto Bošković oženio Janu sestru knjaza Danila, a Savo popa Rista oženio se Milicom od Vukotića, dok je Dobrila popa Rista bila udata za perjaničkog kapetana Špira Matanovića. S druge strane, Milosava, kćerka Vida Novakova Boškovića bila je udata za Sava Đuraškovića, a Ljubica za velikosudiju Pera Mitrova Jovićevića, čiji je otac Mitar već bio povezan sa Petrovićima tako što mu je spuruga Maka bila sestra knjaza Danila. Brigadir Blažo Bošković oženjen je Stanom kćerkom Mila Vukotića, a kćerka Blaža Boškovića, Milica bila je udata za majora Petra Boškova Martinovića. Kćerka popa Mira Boškovića, Jovana bila je udata za komandira Boška Nikova

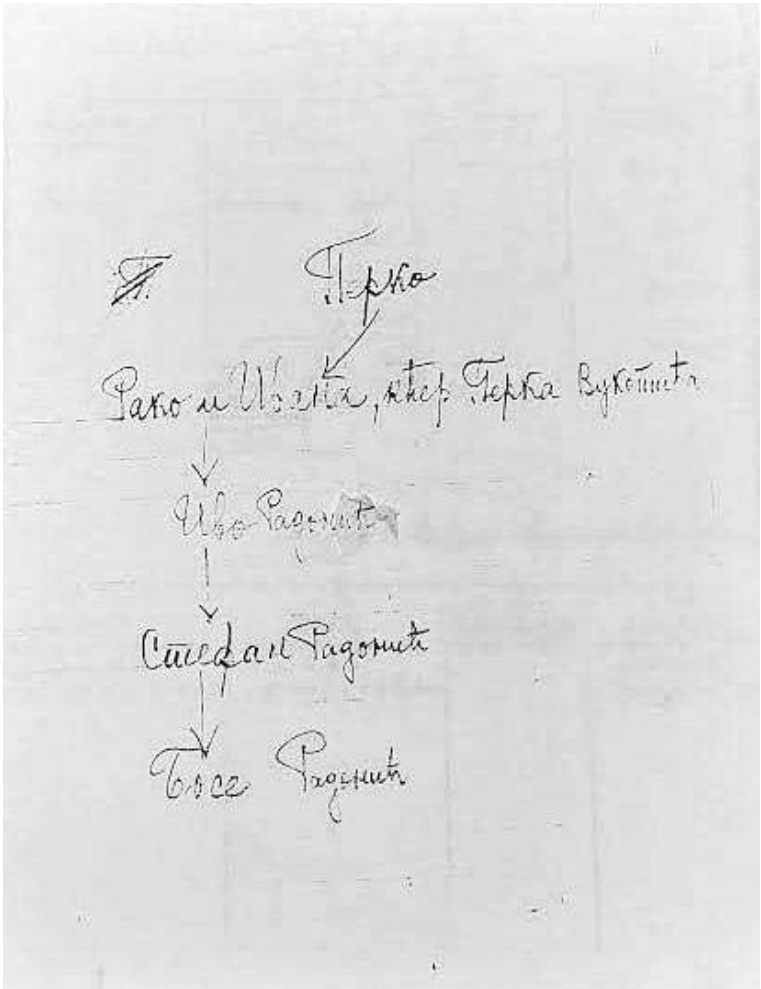
Martinovića, a pop Jovan popa Mira Bošković oženjen je kćerkom popa Blaža Vukotića. Porodica Matanović koja stupa na istorijsku scenu dolaskom na vlast knjaza Nikole, takođe se povezuje sa poznatim crnogorskim bratstvima, pa je tako pop Staniša Matanović bio oženjen kćerkom Novaka Stijepova Martinovića. Njegov sin, komandir Stevan Matanović oženio je Mašicu, kćerku Pera Tomova Petrovića, a Ana, kćerka vojvode Đura Petrovića, bila je supruga Krsta Matanovića.

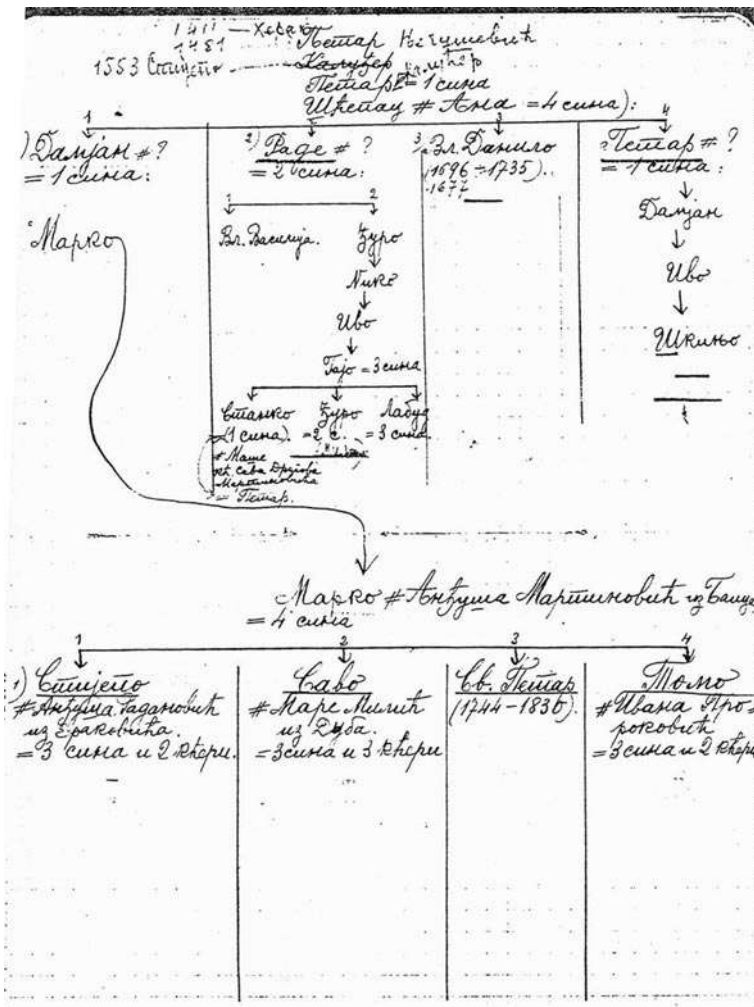
Zapisi kraljice Jelene nijesu sistematizovani, niti sređeni na bilo koji način, pritom ne posjeduju nikakvo objašnjenje ili uvod, kao ni razloge zašto su ispisani, na kraju krajeva niti od koga su zapisani, niti da li su kome upućeni ili namijenjeni. Zbog toga što govore o porodičnim relacijama, kao i iz razloga koji upućuju da su pisani rukom italijanske kraljice odlučujemo ih integralno predstaviti javnosti. Vjerujemo da će nam oni otkirti pojedine misli i interesovanja posljednje italijanske kraljice i crnogorske princeze, a svakako da će zaljubljenicima i zainteresovanim za porodičnu istoriju, istoriju bratstava kao i socijalne aspekte crnogorskog društva ponuditi nove podatke iz te oblasti. Zanimljivo je da je ove godine jubilej 170 godina od rođenja kraljice. Ovaj jubilej se svečano obilježava u Italiji nizom svečanosti, stoga je i ovo naš najskorniji doprinos tome jubileju, ali i poštovanje volje Steva Petrovića i Svetislava Pula Vujovića da ovi zapisi ugledaju svjetlo dana i ne budu prepušteni zaboravu.

Rukopis kraljice Jelene koji stavljamo pred vas, predstavlja svjedočenje o njenom razmišljanju o Crnoj Gori. On sadrži dosta različitih zapisa koji su plod vjerovatno besanih noći kad bi je prevladale emocije za starim krajem. Kraljica Jelena je znala da je zaborav najveći ljudski neprijatelj, pa je sve bilješke revnosno unosila u ovaj rukopis. Koliko je u tome uspjela, reći će sud istorije. Rukopis integralno objavljujemo bez bilo kakvih intervencija.

Bataille de Kosovo: 1389 -
Conquête de la Bosnie: 1465
et départ de la famille
Petrovitch pour Trébigné
où elle reste 5 ans (1465-1470).
Elle va ensuite à Niégoch
où elle passe 5 autres années
= (1470-1475)
puis arrive et s'installe
définitivement à Niégouche
en 1475, dans le village
de Hérarovitchi.

11 évêques ont gouverné
jusqu'en 1696

# zharu : omosen (um. zgarila)	1444 -- ^{Kopak} Tsvetlaka Heronudub
= " : um. um.	1484 -- ^{Kapak} Karkovskij
v. p. " : voir page - vidu sv. pravnu	1553 -- ^{Kapak} Steinar-karytsov
+ " : yzpo klovuzjemo, um. mnog.	Ukhuay
	Danyan
	Mapro
meit L. Poi! 170? = v. Spokna Dny. Kaly	Vpoin Ct. Temyu = Cuyjeto
	1807 Cuanro
	29. sept. 1820 Mupro + 30. sept. 1867
	25. sept. 1841 Nikora I + 1. Nov. 1921
	5. April. 1879 Mupro + 2. Mars 1918
	7. Sept. 1908 Musaur City + 27. VII. 1950
	ne 15. 6. 1911 Nikora

I tana ce mo ghyne
 ena zgebara z tause
 za Kapak Tserobutem
 Kapak Tserobutem
 u adramma ce
 tsvetl. Her. Cuyjeto
 100g. y zeknu

Гыравробуте:
 Курити
 Mapro # kava, pt. Tona Maprova Tserobute.
 = 4 Cuna:

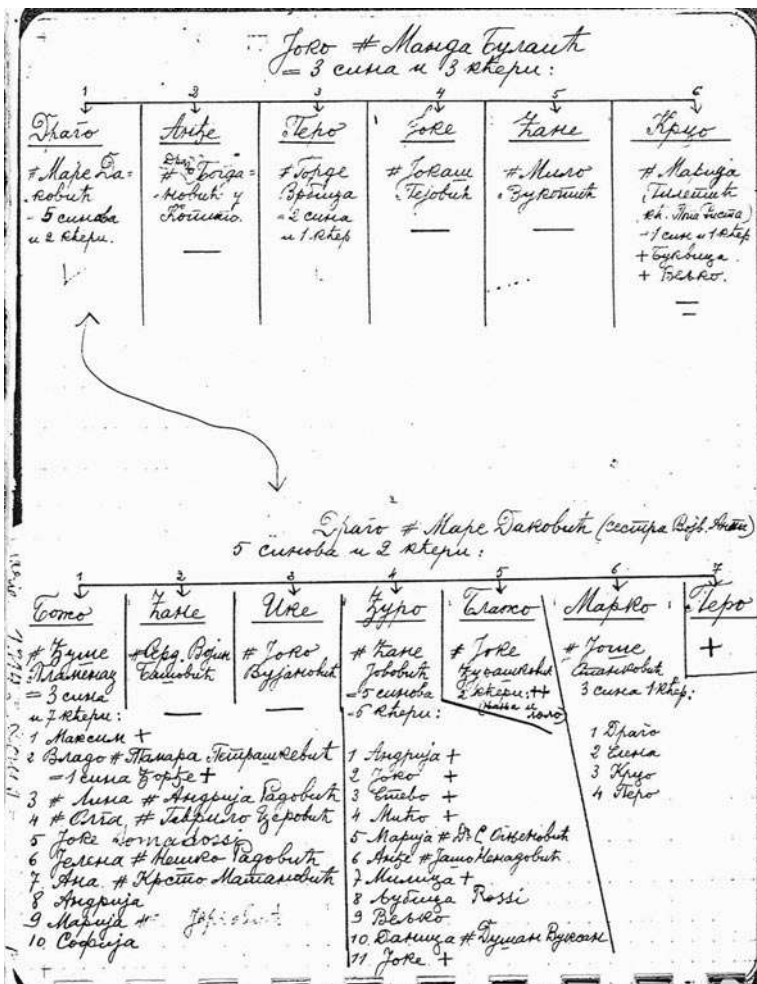
1) Cavo # Murocaba, Ktep Byza Covanobute ↓ # 1 Ktep, # 4 Covanobute za Covanobutehem.	2) # yzpo (+ na Kapak) # Ktep Kolvuzjemo = 1 Cuna: ↓ Curitit # Ktep Tanyoa By- koba uz Byza = 5 Cuna (y Gyrynt.) u 4 Ktep # za Cukam Byka Lauruna. uz Tause	3) Niko # Togge Ktep Tova Cimebaba Tserobute: = 2 Cuna u 1 Ktep: Tserobute # Ktep Murocaba Curoba Tsvetlaka C Ktep Kery- ma	4) Ladga # Murocaba Ktep Tserobute = 3 Ktep: ↓ Tserobute # Ktep Murocaba Curoba Tsvetlaka C Ktep Kery- ma
---	--	--	---

Tejobukva:

Tori Muxaur
↓
Tori Angpuja = 3 cuna :
↓

<p>1) Tokau # foka Tokau Ste. Cupobukva = 40000 # 1 ktep Roja je mupola y Tpu = mofje og Rpacua. u 4 Cuna</p> <p>1) Zoro 2) Bugo 3) Stepo 4) Uho. ↘ ↘ ↘</p>	<p>2) Tori Cuebax # 1 ktep: fofge koja je y guma za mircan bytkau Robuta</p>	<p>3) Furo</p>
---	--	----------------

<p>1) Zoro # Muxyua tou Robuta = 3 cuna u 1 ktep (za Tokau)</p> <p>1) Cabo +</p> <p>2) Temat (# ktep Caba Gkuma bytkau Robuta)</p> <p>3) Napro # = 5 amoba og Rojux 1 + 4 kpa juny 1972 og.</p>	<p><u>Bugo</u> +</p>	<p><u>Stepo</u> # Cuanuga Tla denay = 1 ktep 1 cuna : Amruza Amro # flogob # uz Mubamob boche. bytkau</p>	<p><u>Uho</u> # Baruka Tla denay 1 ktep # za Mijmubuta u 2 cuna : Gurua # ktep Tora Lya torurua</p>
---	--------------------------	--	---

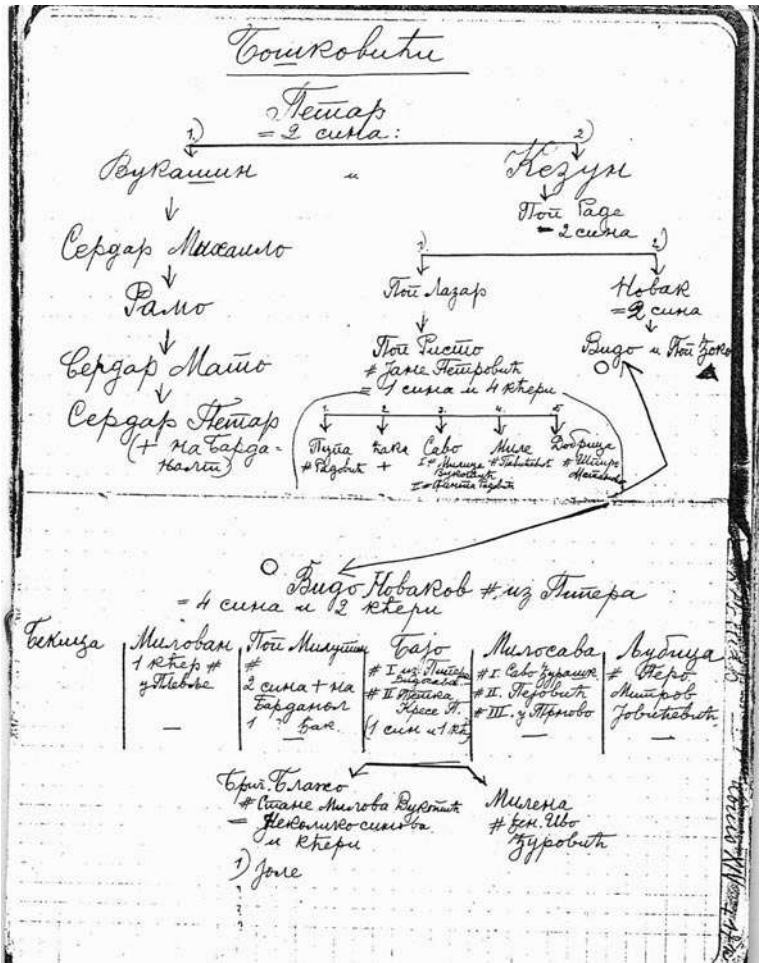
Трансмену:

Мусаид: #

= 3 сума и 1 ктеп.

<p>B. Uruja</p> <p># 3 3</p> <p># Mapuja sekut.</p> <p>1 сума: Kall. Goben. Tih.</p>	<p><u>Тепро</u></p> <p># Маде = 3 сума = 1 ктеп (# 4 Ypuna)</p> <p>1° Кабо # 3000 Тепро сум. (Трука Тана)</p> <p>2° Уто # Убана Ктеп. Топа - Луре Зупане = = Робина</p> <p># 5 ктепу и 2 сума</p>	<p><u>Маде</u></p> <p># 4 Сумасите за Тоном Сумасител (најра ктепу и Труба)</p>
--	---	---

<p>1) Табре # Јована Бисаит</p> <p>↓</p> <p>Маго Улига Кабо Шапо</p> <p>и 5 ктепу</p>	<p>3) ктеп # Мауза Теллоб с Писере</p>	<p>3) ктеп # 3а Епископ Кутане + Ма Шапо = 500</p>	<p>4) ктеп 3а Екми Анхури Нан Бе Кумитан</p>	<p>5) ктеп 3а Шапан Шапане</p>	<p>5) ктеп 3а Кагу Јам</p>	<p>7) Ржмак + 7 Ларе</p>
---	--	--	--	--	------------------------------------	----------------------------------

•• Mareta Namanov
Jocaaba, kšep Tapa Namanova H.
1 cum u 1 kšep

Myza
Čučale
kšep Janyta Bykoba
uz Myza = 2 kšepu

Muruzja
Čepg Tapa

↓

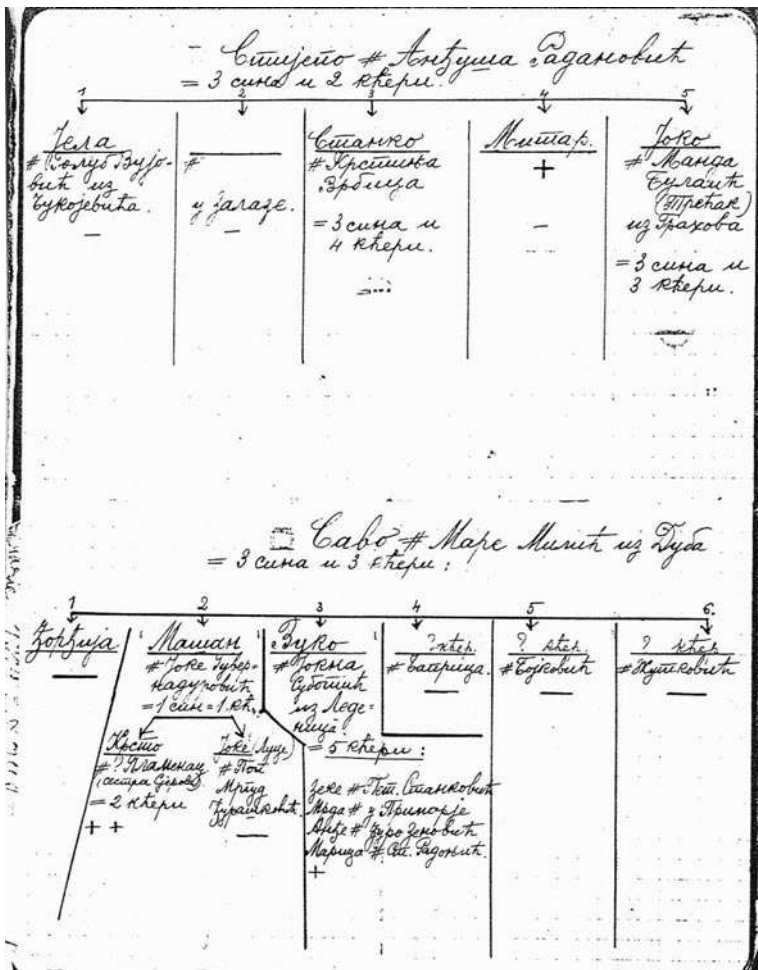
Pravama Antanuja
Čepg Tap
Joca Jabukubut

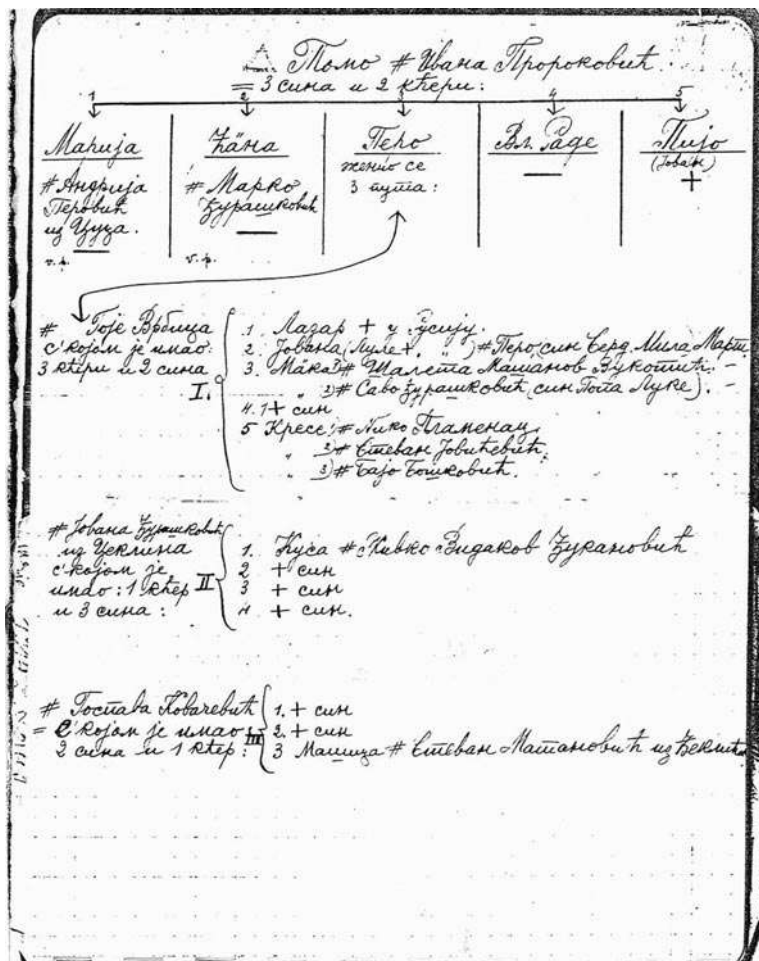
••• Jobari Namanov
Stram Kagut = Čučoba, 1 kšep

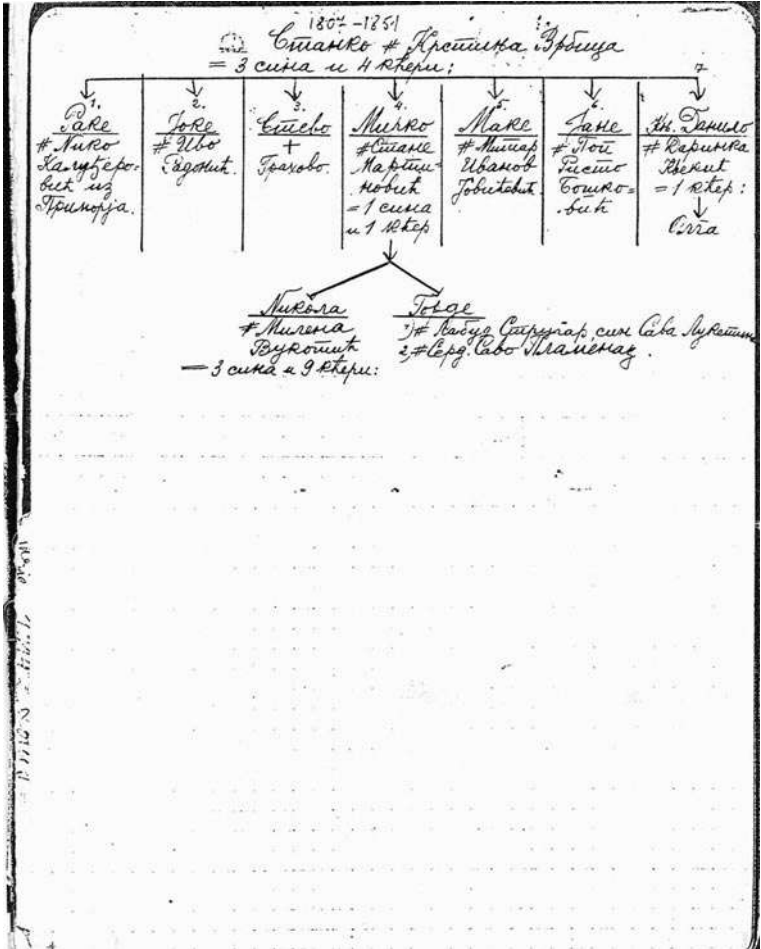
H. B. Namanov cum # Jocaaba	# Antanuja # Jocaaba	# Pagoban # Jocaaba	# Muruzja	# Tapa Jakob	# Mapka
# Muruzja Muruzja, (kšep) Kata Bykoba	# Jocaaba Čučoba # Jocaaba	# Jocaaba = 1 kšep	#	# Jocaaba - 2 cum 3 kšepu	# Jocaaba (Čučoba Hony Čučobutka) + Muruzja
= 3 cum u 1 kšep (Koja je yzari Joca Jabukuba Čučobutka)	# Jocaaba # Jocaaba	# Jocaaba # Jocaaba	# Jocaaba	1. ? 2. ? 3. ? 4. ? 5. Joca (Čučobutka)	2 cum (Klavinca, u 3 kšepu)
# Jocaaba (Čuč. Hony u muruzja)	# Jocaaba # Jocaaba	# Jocaaba # Jocaaba	# Jocaaba	# Jocaaba	# Jocaaba
# Jocaaba (Kata Bykoba)	# Jocaaba # Jocaaba	# Jocaaba # Jocaaba	# Jocaaba	# Jocaaba	# Jocaaba
# Jocaaba uz bemanova Mapka	# Jocaaba # Jocaaba	# Jocaaba # Jocaaba	# Jocaaba	# Jocaaba	# Jocaaba

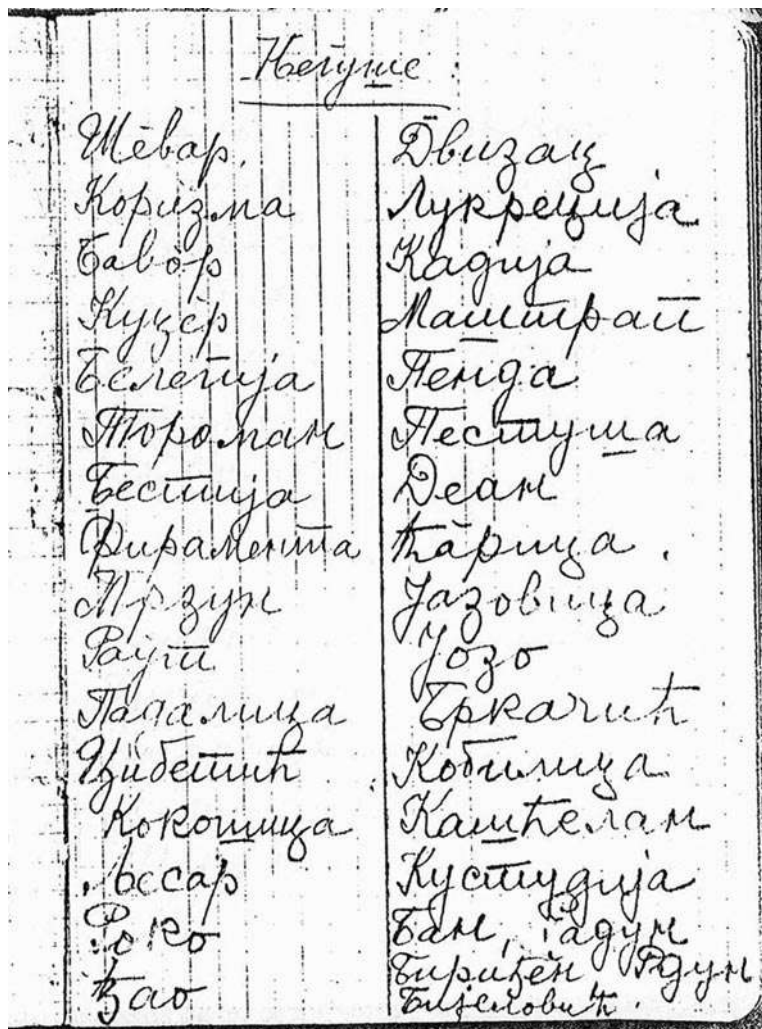
•••• Antona Namanov
Kanga uz Jocaaba # Čučoba u 1 kšep

# Tabare	# Namo	# Jocaaba	# Jocaaba
# Čučoba u 1 kšep # Jocaaba	# Jocaaba = 2 cum u 5 kšepu	1 cum	# Jocaaba # Jocaaba

<p>Синъко сѣрнѣи Хера Робутнѣ</p> <p>Рыни Рыженобутнѣ Кадује Копезне Моромати</p> <p><u>Дуро-го-вати</u></p> <p>Прови = Тумовбутнѣ Мрбукебутнѣ Јобатебутнѣ Јојовбутнѣ Одианебутнѣ</p> <p><u>Котичто</u></p> <p>Карује = тогаробутнѣ</p>	<p>Синъко сѣрнѣи Рачебутнѣ</p> <p>Рыни Намазе Забори Маутирати Обузю Рыжеви Забори</p> <p><u>Врѣа</u></p> <p>Дарне Стецигье Рупаненинѣ Ко-Комује Шумире</p>	<p>Синъко сѣрнѣи Рачебутнѣ</p> <p>Рыни Мити Митиробутнѣ Рагрутнѣ</p> <p><u>Врѣа</u></p> <p>Врѣице</p>
---	---	--

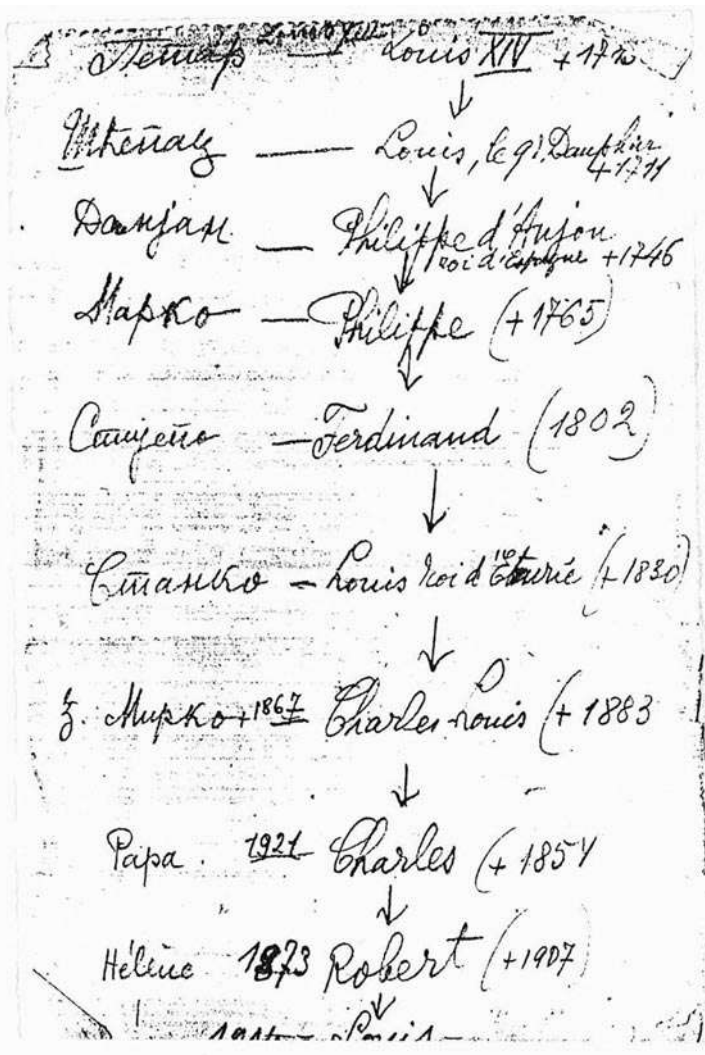
Залазе

Шезгунѣ
 Тирати.

Матев-го

Бесапу

Озфиритѣ : Тренце

RATNI DNEVNIK KOMANDIRA MARKA MILOVA MARTINOVIĆA 1914–1916. GODINE (II DIO)

Marko Martinović was the artillery commander of the Montenegrin army. He graduated from military schools in Bulgaria and Russia, as well as the Faculty of Archaeology in Moscow, which makes him one of the most educated officers in Montenegro, and probably the first Montenegrin educated archaeologist. He wrote a very detailed and precise journal entitled Montenegro in the European War from 1914 to the end of 1915 that represents a very important historical source, particularly regarding the activities on the Lovćen front.

1. I 1915. g. – Neprijatelj gađe naš artiljerijski položaj na Koložunjskim Kosama, đe su namješteni 2 francuska 12 sm dalekobojna topa.

Brdski 7.5 sm brzometni vod, koji je stigao sa brigadom Raičevića (Krup. topovi) za koji je bilo naređeno 29. pr. mj., da se uputi ovoj komandi, upućena je komandantu srednje kolone, da ga upotrebi po svojoj uvidavnosti.

2. I 1915. g. – Neprijatelj je s Grabovca gađao u pravcu sela Šišića, ali štete nije bilo.

Vrhovna komanda sa br. 2864 naređuje da se štedi artiljeriska municija, jer se nema odakle nabaviti.

Neprijateljski avion bacio je na Cetinje nekoliko bomba (izgleda 4), od kojih je jedna pala nedaleko od kraljevog dvora. Štete nema.

Vrhovna komanda svojom naredbom od 21. XII 1914. Pov. 0.845 izdatom cijeloj vojsci skreće strogu pažnju na slučajeve neposlušnosti u vojsci; na omalovažavanje starešina; javno izražavanje negodovanja; pobune i t. sl. skreće se takođe stroga pažnja na popustljivo, nemarno, nedovoljno i neodlučno komandovanje i držanje starešina prema potčinjenom osoblju itd.

U naredbi pak Vrhovne komande od istog dana br. 837 daju se napomene i navode se pojedini zakonski propisi, po kojima se kažnjavaju djela neposlušnosti, nereda, pobuna itd. I ova naredba takođe razaslata cijeloj našoj vojsci.

NAPOMENA. Zaista, primjeri neposlušnosti, nereda, drskosti, samovolje i t. sl. nijesu rijetki u našoj vojsci. Kod naših vojnika se pojavljuje neka osobita osjetljivost i misao, kao da se radi o nekom omalovažavanju; ispoljava se neka inicijativa i onamo, đe joj nije mjesta i đe stariji i iskusniji treba da imaju riječ; pokoravati se naređenjima svojih starešina radi opšte koristi, ako nije po čudi pojedinaca, smatra se kao da se dodiruje njihove časti i dostojanstva; drskost se pođekada smatra kao hrabrost a nije po strani ni samovolja. Želja za promjenom starešina nije retkost. Sve su to mane svake neredovne vojske, pa i naše. Uz mnoge vrline dolaze i mane, koje se trpe i kroz prste im se gleda.

I naš odred, kao i drugi odredi naše vojske imao je dosta od gore nabrojenih slučajeva kao npr. pomenuti 28. X 1914. g. i 20. XI iste godine.

4. I 1915. g. – Juče se jedna naša izvidnica srela s neprijateljskom u Grblju. Ovom su prilikom zarobljena tri neprijateljska vojnika, od kojih su dva ranjena. Vojnici su iz pomorske komande.

5. I 1915. g. – Komandant odreda sa nekoliko oficira otputovao da pregleda Bojanski ostsjek.

6. I 1915. g. – Sinoć je pod Bar stigao jedan transport sa pšenicom, praćen od francuskih ratnih brodova. Istovareno je 500.000 kilograma. U zoru je brodovlje otpolovilo.

Od 1. XII 1914. tajin u pšeničnom hljebu bio je 500 grama dnevno, malo zatim prešlo se na 300 grama, a sada se daje kukuruzni hljeb.

Radi istovara gornjeg transporta poslano je bilo iz odreda 250 vojnika a shodno naredbi Vrhovne komande.

8. I 1915. g. – neprijatelj je učinio jedan ispad u pravcu Velikih Zalaza sa nekih 100–120 ljudi. Napad je potpomognut od artiljerije. Napad je odbijen bez žrtava.

Komanda desnokrilne kolone izvještava, da je izvršen razmjestaj bataljona prema naredbi od 29. pr. mj.

Naređena je opravka puta Brajići – Cetinje, koja se već vrši.

12. I 1915. g. – Juče se vratio komandant odreda sa pregleda Bojanskog ostsjeka. Opširan pregled se nije mogao izvršiti usljed velikog nadolaska vode, koja sprečava saobraćaj, te se i tajin vojsci mora na lađama prevoziti. Komandantu ostsjeka brigadiru Milu Đuraškoviću data su potrebna uputstva.

Izvršen je pregled položaja na Kurilu i Šušanju. Dato je mišljenje komandant, da bi bolje bilo prenijeti 15 sm haubicu sa Kurila na rt Ratac u sredini puta između Spiča i Topolice. Odavde bi bilo podesnije braniti Pristan od manjih neprijateljskih ratnih brodova. – Predlog je usvojen i naređeno je šefu štaba, da se o ovome pobrine. O svemu gornjem je poslat izvještaj Vrhovnoj komandi.

13. I 1915. g. – Ministarstvo vojno nadalo je naredbu o pozivu regruta na vježbanje i o odašiljanju istih iz odreda za Podgoricu i Đakovicu. Kako u odredu ima mladića, koji se moraju odazvati ovom pozivu, to je komanda izdala shodno naredbu za to.

Vrhovna komanda traži i 5 oficira radi obuke s regrutima.

16. I 1915. g. – Neprijatelj pokatkad gađe naše položaje a naša artiljerija većinom ćuti. Gađu Prčiju Glavu, Koložunjske Kose i dr.

Zbog poboljšanja saobraćaja naređeno je, da se popravi kolski put Budva – Kastio i dovrši onaj dio, koji je bliže Kašćelu, koji je još nedovršen.

Front desnokrilne kolone oslabljen je za 10 dana puštanjem na odsustvo vojnika iz Donjo-zetskog bataljona usljed poplave u njihovim selima, nastale zbog velikih kiša, koje se evo čitav mjesec dana onamo izljevaju.

19. I 1915. g. – Uslijed velikih kiša i vjetrova već nekoliko vremena ne pojavljuje se neprijateljski avion. Danas se nešto vrijeme poboljšalo, te je iskoristio priliku i posjetio Cetinje, bacivši 5–6 bombi koje su eksplodirale, ali štete nije bilo. Po podne je letio dosta nisko do prema Šćepan-Gradu, ali nije ništa bacao.

Veliki snijeg je pokrio naše planine. Stud je prilična, osobito noću. Saobraćaj svuda otežan osim u Primorju.

22. I 1915. g. – Neprijatelj je danas ispalio protiv Kuka preko 30 metaka, ali bez ikakvog uspjeha.

Na horizontu se pojavilo desetak francuskih ratnih brodova. Primijećene su i podmornice. Dopratali su dva transportna broda, koji su dovezli pšenicu, kukuruz, oriz, odjeću i obuću za vojsku i drugi materijal. Istovareno je preko 1000 tona hrane.

Neprijateljski avioni su odmah počeli izviđanje i preko noć su napali transporte, na koje su bacili oko 20 bombi, ali bez uspjeha. Jedna bomba je pala u sami otvor na krovu jednog transporta (bokaportu), ali nije eksplodirala. Pala je na vreće pšenice.

23. I 1915. g. – Neprijateljski avioni su ponovo napali Pristan bombama. Prekinuli su telegrafsku vezu, koja je odmah bila uspostavljena. Inače, drugih šteta nije bilo.

Sa Koložunjskih Kosa izvršeno je udešavanje paljbe iz 12 sm francuskog dalekobojnog topa Grabovca i kod crkve Sv. Đorđa. Gađanje je dobro izvršeno. Neprijatelj je odgovorio paljbom sa flote, s Vrmca i otvorenih baterija. Na položaju Koložunjskih Kosa poginuo nam je jedan vojnik, a jedan je ranjen.

Od početka rata do danas stiglo je u odred 399 naših vojnika iz Amerike i dr. zemalja, najviše iz Sjev. Amerike.

27. I 1915. g. – Vojna muzika koja je bila prikomandovana štabu Lovčenskog odreda upućena je u Podgoricu zbog onamo pozvanih regruta. Mjesto ove dolazi barska građanska muzika, koja je već u Budvi.

28. I 1915. g. – I pored krstarenja neprijateljskih torpednjača jedan grčki parobrod uspio je, da se došunja do Pristana, istovari robu i da se nesmetano vrati.

Inače, na frontu bez izmjena.

O saveznicima dolaze povoljni izvještaji, osobito o ruskim uspjesima na Karpatima, u Mlavskom pravcu i na Kavkazu.

Francuzi se kreću ped po ped naprijed, pa i nazad, ali više naprijed.

Na frontu srbijanskome nema ništa novo.

29. I 1915. g. – Dozvoljeno je komandama, da mogu naizmjenice davati vojnicima petodnevna odsustva radi viđenja sa svojimima i uređivanja domaćih poslova.

Sastavljen je i poslat Vrhovnoj komandi (sa br. 3551) izvještaj o uređenju i stanju odredske komore. O ovoj se nema što povoljno reći, jer nije uređena, kako bi to prilike zahtijevale. Ipak, posao se obavlja a dosta pomaže tome, što su glavni otsjeci odredskog fronta vezani sa slagalištima u pozadini dobrim kolskim putovima.

Ministarstvo vojno je uređivalo komorske jedinice preko diviziskih i brigadnih, a tako isto i preko oblasnih uprava i preko plemenskih kapetana, te su se na taj način i događale zbrke u uređenju komore. Neke jedinice su imale više konja na raspoloženju a neke manje. – kod nekih brigada sačuvala se ustanova brigadnih komorskih bataljona, a kod nekih ih nije

bilo. Opsadna artiljerija nije ni imala svojih konja već su topovi prevoženi upotrebom konja iz kara, koji su se poslije upotrebe vraćali sopstvenicima, a iskorišćavala se i ljudska snaga. U nekim jedinicama bilo je predviđeno, da na svaku četvu u bataljonu bude na raspoloženju 9 konja i 1 za štab bataljona, dok je kod drugih bilo predviđeno na četvu 5 konja i 1 za štab bataljona. Za 9 konja na četvu i 1 za štab bataljona izvršile su izvod desnokrilna i ljevokrilna kolona, a za 5 na četvu i 1 na štab bataljona izvršila je izvod srednja kolona. Artiljerijski odsjeci Kuk i Krstac dali su posebne izvode. Prema ovim izvodima izlazi, da:

- a) U desnokrilnoj koloni nedostaje 220 konja
- b) „ srednjoj „ „ 315 „
- v) „ ljevokrilnoj „ „ 155 „
- g) „ odsjeku Kuk „ „ 85 „
- d) „ „ Krstac „ „ 137 „

Svega nedostaje 912 „

U gornje se računaju jahaći, tegleći i tovarni konji.

Prema gornjem obračunu izgleda, da veliki broj konja nedostaje ali treba uzeti u obzir, da su veći broj četa (desnokrilne i ljevokrilne kolone) računale po četiri konja više na četvu, nego jedinice srednje kolone što kada bi se uzelo u obzir, ovaj bi manjak bio mnogo manji – izašao bi na nekih 500 konja.

Ovaj manjak bi trebalo još manje računati, kada se uzme u obzir da su mnogi konji vraćeni sopstvenicima ili poslani u pozadinu usljed nedostatka furaži za njih.

31. I 1915. g. – Na frontu odreda nema ništa novo.

Danas nam stiže vijest preko Rima, da su Rusi osvojili Lodz a da su njemački gubici preko 100.000. Našoj radosti nije bilo kraja. Pucalo se iz revolvera, veselilo se. Samo se o tome govorilo. Na žalost, vijest je bila neistinita, kao obično što su

bivale vijesti, koje su preko Rima stizale. Poslije radosti nastupilo je razočarenje.

Neprijatelj je gađao Kuk, ali bez uspjeha.

Plete se još jedan red bodljikave žice oko Grabovca.

Komandant odreda oputovao na Cetinje službenim poslom.

Desetak vojnika iz Bjelogorskog bataljona prebjegli su u Albaniju. Neprijatna stvar, ali štete nikakve za onakvim sokolovima.

1. II 1915. g. – Danas su tri neprijateljske torpednjače doplovile do prema Spiču i odatle gađale Pristan i jednu italijansku jedrilicu, koja je ondje bila, i polomili joj katerište. Naši topovi su odgovorili vatrom, ali bez posljedica. Oko podne torpednjače su se vratile u Boku.

Neđe u isto doba letjela su dva aviona iznad Cetinja i Rijeke Crnojevića. Nad Rijekom su bacali bombe i mitraljezom gađali u pravcu kraljevskog dvorca, ali štete nije bilo.

3. II 1915. g. – Vrhovna komanda nam šalje prepis naredbe, koju je izdao komandant 16-og austriskog korpusa feldcajgmajster Vurm 7. X 1914. g. svim svojim potčinjenim komandama a tiče se opažanja, koja su mu stigla sa fronta i na osnovu dosadanjih borbi. Naša Vrhovna komanda preporučuje starešinama, da dobro prostudiraju ovu naredbu, iz koje će sami uvideti, ukoliko su pravilna ili pogrešna iznešena načela u njoj.

U prvom dijelu naredbe pod 1) Iz izvještaja jednog brigadira – na prvom mjestu se navodi kao sredstvo za pobjedu – VOLJA za POBJEDOM a za to je potrebno DOBRO MARŠEVANJE i GAĐANJE. Svaki metak treba da bude pogodak.

Dalje se traži NEOPAŽENO NASTUPANJE u svakoj prilici; izbjegavanje NEPOTREBNIH žrtava; STUDIRANJE TERENA; pozadnim odjeljenjima NE SMETATI u otvaranju

vatre; zaklonjeno stizanje na ODSTOJANJE USPJEŠNOG DEJSTVA; SKOKOVE kroz jaku vatru potpomagati mitraljeskom vatrom pa i tražiti potporu artiljerije; ne rasturati borbeni poredak a odražavati jednostavan borbeni front; premda pojedini djelovi mogu poći naprijed, ali izbjegavati izolovano otkakivanje; upoznavanje terena itd.; upotreba lopate; služba veze; blisko izvidanje; hvatanje zarobljenika, jer često daju vrlo dobre rezultate; sporazumno raditi s artiljerijom; neprijateljska pješadija se boji artiljerijske vatre a naročito haubičke. Neprijatelj je najosjetljiviji prema zaobilaženju i obuhvatu, pa makar ovo bilo i sa slabim odjeljenjima.

Ne javljati ništa stojeći u borbi. Bez nervoze! Staložena čvrstina. Žalbe na rđavo vrijeme, oskudicu, itd. ne smiju se izgovarati pred vojnicima.

U drugom dijelu naredbe pod 2) Iz izvještaja jednog višeg artiljeriskog komandanta govori se o srpskoj artiljeriji. Ona se pominje kao najbolji dio srpske vojske. Gađe neposredno s otvorenih ili ivičnih položaja. Upotrebljava dobro maskiranje i prividna oruđa. Pri jakoj paljbi protiv sebe skriva ljude i čeka, dok se vatra stiša. Oruđa ostaju u streljačkom stroju do kraja i potpomažu odbranu šrapnelom na karteč. Dobro iznalazi odstojanje. Poljski topovi a naročito teške haubice se dobro upotrebljavaju; ove gađu uvijek posredno. Brdski topovi su lošiji. Prskavanje šrapnela njihovih i naročito granata dokazuju, da municija nije predobro rađena. Pješadija je pretrpjela osjetne gubitke od srpske artiljerije, pa se daju uputstva o pokretima iste za vrijeme paljbe. Dosta će se dobiti ako se koliko-toliko paralise dejstvo srpske artiljerije vještim i opreznim vođenjem pješadije. Preporučuje se uzajamna saradnja pješadije i artiljerije. Artiljerija mora i da se žrtvuje za opštu stvar, to nije sramota. Ona treba da je djelatna i okretna. Dakle, brdska artiljerija sa pješadijom, brdska haubična ZA pješadijom, i to sa puno energije, čim je prostor osiguran. Jačina vatre ne treba da

je prenagljena već da odgovara cilju. Preporučuje se bočno osmatranje. Rasipanje vatre ređe upotrebljavati. Sasredotočavanje vatre osobito protiv opasnih ciljeva. Krajnji rezultat se postiže napadom. Ovaj se neće moći svršavati jednim potezom, osobito kod žilavog protivnika, kao što su Srbi. Mogu doći i protivnapadi, koje treba susresti i ponovo napadati. Treba zadržati što se osvoji, znajući, da svaka stopa zemlje, koja se izgubi, povlači za sobom mnogo veće gubitke, nego li istrajnost u najjačoj neprijateljskoj vatri.

Iznijeli smo izvod iz pomenute naredbe F.C.M. Vurma.

U dodatku naredbe data su – Opšta uputstva za izbor mjesta i izradu poljskih utvrđenja u kojima se govori, da radove treba izvoditi skriveno i o načinu, kako se izrađuju rovovi, zakloni za glave, kako da se iskorišćavaju razna stabla itd.; kako da se vrši maskiranje položaja; o rovovima za vezu, o preprekama žičnim sa i bez uređenja za uzbunu; o lažnim objektima itd, itd.

Naredbu je potpisao Vurm, feldcajgmajster.

Prepise ove naredbe poslala je Vrhovna komanda u nekoliko primjeraka, koje smo razaslali potčinjenim komandama radi upoznavanja.

4. II 1915. g. – Komandant odreda vratio se s Cetinja.

5. II 1915. g. – K večeri stigao je u Budvu preko Bara šef štaba Vrhovne komande đeneral Božo Janković sa ministrom Ristom Popovićem; pravo s Cetinja su stigli inž. pukovnik Bor. Nešić i francuski major Kule. Sa prvima je bio i pj. potpukovnik Mihailović (Iz V. K.).

6. II 1915. g. – Jutros je komandant odreda sa đeneralom Božom Jankovićem i većinom oficira iz svog štaba otputovao radi pregleda položaja i predjelu Prčije Glave, te su se pri mraku vratili u Budvu. Đeneralu je na licu mjesta dat izvještaj o stanju na onome frontu. U selu Lazarevićima đeneral je bio gost našeg komandanta na ručku, datom u njegovu čast.

Pukovnik Nešić sa majorom Kule bio je u predjelu Gornjeg Grblja i preko sela Radanovića se vratio u Budvu.

Dogovara se o dovozu francuskih topova većeg kalibra. Ne znam, da li nije s time u vezu, data dozvola dvojici francuskih oficira da mogu snimati naše položaje na Kuku i Krscu.

NAPOMENA. Nikakvih topova više nije dovođeno osim već ranije pomenutih 12 i 15 sm topova.

Jutros su dvije torpednjače gađale selo Glavate i oštetile 2–3 kuće.

Aeroplan je letio nad Cetinjem i bacio 5–6 bombi. Bilo je štete i ljudskih žrtava. Ubijene su dvije žene i jedno dijete a ranjeno je nekoliko osoba. Kako su bombe pale većinom u pravcu vojnog stana i bolnice Danilo I, to izgleda da je njih i gađo. U vojnom stanu boravi francuski detašman, te je možda i to imao u vidu aviatičar, kada je bombe bacao. Na Cetinju se nalazi i vojni arsenal (tzv. Laboratorija) a s Orlova Krša naš top gađa avione, kada se pojave – ipak ovakvo mrcvarenje civilnog stanovništva ne priliči velikoj i moćnoj monarhiji.

7. II 1915. g. – Đeneral Janković načelnik štaba Vrhovne komande sa zastupnikom ministra vojnog Popovićem otputovao za Cetinje. Pri odlasku izrazio je komandantu odreda pohvalu za red i odredu.

Pukovnik Nešić je otputovao za Cetinje preko Bara.

10. II 1915. g. – Bez promjena na frontovima. Život teče mrzovoljno, niko uopšte nije zadovoljan.

11. II 1915. g. – Pod Bar je stigao jedan transport s materijalom praćen kao i obično od nekoliko ratnih brodova. Vrijeme je bilo rđavo, noć. U Barskom Zalivu francuski razarač na naftu DAG naišao je na minu i odmah potonuo. Na brodu je bilo oko 70 ljudi, od kojih je većina spasena. Ovaj nesrećni slučaj učinio je na nas jedan dubok i težak utisak, tim više, što

se desio u našim vodama i kada je brod vršio službu u našu korist.

14. II 1915. g. – Jutros su dva francuska 12 sm dalekobojna topa sa Koložunjskih Kosa a takođe i 12 sm italijanski top otvorili vatru protiv Grabovca i drugih neprijateljskih položaja, s ciljem da neprijatelj otkrije položaj svojih opsadnih mortira, koje gađu Kuk. Koliko se moglo primijetiti položaj se nalazi iza jednog kuka između Vrmca i Markova Dola. Komandant odreda sa nekoliko oficira bio je u Donjem Grblju i posmatrao paljbu. Ostao je da prenoći u selu Lazarevićima.

15. II 1915. g. – jutros su ponovo otvorili paljbu jučerašnji naši topovi. Pri prvom metku prskao je zatvarač italijanskog 12 sm dalekobojnog topa, ranivši tom prilikom šest vojnika. Zatvarač će biti zamijenjen rezervnim tj. zatvaračem iz drugih ovakvih topova, čije su cijevi onesposobljene u Balkanskom ratu.

Utvrđeno je, da je zatvarač usljed velike hladnoće bio smrznut a pored toga, nije bio ni dobro zatvoren za vrijeme kad je metak ispaljen. Komandant se vratio k večeri u Budvu.

O saveznicima dobijamo povoljne izvještaje.

Francusko-engleška flota bombarduje Dardanele.

17. II 1915. g. – Sinoć je u pravcu Bara letio neprijateljski avion i izviđao.

Jutros oko 4 časa pristupile su Baru pet austriskih manjih ratnih lađa. Naša artiljerija je ćutala, jer nije mogla poznati u tami čije su lađe – da li su neprijateljske ili savezničke. Lađe su se primakle na 2–3 kilometra i otpočele artiljerisku paljbu protiv Pristana i našeg artiljeriskog položaja na Volujici, rasvjetljavajući ih reflektorima. Torpiljerke su se još više primakle i počele gađati mitraljezima Pristan kao i magazine u blizini, iznijevši jedan mitraljez na samom Pristanu. Tek tada je počela da gađa naša artiljerija s Volujice, haubica s Kurila i topovi sa Šušanja,

ispalivši prva oko 40–50 metaka, haubica 9 a Šušanj oko 100 metaka. Stražar, koji je bio na Pristanu je smrtno ranjen. Pristan nije niko ni branio. Prema izjavi sekretara Oblasne uprave Živka Nikčevića, na straži su te večeri bili – na Porti 6 vojnika vojne policije sa razvodnikom i jednim policijskim žandarmom i 9 vojnika iz Mrkojevićkog bataljona sa razvodnikom – svega 17 lica. Na stalnoj službi na Volujici bilo je 6 vojnika vojne policije s razvodnikom i jednim policijskim žandarmom. Kada su se torpednjače primakle i počele gađati, prvih osam lica su napustili porat i brijegom Volujice pošli kod onih osam vojnika na stalnoj straži a vojnici Mrkojevićkog bataljona (9) umakli su u pravcu Pristana. Tada je onaj jedan ranjen i pao je pred jednom minskom galerijom, đe su se bili sakrili mornari sa kraljevske jahte RUMIJA, sa koje su bili umakli. Kada su se one dvije grupe sastale na Volujici pošle su kod malih francuskih topova i otvorile pušчанu vatru. Bataljon Mrkojevićki, koji je kvartirovao kod monopola, jedva je stigao iza baterije Lakića, kada je sve već bilo svršeno. Bataljon ulcinjski stigao je brzo iz Bara, ali je već bilo kasno. Prvi bataljon broji oko 160 a drugi oko 142 vojnika.

Dakle, oko 4 sata izjutra doplovile su pet neprijateljskih torpednjača do Pristana, ušle u zaliv, iz njih je prešlo na kej 40 vojnika sa jednim mitraljezom s kojim su gađali po Pristanu i ubili jednog našeg vojnika. Zatim su posipali petroleumom (na brzu ruku) magazine i potpalili ih, odvukli kraljevsku jahtu do krajnjeg fenjera na keju i potopili je. Oko 4 1/2 sata torpednjače su se udaljile i otplovile u svoje baze. Noć je bila mjesečna, ali iako primračna i maglovita, torpednjače su se mogle dobro primjećivati. Naša artiljerija je počela gađati možda i 3/4 sata po ulasku lađa u Pristan. Kako je sinoć neprijateljski avion letio i izviđao u ovom pravcu, izgleda da je to izviđanje bilo u vezi sa ovim napadom na Pristan. Pošto je neprijatelj otplovio naši su se dali na gašenje vatre, te je šteta bila neznatna.

Preduzete su mjere da se stvar šta tačnije ispita.

NAPOMENA. Na osnovu ovih spisa po ovom događaju podnio je kom. M. Martinović izvještaj komandi odreda 22. IV t. g., prema kojem bi se moglo reći, da su počev od policije i stražara na Pristanu, pa zaključno do Vrhovne komande svi po malo krivi (po pravoj liniji starešinstva) za ovakvo razvijanje događaja, o kome je gore riječ.

Krivi su vojnici Mrkojevičkog bataljona zajedno sa onima iz vojne policije koji su bili na Pristanu, što nijesu dali nikakvog otpora prema svojim snagama, već su odmah umakli, a mogli su dati otpora krijući se i otstupajući prema potrebi; krivi su i oni, koji su bili na stalnoj straži na Volujici, što su se kasnije povukli, mjesto da priskoče prvima u pomoć; kriva je komanda Mrkojevičkog bataljona, što je onako labavo krenula i mjesto da ide na Pristan i pomogne, ide s bataljonom iza odnosne baterije; krivi su starešine odnosnih baterija (topovi), koji onako kasno otvaraju paljbu protiv neprijatelja. Oni su se morali ranije pobrinuti preko nadležnih, da ustanove znake razlikovanja prijateljskih ratnih brodova, kada već po siluetama brodova nijesu to mogli ustanoviti. Za njih nije mogla biti isključena mogućnost, da će prijateljski ili neprijateljski brodovi moći doploviti i noću, ili pri gustoj magli, kada se ni po siluetama ne mogu razlikovati, stoga su, što su onako kasno otpočeli paljbu a sigurni su već bili da su brodovi neprijateljski; za osudu je i pomisao jednog od njih, da nije mogao ni „pomisliti“, da će neprijateljske lađe moći ući u Pristan; kriv je kapetan luke, što nije tražio od savezničke flote uslovne znake, a ovo mu je dužnost bila. On je dao artiljeriskim jedinicama nacрте barjaka, ali je i znao, da se u magli barjaci mogu i ne videti a da se noću ne ističu; kriva je i Oblasna uprava, koja nije uredila jedno takvo pitanje a skoro joj se svaki dan postavljalo dolaskom transporta i krstarenjem neprijateljske flote. Neopravdana je izjava sekretara Uprave da nijesu dobili naređenje, da o dolasku

savezničke flote izvještavaju artiljeriske jedinice, koje su postavljene da brane Pristan, ako se u njihove starešine imalo povjerenja; kriva je i komanda ljevokrilne kolone, što nije predviđela jedan ovakav slučaj i dala potrebna uputstva onamošnjim svojim jedinicama; kriv je šef štaba Lovčenskog odreda, koji je prije događaja bio u Baru i izvijestio (K.L.O. dol. br. 3660 od 8. II 1915) da je stvar iskrcavanja udesio i da sigurnost odreda nije oštećena a ustvari, ta sigurnost je bila nesigurna. Oblasni upravitelj nije imao ni pojma o uređenju odbrane Pristana, niti mu je kogod o tome govorio (vidi njegovu izjavu od 24. II 1915. br. 3764), najposlije kriva je i Vrhovna komanda, koja nije ništa preduzela ili ako i jest, to se u komandi odreda nije znalo i ako joj se iz ove poslan akt u vezi br. 3660 od 8. II 1915. u kome se izvještava, da je našim jedinicama teško razlikovati, čije je koje brodovlje, te da su u nemogućnosti, da na vrijeme otvore paljbu protiv neprijateljskih brodova. Vrhovna komanda je bila u vezi sa savezničkom flotom, a tu je bio i francuski opunomoćeni ministar pri kraljevskom dvoru pa se to pitanje raspoznavanja brodova moglo urediti na način, koji ne bi mogao biti iskorišćen od neprijatelja ni u kom slučaju.

Po ovom događaju, koliko je poznato, nije se više ništa preduzimalo.

18. II 1915. g. – Nema ničega naročitog.

Neprijatelj svojom artiljerijom tuče naše položaje u Grblju, kod Mirca i Žanjev Dola. Gubitaka nemamo.

Aeroplani lete i bacaju bombe, većinom nad Grbljem i Pristanom (Bar da su bacili bombe i kod prestolonasljednikovog dvorca na Topolcu i sva stakla polomili, jer je bomba eksplodirala ispred samog dvorca.

Radi bolje zaštite Pristana onamo će stići 22-og t. mj. Gornjozetski bataljon, te je naređeno komandantu ljevokrilne kolone da mu odredi položaj.

Dva brdska 7.5 sm nebrzometna topa iz srednje kolone dodijeljena su brigadiru Đuroviću, da ih upotrebi u predjelu sela Pobrđe i Prčije Glave.

Dva brdska 7.5 sm brzometna topa (Krupovi topovi) namještena su na rt PLATAMONA (zaliv Trsteno) na 5 km zapadno do Budve, jer se onamo često navraću neprijateljske torpednjače. Ovi topovi su iz srednje kolone.

19. II 1915. g. – vrhovna komanda sa vr. 3711 od dana, šaljući sve spise o događaju na dan 17-t. mj. u Baru, daje primjedbe o slabim mjerama, koje su onamo bile preduzete radi zaštite Pristana (L.O. pov. dol. 43 19. II 1915). Radi isljeđenja događaja, Vrhovna komanda šalje onamo srbijanskog potpukovnika Đorđa Paligorića sa sudijom Milovanom Boškovićem, da 23. t. mj. otpočnu isljeđenje. (v. napomenu u 17. t. mj)

Laka opsadna haubica od 15 sm (ruska) premještena je sa Kuri-la na položaj ispod Šušanja a u pravcu rta Ratac. (v. 12. I 1915)

Radi formiranja jedne čete, koja će vršiti stražarsku službu u Budvi u bližoj okolini, naređeno je komandi desnokrilne kolone – da uputi komandi odreda 40 vojnika; komandi srednje kolone 26 vojnika i jednog podoficira, a komandi ljevokrilne kolone – da uputi 34 vojnika sa dva podoficira. Tako će ova četa brojiti 100 pušaka.

20. II 1915. g. – Odmah po nastupu mraka izvještena je komanda odreda, da su se od Grbovca u pravcu Prčije Glave primijetila neka svjetlucanja od lampa, te je usljed toga skrenuta pažnja komandantima kolona, da ne bi bili ni ma čime iznenađeni.

Brdskom brzometnom vodu, koji je bio namješten na rtu od Platomone (v. 18. t. mj), naređeno je da se vrati u srednju kolonu, što je odmah i izvršeno. Smatralo se da će ovaj vod biti više od koristi tamo, nego na rtu od Platomone.

21. II 1915. g. – Neprijatelj tokom prošle noći nije pokazao nikakvu djelatnost, te izgleda, da su ona sinoćna svjetlucanja bila od lampica, koje je neka izvidnica nosila zbog pomrčine.

U Boku su doplovile tri nove ratne lađe. Ovo su, kako se docnije saznalo, tri lake, moderne krstarice od po 2.300 tona i sa imenima: HELGOLAND, NOVARA i SAIDA.

22. II 1915. g. – Neprijatelj gađa naše položaje kao i do sada.

Ranjena su dva oficira iz bataljona Ljubotiljskog – Marko Šaban i Mitar Vučković.

Komandi srdnje kolone naređeno je, da se poljska Krupova baterija premjesti na novi položaj Goliša, đe je odredio komandant artiljerije kom. Joko Martinović.

23 II 1915. g. – Neprijateljska artiljerija je danas ćutala vjerovatno zbog rđavog vremena, koje je ometalo osmatranje.

Radi pojačanja artiljerije osobljem šalje se komandi Lovćenskog odreda 90 regruta iz Podgorice. Oni će se rasporediti, i to: otsjeku Krstac dodjeljuje se 20; otsjeku Kuk 30; srednjoj koloni 20 i ljevokrilnoj 20 regruta.

Ćeta o kojoj je riječ 19. t. mj. prikupljena je i stavljena pod komandu poručnika Raka Kusovca. Ona će davati tri straže i to od Budve do kuća Rafailovića. Stražari se noću. Sastav straže od pet ljudi. Preko noć se ima slati patrola od Budve do Gađališta.

Ćeta poručnika Toma Vujovića (Seoca) daje 9 straža, i to: 4 u Budvi; 1 u Glavati; 1 u Lastvi; 1 u Svinjište; 1 u Jaz i 1 na vrhu Koštanjice.

U Budvi se nalazi i jedan mitraljez za svaki slučaj.

24. II 1915. g. – U dopuni do sada izloženog dajemo sliku brojnog stanja vojske Lovćenskog odreda poslije dolaska brigade komandira Andrije Raičevića i Gornjo-zetskog bataljona, koji inače pripada ovoj brigadi.

Š t a b o d r e d a

Viših oficira	4
Nižih "	7
Vodnika	8

Redova	185
Konjovođa	63

Svega 267

Pušaka „Moskovka“	130
" „Mauzerka“	35
" „Berdanka“	20

Svega pušaka 185

Konja jahaćih	20
Konja tovarnih	9

Svega konja 29

LJEVOKRILNA KOLONA

V. OF. = Viših oficira

N. OF.= Nižih oficira

Nar. Vod. = Narednika (vodnika)

Topov. = Topovođa

Des. = Desečara

Red. = redova

K.V. = Konjovođa

Topova = Topova

Mitr. = Mitraljeza

Donj. Crmn. Batalion

Pješadija-	10	25	34	453	31	553	-	-	601	30
Pioneri-	-	-	-	-	6	-	6	-	-	
Barski bataljon-	4	16	-	15	191	32	258	-	-	325 40
I mitr.odjeljenje-	1	2	-	-	27	2	32	-	2	80 9
II " "	1	-	-	-	18	2	21	-2	18	7

Položaja pozadine-	1	-	-	-	7	-	8	-	-	7	1
Brdski vod-	1	2	-	21	-	24	2	-	-	-	
Štab Bojanskog otsjeka	1	1	-	-	-	4	1	7	-	-	3 3

	V.OF	N.OF.	Nar. vod.	Topo- va	Des.	Red.	K.V.	Svega	Topo- va	Mort.	Puša- ka	Konja
Štab Murićanskog odjeljenja	1	-	-	-	-	4	-	5	-	-	4	1
--- Šestanski batalion	2	4	20	-	24	239	46	335	-	-	326	25
Bjelogoski batalion		4	24	-	30	275	26	360	-	-	437	28
Ulcinjanski batalion	-	7	-	-	-	218	-	225	-	-	305	3
Mrkojevićki batalion	-	6	9	-	-	141	5	161	-	-180	13	
Barski muhamedanski batalion	-	1	2	-	-	48	1	52	-	-	54	2
--- S.Bar.-Vladimir	-	1	1	-	-	-	31	33	-	-	2	8

Straža gale- rija	-	1	1	-	1	12	-	15	-	-	5	-
Polj- ska bate- rija	-	4	22	-	-	140	2	168	3	-	80	6
Polj- ska 1/2 bate- rija Volu- jica	-	2	17	-	5	32	2	58	2	-	20	4
Polj- ska 1/2 bate- rija Per- tva. Ponta	-	1	4	-	-	30	-	35	2	-	20	-
Hau- bički 1/2 vod	-	1	1	-	6	15	1	24	1	-	1	1
Posada u Spiču	-	1	-	-	-	13	22	36	-	-	37	1
Posada Paštro- vići	1	1	-	-	-	73	2	77	-	-	73	4
Posada Budva	-	2	3	-	-	125	17	147	-	-	126	-
Polici- ja Budva	-	2	1	-	-	21	9	33	-	-	22	-
Gornj. Zet. bata- lion	1	7	20	-	38	267	-	333	-	-	325	1
UKU- PNO	10	77	99	-	192	2824	289	3691	10	4	3581	242

SREDNJA KOLONA												
Štab kolone	2	1	-	-	-	8	13	24	-	-	14	3
Čekli-ški batalion	-	10	27	-	48	375 44	50	510	-	-	499	6
Ljubotinj- ski batalion	2	13	23	-	25	449 39	55	567	-	-	510	25
Cekl. dobr- ski batalion	1	8	22	-	35	226 59	33	325	-	-	308	20
Vod. poljski	-	2	1	-	1	28 4	6	38	2	-	9	4
Vod. poljski	-	1	1	-	1	26	6	36	2	-	10	3
Brdski vod Kru-pov	-	2	1	-	-	28 5	21	52	2	-	17	14
Brdski vod brzo-metni	-	2	3	-	1	62	-	68	2	-	1	22
Mitra-ljesko odjelj.	-	-	3	-	-	34	-	37	-	2	32	1
UKU-PNO	5	39	81	-	111	1387	184	1657 151	8	2	1400	98

Iz ljevokrilnog kolone bilo na odsustvu: 2 oficira i 353 vojnika. U Srednjoj koloni dodani brojevi označuju vojnike, koji su bili na odsustvu.												
DESNKOKRILNA KOLONA												
Štab kolone	1	1	-	-	-	12	11	25	-	-	11	2
Njeguško-čeklički bataljon	-	12	18	-	38	432	47	547	-	-	478	6
Cetinjski bataljon	-	8	16	-	32	322	-	378	-	-	372	-
Štab brigade	-	5	1	-	1	8	-	15	-	-	9	-
Lješkopljanski batalion	-	5	19	-	40	313	-	377	-	-	371	-
Zetski batalion	-	10	25	-	41	540	-	616	-	-	596	-
Na odsustvu	-	3	-	-	-	115	-	118	-	-	-	-
UKU-PNO	1	44	79	-	152	1742	58	2076	-	-	1836	8
ARTILJERIJA NA KUKU												
SVEGA	1	7	11	-	8	148	-	175	16	-	6	5
ARTILJERIJA NA KRSCU												
Svega	1	7	11	21	141	4	149 27	10	-	-	13	

I TAKO U ODREDU:												
Komanda odreda	4	7	8	-	-	185	63	267	-	1	185	29
Ljevo-krilna kolona	10	49	199	-	192	3177	289	3946	10	4	3581	242
Srednja kolona	5	39	81	-	111	1387	184	1807	8	2	1400	98
Desno-krilna kolona	1	44	79	-	152	1742	58	2076	-	-	1836	8
Artiljerija Kuk	1	7	11	-	8	148	-	175	16	-	6	5
Artiljerija Krstac	1	7	1	1	21	141	4	176	10	-	-	13
SVEGA	22	183	379	1	484	6780	598	8447	44	7	7008	395

NAPOMENA: U gornjem izvodu u stanju ljevor. kolone dodani su dva oficira i 353 vojnika, koji su bili na odsustvu, te se ovaj izvod razlikuje u toliko od iznesenog pojedinačnog stanja te kolone. Broj osoblja srednje kolone, koje je bilo na odsustvu, dodan je u odnosnom stanju srednje kolone.

Iz gornjeg se vidi, sa kakvim je snagama raspolagao Lovčenski odred 24. februara 1915. godine. Kasnije ćemo dati i izvještaj o stanju municije i drugog materijala, da slika snage Lovčenskog odreda bude što jasnija.

Vrhovna komanda sa br. O.3869 od danas izvještava, da neprijatelj koncentriše jaču snagu za jedan napad, kojim bi se dočepao važnijih graničnih položaja. Izvještač Vrhovne komande tvrdi, da je ova snaga namijenjena najviše

Lovčenskom i Hercegovačkom odredu, da bi se zauzeli lovčenski položaji i u Boki stvorila jaka pomorska baza. Po mogućnosti prodiralo bi se i dalje.

Šaljući prednji izvještaj Vrhovna komanda traži, da se izvještaji o kojima je riječ provjere, za koju svrhu da se preduzmu najenergičnije mjere.

Istog dana sa br. 0.3874 Vrhovna komanda naređuje, da se obustavi davanje odsustva. Obraća pažnju na odbranu odreda, šančenje, uređenje telegrafske i telefonske veze; na noćna dejstva, ka kojima bi neprijatelj mogao pribjeći, uopšte, da se preduzmu sve mjere za sigurnu odbranu i moguće nastupanje.

U vezi sa ovim naređenjima Vrhovne komande istog dana je komanda odreda sa pov. izl. br. 25 naredila komandantu desnokrilne kolone brigadiru Vukotiću i preporučila, da nađe pouzdanih ljudi iz svoje kolone, koji bi se makar i s rizikom provukli u Primorje (neprijateljsko) i onamo izviđeli, kako stvari stoje. Ovim ljudima, u slučaju pogibije, jemči se moralno i materijalno osiguranje njihovih porodica. (v. 6. III).

Dalje se naređuje svim komandantima kolona, da se do daljeg naređenja prekine sa davanjem odsustava. Za one, koji su već na odsustvu, ovo važi od dana njihovog povratka u svoje jedinice. (Pov. izl. br. 28. II 1915).

U vezi preduzimanja sigurnosti, komanda odreda sa pov. izl. br. 26 od istog dana daje odgovor Vrhovnoj komandi, da se sve preduzima što se može, ali da su komandi odreda a tako i oficirima uopšte, vezane ruke uveliko, usljed slučaja sa medicinarom Vukovićem; slučaj je krivo shvaćen i njim je ubijeno poštovanje stanovništva prema oficirima i vojnim vlastima. (Vidi objašnjenje po ovome).

Dalje se u aktu traže detektivi radi slijeđenja špijunaže, koja je ovamo razvijena, jer u odredu nema za to stručnih lica; traži se bliža veza sa Ministarstvom unutrašnjih djela; nadzor nad Primorcima, koji na Cetinje dolaze; istrage zbog raznih glasova,

koji se o vojsci pronose uopšte; predlaže se, da se od regruta urede naročita telegrafaska i telefonska odjeljenja, koja bi bila kao čuvari na stanicama, a koja bi bila upoznata sa ovom službom. Da se izvidi, postoji li kod koga ovdje telefonskih ili telegrafskih aparata, s kojima bi dotični mogli hvatati razne brzopjave i izvještaje. Dobro bi bilo poslati nekoga, jer ovoj komandi bi bilo nezgodno tako što ovdje sa svoje strane preduzimati.

OBJAŠNJENJE. Slučaj sa medicinarom Vukovićem sastojao se u ovome. Koncem januara prolazio je Vuković pored komandira Nika Jovićevića i poručnika Raka Đurkovića ne pozdravivši ih, premda je bio u vojničkoj odjeći. Kada su mu ovi zbog toga dali opomenu, on se pokazao dosta drzak i izazvao je ove te su prenelgtili i jedan od ovih je udario Vukovića ili rukom ili korbačem. O ovome su odmah počele priče a Vuković se dalje žalio. Slijedilo je naređenje Min. vojnog Kab. br. 836 od 31. januara da se po stvari Vukovića preduzima isljedjenje i da se Ministarstvo izvijesti, ko je određen za isljednika. (L.O. dol. pov. 41.-31. I 1915). Sa pov. br. 22 od istog dana komanda odreda je odgovorila, da je za isljednika određen komandir Joko Martinović. Isljedni spisi po ovom pitanju poslani su Min-vojnomo 20. t. mj. pod pov. izl. br. 24.

Ovaj incident je nastupio usljed neuljudnog ponašanja medicinara Vukovića prema dvojici oficira iz štaba odreda, koji su bili od njega stariji i po položaju i po godinama starosti. Odati znake spoljašnjeg poštovanja, koje prilike i propisi zahtijevaju nije trebalo da Vuković smatra kao neko uniženje, tim prije, jer je Vuković kao inteligentan čovjek lakše to mogao razumjeti, nego jedan prost čovjek. Usljed ovakve neučtivosti došlo je do rasprave i fizičkog razračunavanja, što su drugi iskoristili protivu oficira iz štaba Lovćenskog odreda. Vuković je kao izazivač učinio, te su i dva pomenuta oficira prešla granice postupka, koji se mogao pravdati; jer su imali drugi put za rješenje ovog pitanja.

Ovakve rasprave nijesu nikada poželjne u vojsci a još manje u ratno doba, ali dešavaju se. Neprijatno mi je bilo i onda, pa i sada poslije toliko godina, kada se sjetim ovog slučaja.

27. II 1915. g. – Vrhovna komanda sa O. br. 3930 od danas izvještava, da je od jednog dosta obaviještenog lica doznala, da je ovih dana u Novi stiglo 12.000 vojske željeznicom i nekoliko topova od 305 mm. – Traži da se gornji izvještaj provjeri i da se dozna, će se uputiti za neprijateljska snaga.

Na frontu odreda ništa novo. Neprijatelj ispali po koji metak sa utvrđenja i to je sve. Po koja ratna lađa isplovi iz zaliva, prokrstari i vrati se na svoje mjesto. Aeroplan se ovih dana nije pojavljivao, - možda zbog rđavog vremena.

Saveznička flota bombarduje Dardanele.

28. II 1915. g. – U vezi s jučerašnjim brzojavom, Vrhovna komanda sa br. 0.3954 od danas izvještava, da je od onih 12.000 vojnika, što su u Novi stigli, 6000 upućeno u pravcu Grahova a ostalih 6000 da su još u Novom. Od pomenutih topova, da je jedan namješten na Oštru Pontu, drugi na Radoviće, treći na Grabovac, a za četvrti se misli, da je na nekom foru na Gomile. Traži se provjeravanje ovih podataka.

Komanda odreda sa pov. izl. br. 29 od danas izvještava komande kolona o gornjim podacima, dobijenim od Vrhovne komande i preporučuje, da se najhitnije poradi, kako bi se ti podaci provjerili u koliko su istiniti i na koje frontove je upućena pomenuta neprijateljska vojska.

Što se tiče obezbjeđenja odredskog komandanta je izdao naredbu komandantima kolona sa pov. izl. br. 30 od danas u kojoj se:

1) Zabranjuje prolazak raznim licima kroz predstražnu liniju, pa prema potrebi da se učini i predlog za raseljavanje mjesta, koja se nalaze na liniji naših predstraža;

2) Naređuje, da se vodi strog nadzor i pažnja nad radom i kretanjem sumnjivih lica;

3) Ako se u što god sumnja, da se učini premetačina po kućama, a da se ne bi dogod našlo telefonskih ili telegrafskih aparata, s kojima bi se špijuni mogli poslužiti radi veze s neprijateljem;

4) da se obrati pažnja, da se kogod ne služi telefonskom žicom, bilo našom, ili bilo kakvom drugom nepoznatom, radi špijunaže;

5) Da se preduzmu potrebne mjere, radi suzbijanja prenošenja raznih glasova i da se prilikom širenja prvih ozbiljno postupi;

6) Ako se sumnja u dobar pravac telefonske i telegrafske mreže, da se učini shodan predlog o promjeni pravca iste, i

7) da se ustanovi dobra veza između kolona.

Što se tiče odbrane naređuje se:

a) Izrada šančeva, saobraćajnica između njih, nasipa i nagomilavanje kamenja na podesnim mjestima, odakle bi se kotrljanjem istog mogao tući neprijatelj;

b) Bdenje dobrim okom na neprijatelja i suzbijanje svakog njegovog napada;

v) Dokazati, da se Crnogorac umije hrabro i pošteno i junački boriti i poginuti za spas domovine i svog ognjišta;

g) Preporučuje se obučavanje i neiskusnih vojnika nišanjenju i rukovanju s puškom;

d) Izručuje se pozdrav vojsci i

e) Očekuje se opširan izvještaj o svemu, što se u smislu gornje naredbe izvrši.

Stanje na frontu kao obično. – Neprijatelj gađe naše pretstraže, te je danas teško ranjen jedan vojnik iz Čeklićkog bataljona.

1. III 1915. g. – Neprijatelj je gađao naše pretstražne položaje, ali bez ikakve štete po nas. Inače, sve ide po uobičajenom redu.

3. III 1915. g. – danas oko podna doletio je neprijateljski avion do Budve i stao kružiti nad njom, bacivši nekoliko manjih bomba, koje su eksplodirale sa malim dejstvom. Ove bombe su i cilindrate forme, dugačke 24 sm a u prečniku 4 sm. Dio sa

eksplozivom je dugačak 14 sm, a ostali dio je sa bronzanim poklopcem u kome je namješten jedan mali propeler, koji se okreće i dovodi svoju iglastu osovinu do kapsule. S padom na zemlju poklopac se pokrene ka glavnom dijelu bombe i tim samim osovinu jače udari u kapsulu i zapali je, a ova zapali sadržinu bombe. U bombama je eksploziv nalik na čokoladni prašak i miriše na badem. Bronzani poklopac je na vrhu malo zaoštren i ima 4 otvora, kroz koje prolazi vazduh i okreće propeler. Na zadnjem dijelu je utvrđen prsten za koji je vezan konopčić sa šesirićem od voštanog platna, koji služi kao padobran za bombu. Na sredini glavnog dijela bombe nalazi se rupica, kroz koju izlazi fitilj (bikfordov), te se i pomoću njegovog potpaljivanja može zapaliti sadržina bombe.

Osim ovih bomba tom prilikom je avion bacao i tzv. olovke – drvca, slična olovkama, sa žljebovima na 4 strane. Na kraju te olovke uvidano je metalno šiljasto zrno, slično puščanom, samo mnogo oštrije. Bačena sa veće visine, ova zrna su jako zatupljavana pri udaru o tvrd predmet. Jer su imala dejstvo, kao da su iz puške izbačena. Drvce je dugačko oko 9 sm, zrno je teško oko 18 grama, a u prečniku ima 8 mm. – Zrno je dugačko nekoliko santimetara a zašiljeni dio je 2.5 sm.

Avion se potom udaljio u pravcu Grblja, ali se odmah vratio. Ponovo je letio nad Budvom i nad Koštanjicom, bacivši na iste nekoliko bomba, od kojih je jedna eksplodirala u sred Budve na krovu kuće trgovca Medina. Na mjestu pada bombe krov je jako rasturen, pod od sobe probijen i jedna mu greda prekršena. Jedna kugla iz bombe prošla kroz dva sprata na niže. Ove bombe su od nekih 15 kg težine. Aeroplan je dalje kružio, sve se niže spuštajući, da su mu se djelovi jasno videli. Avion nije niko gađao nego se mirno vratio i više nije bombe bacao.

4. III 1915. g. – Razaslate su svim jedinicama odreda knjižice – uputstva za čuvanje od pjegavog tifusa i borbu sa njim. Ova bolest dosta prilično bijesni u srbijanskoj vojsci, te se je bojati,

da se ne prenese i ovamo. Očekujemo neku količinu benzina, potrebnog za tu svrhu.

Vrlo rđavo vrijeme, nepogode. Nema ni aeroplana, pa i ratne lađe ne krstare izvan Zaliva.

6. III 1915. g. – U vezi naređenja ove komande pov. izl. br. 25. od 24. Pr. mj. brigadir Vukotić uputio je istoj 11 vojnika iz bataljona Ćekličkog a dva iz Cetinjskog. Ovim vojnicima data su potrebna uputstva i vraćeni su svojoj komandi 4-og t. mj. radi odašiljanja.

Prema kasnijem izvještaju, trojica od ovih su išli u Primorje a ostali su bili u zasjedi. Ništa nijesu doznali a nijesu imali ni pouzdanih poznanika, od kojih bi mogli štogod doznati; pored toga nijesu bili ni vješti za ovakav posao.

Prema jednom izvještaju Nika Jovanovića, zanatlije iz Donjeg Grblja (v. L.O. dol. pov. 48 5. III 1915) u predjelu Boke Kotorske nalazi se 6000 austriskih vojnika; dobijaju tajin od 250 gr mesa i 200 gr hljeba. Ispred Grabovca pomakli su žicu još naprijed; beru žito zaostalo od prošle godine. Spremaju se za napad preko Grahova na Nikšić.

Sa pov. br. 32 od 5. t. mj. izviještena je o gornjem Vrhovna komanda i predloženo joj je, da se na Cetinju drže 2 bataljona vojske za svaki slučaj, jer je moguće, da neprijatelj misli napadnuti Lovćenski odred, pa bi mu se ta 2 bataljona našla na ruku i u pomoć, ako zatreba.

9. III 1915. g. – Neprijatelj s po kojim metkom gađe naše pretstraže položaje. Aeroplan je bacio desetak bombi na Donji Grbalj a neko i na Krstac. Ratne lađe krstare duž našeg Primorja, jedna podmornica dovukla je u Boku dva jedrenjaka (prazna) iskraj Ulcinja.

Danas nam stiže izvještaj da su Rusi osvojili Pšemisl. Veselju nije bilo kraja. Pjevalo se, pucalo iz revolvera, pilo. Na svakom licu mogla se čitati radost.

Prema kasnijem izvještaju Rusi su u Pšemislju zarobili 9 generala, 2.500 drugih oficira, 117.000 vojnika i preko 1000 topova. General Kuzmanek, komandant tvrđave, naredio je te su forovi razrušeni a veći dio topova potpuno onesposobljeni za dejstvo.

10. III 1915. g. – Jutros oko 6 časova odlećela su iz Boke 4 aviona i na Pristan bacili nekoliko bomba. Pričinili su štete na zgradi monopola duvana. Izgleda, da su gađali most kod monopola, preko kog prelazi željeznička pruga. Dva od ovih aviona odletjela su zatim preko Sutormana i bacili nekoliko bomba protiv željezničke stanice na Vir pazaru. Do Pristana je plovila i jedna torpednjača, koja se u Zaliv vratila, kao i avioni.

Izgleda, da se radilo o kvarenju naših putnih saobraćajnih veza.

12. III 1915. g. – Iz komande odreda poslani su oficiri radi pregleda izvršenog šančenja na pretstražnoj liniji. Uopšte, može se reći da je šančenje slabo, nema se ni alata, a i vojnici nemaju mnogo volje za takve radove, bar kako se daje primijetiti.

13. III 1915. g. – Vojska danas nije dobila tajin u mesu. Hljeba se primilo po 600 grama, a po 100 grama oriza i malo soli (v. 17. IV).

14. III 1915. g. – Vrhovna komanda nas izvještava, da vojvoda Škreljski, Prelj Hota, namjerava da pokuša jedan napad na Bojanski sektor. Komandantu sektora brigadiru Milu Đuraškoviću naređeno je, da svaki pokušaj odbije i u takvom slučaju, da najstrožije postupi.

Zbog širenja zaraznih bolesti uopšte i zbog borbe sa istima ustanovljena je u Budvi zdravstvena komisija, kojoj je stavljeno u zadatak, da preduzme sve potrebne korake radi sprečavanja pojave i širenja tih bolesti, ako bi se pojavile. Za sada nam najviše prijete pojava pjegavog tifusa, koji se dosta razvio u srbijanskoj vojsci, ali ga kod nas još nema.

NAPOMENA. Ova komisija je postojala sv do neđe oko 26. VI t. g., kada je podnijela molbu, da se raspusti, jer da nema što raditi a da njene poslove može dalje obavljati Komanda mjesta, koja ima pri ruci i radnika i potrebna sredstva. Komisija je oslobođena s tim, da ipak vodi staranje o zdravstvenom stanju i da skrene pažnju Komandi mjesta, ako se što primijeti.

Tajin vojsci kao i juče. (v. 17. apr. t. g).

15. III 1915. g. – Radi oskudice u mesu učinjen je shodan korak kod Vrhovne komande. Komanda odreda naredila je, da se u primorju rekvirira slatko (maslinovo) ulje radi davanja vojsci u vidu smoka s hranom, jer se sad vari oriz na goloj vodi.

Govori se, da su Francuzi bili prenijeli kod nas dva ili tri svoja aviona., Od kojih da je jedan more razbilo kod Bara, drugi da se srušio u Skadarsko Jezero a za treći se ne zna ništa. Ukoliko je ovo tačno, ne znam.

Sa sviju frontova dolaze povoljni izvještaji. Austriska vojska odstupa na cijelom Karpatskom frontu. Tvrđavica OSOVEC odupire se svim njemačkim napadima.

16. III 1915. g. – Komandant ljevokrilne kolone brigadir Đurović izvještava, da Arbanasi misle napasti naš transport iz Skadra i to između sela Široka i sela Klačine. (v. L.O. dol. br. pov. 53). Da ne bi bilo kakvih neprilika, komanda odreda se obratila Vrhovnoj komadi sa pov. br. 37 od danas i izvijestila je o ovome i tražila uputstva. Na prednje je Vrhovna komanda odgovorila 17. t. mj. (v. L.O. pov. dol. 54) – pošto selo Klačina spada izvan granica naše države, to da se ne čini nikakav napad na Arbanase u tom predjelu, kako se ne bi vrijeđalo sadašnje političko stanje i kako se ne bi stvarali zapleti. Ako bi Arbanasi štogod preduzeli protiv naših pretstraža, onda ih energično odbiti i strogo kazniti. U slučaju bilo kakvog napada, treba

obavijestiti Vrhovnu komandu radi preduzimanja diplomatskih koraka.

Tajin u mesu zadocnio usljed velikih snjegova, koji su napadali, te ometaju pregon stoke i prikupljanje hrane za istu na raznim odmornim tačkama.

17. III 1915. g. – Oko 1 čas po ponoći preletio je neprijateljski avion preko Cetinja i bacio desetak bomba duž Katunske ulice. Štete je bilo u materijalu, dok žrtava nije bilo. Panike je, kako kažu, bilo dosta. Šupa radničke škole je srušena a đe god su padale bombe stakla na prozorima u okolini su razbijena, kao na pr. kod kuće voj. Plamenca, Marka Đukanovića itd.

18. III 1915. g. – Neprijateljske torpednjače otežavaju naš saobraćaj s Barom a s time i prevoz brašna i žita za naš odred, plijeneći nam brodiće, koji nam hranu prevoze iz Bara u Budvu. Danas su nam plijenili 5 praznih brodova. Neprijatelj se većinom služi za ovu stvar podmornicama, koje stalno krstare, a izviđa avionima.

19. III 1915. g. – Vojsci je dat tajin u mesu a do Uskrsa se više neće davati, jer su posti.

20. III 1915. g. – Vrhovna komanda izdala je „ORDR de BATAJ“ (“Odri de bataille”) sa danom 15. III 1915. g. Prema ovome brojno stanje naše vojske i naoružanja je sljedeće:

I) LOVČENSKI ODRED	Vojnika	8.970;	topova	45;	Mitraljeza	11
II) HERCEGOVAČKI ODRED	"	8.887	"	20	"	12
DRINSKI ODRED	"	2.761	"	6	"	4
VOJNA ŽANDARMERIJA	"	494	"	-	"	-
SANDŽAČKA VOJSKA	"	14.140	"	32	"	22
STAROSRBIJANSKI ODRED	"	5.562	"	19	"	10
SVEGA:	"	40.814	"	122	"	59

Od vojnika je: boraca	38.228
Neboraca	2.586
	<hr/>
	40.814

Primjedba: Donjovasojevićka brigada, vod IV brdske Debanž. baterije i 2 mitraljeza, koji su bili u sastavu Limske divizije, ostaje sada u sastavu užičke vojske.

Dio tog Odre de Bataille kraljevske crnogorske vojske, koji se odnosi na Lovćenski odred glasi:

LOVĆENSKI ODRED

Komandant brigadir knjaz PETAR PETROVIĆ

Načelnik Štaba komandir Joko Martinović

1) Ljevokrilna kolona

Kom. brig. Ivo Đurović¹

Nač. Štaba kap. R. Stojanović²

10

batal.

Batalion: Gornjo Crmnički

"	Donjo	"					
"	Barski						
"	Mrkojevički	<u>Artiljerija</u>					
"	Dobrovoljaca	3.	7.5	sm	krup.	polj.	nebrz. topa
"	Selačko-Šestanski	4.	8.7	"	"	"	"
"	Bjelogorski	1.	15	"	laka	ops.	haubica
"	Ulcinjnski	2.	7.5	"	brd.	nebrzom.	topa

¹ Ivo Đurović (1862-1918), brigadir, vojnu školu učio u Italiji, ministar vojni Kraljevine Crne Gore, preminuo u Kralštajnu.

² Risto Stojanović (1882-1942), kapetan, kasnije potpukovnik u Kraljevini Jugoslaviji.

" Muhamedan. (Barski) mitraljeza 5
" Gornjo-zetski

2) Srednja kolona

Kom. brig. Niko Pejanović³

Nač. Štaba kom. V. Đurašković⁴

3

batalj.

Batalion: Ljubotinjski

" Ceklinsko-dobrski

" Ceklinski

3) Desnokrilna kolona

Kom. brig. Milutin Vukotić⁵

Nač. Štaba por. Vlado Vrbica

4

batalj.

Batalion: Njeguško-čeklički

" Cetinjski

" Zetski

" Lješkopoljski

Artiljerija

2. 7.5 sm brd. nebrz. krup. topa

4. 8.7 " polj. " " "

2. 7.5 " brd. krup. brzom. "

Mitraljeza 2

Mitraljeza 4

³ Niko Pejanović (1858–1920), brigadir, vojnu školu učio u Italiji, adutant princa Danila.

⁴ Veljko Đurašković (1873–1938), komandir.

⁵ Milutin Vukotić (1865–1937), brigadir, vojnu školu učio u Beču i Parizu, ordonans oficir kralja Nikole, brat kraljice Milene.

Opsadna artiljerija

a) Sektor KUK

kom. kom. Petar Lekić⁶

2. 24 sm opsadne teške mortire

2. 15 sm " lake "

2. 21 " " teške haubice

1. 12 " " polj. haubica (turska)

2. 12 " " dalekob. topa (italij.)

2. 7.5 " poljska brz. krup. topa

4. 15.5 " dalekobojna topa (francuska)

2. 12 " " " "

b) Sektor KRSTAC

kom. kom. Joko Martinović

3. 15 sm opsadne lake haubice

1. 24 " " teška mortira

1. 21 " " " haubica

1. 15 " laka mortira (italij.)

2. 8.7 " polj. krup. nebrz. topa

1. 7.5. " " brzom. top (Obuhovski)

1. 15 " poljska mortira (ruska)

SVEGA VOJNIKA 8.970

" topova 45

" mitraljeza 11

(v. 16. 16. IV i 30. IV 1915. g)

22. III 1915. g. – Juče je neprijateljski aeroplan bacio nekoliko bomba u Stari Bar, ali žrtava nije bilo.

⁶ Petar Labo Lekić (1876–1953), artiljerijski komandir, kasnije brigadir u Gaeti.

Danas je bacio petnaestak bomba na Pristan, ali nije bilo štete.

Rano zorom neprijatelj je otvorio artiljerisku vatru protiv sela Bratešića sa tvrđava Goražde i Grabovca, ispalivši prema izvještaju oko 100 metaka. Neke kuće su oštećene a ima i ranjenih lica. Neprijatelj je takođe gađao i položaje ljevokrilne kolone u Donjem Grblju.

23. III 1915. g. – Danas je naša artiljerija sa Šušanja gađala jednu neprijateljsku podmornicu, ali bez uspjeha.

Neprijatelj sada obraća više pažnje na selo Bratešiće, gađanjem sa tvrđava i avionima. Vjerovatno da je doznao, da je komanda kolone u Bratešiće, o čemu je lako mogao doznati i od Kate Radović, koja je skoro prebjegla u Boku, provukavši se kroz naše pretstražne linije.

24. III 1915. g. – Danas oko 4.5 časa po podne doletio je preko Koštanjice i uputio se ka Brajićima jedan neprijateljski avion. Pomislili smo da će prema Cetinju, ali kada se uputio pravo naprijed, jasno je bilo, da leti u pravcu Podgorice. Tako je i bilo. Nije potrajalo nekoliko – možda 15 minuta, stigao nam je brzoglav, da je ovaj avion bacio nekoliko bomba na Podgorički pazar kod Spomenika i što ubio, što ranio preko 100 lica, među kojima seljaka, regruta, koji su se kupili poslije Uskršnjih praznika, žena i djece a bilo je i materijalne štete. Na pazaru je bilo dosta naroda.

Strašan je bio prizor gledati raskomadane leševe i slušati jeku ranjenika. Lijepo se pita „Vjesnik“ u svom br. 20 od 26. III 1915: Ko je taj naš susjed? – Da nije Varvar, Hun, da nije kakav biblijski car, koji u hiljadama nevinih traži jednog krivca? – Ni Varvar, ni Hun, ni biblijski car, već zmija, kojoj habzburška kruna pretstavlja srce, glavu i otrov! Stid i sram.

Onda se govorilo, da je bombe bacio austriski avijatičar Srbin Konjević, koji da je kasnije bio avijat. oficir u kralj. jugosl.

vojsci. Nije mi poznato, u koliko je ovo tačno.

25. III 1915. g. – Komandant odreda otputovao je na Cetinje na četvorodnevno odsustvo.

Komandantu ljevokrilne kolone stavlja se u dužnost:

Da pojača predio ušće Bojane – Murićani dijelom ili cijelim Ulcinjskim bataljonom;

Da se obrati pažnja na mogućnost austriskog prepada u predjelu ušća Bojane i morskom obalom.

Da može pojačati Bojanski ostsjek dijelom bataljona Gornjo-zetskog ako nađe za potrebno i to u krajnjem slučaju.

Radi pojačanja pravca Đurđeva Ždrijela i k moru, Vrhovna komanda šalje na Brajiće žandarmerijski bataljon, koji će onamo stići 30. t. mj. (V.K. br. 4304. – K.L.O. br. dol. pov. 57. 25 III). Preduzete su mjere, da se ovome bataljonu pripreme prenočišta i hrana. Brojno stanje bataliona je 494 ljudi.

27. III 1915. g. – Na našem frontu nema ničega naročitog. Artiljerija rijetko dejstvuje. Nešto malo mitralješke vatre prema Mircu.

Vrhovna komanda izvještava, da Rusi nastupaju preko svih prolaza na Karpatima a Austrijanci otstupaju i pale i ruše sve za sobom.

Sredinom februara ova komanda je dobila od Vrhovne komande nekoliko topografskih karata Boke Kotorske kao i neka uputstva o utvrđenjima Boke i Krivošija, te su pojedini primjerci poslani komandama kolona i artiljeriskih ostsjeka na upotrebu. (V.K. br. 3588. 14. III 1915. K.L.O. po. dol. 49 i pov. izl. 35. 36. 11. III 1915).

Pronose se glasovi, da bi Austrija voljna bila da zaključi mir nezavisno od Njemačke, ali se pri svemu tome kaže, da 7 bavorskih korpusa putuju na Karpate radi pomoći Austriji, kojoj je ova pomoć od prijeko potrebe.

1. IV 1915. g. – Komandant odreda vratio se sa četvorodnevnog odsustva pregledavši prilikom povratka preko Bara odredsku odjeljenja u Baru i duž Primorja do Budve.

Žandarmerijski bataljon stigao je 30-og pr. mj. na Brajiće (v. 25. pr. mj). Dvije čete ovog bataljona držaće stražu od Zavale do Šćepangrada.

Od početka rata do danas u odredu je bilo gubitaka 120 ljudi, što u poginulim umrlim, teško ili lako ranjenim, što čini 1.4% od odreda.

5. IV 1915. g. – Usljed kišovitog i vjetrovitog vremena već nekoliko dana nas nije posjećivao neprijateljski avion. Danas je letio nad odredskim položajima, pa je posjetio i Cetinje, đe je gađao iz Mitraljeza, ali žrtava nije bilo.

6. IV 1915. g. – Jedan neprijateljski avion spustio se nenadno na more prema crkvi sv. Ilije, odmah je zatim doplovila jedna torpednjača i odvušla ga u Zaliv.

Radi se na opravci puta Kstio – Spič i puta Ulcinj – Porto Milena.

Neprijatelj je s Grabovca gađao selo Bratešiće sa nekoliko metaka a takođe i naše predstraže. Štete nema.

8. IV 1915. g. – Dan je prošao u miru. Opaža se manje kretanje neprijateljskih ratnih lađa u pravcu Bara, što je ranije bila obična stvar. Možda se više kreću podmornice mjesto torpednjača. Takođe se i avioni manje pokazuju, pa i to po jedan, a ranije je bivalo, da se pojavljuju po dva i po tri odjednom. Vrhovna

komanda sa br. O. 4513 od 6-og t. mj. (L.O. pov. dol.60) izvještava, da srbijanska Vrhovna komanda ima podatke: Da u Boki Kotorskoj ima 6000 vojnika; u Bileći 4000; u Trebinju 7000; u Nevesinju i Gacku 6000; Rogatici 20.000; Sarajevu 20.000 i u Foči i Goraždi 2000 vojnika.

Ista V.K. sa br. O. 4520 od istog dana (L.O. pov. dol. 61) javlja, da u Splitu ima 1000 vojnika; Šibeniku 6000; a u Zadru i Dubrovniku nešto manje vojske. Da se od prije nekoliko dana opaža u Sarajevu, Tuzli, Mostaru, Doboju i Kladnju jako zgomilavanje vojske. U Kladnju da je Glavni štab. Vrh. komanda traži, da se ovi podaci provjere. U vezi prednjeg komanda odreda je zatražila od Vrhovne komande (pov. izl. 43 – 6. IV) da joj se uputi 2.000 perpera u austriskim novčanicama, radi isplate troškova na neprijateljskom zemljištu koja bi na ovom provjeravanju radila.

I inače, preduzeti su koraci radi prikupljanja podataka o neprijatelju preko nekih povjerljivih lica, a tako i preko naših vojnika, koji će dobrovoljno silaziti na neprijateljsko zemljište. (Marko Milošević s društvom javio se s Njeguša, da će da ide ponovo u izviđanje u Boku. – v. pov. dol. L.O. br. 25. III 1915. i pov. izl. 25. i 31. od 24. II i 4. III 1915. g).

9. IV 1915. g. – Neprijateljska flota u sastavi od 5 manjih jedinica krstarila je u pravcu Bara, ali se hitno vratila usljed pojave na horizontu francuske flote, koja je dopratila transport NUMIDIJU sa nešto malo materijala, 2 mitraljeza i 2 topa za gađanje aeroplana.

Neprijatelj je gađao Valište sa nekoliko metaka – bezuspješno.

Oko 10 časova u večer (bila je mjesečina) komandant odreda sa nekoliko oficira iz štaba pošao je na front odreda, kojom prilikom je obišao selo Radanoviće i Pelinovo, u kojemu je komanda Ljubotinjskog bataliona, zatim selo Šišiće u kojemu je komanda Ceklinsko-Doborskog bataliona, vrativši se uz selo Pobrđe pored Prčije Glave u selo Lazareviće, đe je komanda Donjo-Crmničkog bataliona; zatim je obišao selo Trešnjicu, đe

je komanda Gornjo-Crtničkog bataliona i selo Kovače u kojem je komanda kolone. Odatle se (sjutra dan po podne) vratio u Budvu. Ovom prilikom data su potrebna uputstva i primjedbe.

Neprijateljski avioni izviđali su morem i iznad naših položaja. U blizini Budve na Zavalu bacio je dvije bombe, od kojih je jedna pala u more blizu obale. Štete nije bilo, jer tu nemamo ni vojske, niti kakvog materijala.

12. IV 1915. g. – Aeroplani su bacali bombe na Plavnicu i na Sutorman – naše putne saobraćajne veze. Plavnica je pristanište na Skadarskom Jezeru a kroz sutormanski tunel prolazi željeznička pruga Bar – Vir Pazar. Štete nije bilo.

13. IV 1915.g. – Usljed oskudice i nemaštine kod svojih kuća, vojnici traže da im se dadnu odsustva, kako bi mogli pomoći svoje porodice. Davanje odsustava bilo je obustavljeno naredba Vrhovne komande od 24. II t. g. br. O. 3874 (L. O: pov. dol. 45 od istog dana) zbog bezbjednosti fronta. Nužda je nagnala neke vojnike, te su samovoljno napuštali svoje jedinice da pođu na brzu ruku kod svojih kuća (v. akt sr. kol. 2612 od 13. t. mj. – L. O: br. dol. 9690). Ovi su vojnici vraćeni, opomenuti, ali strožijih mjera protiv njih nije preduzimano.

Vrhovna komanda svojim aktom od sinoć br. Pov. O. 4616)L. O. Poz. dol. 64 – 12 IV 1915) dozvoljava, da se mogu davati odsustva od po 10 dana i to samo najsiromašnijim vojnicima i da se obave u dvije grupe. Zapitane komande kolona za mišljenje po ovom pitanju, odgovorile su, da je uopšte svim vojnicima potrebno da pođu do svojih kuća, kako zbog pomoći neposredno porodicama, tako i zbog obrađivanja zemlje i da bi bilo dovoljno davati po 8 dana a vojnici da se puštaju u nekoliko partija a najmanje pet; prepustiti četnim komandirima da to riješe po svojoj uvidavnosti. Ovakvo mišljenje je dala komanda srednje kolone.

14. IV 1915. g. – Komanda srednje kolone svojim br. 2620 brzjavljajući, da ima više od 45 vojnika, koji traže odsustvo i misli, da bi im se ovaj mogao dati u dvije grupe.

Da bi se omogućilo što višem broju vojnika puštanje na odsustva, komanda odreda se obratila Vrhovnoj komandi sa pov. izl. br. 45 od danas i zamolila da dozvoli, da se vojnici puštaju na odsustvo u više grupa a ne samo u dvije, kao što je V.K. juče dozvolila.

Front ljevokrilne kolone pojačan je sa jednim tzv. „Sulejmanovac“ topom (iz 1877-8 godine). Vruća pomoć! Ovaj top je poslan na Bojanski otsjek; protiv Arbanasa će možda valjati.

15. IV 1915. g. – Vrhovna komanda svojim brzojavom od danas br. 4639 (L. O. Pov. dol. 66 istog dana) dozvoljava puštanje vojnika na odsustvo u više grupa, kako je predloženo u br. 45 od juče, a s obrazloženjem, da bi se tako po grupama moglo izređati više vojnika i sa manjim slabljenjem fronta. O davanju odsustva javljeno komandantima kolona i artiljeriskih otsjeka.

Juče je poslat Vrhovnoj komandi sa pov. br. 49 izvještaj o brojnom stanju odreda u sljedećem vidu:

Odre de Bataille

LOVĆENSKOG ODREDA

Komandant brigadir knjaz Petar Petrović

Šef Štaba komandir Petar Lompar

Komandant artiljerije komandir Joko Martinović

1) LJEVOKRILNA KOLONA

Komandant brigadir Ivo Đurović

Šef štaba Kapetan Risto Stojanović

Otsjek u Donjem Grblju

Komandant komandir Miloš Lekić

4.5 batal.

Batalion Donjo-crmnički

Batalion Gornjo-crmnički

Batalion Barski

4 čete dobrovoljaca

2 čete formirane

Artiljerija otsjeka

2 brd. 7.5 sm nebrz. Krup. topa

Mitraljeza 4

Barski otsjek

Komandant

Komandir Nikola Popović

2.5 batal.

Batal. Gornjo-zetski

" Mrkojevički

Četa Barskih muhamedanaca

" posade u Spiču

Artiljerija otsjeka

2 polj. 8.7 sm nebrzom. Krup. topa

2 " 7.5 " " "

2 ops. 15 mlake haubice

Bojanski otsjek

Komandant

brigadir Milo Đurašković

3. batal.

Batal. Selaško-šestanski

" Bjelogorski

" Ulcinjski

Artiljerija otsjeka

2 polj. 8.7 sm nebrzom. Krup. topa

1 " 7.5 sm top Sulejmanovac

1 " 7.5 nebrzom. Krup. topa

II SREDNJA KOLONA

Komandant brigadir Niko Pejanović

Šef štaba komandir Veljko Đurašković

3.5 batal.

Batal. Ceklinsko-dobrski

" Ceklinski

" Ljubotinjski

2 čete dobrovoljaca

Artiljerija

4 polj. 8.7 sm Krupova nebrzom. topa

2 brd. 7.5 " " " "

2 " 7.5 " " brzom. "

III DESNOKRILNA KOLONA

Komandant brigadir Milutin Vukotić

Šefa štaba zastupa poručnik Vlado Vrbica

Katunska brigada

Komandant

Brigadir Milutin Vukotić

2. batal.

Batal. Cetinjski

" Njeguško-čeklički

Spuška brigada

Komandant

Komandir Andrija Raičević

2 batal.

Batal. Lješkopoljski

" Zetski

Mitraljeza 2

IV ODBRANA BUDVANSKOG ZALIVA

Komandant

Komandir Vukašin Božović

1 batal.

Batal. vojne žandarmerije.

V OPSADNA ARTILJERIJA

A) Sektor KUK

2-24 sm opsadne teške mortire

2-15 " " lake "

2-21 " " teške haubice

1-12 " poljska haubica

2-12 " opsadna dalekobojna topa

2-7.5 " poljska krupova brzometna topa

4-15.5 " opsadna dalekobojna topa (francuska)

2-12 " " " " "

B) Sektor KRSTAC

3-15 sm opsadne lake haubice

1-24 " " teška mortira

1-21 " " " haubica

1-15 " " laka mortira

2-8.7 " poljska krupova nebrzometna topa

1-7.63 " poljski brzometni top (Obuhovac)

1-15 " poljska mortira

!) Dodati gore ispod: A) Sektor KUK: Komandant komandir Petar Lekić a ispod B) Sektor KRSTAC: Komandant komandir Joko Martinović

_____ front od ušća Bojane do Murićana; da se pojača posada na Sv. Nikoli i da se pooštri opreznost za odbranu i zaštitu prolaska brodova Bojanom i u njenom ušću; da se sa Petrove Ponte dignu ona dva topa i da se jedan od njih namjesti na Sv. Nikoli radi odbrane ušća Bojane, a drugi da se namjesti na Široki Vis radi odbrane s one strane: da se na Sv. Nikoli drži stalno jedan vod pješadije, i da se preduzmu sve potrebne sanitetske mjere u onom kraju. Uspostavlja se telefonska veza u Murićanima i na Sv. Nikoli.

Na gornji akt komanda odreda je odgovorila 20. III br. 4313, da je dosta teško osigurati pomenuti front, a da se ne oslabe frontovi u Primorju.

Vrhovna komanda sa br. O. 4304 od 24. III odgovara, da nema ozbiljne opasnosti od kakve jače neprijateljske akcije u rejonu od rijeke Bojane do Spiča i Kašćela, osim ako bi to bio mali prepad ili iskrcavanje, zato da komanda odreda može osigurati pomenuti Bojanski front makar bataljonom Ulcinjskim ili čak i dijelom bataljona Gornjo-zetskog. (L. O. Pov. dol. 57. 25. III 1915).

Za pojačanje pravca Obzovica – Đurđevo Ždrijelo ka moru V. K. – da se šalje žandarmerijski bataljon. (v. 25. III 1915. g).

U vezi s gornjim, a na predlog ove komande broj 4317 od 20. III, Vrhovna komanda šalje jednu rusku 15 sm opsadnu laku haubicu sa 100 metaka i jedan poljski top „Sulejmanovac“ sa 150 metaka, te je brigadiru Đuroviću sa br. 4345 od 21. III naređeno, da se haubica namjesti tako, kako će braniti morsku obalu od rta Volujice do Ulcinja od neprijateljskih manjih ratnih lađa a ovo isto važi i za rečeni top Sulejmanovac. Brigadir

Đurović sa br. 3372 od 14. t.mj., izvještava, da je haubica namještena na „Dobru Vodu“ (više zaliva Mrković) da brani morskou obalu od ispod Mrkojevića do rta Mavrijana; da je top Sulejmanovac premješten u Murićane a iz Murićana uzet poljski 8.7 sm krup. nebrzometni top i namješten na rtu od „Ćerane“, da brani ovaj rt i Ulcinj. Dva topa sa Petrove Ponte premještena su i to – jedan na Širočki Vis a drugi na Sv. Nikolu.

U vezi naređenja Vrhovne komande br. 4111, koje je u početku ovog objašnjenja, naređeno je brigadiru Đuroviću, da pojača Bojanski front bataljonom ili dijelom bataljona Ulcinjskog, a u krajnjem slučaju da može upotrebiti i dio bataljona Gornjozetskog za osiguranje od upada Arbanasa, ovom prilikom je izviješten za dolazak žandarmeriskog bataljona. (V. Pov. izl. 41. 25. III 1915).

Svojim pov. br. 10 od 14. t. mj. brigadir Đurović izvještava (L.O. pov. dol. 65 istog dana), da je sve izvršeno, te da prema tome: bataljoni Bjelogorski i Selačko-šestanski stoje na dosadašnjim položajima tj. prvi od ušća rijeke Bojane do sela Linja a drugi od sela Linja do Skadarskog Jezera; bataljon Ulcinjski pojačaće front od ušća rijeke Bojane do sela Murićana, čim bude gotov s putom Porto Milena – Ulcinj, koji sada radi. Komandanti gornjih sektora udesiće odbranu i signalizaciju s našim brodovima, koji dolaze, u zajednici sa lučkim kapetanom Borom Đuraškovićem.

O svemu izvršenom na Bojanskom ostsjeku izvještena je Vrhovna komanda sa našim pov. br. izl. 47 od danas, i s time je za sada ovo pitanje skinuto s dnevnog reda.

17. IV 1915. g. – Nešto malo prepucavanja između naših pretstraža i neprijateljskih patrola u predjelu Donjeg Grblja. Artiljerija s Grabovca ranila je danas dva vojnika.

Jutros dobismo izvještaj, da je u Otranskom kanalu, a prema italijanskom rtu Santa Marija di Leuke, juče potopljena francuska oklopljena krstarica GAMBETA od oko 12.000 tona.

Brod je torpedovan od austrijske podmornice U5, koja ga je pogodila sa 2 torpede. Dobra osveta za potopljenu ZENTU (v. 4. III 1914. g.).

NAPOMENA. – U početku rata dnevni vojnički tajin bio je određen na 750 gr hljeba; 500 gr mesa; 100 gr oriza i 20 gr soli. Usljed otežanog pregona stoke, a možda donekle i zbog štednje, ova se mjera mijenjala. Za prošli mjesec (mart) naša vojska u odredu nije primila tajin u mesu za 8–14. i 29–31, a za ovaj mjesec (april) do danas nije primila za 1–5. i 14–16. Dosta puta nije se primao oriz pa ga nema ni ovih dana. Dato je slatko ulje kao smok i to samo 18–20 pr. mj. (v. 15 III 1915. g). Hljeba se daje po 600 grama, a bilo je dana, kada se davalo samo po 300 grama.

Vrhovna komanda sa A/I pov. br. 4454 od 15. t. mj. L.O. pov. dol. br. 68 od 18. IV 1915) naređuje, da se dozvoli i da budemo pri ruci Francuzima Pierre Varrisy, Rieuh-u u Sopen-u da mogu vršiti fotografska i topografska snimanja položaja Kuka, Krsca, Zalaza i Grblja, a to je u vezi s dovoženjem topova većeg kalibra, radi rušenja utvrđenja Boke Kotorske. Kao što smo naglasili u primjedbi od 6. II t. g. nikakvih topova više nije dovođeno tokom rata. Da li ovu priliku nijesu Francuzi iskoristili za kakve svoje svrhe u budućnosti?

18. IV 1915. g. – Na predlog komande desnokrilne kolone odobreno je da se mogu davati desetodnevna odsustva vojnicima Spuške brigade i to u grupama, a da sa njima može poći i po jedan oficir, koji će voditi računa da se ovi sa odsustva na vrijeme vrate.

20.- IV 1915. g. – Danas oko 9 časova doletio je jedan neprijateljski avion do prema Budvi i okrenuo se kao da će na

Budvu, ali se odmah okrenuo i uputio ka Boki, svojoj bazi. Motor mu je jako brujaio. Kada je avion bio prema tzv. Zagoričkom Pijesku, u zaliv Netrin, nenadno se stropoštao u more i utonuo. Odmah su doplovile torpednjače, pretraživale ali nijesu izvukle ništa. Izviđali su i avioni. Ovdje je morska dubina od 30–100 metara. Izgleda da su se i avijatičari utopili.

Dva francuska opsadna dalekobojna topa namještena su na Rudinice po ličnom naređenju komandanta odreda a sa svrhom gađanja Grblja u slučaju neprijateljskog napada ma s koje strane.

21. IV 1915. g. – Neprijatelj pođekada otvara artiljerisku paljbu sa utvrđenja.

Ratne lađe neprijatelja krstare oko mjesta, đe se juče utopio njihov aeroplan. Isto tako nad tim mjestom krstaro je i jedan avion. Izgleda da je traganje bilo bezuspješno.

Vrhovna komanda sa br. 4728 od danas (L.O. pov. dopl. 69) poziva komandanta Lovčenskog odreda, da se 23. t. mj. u 5 časova po podne prijavi načelniku štaba Vrhovne komande u njegovoj kancelariji.

22. IV 1915. g. – Prema izvještaju u komandi ljevokrilne kolone broj 283 od danas Malisori su posjeli Mali Taraboš i Brdicu, o čemu smo odmah izvijestili Vrhovnu komandu.

Vrhovna komanda izvještava, da će Francuzi da postave na našoj obali svoje „Postes Vigies“, što je primljeno k znanju (V. K. br. 4454).

Ove osmatračnice će izvještavati svoje nadležne o kretanju neprijateljskih ratnih lađa i o svemu, što je s time u vezi.

23. IV 1915. g. – Komandant odreda je otputovao za Cetinje shodno pozivu Vrhovne komande od juče.

Noćas se sukobila jedna naša izvidnica sa neprijateljskom na frontu srednje kolone, kojom prilikom je poginuo jedan vojnik iz Ceklinskog bataljona.

Komanda ljevokrilne kolone sa brojem 3843 sprovodi akt

komande Bojanskog sektora brigadir Đurašković u kojem se žali, da mu jedinice stradaju od gladi (v. L.O. br. dol. 10109 od danas). Ovo je usljed neurednog šiljanja tajina. Stvar je uzeta u postupak. O ishrani vojske je već govoreno 17. t. mj.

28. IV 1915. g. – Komandant se vratio s Cetinja, đe je bio pozvan od Vrhovne komande (22. t. mj).

Njemci su osvojili Libavu.

29. IV 1915. g. – Jutros oko 10 časova kružio je jedan neprijateljski avion nad položajima odreda i bacio bombe, od kojih su u Žanjevu Dolu poginula dva vojnika Njeguško-čekličkog bataljona a jedan je teško ranjen.

30. IV 1915. g. – Mjesec april se završuje bez ikakvih naročitih promjena.

U vezi sa izloženim stanjem Lovćenskog odreda na dan 15. t. mj. i izvršenim razmještajem, izloženim u objašnjenju od 16. t. mj. dajemo kratku sliku razmještaja vojske naših triju kolona:

A. LJEVOKRILNA KOLONA

Bataljon Gornjo-crmnički i Donjo-crmnički drže položaje pored kuća Radanovića, pa na Sv. Stefanu, na selu Vranoviće, između Kozmače i Prčije Glave, pored Bigove na more. Odatle pa do Jaza (zapadno od Budve drži straže bataljon Barski. Na desnom krilu su dvije Paštrowske čete, dok je Mainska na Kastio a Donjo-grbaljska u Budvi.

Štab kolone je u selu Kovače, a štab brigade u selu Kubase.

Četa rezerve (starijih vojnika) je u Spiču.

Artiljerija: 2 brdska 7.5 sm nebrzometna topa namještena su na vis u selu Kubase a takođe i dva mitraljeza. Druga dva mitraljeza su u selu Ukropce a jedan na Koštanjici kod Budve. Ostali su na svojim položajima kod Pristana i u njegovoj okolini.

Bataljoni: Mrkojevički i Gornjo-zetski sa četom barskih muhamedanaca su na Pristanu.

B. SREDNJA KOLONA

Od sela Radanovića do sela Mirca Ceklinsko-dobrski, Ceklinski i Ljubotinjski bataljon. U selu Gorovićima 2 čete dobrovoljaca. Štab kolone – selo Bratešići.

Artiljerija: 2 brdska 7.5 sm brzometna topa Krupova na položaju ispred sela Šišića; 4 poljska 8.7 nebrzometna Krupova topa na Golišu (k. 1046) i 2 brdska 7.5 nebrzometna topa Krupova na položaju kod sela Šišića. – Dva mitraljeza su na Mircu.

V. DESNOKRILNA KOLONA

Položaje od sela Mirca do Vališta, do lijevog krila Hecegovačkog odreda držaće bataljoni: Cetinjski, Njeguško-čeklički i Zetski sa Lješkopoljskim bataljonom u rezervi, koji je na Njegušima.

Štab kolone na Njegušima.

Dva mitraljeza MAKSIM na „Travne Doce“, a 2 GATLING na Krscu.

Bojanski ostsjek ljevokrilne kolone kao što je rečeno u dnevniku od 16.t.mj., a Opsadna artiljerija – kao što je rečeno u dnevniku od 15. t. mj.

2. V 1915. g. – Danas su naši 12 sm dalekobojni topovi (francuski) sa Rudinica gađali Grabovac. Komandant odreda sa štabom bio je na Berinom Brdu, zapadno od sela Bratešića. Usljed magle, koja je ometala osmatranje, komandant je naredio da se paljba obustavi. Ispaljeno je desetak metaka.

Vratili smo se u svoju komandu oko 4 sata po podne.

Za vrijeme našeg nagađanja gađala je Goražda – Mirac sa 5–6 metaka, ali bez uspjeha.

3. V 1915. g. – Jedan neprijateljski avion spustio se na more prema Ulcinju, te ga je jedna kontra-torpiljerka odvušla u Boku, što se lijepo dalo videti.

4. V 1915. g. – Jedna velika novost. Vojsci se razdaje obuća. Ova je lijepo izrađena, od dobrog materijala. Na vezice, kao obično što je vojnička obuća. Po saznanju – izrađena je u Francuskoj.

Već nekoliko dana ne daje se vojsci tajin u mesu.

5. V 1915. g. – Komandant sa štabom bio na Berinom Brdu. Naši dalekobojni topovi s Rudinica gađali su Grabovac i redut, kao i položaj kod crkve Sv. Đorđa, kod koje je straža u svojim šančevima. Ispaljeno je 42 metka iz 155 mm-ih i 13 metaka iz 12 sm-ih topova. Meci su padali u bližoj okolini Grabovca. Položaji kod crkve Sv. Đorđa bili su bolje pogođeni. Prema izvještaju kapetana R. Stojanovića, neprijatelj je imao gubitaka, jer se primijetilo, da na nosilima prenosi nekoga. Naši topovi su maskirani zapaljivanjem petarda na drugim mjestima. Neprijatelj je odmah otvorio vatru s Goražde – plotunima iz kupole iz svojih 12 sm topova, ali bezuspješno. K večeri naš isti položaj gađala je krstarica KARLO VI ispod Tivta sa nekoliko metaka, takođe bezuspješno.

6. V 1915. g. – U toku noći primijetile su naše straže neko jače kretanje na neprijateljskoj strani, kretanje kara, huku automobila i kao da se nešto radi na pretstražama. Tačnijeg izvještaja nije bilo.

K večeri je neprijatelj gađao položaj Rudinice, ali bez uspjeha.

7. V 1915 g. – Na frontu prema Austriji nema ništa novo.

Prema Albaniji izvještaj kaže, da se na Tarabošu nalaze 30–40 Hota i Gruda. Onamošnjoj našoj komandi naređeno je, da bude pažljiva, jer bi ovi pljaškaši mogli što izazvati.

8. V 1915. g. – Ova komanda sa pob. br. izl. 54 od 6. t. mj. predložila je Vrhovnoj komandi, da bi se nabavio koji mali motorni čamac, koji bi imao brz hod i bio naoružan sa po dva malokalibarska brzometna topa. Ovi čamci bi se upotrebljavali protiv neprijateljskih podmornica, koje su postale opasne po naš saobraćaj na moru. Vrhovna komanda danas odgovara, da za

sada tražene čamce nije moguće nabaviti. (L.O. pov. dol. br. 75).

10. V 1915. g. – Komandant odreda vratio se iz Grblja, đe je sinoć bio pošao radi pregleda vojske. Stanje na frontu bez promjena, flota krstari kao obično. Avioni lete urijetko.

Na našem frontu u Donjem Grblju prebjegao je iz Krtole Grbljanin Ivo Vukov Ivošević. Iz njegovih iskaza, koji ne izgledaju nevjerovatni, izlazi: da je u Boki stanje dosta teško; moral pao; ishrana vojske slaba, upravo ništavna; u uspjeh se slabo nadaju, osobito ako im napane Italija.

Ukoliko se odnosi na brojno stanje vojske i razmjestaj kaže, da, koliko mu je poznato, u Krtolima nema više od 1500–2000 vojnika. Na visu zapadno od Gošića, a u sve tri ima oko 600 vojnika. – U foru Rudvić ima oko 300–400 vojnika. U selu Đuraševićima ima jedna četa Mađžara od oko 250 ljudi. Na Grabovcu ima oko 400 ljudi. Na stražama se mijenjaju čete iz Krtole. Straže su pod red i to: br. 1 redut prema Grabovcu; br. 2 kod sv. Aritona; br. 3 pod samo selo Lješeviče; br. 4 kod crkve sv. Đorđa i br. 5 nad Marinovom Brijegu, kod polja kod crkve sv. Nikole a u pravcu Krtola. Na straži br. 1 ima i mitraljeza.

Dalje veli, da se produžilo gađanje Vrmca i noću, htjeli su ga napustiti, jer je malo trebalo, da se sruši, ali na onaj način, redovno su ga noću popravljali dovozeći cimenat iz Kotora.

Kaže, da na Kostićima imaju 4 haubice a između Gošića i Bjelila isto tako 4 haubice, i tu da je slagalište municije.

Između Gošića i Radiševića na glavičici „Žukovici“ kaže, da ima 4 topa i oko 30–40 vojnika. Kod „Kule“ na Radiševićima ima 4 topa i 1 mitraljez.

Vojska prima po 500 gr hljeba, koji se peče od brašna, samljevena sijena i malo samljevena pijeska. Mesa se daje 100 grama dnevno uzastopce, 5-ti dan daje se kutija konzerviranog mesa a 6-ti dan se daje bakalar. Za druge potrebe daje se vojnicima po 16 solada (32 ondatne pare od krune). Oficiri primaju plate redovno.

Kaže, da su 5-og t. mj. od naše paljbe ranjena kod crkve sv. Đorđa dva oficira, kod Grabovca da su poginula tri vojnika a da su dva ili tri ranjena. Najveći logori su kod „Kule“.

Kada se uzmu u obzir podaci, koje smo prikupljali od prije kao na primjer o stražama kod crkve sv. Đorđa, pa o 4 haubice kod Gošića, pa o ozbiljnim povredama Vrmca, pa izvještaj kapetana Stojanovića o prenošenju na nosilima kod crkve sv. Đorđa za vrijeme naše paljbe sa Rudinica dana 5. t. mj., onda se ne može reći, da su podaci Ivoševića izmišljeni i lažni. Ivošević ne daje podatke o kalibrima topova, jer to nije znao; da je htio da obmanjuje, mogao je i tu nešto izmisliti. Svakako, ove podatke treba uzeti potpuno tačno.

Odnosi između Italije i Austrije sve zategnutiji. Prema dobijenim izvještajima, diplomatski donosi između ove dvije doskorašnje saveznice su prekinuti. Svaki čas se može očekivati objava rata.

11. V 1915. g. – Vrhovni komandant naše vojske Nj. Vel. kralj posjetio je danas otsjek Krstac.

Italija je objavila rat Austriji i Njemačkoj. Neprijateljstva su već otpočela. Italijanske torpednjače su u našim vodama gađale jedan austriski aeroplan, koji je nad njima nadletio.

U našem narodu veliko zadovoljstvo.

Noćas je u Budvi nošena bakljada u pratnji muzike i veselilo se.

12. V 1915. g. – Danas je komandant odreda sa pov. izl. br. 55 predložio Vrhovnoj komandi, da podejstvuje na nadležnom mjestu, da se oficirima usljed teškog materijalnog stanja poboljša plata sa po 2 perpera dnevno. – NAPOMENA. Ovaj akt je Vrhovna komanda provela ministru vojnom sa preporukom. – 1) Po ovome do kraja rata nije ništa riješeno.

Osmatračnice Pastes vigies, o kojima je riječ 22. t. mj. postavljaju se na Rudinice, na sv. Iliju kod Budve, u Bar i u

Ulcinj. Ove će redovno izvještavati Vrhovnu komandu o kretanju neprijateljskih ratnih brodova, a ova će o tome izvještavati savezničke flote. Pri Vrhovnoj komandi će biti za to uređena naročita telefonska stanica.

16. V 1915. g. – Komandant odreda otputovao je na Cetinje.

Vrhovna komanda sa brojem 4976 od 9. t. mj. daje neka uputstva (obična – taktička) odnosno operacija, koje bi se mogle otpočeti kroz kratko vrijeme. Tiče se operacija cijele naše vojske. Uputstva su proučena i primljena k znanju.

Italijanskom pomorskom atašeu na Cetinju kapetanu Akamu stavljeno na raspoloženje nekoliko naših vojnika zbog uređenja radio-telegrafske stanice na Lovćenu.

17. V 1915. g. – Pojavili su se novi neprijateljski avioni – njemački, sa njemačkim crnim krstom na krilima.

Vrhovna komanda pita svojim aktom od danas, da li komanda zna šta god za Mahmud-pašu Deralu iz Tetova, koji sada živi u Skadru i radi na organizaciji upada Arbanasa u Srbiju i Crnu Goru.

Zapitan, konzul Aleksa Martinović iz Skadra odgovara preko telefona: Mahmud-paša Derala sa dva sina otvorio je ovdje opštinsku peć. Smireno sjedi često pred peć i razmišlja o crnoj sudbini koja ga je snašla. Razmišlja kako bi Srbiju napao i do imanja u Tetovu došao. Još se nada spasu. Protiv Crne Gore nije nikad ništa preduzimao, slabo je vjerovati, da će i sada.

Kao mnogo opasnije konzul Martinović smatra Barjam Curu, Asan bega Prištevljanina, Redžep Dokljana i druge.

(O gornjem izvještaju Vrhovna komanda se pov. izl. br. 57 od 18. t. mj. fora Goražde.

21. V 1915. g. – Juče se komandant odreda vratio s Cetinja (v. 16. V).

Neprijateljski aeroplan posjetio je Bar, Plavnicu i Podgoricu i bacio bombe, ali štete nije bilo.

U daljini su se vidjele dvije ratne lađe, koje su se uputile ka sjeveru. Izgleda da nijesu bile austriške.

22. V 1915. g. – Vrhovna komanda sa br. 5165 od danas (L.O. pov. dol. 79) dozvoljava, da se dadne odsustvo vojnicima Zetske brigade – (to du bataljoni Gornjo-zetski, Donjo-zetski i Lješkopoljski) po 12 dana i to po 25% od njihovog brojnog stanja. Odsustva su im potrebna radi košenja livada. Prema ovome za rečeno vrijeme slabi se rečena brigada za 25% od svoje jačine.

23. V 1915. g. – Jutros je komandant odreda otputovao na Berino Brdo – osmatračku tačku, pomenutu u dnevniku od 5. t. mj.

Danas se u ovom dnevniku javlja jedno novo pitanje – pitanje šiljanja naših pregovarača (parlamentara) do neprijateljskih pretstraža u Donjem Grblju dana 23, 24. i 26. t.mj.; zašto su išli, o čemu se radilo? O čemu su pregovarala opunomoćena lica u selu Lazarevićima sa austriskim parlamentarima dana 29. istog mjeseca?

Mnogi su se, i nadležni i nenadležni – u svoje vrijeme uveliko interesovali o ovom pitanju, možda neke i danas to interesuje. Zli jezici su mnogo mlatili po ovom pitanju – svaki onamo, đe je zub bolio, udešavajući objašnjenja, kako je kome godilo, itd., ali da pređemo na stvar.

Nažalost, danas nije nijedan živ od naših učesnika na pomenutim pregovorima, te ne mogu ništa reći, ako nijesu što pismeno ostavili. Vjerujem, da će se štogod naći u austriskim arhivama, i time se stvar rasvijetliti. Pisac ovih redaka nije učestvovao na tim pregovorima, te će stvar izložiti prema podacima, koje je onda dobio od svog komandanta odreda knjaza Petra i potporučnika Mihaila Dragovića, koji su kao parlamentari išli. Stvar je tekla ovako:

23-og maja 1915. g. poslani su iz komande Lovčenskog odreda dva naša oficira – pješadijski poručnik Rako Kusovac i pionerski potporučnik Mihailo Dragović, sa trubačem i značarom (barjaktarom) do neprijateljskih pretstraža na

kolskom putu Budva – Kotor u Donjem Grblju, s time, da od komande Boke Kotorske zatraže da odredi svoje pregovarače, radi pregovaranja o prekidu bombardovanja iz aeroplana naših nezaštićenih mjesta, shodno postojećim propisima međunarodnog prava, jer su neprijateljski avioni bombardovali kako nezaštićeno i neutvrđeno Cetinje, tako i Podgoricu i druga naša mjesta i pobili toliko nevinih, nevojnih lica.

Ova dva naša oficira presreli su dva austriska niža oficira – koliko se sjećam Dubrovčanin Šepa i jedna oficir Kranjac. Poslije gornjeg sastanka naši su se pregovarači vratili istog dana u svoju komandu.

24-og maja iste godine ponovo su pošli naši isti parlamentari i sreli se sa istim oficirima, koji su našima saopštili, da će doći opunomoćeni pregovarači kroz koji dan, jer se očekuje đeneral štabni major Gustav Hupka, koji je duže vremena bio na Cetinju kao vojni ataše pri austriskom poslanstvu i koji dobro poznaje naša mjesta, a koji sada nije u Boku. Naši pregovarači su se vratili istog dana u Budvu.

26-og maja pošli su ponovo rečeni naši pregovarači i ostali su na prenoćištu kod naše vojske u selu Pelinovu, nedaleko kolskog puta Budva – Kotor.

27-og maja komanda odreda dobija od Vrhovne komande hitan brzojav br. 23 (L.O. pov. dol. 84) u kome se kaže, da Vrhovna komanda saznaje da su šiljati od strane komande parlamentari i pita: 1) koji su oficir onamo išli; 2) s kakvim ciljem; 3) kakav su rezultat postigli i 4) da se pošlje kopija odgovora iz Boke. – Brojem pov. izl. 60 od istog dana komanda odreda odgovara, da su išli poručnik Rako Kusovac i potporučnik Mihailo Dragović radi pregovaranja o prekidu bombardovanja iz aeroplana naših nezaštićenih varoši i mjesta, o čemu da je Vrhovna komanda usmeno izvještena od strane komande odreda. Pregovori su se vodili usmeno. Neprijateljski parlamentari će doći ovih dana s odgovorom komandom Boke.

U međuvremenu data su uputstva komandi kolone u selu Bratešiće kako da postupi, ako bi došli neprijateljski pregovarači. (L. O. izl. br. 5356 od 25. maja 1915. g). Ovo su i obična uputstva za postupak u ovakvim slučajevima.

Selo Lazarevići u Donjem Grblju bilo je određeno za sastanak naših i neprijateljskih parlamentara.

29-og maja stigli su onamo neprijateljski parlamentari, dovedeni kao što to propisuju odnosna pravila. Istog dana stigao je u Lazareviće i komandant Lovćenskog odreda knjaz Petar. Sa knjazom je bio i komandant srednje kolone brigadir Niko Pejanović i još 3–4 oficira iz štaba odreda, među kojima i ona dva prva pregovarača – Kusovac i Dragović. Od strane austriske bili su đeneral štabni major Gustav Hupka, bivši vojni ataše pri austriskom poslanstvu na Cetinju i đeneral štabni kapetan Vizinger. Razgovaralo se otvoreno o prekidu bombardovanja naših nezaštićenih varoši i mjesta, da ne bismo i mi bili prinuđeni da činimo to isto prema njima. Neprijateljski pregovarači su obećali, da se više neće pomenuta mjesta bombardovati. Jako su se začudili kad im je saopšteno o rezultatu bombardovanja Podgorice na dan 24. III t. g. Uz razgovor su se pohvalno izražavali o našoj i srbijanskoj vojsci kao i o načinu držanja kod nas njihovih zarobljenika. Hupka je bio dosta zabrinut. Rekao je da im stvari sada u Galiciji bolje stoje. (Rusi su već bili počeli otstupanje na onom frontu).

Parlamentari su počašćeni objedom kod knjaza, pa su poslije, povezanih očiju, otpraćeni do njihovih pretstraža, a naši su se vratili u svoju komandu u Budvi.

Vrhovna komanda se sa pov. br. 30 od 30. maja ponovo interesuje koliko su puta išli naši parlamentari na sastanak i traži detaljan izvještaj, odnosno sadržinu dobijenog odgovora. (L. O. pov. dol. 88 od istog dana). Komanda odreda odgovorila je sa pov. izl. br. 69 od 11. juna ovo isto, što je i ranije bilo odgovoreno, sa dopunom, da je postignut uspjeh i da je obećano,

da se neće više bombardovati naša nezaštićena mjesta i varoš. Daje joj se izvještaj, ko je bio s austriske strane na pregovorima. Poslije ovoga odgovora Vrhovna komanda više nije ništa pitala. Ovo pitanje sa zvanične strane bilo je likvidirano.

PRIMJEDBA: 14-og juna jedan odred naše vojske ušao je svečano u Skadar i popeo naš barjak na Skadarski grad. Tri bataljona iz Lovćenskog odreda – Selačko-šestanski, Bjelogorski a zatim i Ulcinjski prikomandovani su Starosrbijanskom odredu, koji je operisao oko Skadra pod komandom brigadira Radomira Vešovića.

Sada su počele spletke protiv Crne Gore. Govorilo se da slabi front prema Austriji na štetu opšte stvari; da Crna Gora šuruje s Austrijom; da su naši parlamentari išli da traže dozvolu od Austrije da Crna Gora može okupirati Skadar; da Crna Gora igra dvojnju ulogu u ovome ratu itd., čak se išlo i do toga, da se proturaju vijesti, da knjaz Petar s oficirima štaba često ide noću do neprijateljskih pretstraža đe da ga čeka automobil i prevozi do Boke na zabave itd, a pred zoru se vraća. Jasno se osjetila jedna zakulisna igra, da se pošto-poto što više ubije ugled i povjerenje Crne Gore kod saveznika, jer sve što je u tome pravcu iznošeno, bilo je nelogično i lažno, a evo zašto: Možda bi se i moglo prigovoriti slabljenju fronta prema Austriji odvajanjem nekih naših jedinica Starosrbijanskog odreda, da su te jedinice bile povučene sa crnogorsko-austriskog fronta radi zauzeća Skadra; ali te su jedinice bile iz sastava odreda, koji je inače osiguravao pozadinu naše cjelokupne vojske u Sandžaku i uopšte prema Albaniji, bez kojeg osiguranja bili bismo uvijek kao u klopki između jednog otvorenog i jednog potajnog neprijatelja (odn. Albanije), kojega je protiv nas držala stalno ona ista Austrija, sa kojom smo prema pomenutim pričama šurovali i tražili od nje dozvolu, da Skadar okupiramo. Htjeli, ne htjeli, morali smo Skadar držati u našim rukama i osigurati se u toj opasnoj po nas pozadini. Tri mala bataljona Lovćenskog

odreda, koja smo gore pomenuli da su prikomandovani Starosrbijanskom odredu ionako su bili na položajima duž rijeke Bojane i nikada skoro nijesu bili na našem frontu prema Austriji. O opasnosti od jedne neprijateljski raspoložene pozadine ne treba mnogo dokazivanja.

Crna Gora nije ni krila svoje namjere, da se zaštititi sa strane Albanije, što se vidi i iz njenog cirkulara, upućenog 30. maja velikim silama. U cirkularu dala je istorijat naših odnosa sa Albanijom od 1913. godine na ovamo i dokazala neprijateljsko raspoloženje arbanaških vlasti prema Crnoj Gori, ispoljeno organizovanjem četa, napadima na crnogorsku granicu, upadima u naše zemljište, ubijanjem i pljačkanjem našeg mirnog stanovništva, skrnavljenjem grobova naših poginulih vojnika 1912/13. oko Skadra itd. Na naše proteste nije se moglo dobiti zadovoljenje. Morale su se pojačati naše trupe na arbanaško-crnogorskoj granici, što se znatno odazvalo na naš državni budžet.

Dalje se u cirkularu navodi napad Klemenata na Đakovicu prilikom kojom su im zarobljena 2 Škodina topa. Njih je malo vremena pred taj napad darovala Austrija Prenk Bib Dodi predsjedniku Upravnog savjeta u Skadru. Ovim je raskinuta i potonja sumnja u neutralnost Arbanije. Malisori su uz to, otežavali naš saobraćaj po Bojani, pljačkali brodove itd.

Slijedeći savjete prijateljskih velikih sila Crna Gora je trpjela ali uviđajući, koliko je takvo stanje moglo rđavo uticati na stanje u zemlji, kraljevska vlada je naredila, da naša vojska zauzme neke strategiske tačke na Bojani, da se obezbijedi slobodno snabdijevanje Crne Gore i osnaži stečeno pravo Berlinskim ugovorom i spriječi anarhija, koja vlada u Arbaniji.

U cirkularu se najposlije kaže, da je kraljevska vlada sretna, što može utvrditi, da znatan dio stanovništva u Arbaniji pozdravlja crnogorsku vojsku kao svoju osloboditeljku.

Iz gore izloženog može se lako izvesti logični zaključak: Crna Gora nije slabila front prema Austriji na štetu opšte stvari

već naprotiv, radila je na korist i svoju i opšte stvari, jer je sa okupacijom nekih susjednih krajeva Arbanije osigurala svoju pozadinu, koja je bila u opasnosti; o kakvom šurovanju s Austrijom teško je bilo i pomisliti, kada se uzme u obzir sve ono, što je Austrija radila protivu nas u Arbaniji a da ne govorimo o neprijateljskim dejstvima na našim neposrednim frontovima prema njoj; o dvojnoj ulozi Crne Gore u ovom ratu bilo je besmisleno i pomisliti; kakvog je smisla imalo tražiti dozvolu od Austrije da okupiramo Skadar, kada od nje to nije ni najmanje zavisilo a kada smo znali, da je ona naš dušmanin i u Arbaniji i na svakom mjestu, i da je ona glavni podstrekač da nam se Skadar, kupljen najskupljim žrtvama našeg naroda, oduzme koncem Balkanskog rata. O posjetama knjaza Petra sa oficirima štaba, činjenim noću na austriskim pretstražama i dalje, glupo je i pomišljati a kamo li govoriti. Boka je slobodna a Bokelji nijesu svi izumrli; valjda bi neko vidio tog knjaza i te naše oficire, koji su se tamo zabavljali a pred zoru vraćali u svoju komandu. Sva je stvar u tome, što je nekome bilo stalo, da što više ubije ugled Crne Gore i njenog kralja, te se svim silama starao, da se u tome što brže uspije ne birajući sredstva i ne stideći se, da se blatom bace na jednog starog i ako ne bezgrešnog, ali za Crnu Goru zaista zaslužnog kralja, velikog sina male Crne Gore. Pa za njega su se proturale vijesti kako ima svoje krupne (desetine) milione u engleskim bankama itd. – a te banke nijesu propale prošlog rata a stari kralj Crne Gore pored tih „miliona“ morao je prodavati svoje dragocjenosti – negdašnje darove od svojih prijatelja, da održi sebe i svoju porodicu poslije sloma Crne Gore, kada je bio u izgnanstvu – u Francuskoj. Ali ova pitanja ne spadaju u okvir dejstava Lovćenskog odreda, sa njima neka se političari pozabave, a mi ćemo preći na naše redovno izlaganje rada Lovćenskog odreda.

25. V 1915. g. – Vrhovna komanda šalje Odre de bataille naše vojske od 19. t. mj. iz kojeg dajemo opšti izvod, dok smo dio, koji se odnosi na Lovčenski odred iznijeli u dnevniku od 15. aprila t. g. iako ne u istoj formi, nego opširnije.

U ovom Odre de bataille-u kraljevsko crnogorske vojske kao Vrhovni komandant označen je njegovo veličanstvo kralj Nikola I.

Načelnik štaba đeneral Božidar Janković; pomoćnik načelnika štaba i načelnik operativnog odjeljenja đeneral-štabni pukovnik Petar Pešić; načelnik artiljerisko-inžinjerskog odjeljenja počasni đeneral Borivoje Nešić; na službi u operativnom odjeljenju; pješadijski potpukovnici Dragoljub Mihailović i Đorđe Paligorić. – Pješadijski kapetani: Blažo Marković i Miro Božović.

1) LOVČENSKI ODRED	vojnika 8.990;	topova 47;	mitraljeza 10
2) HERCEGOVAČKI ODRED	" 10.003	" 20	" 13
DRINSKI ODRED	" 2.656	" 6	" 4
SANDŽAČKI ODRED	" 14.514	" 32	" 21
STAROSRBIJANSKI ODRED	" 5.233	" 19	" 10
VII DIVIZIJA	" 3.992	" 8	" 4
SVEGA: BATALJONA 91 3/4	" 45.388	" 132	" 62
(od gornjih vojnika neboraca	" 1.361)		

Primjedba: Donjovasojevička brigada, vod IV brdske debanžove baterije i 2 mitraljeza, koji su ulazili u sastav Limske divizije, ostaju u sastavu Užičke vojske.

27. V 1915. g. – Od 22. t. mj. nalazi se sa svojim brdsko brzometnim krupovim vodom na Koštanjici kraj Budve kapetan Vukašin Lekić, koji je bio na Ridu više sela Prijerada.

Preko telefona je naređeno, da bataljon Ceklinski bude gotov za jedan marš a bataljon Lješkopoljski da bude gotov da krene na Dolove.

Brigadiru Ivu Đuroviću naređeno, da sutra sa svojim štabom krene za Bojanski sektor.

Prema dobijenim izvještajima, Njemci su osvojili Pšemis, koji je bio u ruskim rukama. Vijest je pala kao teški kamen na sve nas.

28. V 1915. g. – Vrhovna komanda povj. brzojavom pod br. 29 (L. O. Pov. dol. 85 od danas) naređuje, da se zbog osiguranja naših transporata Bojanom onamo upute bataljoni Gornjozetski, žandarmerijski i Ceklinski. Neposrednu komandu onamo ima da preuzme brigadir Ivo Đurović. Vojska treba da zauzme cijelu desnu obalu rijeke Bojane i da čuva na istoj most kod Kazine, ali da nikako ne prelazi u Skadar ili na lijevu obalu rijeke. U izvršenju gornjeg naređenja komanda odreda je izdala potrebna taktička i administrativna naređenja.

Istog dana sa pov. izl. br. 62 naznačen je brigadir Niko Pejanović i za komandanta naših trupa u Donjem Grblju pa sve do Kufina, te se sve te trupe sada smatraju u sastavu srednje kolone.

Sa pov. izl. br. 63 od istog dana naznačen je brigadir Ivo Đurović za komandanta sektora Barskog i Bojanskog i naređuje mu se, da zauzme svo zemljište na desnoj obali rijeke Bojane.

Sa pov. izl. br. 64 (istog dana) izviješten je komandant desnokrilne kolone brigadir Vukotić o gornjim naređenjima i naređeno mu je, da premjesti bataljon Lješkopoljski u selo Dolove (Lovćen) kako bi mogao poslužiti kao rezerva i svoje i

srednje kolone. Ovo zbog toga, što se slabi srednja kolona, kojoj se oduzima bataljon Ceklinsko-dobrski i šalje u Muriće.

Kako su se odašiljanjem bataljona – žandarmeriskog s Đurđeva Ždrijela i Gornjo-zetskog iz Bara – na Bojanu, oslabili frontovi Đurđeva Ždrijela i Pristana, a slabo se moglo računati na posadu u Primorju prema Đurđevu Ždrijelu kao i na Mrkojevički bataljon na Pristanu, komanda odreda je svojim pov. izl. br. 65 (istog dana) izvijestila o tome Vrhovnu komandu (šifrovanim brzojavom).

Noćas pak naše trupe su zauzele Taraboš a naređeno im je, da zauzmu i most na Kazino.

29. V 1915. g. – Na jučerašnji brzojav ove komande pov. br. 65 Vrhovna komanda odgovara sa svojim br. O. 5242 i kaže, da pošto po moru krstari saveznička italijanska flota, to da je i Bar i Đurđevo Ždrijelo dosta obezbijeđeno i da nema opasnosti od neprijateljske ofanzive na oslabljenom frontu. Istovremeno Vrhovna komanda naređuje, da komandant odreda učini raspored trupa da se obezbijedi od svake slučajnosti (L. O. Pov. dol. br. 86).

Tako sada naša vojska drži svu desnu obalu rijeke Bojane do naredbe da i nju pređe.

Zastavnik ministarstva vojnog šifrovanim brzojavom od danas br. 90 (L. O. pov. dol. 87) preporučuje radi uspjeha naše stvari u Arbaniji, da se naredi komandantu i vojsci, koja se onamo nalazi, da bi se izbjegle pljačke i tome slično, jer ako se dogode koristiće naši neprijatelji, te bi se moglo desiti, da sva stvar propadne. Naređuje se da se vrši pravilna rekvizicija i da priznanice izdaju samo komandantu bataljona, brigada ili zasebnih kolona. Shodno ovome, izdato je telefonsko naređenje brigadiru Đuroviću i data su mu uputstva, kako bi se izbjegle pljačke i tome slično.

U mjesto s desne obale rijeke Bojane, brigadir Đurović je naredio da se stanovništvo razoruža.

31. V 1915. g. – Bilo je nešto malo prepucavanja kod Mirca. Gubitaka nemamo.

Završuje se i mjesec maj, ali bez nekih naročitih promjena na našim frontovima.

Italije je ušla u rat kao naša saveznica. Rusija je izgubila Pšemisl.

Zdravstveno stanje naše vojske u odredu je dobro. Epidemije nema.

Sa ishranom ide dosta slabo. Tajin u mesu prima se sasvim neuredno. Od 1. januara ove godine do danas vojska nije primila meso 51 dan i to: 29. i 30. januara; 3/6. februara; 11/16, 18/20. i 28/31. marta; 1/5, 15/17, 20/22. i 27/30. aprila; i 1/7, 11/16, 19/22. i 26/27. maja, a to znači da je svaki treći dan bio preskočen.

Hljebu se mijenjala kakvoća i količina i dijeljen je većinom vruć po 4–600 grama dnevno.

Brojno stanje naše vojske u odredu bilo je sljedeće:

BROJNO STANJE TRUPA LOVĆENSKOG ODREDA

na dan 30. maja 1915. god.

skraćene oznake treba čitati:

V.O. = Viših oficira

N.O = Nižih oficira

Vodn. = Vodnika

Topov. = Topovođa

Deseč. = Desečara

pris. = Prisutnih

otc. = Otsutnih

bol. = Bolesnih

Nebor. = Neboraca

jah. = jahaćih

tov. = tovarnih

tegl. = teglećih

Stend. st. Lovćen - - - - - 16 - - -
 Svega u koloni 2 43 83 – 160 1534 84 134 81 - - -
 SREDNJA KOLONA štab 2 2 - - - 14 - - 12 3 2 –
 Ceklinski bataljon – 10 29 – 42 406 3 – 48 1 28 –
 Ljubotinjski bataljon 2 10 24 – 27 341 30 – 65 1 22 –
 Dobrovoljačke čete 1 3 13 – 17 154 6 – 9 – 2 –
 Lj. 8.7 sm bater. - 2 5 - - 62 7 – 10 1 3
 Brdski krupov vod. – 2 2 - - 33 4 – 23 1 3 –
 Mitralj. odjeljenje - - 3 - - 25 2 – 9 - - -
 ŠTAB CRMN. PRIM. brig. 1 2 - - - 4 - - 2 3 3 –
 Gornjo crmn-bataljon 1 8 27 – 47 318 30 2 45 1 47 –
 Donjo crmn. bataljon – 0 7 – 38 408 32 44 24 1 29 –
 Barski bataljon – 4 11 – 12 177 29 6 30 1 26 –
 Dobrovoljački bataljon – 2 5 – 8 93 13 15 - - 10 –
 Mitralj. odjeljenje – 3 1 – 2 43 6 3 12 1 15 –
 Brdski vod – 1 2 - - 35 - - 4 – 8 –

Za pren. kol. 7 59 149 – 193 2113 172 90 293 14 208 –

Srednje kolone

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Prenosi iz S.K.	7	59	149	-	193	2113	172	90	293	14	208	-
Milicija pozadine	-	1	-	-	-	8	-	-	-	1	-	-
Opsada na Kastio	-	1	-	-	-	69	-	-	-	-	-	-
Opsada u Budvi	-	3	4	-	-	58	-	-	10	1	-	-
Milicija	-	1	2	-	-	22	-	-	9	1	1	-
Svega u kolni	7	64	155	-	193	2270	172	90	312	17	209	-
VORG. KOLONA štab	1	3	-	-	-	11	-	-	10	10	4	-
Sada u Spiču	-	1	-	-	-	10	-	-	20	1	1	-
_eš. vod. Petrove Ponte	-	1	-	-	-	16	-	-	-	-	-	-
- - kl. dobrski batal.	1	6	25	-	46	222	-	-	42	1	43	-
Gornjo-zetski bataljon	2	9	-	-	-	236	-	-	-	6	9	-

Vasojevički bataljon	1	6	9	-	-	105	-	-	90	1	27	-
Brdski muhamed-bataljon	-	1	2	-	-	49	-	-	-	1	1	-
Žandarmerijski	1	9	14	-	35	295	111	11	-	7	12	-
- - -end. Bar-Vladimir	-	1	1	-	-	-	-	-	41	1	12	-
- - -galerija Bar	-	1	2	-	-	-	-	-	-13	-	-	-
KORIĆANSKI SEKT. štab	1	1	-	-	-	5	-	-	1	2	1	-
Štab odjeljenja Murić	1	-	-	-	-	5	-	-	-	1	-	-
Selačko-šestanski bat.	2	4	17	-	28	214	-	-	57	1	36	-
Belogorski bataljon	1	5	24	-	30	334	-	-	38	1	34	-
- - -njnski bataljon	-	8	2	-	-	169	-	-	18	1	2	-
Baterija Šušanj	-	4	18	-	6	127	-	-	3	1	9	-
- -du bater. Volujica	-	1	16	-	-	24	-	-	3	-	3	-
Haubica Šušanj	-	1	4	-	6	16	-	-	1	1	1	-
Haubica Dobra Voda	-	1	6	-	-	12	-	-	-	1	-	-
- - -1/2 vod. Šir.Vis	-	1	3	-	-	16	-	-	-	-	2	-
- - -1/2 rt Čerana	-	-	2	-	-	14	-	-	-	-	-	-
- - -1/2 Murićani	-	1	3	-	-	13	-	-	-	-	2	-
Svega u koloni:	1	65	148	-	151	1893	111	11	337	37	199	-
Baterija Košanjica je form. čete	-	2	4	-	-	84	-	-	-	1	21	-
Budva	-	3	-	-	-	186	25	-	-	-	-	-
Dodati SRED. KOLONI	-	5	4	-	-	270	25	-	-	1	21	-
STANICA Budva	4 ranjena 1 doktor 4 bolesnika 1 medicina - - - - - 13 (osoblje)											
ARTILJERIJA KRSTAC	1	7	3	18	5	101	31	16	1	4	8	3
ARTILJERIJA KUK	1	7	9	8	-	154	20	15	1	1	18	-
SVEGA U ODREDU:	26	199	403	26	509	6362	613	266	731	60	455	3

NAPOMENA: nijesu izneseni u spisak 24 vojnika, koji se nalaze pod sudom i to: 17 iz žandar. Bataljona, a 7 artiljerista s Krsca.

I tako u odredu PO SPISKU:

Viših oficira 26

Nižih oficira 199

Podoficira 938

Redova-boraca 7265

Neboraca 731

Bolničkog osoblja 15

Svega lica 9174

Konja jahaćih 81

Konja tovarnih 471

Konja teglećih 3

Svega konja 555

Svi podaci su uzeti iz spiskova, koje su pojedine komande dostavljale komandi odreda.

3. VI 1915. g. – Naređeno je komandantu desnokrilne i srednje kolone, da iz svih četa pošalju po dva vojnika, a komandantu srednje kolone, da pored toga uputi i 60 vojnika iz dobrovoljačkih četa. Od njih će komandant odreda formirati dvije čete, koje će ući u sastav formiranog bataljona u koji ulaze i regruti iz Primorja. Vojnici da budu od 18 do 25 godina.

4. VI 1915. g. – Ministarstvo vojno sa pov. br. 103 (L.O. pov. dol. br. 90) saopštava, da je italijanski poslanik na Cetinju izviješten, da naša vojska kod Skadra izaziva Arbanase i kaže, da će to i pljačke učiniti, da naša stvar onamo propane. Odmah je naređeno brigadiru Đuroviću (L. O. izl. pov. br. 71) da preduzme stroge mjere, da naša vojska ne izaziva Arbanase a zbog pljačke dato mu je pravo, da kažnjava i smrću. Ministarstvu vojnom odgovoreno je istog dana sa pov. izl. br. 70, da su sve potrebne mjere preduzete a lažnim glasovima ne treba vjerovati.

7. VI 1915. – Brigadir Đurović u odgovoru na L. O. Br. 71 izvještava pov. brzojavom br. 20 (L. O. pol. dol. 91), da je postupanje naših prema Arbanasima do sada bilo potpuno ispravno i umjesno i da nema ni pljačke, niti žalbe od mjesnog stanovništva. Zaustavljanje brodova vrši se zbog pregleda, da ne provoze ratnu kontrabandu, te ako se ne nađe takve, brodovi se puštaju da slobodno plove. Uostalom, brigadir Đurović se ne čudi žalbi italijanskog konsula iz Skadra, jer mu je poznat njegov nevaljali rad na našu štetu još od samog dana kad smo zaposjeli desnu obalu Bojane.

Brigadir Đurović sa br. 4456 od danas javlja, da su Arbanasi sve do grada voljni predati oružje.

Razmještaj naših trupa prema Bojani je sljedeći: Bataljon Selačko-šestanski nalazi se na zapadnim kosama Malog Taraboša k. 394 i istočno od mosta na Kazinu; Žandarmerijski bataljon u selu Oboti; Ceklinsko-dobrski na Reču i kod crkve sv. Đorđa; Bjelogorski između Reč-a i suke sv. Nikole; Ulcinjski – kod sela Fraskanjela kao rezerva bataljona Bjelogorskog i Ceklinskog; Gornjo-zetski u selu Zaosu, južno od Malog Taraboša k. 394 kao opšta rezerva; Dva 8.7 sm poljskog topa pri Malom Tarabošu; Sulejmanovac top na gorici od Fraskanjela, a jedan poljski 7.5 sm top na suku sv. Nikole (L.O. izl. br. 5556 od danas).

Vrhovna komanda izvještava, da je VII divizija rasformirana a naši vojnici vraćeni svojim jedinicama. NB. Ova divizija bila je formirana još u martu t. g. o čemu nas je izvijestila Vojna komanda – da sa br. 4294 od 21. marta t.g. (L. O. pov. dol. br. 55 istog dana). Komandant joj je bio brigadir Luka Gojnić.

6. VI 1915. g. – Pošto se doznalo da se neki Arbanasi sele iz svojih domova i prelaze iza rijeke Drima, Ministarstvo vojno javlja, da se onamo pošlje vojvoda arbanaški Vat Maraš, da upliviše na njih, da se vrate i da im zajamči sigurnost sa naše strane (L. O. pov. dol. br. 92 od 5. VI). U smislu prednjeg

naređeno je brigadiru Đuroviću što treba (L. O. pov. izl. br. 72 od 5. VI 1915).

Vrhovna komanda brzojavom od danas O. br. 5367, da se po ukazanoj potrebi, a po odluci Nj. Vel. kralja, izvrši sljedeće:

a) Upute na Danilovgrad za Drinski odred, a pod komandom brig. Nika Pejanovića, bataljoni: Ceklinski, Ceklinsko-dobrski, Ljubotinjski i Žandarmerijski sa 2 brdska nebrzometna topa i 2 mitraljeza. Brigadir da krene sa svojim štabom: ove trupe da ponesu svu svoju opremu;

b) položaje koje sada drže bataljoni – Ljubotinjski i Ceklinski, posješće bataljoni – Gornjo-zetski i Lješkopoljski, i to noću, da se ne primijeti kretanje trupa.

v) sa ostatkom trupa podesiti takav raspored, da se dovoljno garantuje odbrana fronta (L. O. pov. dol. br. 93 od 6. VI 1915).

Odašiljanjem pomenutih bataljona opšte brojno stanje odreda bi se smanjilo za 1.867 lica i svelo na 7.307 (v. br. st. 30. V) od kojih su:

oficira	184
podoficira	696
red. boraca	5836
neboraca	576
boln. osoblja	15

7307

Kako se sa ovakvom snagom odreda nije moglo garantovati nikako, a kamoli dovoljno, odbrana fronta, komandant odreda se nije složio sa dobijenim naređenjem, te je odmah poslao na Cetinje šefa odreda, da u Vrhovnoj komandi objasni stare i poradi, da se oslabljenje odreda izbjegne.

7. VI 1915. g. – Vrhovna komanda danas šalje hitni brzojav pod istim brojem i iste sadržine kao i jučerašnji (br. O. 5367). Izvršenju naredbe se nije pristupilo, jer je šef štaba odreda već

pošao na Cetinje radi razjašnjenja ovog pitanja, kako je gore rečeno.

8. VI 1915. g. – Prema Arbaniji naši drže iste položaje. Prema dobivenom izvještaju (L. O. br. dol. 11960) naš maleni parabrod PJESNIK zarobio je u Medovi neke austriske lađe na kojima je bilo uglja i drugih stvari, alata itd.

10. VI 1915. g. – Komandant odreda otputovao je za Cetinje da podjestvuje, da se naredba o odašiljanju bataljona u drinski odred obustavi. (V. 6.5 t. mj)

Prema podacima, koje dobijamo iz Arbanije, onamošnji austriski konzul stalno rovari protiv Crne Gore i naoružava Hote i Grude protiv nas i snabdijeva municijom i drugim potrebama. Tu skoro su Arbanasi opljačkali jedan naš transport na Bojani.

Đeneral Janković sa br. 5367 od juče, traži objašnjenje, ko je izdao naređenje za prelaz trupa preko Bojane. Odgovor je dat kasnije. (V. 16. t. mj).

Danas je sa pov. izl. br. 73 izdato naređenje komandantima kolone, odnosno zamjene pušaka Mauzer sa Moskovkama i Mauzerkama.

12. VI 1915. g. – Na frontu odreda nema osobitih novosti. Aeroplani krstare nad našim položajima Krsca, Kuka, Žanjeva Dola, Bara itd. i bacaju bombe. Neprijateljska ratna flota slabo se pojavljuje na otvorenom moru.

Komandant odreda sa Cetinja naređuje hitno (prije svih depeša) da se naredi:

Da bataljon Njeguško-čeklički zauzme položaje bataljona Donjo-zetskog a ovaj da krene na Lovćen kod bataljona Lješkopoljskog;

Da se bataljoni Ljubotinjski i Cekliński pripreme za kretanje a da im je zborna mjesto Rijeka Crnojevića. Položaje ovih bataljona zauzeće bataljoni Zetske brigade i tek pošto ih posjednu, da rečeni bataljoni krenu.

Sa brigadom idu i dva brdska krupova 7.5 sm nebrzometna topa.

Mitraljezi o kojima je bila riječ u prvim naredbama ne šalju se.

Iz ljevokrilne kolone upućuje se na Rijeku Ceklinsko-dobrski bataljon a u Budvu se šalje bataljon Gornjo-zetski.

Komandant takođe naređuje, da se preduzmu mjere za ishranu bataljona, koji se otpremaju. (Za sve gornje vidi pov. dol. br. 97 od danas).

U izvršenju gornje naredbe komandanta odreda učinjeno je sve što treba, tj. naređeno je brigadiru Vukotiću (Milutinu) da odmah izvrši razmještaj jedinica prema pomenutoj naredbi. Osiguranje Slora i Troljeza ostaje u rajonu Zetske brigade. Bataljon Njeguško-čeklički zauzima položaje bataljona Zetskog a njegove – bataljon Cetinjski. Bataljoni Zetske brigade treba da pođu za Bratešiće a u rajon Spuške brigade će onda ostati Solar i Troljez (Vidi nar. pov. izl. br. 78 od danas).

Sa pov. izl. br. 77 naređeno je brigadiru Pejanoviću u Bratešiće, da bataljoni Ljubotinjski i Ceklinski budu gotovi za pohod a njihove položaje zauzeće Zetska brigada.

Oblasnoj upravi na Cetinju i intendantu odreda komandiru Nikoli Vučiniću naređeno je da pripreme tajin za 2–3 dana na Rijeci za Riječko-lješansku brigadu, koja će onamo stići.

Oblasnoj upravi u Budvi naređeno je, da pripremi tajin za 1125 vojnika i 45 konja.

O svemu izvršenom izviješten je komandant odreda na Cetinju sa pov. izl. L. O. br. 76 od istog dana.

14. VI 1915. g. – Brigadir Pejanović sa br. sl. javlja, da je predao bivši mu podružni sektor komandiru Andriji Raičeviću, a sa povjerenim mu bataljonima da će krenuti za Rijeku, čim se smrači.

N. B. Ministar Popović s Cetinja pitao je 12. t. mj. sa br. 123 (L. O. pov. dol. br. 96), nalazi li se u kojoj jedinici Jovan Đonović i u kojoj. Odgovoreno je sa pov. izl. br. 75, da je imenovani u Srbiji a da je Mihailo u bateriji kapetana Abramovića. Ovo je bilo u vezi nekih agitacija u vojsci protiv stanja u zemlji, a u korist neke druge države.

Jutros oko 3.5 sata sukobila se patrola i izvidnica Gornjo-crmničkog bataljona (2 čete) kao i straža objavnica kod crkve sv. Stevana sa jednim neprijateljskim odjeljenjem od oko 120 ljudi. Neprijatelj je otvorio šrapnelsku vatru s Goražda i s Grabovca. Pješadisko prepucavanje je bilo obostrano. Neprijatelj je odbijen i prema izvještaju komande srednje kolone br. 3074 neprijatelj je imao oko 20–30 mrtvih i ranjenih. S naše strane bilo je dva teže i dva lakše ranjena vojnika. (Prema iskazima bjegunca Ivana Pongraca od 27. t. mj. neprijatelj je imao 1 poginulog, 2 su umrla u bolnici i 3–4 su ranjena).

(Naša vojska je danas svečano ušla u Skadar. O tome je već rečeno u primjedbi dnevnika od 23. maja t. g).

25. VI 1915. g. – Razmještaj bataljona prema naredbi od 12. t. g. izvršenje, ali Gornjo-zetski bataljon još nije stigao u Budvu.

26. VI 1915. g. – Prilikom svakog razmještaja naših trupa događa se po neki sukob na našim pretstražama, koji neprijatelj izaziva. Izgleda da neprijatelj na vrijeme doznaje o svim našim razmještajima usljed čega je 14. t. mj. bila naređena osobita pripravnost bataljonima, a bio je takođe u pripravnosti i formirani bataljon u Budvi.

Brigadir Pejanović stigao je na Rijeku, ali mu bataljon Ceklinsko-dobrski nije još onamo stigao.

NAPOMENA. Odašiljanje ovih jedinica sa brigadirom Pejanovićem izvršeno je s time, da se formira jedan jak DRINSKI ODRED, koji bi operisao u Hercegovini u kojemu bi bio komandant knjaz Petar. Ovo je bio, koliko mi je poznato, predlog divizijara serdara Janka Vukotića. Knjaz Petar se nije htio primiti za komandanta tog odreda, već je ostao kao komandant Lovćenskog odreda. Drinski odred je formiran, ali nije otpočinjao zamišljene operacije. Ušao je kasnije u sastav Sandžačke vojske kao Drinska divizija. Vojsci brigadira Pejanovića na Rijeci dato je odsustvo 2–3 dana, poslije kojih je trebalo krenuti dalje, ali se vojska bunila, tražila odjeću i dr, koja

joj je i data, ali ipak došlo je do toga, da je i Nj. V. kralj morao uzeti učešća u smirivanju vojske, koja je na njegov poziv riješila da otputuje.

Kao što smo ranije napomenuli, iz Lovćenskog odreda bataljoni Selačko-šestanski, Bjelogorski i Ulcinjski prikomandovani su Starosrbijanskom odredu, koji je kod Skadra. – Sa pov. izl. br. 79 od danas komanda odreda je izvijestila Vrhovnu komandu o ovom razmještaju, s čim je dat i odgovor nas pitanje, pomenuto u dnevniku od 10. t. mj.

17. VI 1915. g. – Neprijatelj je gađao naše položaje u Grblju. Gubitaka nemamo.

18. VI 1915. g. – Bivši austrougarski konzul u Skadru, koji je mnogo spletkario protiv nas u Arbaniji, kao nepotreban onamo, pošto je naša vojska zauzela Skadar, danas je preko Cetinja i Krsca propraćen do naše granice u pravcu Kotora.

19. VI 1915. g. – Danas se jedva jedvice okupio bataljon Gornjo-zetski u Budvi, jer je prošlo nekoliko dana od dana, kada je dobio naređenje, da kraj Skadra krene za Budvu. Prema podacima, bataljon je u Skadru tražio da mu se dadnu prevozna sredstva, što mu je divizijar Vukotić i odobrio, te su tako neki parabrodi preko jezera a neki na konjima krenuli i okupili se u Budvi. Ponašanje ovih vojnika za osudu je kako s gledišta vojne discipline, tako i s gledišta obične uljudnosti. Pravdanje, da su išli čak do Sarajeva ne može se primiti, jer je taj marš tamo i ovamo davno svršen i bilo je dosta odmora, poslije kojeg se svakako mogao izvršiti ovaj marš do Budve od Skadra. Ovaj bataljon sjutra polazi na određeni mu položaj kod sela Gorovića.

20. VI 1915. g. – Bataljon žandarmerijski, koji je takođe bio kod Skadra, napustio je svoju komandu i vojnici pošli kud koji, a oficiri svoje ostavili. Pošto je ovaj bataljon bio prikomandovan Starosrbijanskom odredu, to komanda Lovćenskog odreda o ovome nije opširnije izvještavala (V. Izvj. kom. ljevokr. kol. br. 4660 a L. O. Dol. Op. Broj 12547/15).

Napomena. Ovaj se bataljon više nije okupljao, već su mu vojnici razdijeljeni po svojim bataljonima. Komandant bataljona (bivši) komandir Vukašin Božović bacao je za ovakvu nediscipliniranost svog bataljona krivicu i na samog kralja i njegovog sina. Pošto je ovaj bataljon bio ranije u području komandanta Lovćenskog odreda, to je ovaj tražio, da se komandir Božović uzme na zapisnik i da se bolje izjasni o svojim kritikama u gornjem slučaju bivšeg mu područnog bataljona. Ova stvar još nije uzeta u postupak, a Božović se nalazi na Cetinju.

Za načelnika štaba Vrhovne komande naznačen je dosadašnji pomoćnik načelnik štaba đeneral štabni pukovnik Petar Pešić, a đeneral Božidar Janković odlazi u Srbiju. Razne su verzije o ovom smjenjivanju đenerala Jankovića. Govori se, da je đeneral smijenjen zato što nije omeo ulazak naše vojske u Skadar, čije zauzimanje nije bilo po volji srbijanskoj vladi, itd. Slijedile su spletke o kojima je riječ u dnevniku od 23. V t. g.

Zaista se neko starao, da što više ubije ugled naše male zemlje i dosta je uspijevalo, što se kasnije i dokazalo. Inostrani poslanici na Cetinju kao da nemaju povjerenja u nas. Našeg ministra inostranih djela nešto ne zarezuju mnogo. Naši trgovci (tako se priča) lakše uspiju u svojim trgovačkim poslovima kada se obrate neposredno italijanskom ili engleskom poslaniku, nego li, kad to čine preko našeg Ministarstva inostranih djela. Pa i po Cetinju se spletkari po privatnim kućama, đe se sastaju privrženci neke druge struje neprijateljski raspoložene prema našem kralju i njegovoj upravi. Uspjeh je, kao što navedoh, postignut kasnijih godina.

21. VI 1915. g. – Po odlasku već pomenutih bataljona iz srednje kolone razmještaj trupa je sljedeći:

A. CRMNIČKO-PRIMORSKA BRIGADA – štab u selu Kubasima.

a) Gornjo-crmnički bataljon u selu Trešnjice

3, 4, 5. i 6. četa u selu Trešnjice a 1. i 2. u selu Ukropce

b) Donjo-crmnički bataljon u selu Lazarevićima

1. i 2. četa u selu Lazarevićima; 3. i 4. u selu Parapidima; 5. u selu Bućine i 6. u selu Kubasima

v) Barski bataljon u selu Zagora

1. i 2. četa u selu Krimovice; 3. u selu Kostoviće i 4. u selu Zagoru.

g) Dobrovoljački bataljon u selu Kovače

d) Mitralješko odjeljenje I-o u selu Kubase a II-o u selu Trešnjicu

đ) Policija – Glavatske kućice u Mrčevom Polju.

Pretstražni lanac

Dobrovoljački bataljon od kolskog puta Budva – Kotor do na brijeg iza crkve sv. Stevana. Gornjo-crmnički bataljon odatle, pa do hrta od Kozmača. Donjo-crmnički bataljon odatle pa do Loznice – rta više Benovića. Barski bataljon odatle pa više mora istaknutim položajima do na Jaz zapadno od Budve.

B. SPUŠKA BRIGADA u selu Bratešiće (štab)

a) Dvije dobrovoljačke čete (Brajici i Majine) i mitraljesko odjeljenje od Troljeza do i sa potokom, koji ide od Mirca ka Goraždi;

b) Bataljon Lješkopoljski odatle pa na vis Krimalja i kose do Sutvare;

v) Bataljon Zetski – Sutvara i lijevo od Vušića kuće do Crmničkog bataljona.

Na pretstražama stoji po 5 četa.

REZERVA bataljona Lješkopoljskog i Zetskog u selima Šišiće, Prijerade, Pelinovo i Nalježiće; Dobrovoljačka četa na Mirac.

BATERIJE na dosadašnjim položajima tj. 2 – 7.5 sm brdska nebrzometna krupova topa u selu Šišiće a 4 – 8.7 sm i

nebrzometna krupova topa na Golišu.

OPŠTA REZERVA. Bataljon Gornjo-zetski u selu Goroviće.

DESNOKRILNA KOLONA: štab na Njegušima

KATUNSKA BRIGADA. Štab na Njegušima.

a) Bataljon Cetinjski od i sa Zvjerinjaka do i sa Krscem (3 čete u Petrovu Ljut; 1 na Vučjem Dolu, a 1 na Bižaljevcu);

b) Bataljon Njeguško-čeklički od Krsca do Visoke Gore (1-a četa u Valištu; 2-a na Gomilici; 3-a Malim i Velikim Zalazima; 4-a Obod i 5-a u Gačevićima).

v) Mitraljsko odjeljenje MAKSIM na Trešnjavu Rudinu za gađanje Pračišta, Vel. Prodoli i Zvjerinjaka;

g) Dva mitraljeza GATLING – Jedan ispred Leništa, a drugi ispred Volujaka. Tuče prostor ispred Cetinjskog bataljona.

LJEVOKRILNA KOLONA (pošto su joj uzete neke jedinice)

I Barska pješadijska posada:

a) Jedna četa barskih muslimana (68 ljudi) na Dobru Vodu. Služi kao prikrice onamošnjoj haubici i drži stražu morskobalobom od Veljeg Pijeska pa do Volujice (Pasićeva Glavica).

b) Bataljon Mrkojevički (184 vojnika muslimana) s logorom u selu Popoviće. Drži straže morskobalobom od rta Volujice do Donjeg Šušanja i daje zaštitu poljskom vodu na Volujici i haubici u Donjem Šušanju. Ovaj bataljon upotrebljavaće se za rad na putu; kosidbu sijena i istovar i utovar materijala u barskom pristanu.

v) Formirana četa od artiljerista (50 boraca) drži straže morskobalobom sa stražama Mrkojevičkog bataljona a jedan dio te čete – s logorom u Barskom polju – upotrebio bi se prema potrebi sa rezervom Mrkojevičkog bataljona.

g) Posada u Spiču. (Jačina 37 vojnika – 18 – I klase i ostali II klase i rezerve). Drže stražu morskobalobom od Spiča do Čanjskog pristana.

- d) Straža na Galerijama u Sutormanu (15 postarijih vojnika), i
- đ) Intendanca St. Bar i Vladimir (30 neboraca).

II Artiljeriski barski odsjek:

a) 2 – 7.5 sm krupova poljska nebrzometna topa na Šušanju. Ljudi 80 od kojih su 45 naoružani puškama i služe kao prikriće topovima;

b) 1 – 15 sm laka opsadna haubica (ruska) u Donjem Šušanju – svega 20 boraca;

v) 2 – 8.7 sm krupova poljska nebrzometna topa sa 32 vojnika posluge, od kojih su 10 naoružani puškama, i

g) 1 – 15 sm laka opsadna haubica (ruska) na Dobroj Vodi sa 17 vojnika posluge.

III Okolina Budve

a) Formirani bataljon. Drži stražu od Jaza do Šćepan Grada. Četiri čete istog kvartiruju u Budvi, Seocima, Bečićima i Mainama.

b) Gornjem bataljonu je pridodat 1 mitraljez MAKISM, koji je namješten na Koštanjicu više Budve.

v) 2 – 7.5 sm brdska krupova brzometna topa (1 vod) nalaze se na Koštanjici. (Ovi su od zarobljenih turskih topova iz 1912/13. g)

ARTILJERIJA

A. SEKTOR KUK

a) Blizu slagališta na tzv. mjestu ZLATARICE:

2 – 21 sm teške opsadne haubice (italijanske);

2 – 24 cm teške opsadne mortire (italijanske);

2 – 155 mm dalekobojna topa (francuska);

2 – 15 sm opsadne mortire (italijanske) i

1 – 12 sm dalekobojni bronzani top (italijanski).

b) Na Miračkim kosama:

2 – 12 sm dalekobojna topa (1 italijanski i 1 francuski);

- 2 – 7.5 poljska krupova brzometna topa;
 - 1 – 12 sm poljska haubica (turska iz rata 1912/13);
 - v) Na Rudinice:
 - 2 – 155 mm dalekobojna topa (francuska) i
 - 1 – 12 sm dalekobojna topa (francuska)
-
-

Svega topova 17

B) SEKTOR KRSTAC

a) U Laništima:

- 3 – 15 sm lake opsadne haubice (ruske) i
- 1 – 15 sm poljska mortira (ruska).

Prva u ždrijelu Laništa tuče Taraboš i brodove kod Perasta; ostale 2 haubice nalaze se na prevoju Volujaka i Kopilećeg Vrh – desna tuče Goraždu i Vrmac, a lijeva Vrmac; Mortira sa Kopil vrha tuče prostor od Trojice do Praćišta i uza strane.

b) Više Knez Dola:

1 – 7.65 sm poljski obuhovski (ruski) top ispod puta više Knez Dola gađa aeroplanе i neprijateljsku pješadiju, koja bi nastupala od Trojice, Goražde i velike Prodole.

v) Knez Do. U Knez Dolu nalazi se:

1 – 15 sm opsadna mortira (italijanska), koja djeluje protiv Kotorskog grada.

g) Na Makovici:

1 – 21 sm teška opsadna haubica (italijanska). Gađe Vrmac i Goraždu.

d) Pri Smrekovoj Glavici (prokop Krsca)

1 – 24 sm teška opsadna mortira (italijanska) – gađe Goraždu.

đ) Na Grebenu:

2 – 8.7 sm poljskih krupova nebrzometna topa. – Jedan gađe pristup transporta u Kotor, a drugi prostor od Markova Dola do Taraboša.

Svega topova 10

23. VI 1915. g. – Komandant odreda vratio se sa svog službenog puta na Cetinje.

26. VI 1915. g. – Otvorena je telefonska stanica u Malim Zalazima.

Neki Primorci žalili su se, da su nepravilno uzeti u vojsku, te su oslobođeni svi oni, koji nijesu željeli, da dobrovoljno ostanu u bataljonu. (Tiče se formiranog bataljona u Budvi).

Napomena. Zabilježiti je, da je ove Primorce uopšte teško zadovoljiti. Htjeli bi da uživaju više prava i povlastica, nego li ostali crnogorski državljani, a s pravom se može reći, da su Primorci bili uvijek dobro primani na Cetinju i da su im davane dobre službe i dobri položaji, sa dobrim platama i drugim nagradama. Ni položaji najvećih crkvenih dostojanstvenika nijesu ih mimoišli, kao ni položaji ministara itd. Ne ulazimo dublje u ovo, ne pripada ovom dnevniku, ali ga samo uzgred napomenusmo.

27. VI 1915. g. – Brdski brzometni vod sa Koštanjice premješten je na Mogren, više Budve, kako bi lakše mogao gađati neprijateljske manje lađe, ako bi se primakle.

Pribilješka. Prema iskazima austriskog bjegunca Ivana Pongraca, koji je prebjegao k nama s tvrđave Radović za vrijeme onog boja od 14. t. mj. provukavši se između naših i austriskih pretstraža (v. 14. t. mj), neprijatelj je onog puta imao jednog poginulog a dvojica su kasnije umrli od rana; tri-četiri vojnika bili su ranjeni.

Pongrac dalje kaže, da je on mornar sa službom u Poli, a da je sa 500 mornara bio na Karpatima nekih 15 dana, odakle je vraćen u Polu, pa u Boku na staru oklopnjaču MONARH, a zatim na for Radović. Mornare su uzimali, jer je bilo malo posade na tvrđavama.

Kaže, da se u Poli izgrađuju mali motorni čamci s naoružanjem od po 2 – 7 sm brzometna topa radi dejstva protiv podvodnih lađa.

Podvodnih lađa da imaju 13 od kojih U.12 da je otplovila za Dardanele. Da su iz Hamburga prevezene željeznicom tri podmornice, od kojih B.13 da je vrlo mala, novog tipa, koja može ostati po 6 dana na moru, a bez da se ne vraća u pristanište. Kroz Gibraltarski moreuz da je stigla U.51, vrlo velika, za jedno 15 metara kraća od MONARHA (93–15–78). Pričali su mu, da ova nosi 15 vagona nafte; 24 torpeda sa 6 aparata za izbacivanje istih. Torpede da idu do 9 km. Brzina podmornice U.51 je 18 milja. Otplovila je sigurno za Dardanele.

I – divizija flote nalazi se u Poli. To su brodovi VIRIBUS, UNITIS, PRINC EUGEN, TEGHETOV i SANT ISTVAN, od po 23 000 tona; u Poli je takođe i II divizija od 3 broda – ZRINI, RADECKI i ERCERCOG FRANC FERDINAND od po 14 000 tona; IV divizija – BARENBERG, ARPAD i HABZBURG kao i III – ERCERCOG FERDINAD MAKŠ, ERC. FRIDRIH i ERCERC. KARL krstare obalama, a V divizija je u Boki. To su brodovi – VIIN, MONARH i BUDAPEST.

Ulazak u Polu ima tri žičane prepreke od kojih se prva ne zatvara, a druga i treća imaju vrata, koja se pomoću jakih motora otvaraju i zatvaraju.

Pongrac još kaže, da je izgrađena željeznička pruga do tvrđave Oštra Ponta, đe kažu, da su namještena 2 topa od 42 sm – na MAMULI da imaju topova od 305 mm, a da to zna po municiji koju su ukrcavali. Na LUŠTICI da nema takvih topova.

Između RADOVIĆA i GRABOVCA kaže, da ima dva reda žice i to, da je prvi od tri reda gvozdениh kočeva, a drugi, bliži Radovićima – od 3 reda drvenih i jednog reda gvozdениh kočeva.

Na RADOVIĆIMA da ima 4 dugačka 15 sm topa kao što su na brodovima (znači dugačka) a da je povezano još nekoliko topova sa brodova, ali im kalibar i broj ne zna. Na RADOVIĆE da su dovezena 2 topa od 305 mm i smještena ispred same baterije u betonu, pravcem k moru. Svi topovi nijesu dugački,

već neki po 3–4 metra. Dovezeni su iz Tivta na naročitim vagonima a pomoću automobilske vuče. Mitraljeza da ima 25, što na baterijama, što na stražama.

Na KULI da ima 12 haubica, ali im kalibra ne zna.

U BOKI su podmornice – U.4, U.5, U.9 i B.13.

AEROPLANA, tj. HIDRO da ima 6 sa garažom u Zelenici i da ima neđe drugo još 6, ali ne zna đe. Za gađanje neprijateljskih aviona imaju brzometne topove od 45 mm. Za sigurno zna, da se jedna takva baterija od 6 topova nalazi na OBOŠTNIKU (k. 586).

Vojske ima u Boki oko 8.500 ljudi, bez Krivošija i to da je više rezerve, nego li dobri borci.

Primjedba: iskazi ovog bjegunca izgledaju dosta vjerovatni.

29. VI 1915. g. – Neprijatelj pođekad gađe s tvrđave i ratnih brodova, ali bez rezultata. Aeroplan je bacao bombe na Pristan, ali štete nije bilo. Evo nekoliko vremena, aeroplani se rijetko pojavljuju.

30. VI 1915. g. – Cio mjesec prošao je relativno mirno. Novosti osobitih nema osim ako računamo zauzeće Skadra.

I kod neprijatelja nijesmo primijetili kakvih god važnijih promjena.

Snaga odreda smanjena je odašiljanjem nekih bataljona o čemu je već bilo govora (v. 21 t. mj).

O našim saveznicima dolaze nam raznovrsni izvještaji. Rusi su napustili i Lavov i Pšemisi. Istina, nanijeli su neprijatelju gubitaka i zarobili 26.000 ljudi, nanijele štete, ali je to slaba utjeha. Na Kavkaskom frontu operacije idu uspješnije.

Stanje kod Dardanela bez izmjena. Francuzi i Englezi produžuju svoju javnu i tužnu ofanzivu. Italijanci kao i njihovi rođaci Francuzi, Srbijanci počivaju dobivši jednu porciju kao i mi. Nada se ne gubi.

1. VII 1915. g. – Vrhovna komanda sa pov. O. br. 69 (L. O. pov. dol. 06, istog dana) javlja, da je moguće, da uskoro otpočnu

operacije, te naređuje, da odred bude pripravan i da se prekine sa davanjem otsustava. U vezi sa gornjim naređenjem Komande odreda sa br. izl. 5991 od danas naredila je svim područnim komandama, da budu pripravne; da se vojske što bolje ušanči, a o radu da Komandu odreda izvještavaju.

Ulcinjnski bataljon, koji je bio prikomandovan Starosrbijanskom odredu kod Skadra otkomandovan je i ponovo ušao u sastav ljevokrilne kolone. Upotrebiće se kao radna snaga na putovima i t. sl.

Komanda ljevokrilne kolone premještena je iz Bara u selo Kovače, đe je bila i ranije.

Nedaleko Boke a u pravcu Dubrovnika Austrijanci su torpedirali i utopili italijansku krstaricu starijeg tipa AMALFI. Saznaje se da je većina ljudstva spasena.

2. VII 1915. g. – Brigada, kojom komanduje komandir Andrija Raičević posada će se nazivati ZETSKA mjesto „Spuška“, jer je u njoj veći dio Zećana, a onaj spuški dio ljudstva ne nalazi se u ovom odredu.

4. VII 1915. g. – Juče je neprijatelj gađao naše položaje iz svojih tvrđava, ali štete nije nanio.

Nepr. aeroplan je gađao danas Budvu mitraljeskom vatom, možda da izazove našu artiljeriju – brdski krupov brzometni vod, koji je bio na visu Mogren, više Budve. Napomena. Ovaj vod je ponovo namješten na Koštanjici, jer mu je odande podesnije gađati aeroplane.

7. VII 1915. g. – Pošto je komandant artiljerije komandant Joko Martinović povezan da stalno stanuje pri komandi Odreda, to je komandir Petar Lekić naznačen za komandanta obiju sektora – Kuk i Krstac. Za komandanta sektora Krstac naznačen je kapetan Blagota Martinović.

10. VII 1915. g. – U sastav desnokrilne kolone ušla je Zetska brigada sa artiljerijom na Golišu i u Šišićima a ostali dio trupa

pod komandom brigadira Iva Đurovića ostaje u sastavu ljevokrilne kolone.

Prema gornjem, srednja kolona više ne postoji.

11. VII 1915. g. – Bez osobitih izmjena.

Pod. pov. izl. br. 83 danas je poslat Vrhovnoj komandi – Ordre de Bataille odreda i podrobni razmještaj trupa. Ovaj je raspored izložen u dnevniku od 21. pr. mj. s time, što mu je dodat Ulcinjski bataljon o kojemu je riječ u dnevniku od 1. t. mj.

Ordre de bataille

LOVČENSKOG ODREDA

komandant brigadir knjaz Petar Petrović

šef štaba komandir Petar Lompar

komandant artiljerije komandir Joko Martinović

LJEVOKRILNA KOLONA

Komandant brig. Ivo Đurović

Šef štaba kap. Risto Stojanović

7 bataljona

Batalion Gornjo-crmnički

" Donjo-crmnički

" Barski

" dobrovoljački

" Mrkojevički

" Ulcinjski

" kombinovani

2. DESNOKRILNA KOLONA

Komandant brig. Milutin Vukotić

Zastavnik š. št. poručnik Vlado Vrbica

5 1/2 bataljona

Batalion Njeguško-ćeklički

" Cetinjski

" Lješkopoljski

" Gornjo-zetski

" Donjo-zetski

2 čete dobrovoljaca (Brajčići i Gornji Grbalj)

ARTILJERIJA

2 – 8.7 sm polj. krup. nebrz. topa (turski)

2 – 7.5 " " " "

2 – 7.5 " brdska krupova brzometna topa (turska)

2 – 15 " lake opsadne haubice (ruske)

4 – 8.7 sm polj. kr. nb. topa (turska)

2 – 7.5 " brd. " " "

MITRALJEZA 5

OPRADNA ARTILJERIJA

Komandant komandir Petar Lekić

a) Sektor KUK

komandant komandir Petar Lekić

2 – 24 sm teške ops. mort. (italijanske)

2 – 15 sm lake " " (")

.....

2 – 21 sm teške ops. haubice (turska)

1 – 12 sm ops. polj. haubica (turska)

2 – 12 sm dalekob. topa (ital.)

2 – 7.5 sm polj. kr. brz. topa (tur.)

4 – 155 mm ops. dalekob. t. (franc.)

2 – 120 " " " " (")

b) Sektor KRSTAC

komandant kapetan Blagota Martinović

1 – 24 sm teška opsadna mortira (ital.)

1 – 15 sm laka " " (")

1 – 15 sm poljska (rus.)

3 – 15 sm lake ops. haubice (")

1 – 21 sm teška ops. haubica (ital.)

2 – 8.7 sm polj. krup. n. b. topa (tur.)

1 – 7.65 sm polj. obuhovski " (")

SVEGA VOJNIKA 6.832

SVEGA TOPOVA 41

SVEGA MITRALJEZA 11

Dakle, sa odlaskom brigade Pejanovića i otkomandovanjem nekih jedinica u Starosrbijanski odred, Lovčenski odred je oslabljen za 2.158 ljudi i 6 topova. Odred je pojačan sa 1 mitraljezom (v. 25. VIII t. g).

14. VII 1915. g. – Bez osobitih izmjena na našem i neprijateljskom frontu. Poslije poduže vremena aeroplan se pojavio i bacao bombe na Kuk ali štete nije pričinio.

Rad na putu Budva – Bar ide dobro. Dio Budva – Kastio gotov je.

15. VII 1915. g. – Komandant odreda otputovao za Cetinje preko Koščela i Bara.

Vojnici Riječko-lješaanske brigade, koji su bili ostali u formiranom bataljonu poslije odlaska njihove brigade za Rijeku i dalje, na zahtjev komandanta brigade Pejanovića, a po naređenju Vrhovne komande upućeni su u svoju brigadu. Njih ima oko 90 ljudi.

18. VII 1915. g. – komandant Crmničko-primorske brigade komandir Miloš Lekić poslije kraće bolesti preminuo je. Sahranjen je uz vojne počasti u selu Trešnjici.

20. VII 1915. g. – Dvije čete Zetske brigade premještene su na Veliki i Mali Bostur.

22. VII 1915. g. – Bez osobitih promjena.

O saveznicima dolaze razni izvještaji. Rusi se nalaze na liniji

Riga – Ponevjež – zapadno od grada Kovno – Novograd – Novo Georgijevo – Ivongorod. – Na Kavkazu stanje povoljno. Kod Carigrada mlitavo. Francuzi, Englezi i Italijani gmižu pomalo naprijed. Pravo govori ratna istorija da su saveznički ratovi teški.

23. VII 1915. g. – Neprijateljski avion bacio nekoliko bombe na Kuk, ali bez uspjeha. Dvije manje ratne lađe prokrstarile na pučini i vratile se u zaliv Boke. K večeri Goražda je gađala sa nekoliko metaka selo Radanoviće i pravcem pretstražu Zetske brigade, ali bez uspjeha.

24. VII 1915. g. – Vrhovna komanda sa pov. br. O. 80 (L. O. Pov. dol. br. 117) izvještava, da su Rusi iz naročitih strategijskih razloga napustili Varšavu. Isto javlja, da ima mogućnosti, da će neprijatelj odvojiti neki dio svoje onamošnje vojske i uputiti ga na Italiju i na nas, te usljed toga preporučuje i strogo naređuje primjenu fortifikacije, tj. utvrđivanje položaja i primjenu vještačkih prepona. Njegovo veličanstvo kralj to posljednji put i najenergičnije naređuje.

Komandant odreda u svom povratku s Cetinja (v. 15. t. mj) stigao na Topolicu kod Bara.

Vrhovna komanda s br. A/I 5919 od 21. t. mj. stavlja na raspoloženje komandi odreda: 1 – 7.65 sm poljski obuhovski brzom. top ruski, 2 brdska 5.7 sm Krupova nebrz. topa i 1 – 12 sm tursku mortiru. Sa prvim će se dati što se može više municije, zadržavajući nešto za onaj top, koji se upotrebljava na Cetinju – na ORLOVOM KRŠU protiv aeroplana; s druga dva daće se po 200 metaka na cijev a sa mortirom 80 metaka. (v. 1. i 7. VII t.g).

25. VII 1915. g. – Stanje bez promjene.

Bili su se proturili glasovi, da će Bugarska ući u rat kao naš saveznik i da za to dobija Makedoniju, ali je to brzo zamrlo. Bugarska javno simpatiče centralnim silama i Turskoj.

26. VII 1916. g. – Komandant odreda vratio se s Cetinja preko Bara i svečano je dočekan u Budvi.

27. VII 1915. g. – S Krsca je opaljeno nekoliko metaka na jedan parabrod, koji je plovio ka Kotoru. Parabrod se odmah vratio.

29. VII 1915. g. – Zatražili smo od svih komanda, da nam pošalju spiskove mladih vojnika, koji nijesu svršili regrutsku obuku.

Neprijatelj je gađao Kuk sa nekih dvadesetak metaka, ali bez rezultata. Manje ratne lađe pođekada izađu iz Zaliva, prokrstare i vrate se, i to je sve.

30. VII 1915. g. – Bilo je prepucavanja između Krsca, s jedne, i Vrmca i Tarabaša s druge strane. Ovo je sigurno u vezi sa slučajem gađanja onog parabroda 27. t. mj.

31. VII 1915. g. – Neprijatelj je ponovo gađao položaje Krsca sa nekih tridesetak metaka, ali bez uspjeha.

Mjesec juli se završio relativno mirno na našem frontu. Ništa se važnije nije dogodilo. Stanje u vojsci kao obično. Bilo je bolesti dezinterije, kojoj je podlegao komandant Crmničko-primorske brigade komandir Miloš Lekić.

Neprijateljska flota u Boki pokazuje malo aktivnosti.

Na ruskom frontu stanje se pogoršalo, te je i Varšava pala u njemačke ruke. Na zapadu saveznici tek, tek po korak idu naprijed. Ovako se ide i prema Carigradu.

Na našim ostalim, kao i na srbijanskom frontu stanje nepromijenjeno.

1. VIII 1915. g. – Od odobrenih topova (v. 24. VII) 2 brdska i 12 sm mortire namješteni su na Krstac i gotovi su za dejstvo.

3. VIII 1915. g. – Neprijatelj je s tvrđave gađao položaje Krsca, ali bez uspjeha.

5. VIII 1915. g. – Na predlog komandanta odreda poslat je Vrhovnoj komandi (L. O. pov. izl. br. 85 od 27. VII. t. g) kao i Ministru vojnom sa br. 86 od istog dana, naznačen je za v.d. komandanta Crmničko-primorske brigade komandant Gornjo-

crmničkog bataljona komandir Ilija Vujačić. U vezi sa gornjim izdato je shodno naređenje komandantu kolone brigadiru Ivu Đuroviću (L. O. izl. broj 6655 od danas).

7. VIII 1915. g. – U artiljeriskom rasporedu učinjena je sljedeća izmjena – dopuna: a) 2 brdska 7.5 sm Krupova nebrzometna topa data 24 pr. mj. namještena su na Volujaku, da brane pristupe ka stranama; b) 12 sm turska mortira namještena je u KNEZ DOLU i dejstvuje protiv Kotorskog grada; v) 7.65 sm poljski obuhovski top nije primljen usljed male količine municije, koja bi se sa njim dobila; g) onaj „Obuhovac“ sa Krsca premješten je na Goliš, da tuče žive ciljeve, koji bi se pojavili u Gornjem Grblju.

O gornjem izvještaju Vrhovna komanda sa pov. izl. br. 88 od danas – o razmještanju artiljerije i sa br. 89 o primljenim topovima i municiji.

Napomena. Za komandanta mjesta na Kastio naznačen je poručnik Risto Hajduković, a na njegovo mjesto u Budvi – oficir Drago Martinović.

8. VIII 1915. g. – Stanje kao obično. Radi se na uspostavljanju stalne i bolje telegrafske veze s Lovćenom i Cetinjem. Dosadašnja linija Budva – Cetinje često se upotrebljava za rad sa Skadrom, te se s time ometa rad u odredu. Nova veza će biti samo za odredske svrhe.

Prema zvaničnom saopštenju Italija je objavila rat Turskoj.

12. VIII 1915. g. – Jutros oko 5 časova sreća se jedna naša izvidnica iz Donjo-crmničkog bataljona sa neprijateljskom u Bigovu. Nastao je boj u kojem je uzela učešća i neprijateljska artiljerija s Grabovca i s položaja južno od Radovića. Paljba je trajala do 8 časova. Naša izvidnica je bila odmah pojačana jednom četom. Borba je svršena s uspjehom. Zarobljeno je 6 neprijateljskih vojnika od kojih je jedan teško ranjeni umro u budvanskoj bolnici. (Bio je Italijanac). Tri neprijateljska vojnika su ostala mrtva i doveče će biti sahranjeni, jer bi danju bilo

opasno to izvršiti. Od zarobljenih dva su lako ranjena. Zaplijenjeno je 9 pušaka MAUZER, od 1891. g. sa ostalom opremom. Kažu da je neprijatelj odnio još nekoliko vojnika, ali o tome nema tačnih podataka. Neprijateljska izvidnica brojila je oko 40 ljudi. Zarobljeni vojnici su sa vojničkog transportnog broda GEA, a zbog kazne su bili poslani na službu u Kostiće. Od njih su dva Italijana, dva Njemca, jedan Čeh i jedan Mađar (v. izvještaj iz Kovača br. 5256, naš opšti dol. br. 14698/15).

14. VIII 1915. g. – Iz Engleske su bili poslani da se podijele našoj vojsci 4 ordena (krsta) i 4 medalje. Od gornjih ordena dodijeljen je jedan krst i jedna medalja Lovćenskom odred. Krst je primio komandant Lovćenskog odreda knjaz Petar, a medalja srebrna data je starom brigadnom barjaktaru Crmničko-primorske brigade Krcunu Strugaru. Strugaru je uzeto u obzir ranije ratovanje, jer se u ovom ratu nije istakao a nije ni imao đe, više od mnogih drugih naših vojnika artiljerista na Kuku i Krscu i drugih.

15. VIII 1915. g. – Komandir Ilija Hajduković iz Ministarstva vojnog sa br. 8498/1750 izvještava, da je iz Rusije upućeno za Crnu Goru: 12 poljskih 8.7 ubrzanih topova (ruskih) sa 12.000 metaka; 4 mortire od 23 sm sa 1800 metaka. Težina cijevi 1800 kg; 7 mortira od 20 sm sa 2.500 metaka – težina cijevi 1000 kg. Mortire su od grupe lakih.

U Solun je stigao iz Francuske onamo kupljenih od strane Andrije Radovića 39 mitraljeza KOLT, kal. 7 s municijom (Vidi L. O. Opšt. dok. br. 14835/15) (v. 25 i 17. XI t. g).

16. VIII 1915. g. – Jutros između 9 i 10 časova opažen je na pučini jedan trgovački parabrod kako ga vodi jedna podmornica. Kako se javlja iz Zagore, parabrod je nosio grčku zastavu i doveden je pred ulaz u Boku. Tu je pregledan od jednog torpiljera a zatim u pratnji jednog sumarena otplovio u pravcu jugo-zapada dok se iz vida izgubio: pred noć se vratio u Boku. Priča se, da je parabrod nosio za Crnu Goru 1.300.000 kg

brašna, nešto uglja, 2 vagona hartije i da je odlazak njegov iz potonjeg pristaništa saopštio neprijatelju neki naš trgovac itd. Tačno nije ništa poznato.

Pošto je, kako izgleda, neprijatelj napustio položaj kod crkve sv. Đorđa, koji je ranije gađan s Rudinica (v. 5. V 1915), to je komandant odreda sa I ađutantom pom. šefa štaba i komandantom artiljerije (šef štaba bio na odsustvu) danas pošao do blizu kuća Radanovića radi izviđanja položaja kod te crkve, cilj napuštanja i mogućnost našeg napada.

Na licu mjesta nas je čekao šef štaba kolone kapetan Risto Stojanović. Po izmjeni mišljenja, pitanje napada je odloženo, ali će se dobro motriti na kretanje neprijatelja u onom rajonu, a moći će se izvršiti i artiljerisko gađanje, da se vidi ima li posade oko rečene crkve.

Oko podna komandant se vratio u svoju komandu.

Napomena. Komandant se služi svojim automobilom za brza kretanja ka položajima, inače idemo na konjima.

17. VIII 1915. g. – na frontu sve je mirno.

Rusi su napustili Brest-Litovsk, da ne bi u njemu bili opkoljeni.

18. VIII 1915. g. – Komanda odreda je uvijek izlazila u susret vojnicima, kada je bilo potrebno i opravdano i moguće, da im se dozvoli da pođu do svojih kuća, da štogod uzrade – bilo u kući, bilo na zemlji; da pooru, da pokose itd, o čemu je i bilo riječi u ovom dnevniku. Prošlog mjeseca Vrhovna komanda je dozvolila, da se puštaju vojnici radi skupljanja ljetine (V. K. Br. 5959 od 24. pr. mj. – L. O. Pov. dol. br. 116 od istog dana). Ipak, mnogi vojnici nijesu shvaćali da je rat, i da pojedinci – bilo vojnici, bilo starešine, ne mogu raditi ono, što im je volja, već da čovjek mora da žrtvuje dosta radi opšteg dobra.

Sada se primjećuje, da iz Zetske brigade odsustvuje mnogo vojnika, koji čak i bez znanja i odobrenja svojih starešina odlaze

svojim kućama, pa se slabo i vraćaju u svoje jedinice, čime se front slabi; vojnici, koji su ostali u svojim jedinicama negoduju zbog ovakve nepravilnosti – moral u vojsci pada. Ove vojnike što su pošli kod svojih kuća (veli se, da su to oni imućniji) štiti neka intendantura; neke jači prijatelji, a poglavito g. ministar Savo Vuletić kao Zećanin, da dobije prijatelje za buduću političku borbu.

Ovakvih vojnika na odsustvu ima preko 700.

Usljed gornjeg, komanda odreda se sa br. 7000 od danas obratila Vrhovnoj komandi, da se pobrine, da se odsutni vojnici vrate svojim jedinicama. Upućeni su kapetani Andrija Jovičević i Puniša Bojović da vide kako ta stvar stoji i da podnesu o njoj izvještaj.

Naše trupe na Krscu već čitav mjesec dana nijesu primale tajin u orizu, te je komanda naredila intendanturi, da izvidi stvar.

Komandant odreda sutra putuje za Cetinje, te će uz ostalo podejstvovati, da se odsutni vojnici vrate u svoje jedinice i da im pojedini uplivni ljudi ne stvaraju olakšice, kao gorepomenute, na štetu naše vojničke, a i time i državne stvari.

19. VIII 1915. g. – Primjedba: 3-eg t. mj. prijavio se komandi odreda Joko Perov Klač iz Brajića, koji je 31. pr. mj. prebjegao iz Boke, iz Markova Vrta, preko Tivta do dna Suliočkog Polja, pa baštinama do kuća Radanovića, preko Šišića na Brajiće. Naše straže ga nijesu ni primijetile, što baca hrđavu sjenku na budnost istih. Klačić je star 62 godine. Radio je na Mrahorovu, Dugama, Kuku i Velikom Vrmcu. Utvrđenja su mu slabo poznata. Kaže da na Kuli ima 4 topa, okrenuta ka moru i 2 prema nama. Tu su i logori i barake. Prije je bilo ondje oko 2000 ljudi, ali ih je sada manje. Od Kule ka Radovićima ima 2 topa u pravcu Krtola. I da je oko njih žica. Na Mrahovo da ima 4 topa, okrenuta ka Suliočkom Polju, a da Bogdašić ima 3–4 mitraljeza u istom

pravcu. Tu su šančevi i oko 200 pješaka i artiljerista. Na Dugi su 3 topa, okrenuta ka Bogdašiću, 4 mitraljeza, šančevi i oko 200 vojnika. Na Kuku da su 5 topova, okrenutih ka Bogdašiću; 6 mitraljeza, šančevi i po 250 vojnika. Na Markovu Vrtu 2 topa na samoj ravni i okrenuta ka Prčanju, a jedan na samom vrhu; 4 mitraljeza i 200 vojnika. U Tivtu se vježbaju 300 mladih vojnika od 18 godina. Na Špilama, pod Velikim Vrmcom je jedna rezerva od 200 ljudi. U Gornjoj Lastvi ima do 100 vojnika rezerve, koji stanuju po kućama, a oni na Špilama u barakama.

Kako je raspitivanjem doznao, u Boki i Krivošijama ima do 10.000 vojnika. Radnika ima do 7000 ljudi, većinom starijih ljudi, Srba, Turaka, Hrvata i dr, koje će, kako je čuo, uniformisati i naoružati.

Kaže, da se na Oštru Pontu utvrđuju protiv Italije. Među vojnicima ima najviše Mađara i Bošnjaka. Ima Rumuna, ali bi oni rado bježali kad bi im se ukazala prilika.

Vojska prima tajin od 500 gr hljeba; 70 gr mesa; kafu i ujutro i u več.

Znaju da našim odredom komanduje knjaz Petar i da je sa štabom u Budvi. (Srvniti ove iskaze sa onim Pongaca od 27-og pr. mj).

Primjedba: a) Prema iskazima zarobljenih (v. 12. t. mj) Jozefa Geca iz Karlsbada i Jozefa Gašpara iz Toplice, u Radovićima ima oko 300 ljudi pod komandom majora Moosbrugera a na Kostićima oko 3–400. Radovići imaju 2–15 sm dalekobojna topa i 4 velike mortire ? kalibra. Topovi su sa štitovima.

Dati podaci o floti su tačniji. Komandant flote u Boki je admiral Oskar Hanza, a njegov šef štaba fregatni kapetan (potpukovnik) Marius Ratković. U Boki je V divizija – brodovi VIIN, MONARH i BUDAPEST; viša krstarica KARL VI; i manje krstarice: KEJZER FRANC JOZEF I; ASPERN, USKOKE, ČIKOŠ, HUSAR, MAGNET, TRABANT, BLIC i VARAŽDIN (ovaj parabrod nijesam mogao naći u šematizmu za 1914. g).

Torpednjače u Boki su ove: Sa slovom T br. 59 i 61; sa slovom F br. 65, 66, 68 i 71 i samo sa brojevima torpednjače br. 13, 14, 15, 36 i 38.

Podvodne lađe: U.4, U.5 i U.3 i njemačke B.13 – Jedan od zarobljenika kaže, da su U.3 i U.12 utopljene, a da se mjesto njih nalazi U.6.

Pored gornjih brodova u Boki se nalazi 5 transportnih brodova od po 4.500 tona; parabrod Crvenog krsta SOFIJA HOHENBERG, stari ERCERCOG RUDOLF i KAJZER MAKS.

Kažu da se u Boki nalazi oko 6000 vojnika.

(Vidi podatke o floti u dnevniku na str. 32)

21. VIII 1915. g. – Iz izvještaja kapetana Andrije Jovićevića i Puniše Bojovića (v. dnevnik od 18. t. mj) vidi se, da najviše vojnika otsustvuje iz zetske brigade, poglavito iz ona dva Zetska bataljona (v. dol. Opšti br. 15164 u vezi sa izl. opštim br. 6866 od 3. t. mj).

Brojno stanje je smanjeno za onoliko, jer neki vojnici idu kućama kao bolesni i ne vraćaju se; neki su pošli bez dozvole, a neki i s dozvolom, pa se ne vraćaju. Starešine izjavljaju, da su dosta krive i vlasti u unutrašnjosti, koje su zadržavale neke od ovih vojnika na razne službe a o tome nijesu izvještavale njihove starešine na frontu. (Izgleda, da su tačni prigovori, da pojedine vojnike štite dobri prijatelji iz pozadine i stvaraju im onamo mjesta).

Prisutni na frontu po bataljonima, većinom siromašniji, koje zbog siromaštine nije imao ko protežirati nezadovoljni su, kako zbog nepravilnosti uopšte, tako i zbog tereta koji nose na svojim plećima više nego je potrebno, a zbog odsutnih, koji se odmaraju, trguju i zarađuju novac, možda i od porodica onih istih, koji mjesto njih stoje na stražama prema neprijatelju, za zaštitu svoje, ali i njihove domovine.

Iz sljedećeg spiska vidi se, da otsustvuje iz zetske brigade

1051 vojnik, a iz Crmničko-primorske 278 vojnika, što ukupno iznosi 1329 vojnika a to je više od dva bataljona. Kakvih ovo posljedica može imati za jedan ionako malobrojni odred prema jačem neprijatelju, o tome oni pomenuti zaštitnici ne misle.

Komisija je mišljenja, da se pošlju dva stroga oficira, da odsutne pokupe i dovedu i predaju njihovim jedinicama. Po ovom su preduzete potrebne mjere. (Vidi primjedbu).

Stanje prema podnesenom referatu je sljedeće:

Naziv	odsutnih		svega	prisutnih		Svega	Oficira
	I klasa	II klasa		I klasa	II klasa		
BRIGADA ZETSKA							
Bataljon Donjo-zetski	384	175	559	576	-	576	8
Bataljon Gornjo-zetski	366	35	401	272	-	272	8
Bataljon Lješkopoljski	33	40	73	437	-	437	9
Svega:	783	250	1033	1285		1285	25
Mitralj. odj. Mirac	6	-	6	33	-	33	-
Brd. vod. kap. Abramovića	5	-	5	70	-	70	1
Polj. bat. Petričevića	7	-	7	83	-	83	1
Svega:	18	-	18	186	-	186	2
BRIGADA CRMNIČKO- -PRIMORSKA							
Bat. Gornjo-crmnički	19	11	30	475	-	475	7
Bat. Donjo-crmnički	55	10	65	530	-	530	6
Bat. Barski	104	77	181	230	-	230	2
Mitralj. odjeljenje Brankovića	2	-	2	62	-	62	3
Svega:	180	98	278	1297	-	1297	18
Ukupno:	981	348	1329	2768	-	2768	45

U gornjem spisku uneseno je i brojno stanje oficira.

Dakle, prema gornjem spisku, jedna trećina vojnika pomenutih jedinica bila je odsutna, što predstavlja jedan jak postotak na frontu prema stvarnom, a ne manevarskom neprijatelju.

Ovih dana bjesni rđavo vrijeme i na kopnu i na moru. Bilo je otkidenih podmorskih mina, koje je more izbacalo duž obala, đe su sa jakim treskom detonirale.

Za nedavanje oriza našim trupama na Krscu (v. dnevnik 18. t. mj) kriva je glavna intendantura, koja se nije pobrinula, da odredski magazin snabdije potrebnom količinom.

Primjedba: Vrhovna komanda sa O. br. 6200 od danas javlja, da će se zbog odbjeglih poslati dva oficira sa spiskovima, da ove prikupe i sprovedu svojim jedinicama.

Treba uzeti u obzir stanje naše vojske, prilike u kojima smo se nalazili, uređenje narodnih vojski itd. pa se ne čuditi, što u ovom slučaju nijesu preduzete strožije mjere prema odsutnima.

23. VIII 1915. g. – Oblasna uprava s Cetinja javlja, da je Jovan Ludviček opet pobjegao, te da se obrati pažnja na njegovo hvatanje.

Ovaj Ludviček je austriski podanik, koji je živio u Crnoj Gori i pred rat otputovao u Austriju. Početkom rata prebjegao je opet u Crnu Goru i tu skoro pokušao da bježi u Austriju preko Grblja, kazujući se kao neki Vujačić, koji ide u bataljon kod nekog svog rođaka. Uхваćen je i sproveden na Cetinje Vojnom sudu na suđenje. Po čuvenju Vojni sud ga je oslobodio iz nedostatka dokaza. Presuda još nije bila ni saopštena Komandi odreda, a Ludviček opet bježi – čudnovato! Ludviček je uhvaćen na mjestu đe operiše naša vojska; tuđinac je, koristio se lažnim imenom – i Sud ga oslobođava iz nedostatka dokaza. Sada bježi. Traži se od komande odreda da ga hvata! Po saznanju – skoro su utekla tri zarobljenika od kojih je jedan oficir, za kojega je bio

dao jemstvo (po čuvenju) g. Andrija Radović bivši ministar. Oficir ovaj, kako se čuje, stigao je u Novi. Ludviček izgleda da je uhvaćen u pravcu Nikšića, ali tačno se ne zna.

24. VIII 1915. g. – Vrhovna komanda sa br. 6226 od danas izvještava da po izvjesnim podacima neprijatelj namjerava napasti jakom snagom Lovćenski odred. Za tu svrhu sada ima u Boki 12.000 vojnika a da će skoro taj broj dostići 20.000 i da će se tada napad izvesti. Računa se, da će se napad izvesti u tri pravca i to:

I kolona nastupaće od Krtola u pravcu Prčije Glave;

II kolona nastupaće od Prčanja, preko Škaljara i Praćišta na Žanjev Do, i

III kolona od Goražda i Duba u pravcu Mirca. Ovo da će biti glavna kolona.

Radi pojačanja odreda Vrhovna komanda šalje na Bjeloše Riječku brigadu, (Ova je bila ranije u sastavu odreda, pa je otkomandovana – v. 12. VIII t.g) – bataljone: Ljubotinjski, Ceklinsko-dobrski i Ceklinski, od Katunske brigade bataljon Cucki (ovaj je bio otkomandovan u Hercegovački odred) – sve sa 2 brdska Krupova nebrzometna topa. – Ova vojska će stići 30. t.mj. i smatraće se kao opšta rezerva, koja se ne smije upotrebiti bez naredbe Vrhovne komande.

Napomena. Ova 4 bataljona bila su do sela kao RIJEČKA brigada u sastavu Drinske divizije Sandžačke vojske.

Vrhovna komanda naređuje najveću opreznost i potpunu gotovost za borbu. Traži dovršenje utvrđivanja položaja.

Preporučuje se takođe šiljanje pouzdanih i inteligentnih ljudi u Boku, jer da su ovi kao Lazar Stanković, Niko i Ivan Nikolić – neumješni i nesigurni.

(Gornje zavedeno pod pov. dol. br. 123 od danas).

Sa pov. izl. br. 92 od danas izdato je naređenje intendantu odreda komandiru Nikoli Vučiniću, da pripremi tajin i sve što je potrebno za Riječku brigadu, koja dolazi na Bjeloše.

Inače, na frontu sve po starom.

25. VIII 1915. g. – Sa pov. izl. br. 93 od danas izvještavaju se komandanti kolona i komandant opsadne artiljerije o sadržini brzopjava Vrhovne komande br. 6226 od juče (L. O. Dol. pov. 123) i naređuje im se, da u smislu naređenja postupe.

Primili smo od Vrhovne komande Odre de bataille cjelokupne naše vojske. Dio, koji se odnosi na Lovčenski odred odgovara poslanom našem primjerku od 11. pr. mj. s razlikom, što je polj. top „Obuhovac“ unešen u artiljeriju desnokrilne kolone, a izuzet iz artiljerije sektora Krstac; u sektor Krstac dodata je 12 cm opsadna laka haubica (turska), koja je poslana s Cetinja, čime je broj topova u odredu iznio 42 a ne 41, kao što je u rasporedu uneseno. U artiljeriji ljevokrilne kolone 2 brdska topa su brzometna, a ne kao što je u opštem rasporedu navedeno.

Stanje sviju odreda je sljedeće:

=====

A) LOVČENSKI ODRED	vojnika 6902;	topova 42;	mitraljeza 11
B) HERCEGOVAČKI ODRED	" 10149	" 19	" 11
V) SANDŽAČKA VOJSKA	" 26388	" 54	" 39
G) STAROSRBIJANSKI ODRED	" 4805	" 20	" 10

Svega vojnika 48244, topova 135, mitraljeza 71

Od gornjeg: Bataljona 86 1/2

Boraca 44.865

Neboraca 3.379

Topova 134 i

Mitraljeza 73

U gornji sastav nije ušla Donjovasojevićka brigada sa 2 topa i 2 mitraljeza, jer se računa u sastav Užičke vojske.

26. VIII 1915. g. – Šef štaba, komandant artiljerije, I ađutant, ord. oficir kapetan Andrija Jovićević, šef telegrafa Šako Filipović i na službi u komandi serdar Jovan Sredanović bili su radi izviđanja položaja i odabiranja jedne osmatračke tačke za slučaj neprijateljskog napada. Podesna tačka je brdo GOLIS (k.

1046). Ovdje su bili pozvani komandanti bataljona Zetske brigade i njen šef štaba iste; takođe i artiljeriski oficir-komandiri artiljerijskih jedinica u Gornjem Grblju. Raspravljalo se o pitanjima, dodirnutim u brzojavu Vrhovne komande od 24. t.mj. Komandanti ne vjeruju u mogućnost jednog napada, a jedan četni komandir dao je mišljenje da neprijatelj nema rašta dolaziti sa manje od 30.000 vojnika. Pokazuje se samopouzdanje, dok je vrlo slaba volja za šančenjem, jačanjem položaja, a još najslabija za pletenjem bodljikave žice. Primjećuje se, da postoji još ono naše staro „da-ako ne bude...“.

Sa Goliša se pošlo kod „Obuhovca“ ispod Goliša a zatim preko Čavora, Koložunjskim Potokom preko Šišića, jedan dio pravo na kolski put a drugi preko Prijerada i Bratešića, ispod kote 204 na kolski put Budva – Kotor, svaki u svoju komandu.

Prema primljenom izvještaju ruski car preuzeo je lično komandu nad cjelokupnim ruskim vojnim snagama.

27. VIII 1915. g. – Komandant odreda s Cetinja naređuje preko telefona šefu štaba, da se pošto-poto rade šančevi i položaji utvrđuju, i da se sa tim neodložno otpočne. Radi ovoga su šef štaba, a tako i oficiri štaba, pošli radi davanja uputstava jedinicama o šančenju i t. sl.

Radi se linija šančeva od ispod Mirca – Krimalj – Ponikve – Pelinovo do kuća Radanovića. Druga linija ide kosama iznad Šišića, Prijerada – uporedo Koložunjskom Potoku (dužine 2 1/2 km), pa ispod Bratešića – Berinim brdom do kolskog puta Budva – Kotor.

Na radovima oko Mirca u rajonu dobrovoljačkih četa i Lješko-poljskog bataljona nastojavao je s oficirima dotičnih jedinica kapetan Puniša Bojović; Ponikve – Radanovići – šef štaba sa poručnikom Rakom Đurkovićem; stranama Šišića – kapetan Andrija Jovićević i Berinim Brdom – serdar Jovan Sredanović.

Ispred I linije kosama ograđeni su šančevi prema Tivtu i Goraždi s treverzama, jer su izloženi bočnoj vatri s Grabovca.

Na Troljevu, Selaru, pravcem ka Krscu rađeni su šančevi. Parapet posljednje kolske kanice može se iskoristiti kao zaklon.

U Donjem Grblju rađeni su šančevi između Markovog Polja (južno od kuća Radanovića) pa do mora pored Viljine. Opkopi i blindaži se ne mogu izraditi usljed tvrdine i krševitosti zemljišta. Brigadir Đurović predlaže pletenje žice od kolskog puta – 2–300 m od kuća Radanovića pa do Pobrđskog Prijedora (sjevero-istočno od crkve sv. Jovana) i to kad bi zetska brigada produžila isto do Koložunja 300 m sjeverno od Radanovića. Dalje predlaže pletenje od Traste (Bigove) preko Poljica Bigova do brda jugo-istočno više polja Bigova.

Na frontu Crmničkih bataljona ograđena su nekoliko mitraljeska gnijezda za 2 odjeljenja, koja se nalaze u Gornjem Grblju.

Ovaj predlog brigadira Đurović (pov. 35/15) je u vezi sa našim naređenjem pov. izl. br. 87 od 27. pr. mj. za primjenu fortifikacije, poglavito šančenja i vještačkih prepona.

Vrhovna komanda sa br. A/I 6247 (L. O. Pov. dol. 126 od danas) ponovo preporučuje šančenje a za preprečna i druga sredstva da se komanda odreda obrati Ministarstvu vojnom.

28. VIII 1915. g. – Vrhovna komanda sa br. 0.89 (naš pov. dol. 127 od danas) šalje direktivu koja se odnosi na jedan napad austriske vojske na front Lovćenskog odreda.

Direktiva je jedan taktičko-fortifikacioni pregled odredskog fronta.

U I dijelu naša odbrambena linija dijeli se na 5 otsjeka od kojih:

a) Gomilice – Medveđa Rupa. Komanduje pred terenom; slab komunikacijama; ne izvodi na važne objekte; nema prostora za razvijanje. Neprijatelj teško da će prema ovome otsjeku razviti operacije.

b) Medvjeđa Ruga – Krstac – Žanjev Do – Zvjerinjak. Desni dio ovog otsjeka – Medvjeđa Rupa – Pestin Grad, sličan je

prvom ostsjeku. Lijevi dio tj. Pestin Grad – Zverinjak prolazniji je; na važnom je pravcu Kotor – Njeguši – Cetinje; postoje dobre komunikacije i ima mjesta da se neprijatelj razvije u cilju napada. Prema ovome on pretstavlja važnu strategisku barijeru, na koju treba obratiti naročitu pažnju;

v) Kuk – Babjak – kota 327 – kota 1426 – Kolovir – Goliš. Vrlo je jak terenski ostsjek; komanduje predterenom komunikacija na neprijateljskoj strani slabe a na našoj dobre; preko njega vodi najkraći put za Cetinje.

g) Mirac – Prčija Glava. Jak terenski ostsjek, ali sa fronta tučen jakom vatrom iz forova i sa ratnih brodova.

d) Kozari – Vrh – Tatinj (Obzovica). Vrlo važan terenski ostsjek; najkraći put iz Primorja za Rijeku, kojim se pravcem daje potpuno izmanevrovati jaki položaj Krstac – Kuk – Kolovir.

U II dijelu pominju se tri vjerovatna napadna pravca:

a) sa fronta Goražda – Markov Do – Škaljari na Žanjev Do i Krstac:

pravac napada težak, skopčan s gubicima, ali se može upotrebiti, jer je lako pješadiski napad pripremiti jakom artiljeriskom vatrom sa forova i ratnih brodova i zato, što izbjegava našu unakrsnu vatru sa ostalog dijela borbenog položaja, već nas hvata više s boka. Ovo je zbog toga najvažniji i najvjerovatniji pravac napada.

b) Napadni pravac Dub – Mirac. Vrlo važan pravac, jer se neprijatelj može najbrže i za najkraće vrijeme dočepati Kuka; ali on je opasan za neprijatelja, jer je s naših položaja tučen vrlo jakom frontalnom, anfiladnom i unakrsnom vatrom, te bi neprijatelj mogao pretrpjeti ogromne gubitke, pa ipak da ne uspije.

v) Na cijelom frontu Grblja neprijatelj može napasti pravcem Kozmača – Prčija Glava, jer su svi ostali pravci tučeni jakom vatrom sa naših položaja Kuk – Goliš. Ovaj pravac može

neprijatelj iskoristiti samo ako se riješi da zauzme Grbalj kao bazu za organizovanje napada preko Obzovice za Rijeku. Ovaj pravac je opasan za nas, ali i za neprijatelja, koji tom prilikom može biti otsječen s našeg fronta Kuk – Goliš.

Iz svega gornjeg vidi se, da je najvažniji pravac onaj na Krstac.

U III-ćem dijelu „Raspored snaga“ kaže se, da ovaj treba da bude takav, da dadne ispočetka neprijatelju jak otpor, a kad se otkrije njegov glavni cilj, onda onamo uputiti rezervu i neprijatelja tući.

Dosadašnje trupe Lovćenskog odreda biće prvi borbeni red. Opštu rezervu predstavljaje Riječka brigada i upotrebiće se, kad se razjasni će je neprijatelj uputio glavni udar, da li na Krstac ili Mirac, ili u pravcu Obzovice. Iz ovih razloga Cucki bataljon biće na Njegušima kao rezerva za otsjek Krstac; 1 bataljon Riječke brigade na Dolovima ili Bosturu biće rezerva za otsjek Kuk – Mirac, a dva bataljona ove brigade biće na Bjelošima kao opšta rezerva za Lovćenski odred. Ova rezerva se ne smije upotrebiti za manevrisanje sve dok se ne vidi, će biti glavni napad. Za utvrđivanje položaja može se upotrebiti i to što više.

U IV dijelu „Vid neprijateljskog napada“ kaže se, da ovaj može biti izvršen danju ili noću. Ako ovaj bude danju, neprijatelj će prvo otpočeti artiljerisko dejstvo, da silnom vatrom iz forova i ratnih brodova učutka našu artiljeriju i tek onda da počne napad. Ovakav napad bi bio povoljniji za nas s obzirom na jačinu naših položaja, te zato je vjerovatnije, da će neprijatelj preduzeti noćni napad, koristeći za ovu jednu mračnu i maglovitu noć ili maglovit dan. Preporučuje se pažnja i što češće šiljanje patrola, da nas neprijatelj ne bi iznenadio.

U V-om dijelu „Utvrdjivanje“ pominju se već izdata naređenja o primjeni fortifikacijskih radova i nema što više reći, već da će starešine snositi odgovornost pred kraljem gospodarem i otadžbinom. Zatim se daju neka uputstva o maskiranju položaja,

šančenju, blindažima, rovovima za vezu, o načinu raskrčavanja šume, o bočnoj primjeni mitraljeza, o preprekama od žice, aparatima za uzbuću (plehane kutije i zvonca) i o primjeni lažnih objekata.

U VI-om i posljednjem dijelu „Izviđanje i obavješavanje“ pominje se izviđanje kao sredstvo za uznavanje namjera neprijateljskih. Patrole, naročito izviđači, povjerenici, bjegunci i zarobljenici treba da se što više iskoriste za ovaj cilj.

(Potpisao pukovnik Petar Pešić)

Sa sadržinom ovih uputstava nadležni su se dobro upoznali, i učinjeno je sve što se moglo za njeno izvršenje.

U vezi sa naređenjem Vrhovne komande br. 3912 (L. O. Op. izl. br. 7234 od danas) naređeno je komandama da obustave davanje otsustava osim u vanrednim prilikama.

Odmah iza podna komandant odreda se vratio s Cetinja preko Bara.

Kolski put Kastio – Bar radi se i brzo će biti gotov.

29. VIII 1915. g. – Produžuje se rad oko šančenja. Radi se i danju i noću.

Neke povjerljive osobe doznale su, da je neprijatelj na frontu Goražda – Grbalj poslao pojačanja, te je komanda odreda o tome izvijestila Vrhovnu komandu da se pov. izl. br. 95 danas.

Vrši se raspodjela municije. Vojnici imaju sada kod sebe po 400 metaka, a u bližim mjestima skladirač se još po 200 metaka na pušku.

Brigadiru Đuroviću naređeno je (L. O. izl. br. 7310) da pojača izvidnice i što dublje uputi u neprijateljsko zemljište. Ovo je u vezi s time, što komandir Petar Lekić s Kuka izvještava, da je neprijatelj uputio između 7–9 časova prije podne jedan bataljon pješadije iz Tivta u Krtole i da je oko 5 časova po podne stigao iz Novog u Tivat jedan bataljon. Ova se vojska videla kao i njeno kretanje. Pošto komandant Lekić nije otvarao vatru protiv ove vojske, naređeno mu je da drugi put ne propušta ovakve objekte.

U sastavu štaba odreda desila se izmjena. Pomoćnik šefa štaba komandir Niko Jovićević po svojoj molbi razriješen je te dužnosti. Novi pomoćnik nije još naznačen.

Vrhovna komanda sa br. 6272 izvještava ovu komandu, da je obaviještena, da neprijatelj popravlja stari put Kotor – Krstac; da je u Boku stiglo 7000 vojnika posljednje klase landšturma, koji se vježbaju u Tivtu, Lastvi, Stolivu, Prčanju i Kotoru. Da su ovo nesposobni za ofanzivu vojnici. Traži da se sve ovo provjeri.

Primjedba: Ovo su vjerovatno onih 7000 radnika, za koje je kazao Brajić Jovo Klac, da će ih 15. avgusta uniformisati i vježbati (v. dnevnik od 19. t. mj).

Brigadir Pejanović stigao je sa svojom brigadom na Rijeku. Po naredbi komandanta vojsku raspušta s time, da 2-og idućeg mjeseca u 6 časova izjutra bude gotov, da krene đe mu se naredi. Ovo je ona brigada o kojoj je riječ u dnevniku od 24. t. mj.

O saveznicima nema osobitih izvještaja osim što su Rusi imali nešto uspjeha kod Tarnopolja, đe su zarobili 17000 Austro-Njemaca, 30 topova i drugog materijala, kao i 2–300 oficira.

30. VIII 1915. g. – U vezi sa pripremama odreda za doček jednog neprijateljskog napada preduzete su sljedeće mjere: a) tražen je od Ministarstva vojnog eksploziv za miniranje kolskog puta Kotor – Njeguši; b) hitno se šalju na popravku puške u Cetinjsku oružnu radionicu; v) prikupljaju se iz bataljona puške Mauzer i Berdanke, a na njihovo mjesto se daju Moskovke. Vojska u pozadini biće naoružana sa puškama Berdankama, a formirani bataljon sa Mauzerkama. Ovako će se postići jednoobraznost u naoružanju a s time i lakše snabdijevanje municijom; g) nova telegrafsko-telefonska linija Budva – Lovćen – Cetinje dovršena je; d) vojnici se snabdijevaju srbijanskim ručnim bombama ukoliko ih ima; tražene su od Ministarstva vojnog vreće za punjenje pijeskom radi boljeg utvrđivanja položaja.

Komanda je izvještena, da su veliki vjetar i mećava omeli komandanta Petra Lekića da otvori artiljerisku vatru protiv onog bataljona koji je sinoć stigao u Tivat i o kojemu je riječ u jučerašnjem dnevniku.

Poljski 7.65 sm ruski Obuhovski top premješten je s Goliša na Pode kod Čavora.

Pošto odred ima malo sanitetskog stručnog osoblja (samo jedan ljekar u Budvi) tražen je preko Vrhovne komande dr Milo Iličković iz Skadra. Ovom traženju nije udovoljeno. Sanitetsko odjeljenje Ministarstva unutrašnjih djela ne može da nam ustupi imenovanog, jer za Skadar i okolinu i onamošnju vojsku nemaju drugog ljekara. Kako se sada studenti puštaju u inostranstvo na studije, to sada nema ni njih na raspoloženju.

21. VIII 1915. g. – Slijedi dalje pripremanje našeg odreda za doček jednog neprijateljskog napada. Produžuje se rad na izgradnji šančeva; nabavljaju se kočevi i žica za izgradnju vještačkih prepona.

Vrhovna komanda sa br. O.6287 od danas (L. O. pov. dol. br. 129) dozvoljava Riječkoj brigadi produženje odsustva do 5. septembra t. g. ako to okolnosti dozvoljavaju. Petog septembra brigada mora biti na svojim bivacima.

Neprijatelj je gađao Rudinice ali bezuspješno.

Na frontu bez značajnih izmjena. Na neprijateljskoj strani ne primjećuje se nikakvih pokreta, koji bi nagovještavali da se onamo sprema kakav ozbiljniji napad na nas. Noćna kretanja ne možemo opaziti jer se ne služimo reflektorima, kojih i nemamo ispravnih, osim jedan na Krscu.

Završuje se i mjesec avgust. Ničeg značajnijeg nije bilo u odredu, pa ni u ostalim našim odredima.

O saveznicima se javlja: Ruski car je preuzeo komandu nad svom vojskom, koja operiše protiv Njemačke i Austrije. Veliki Knez Nikola Nikolajevič naznačen je za komandanta vojske

protiv Turske. Odstupanje ruske vojske se usporava. Kod Tarnopolja Rusi su imali uspjehe.

Kod Carigrada savezničke trupe slabo uspijevaju, kao da nemaju računa, da ga uzmu.

Na Kavkazu ruske operacije idu uspješno.

Na italijanskom i francuskom frontu bez važnijih izmjena.

Mi i Srbijanci na starim položajima.

Pitanje o ulozi Bugarske još neriješeno, ali ona simpatiče Njemačkoj i Austriji.

Crnogorci i naši Primorci stalno pridolaze iz Amerike. Naoružavaju se puškama i idu u svoje jedinice. U dvije partije doputovalo je Crnogoraca i Primoraca preko 2000 ljudi.

1. IX 1915. g. – Pošto je po svojoj molbi razriješen dužnosti dosadanji pomoćnik šefa štaba odreda, to je na njegovo mjesto postavljen artiljeriski kapetan Ljubo Novaković.

Komandiru Petru Lekiću naređeno je (L. O. izl. br. 7401) da premjesti s Kuka na Koložunjaske Kose 2–15 sm lake mortire, koje bi odatle mogle gađati položaje oko Mirca, Vušića kuće i Radanovića.

Od Ministarstva vojnog tražene su svijetleće rakete i reflektori.

Traženi su takođe od Ministarstva vojnog fišeci bezdimnog baruta za 7.5 sm poljske Krupove topove.

Naređeno je poručniku Ristu Hajdukoviću, da sa dobrovoljačkim četama – majinskom, dvjema paštrovskim, i donjo-grbaljskom prekine rad na kolskom putu (Kastio – Bar) i da bude gotov za kretanje đe se bude naredilo. On će tim bataljonom i komandovati.

Naređeno komandantima kolona Đuroviću i Vukotiću, da pošlju po jednog oficira sa po 20 vojnika, da prikupe oružje od slabih, osakaćenih i drugih vojnika, koji nijesu sposobni za pušku.

2. IX 1915. g. – Naređeno kapetanu Marku Nikoliću da krene sa radnicima s Kaščela. Ovi će se upotrebiti, da pomognu vojnicima u šančenju i time olakšaju rad. Kao posada na Kastio ostaće 50 vojnika iz Mrkojevičkog bataljona, koji će se onamo odmah uputiti.

Vrhovna komanda sa br. 6299 od juče izvještava, da joj jedan siguran povjerenik javlja, da je prije deset dana stiglo u Konavle 20.000 neprijateljske vojske sa 24 topa. Ova vojska je od bosanskih i hercegovačkih trupa. Od ove da je poslano 4000 na ruski front a ostali da su raspoređeni oko Ljute i Grude. Traži provjeravanje ovoga izvještaja (L. O. pov. dol. 130 1. IX 1915).

Brzozjavom od danas O. br. 6306 (L. O. pol. pov. 131) Vrhovna komanda javlja, da se sa više strana potvrđuju vijesti, da se neprijatelj ozbiljno sprema da napadne Lovčenski odred sa jakom snagom. Preporučuje se utvrđivanje položaja, miniranje, preprečna sredstva itd. itd.

3. IX 1915. g. – Cucki bataljon stigao je na Njeguše o čemu izvještava komandant kolone sa br. 2701 (L. O. dol. 15584).

Usljed nekih predviđanja noćas je naređeno brigadiru Pejanoviću (v. 31. VIII) da sa brigadom sutra zorom bude na Lovčenu i onamo ulogoruje L. O. br. izl. 7498).

Naređeno je bilo komandantu ljevokrilne kolone brigadiru Đuroviću i komandantu Zetske brigade Raičeviću (L. O. br. 7499 i 7500), da vrše nasilna izviđanja, ali je Vrhovna komanda naredila, da se ovakva izviđanja ne vrše, već da se motri na svaki korak neprijatelja. Nasilna izviđanja se vrše, kada se misli napadati, što je za sada isključeno.

Najbolje se izviđa u ovakvim prilikama preko povjerljivih lica.

Sa br. izl. 7502 od danas, naređeno je komandantu desnokrilne kolone brigadiru Vukotiću da zaborikadira kolski put stranama kotorskim, a isto tako i sve prilazne puteve od Dobrote, Kotora i Orahovca.

Noćas je po naređenju komandanta odreda izvršeno jedno jače izviđanje pravcem kolskog puta Budva – Kotor. Izvidnica je pošla do Vušića kuće, koja je bila zapaljena. Neprijatelj je osvijetljavao reflektorom ali ispada nije vršio. Radi svakog slučaja bio je iz Budve poslat formirani bataljon.

Dobrovoljački bataljon nalazi se kod sela Lastve, do drugog naređenja.

4. IX 1915. g. – Komandantu sektora Krstac naređeno je (br. izl. 7535), da se dva poljska Krupova 7.5 sm brzometna topa premjeste s Koložunjskih Kosa na Goliš, odakle će moći da tuku miračke strane.

Pošto će bataljoni ceklinski stanovati na Bosturu i u Dolovima, traženo je od Oblasne uprave na Cetinju, da stanovništvo iz tih sela iseli (L. O. izl. br. 7530).

Formirana četa artiljerista bila je odrekla da primi puške Berdanke mjesto Mauzerka, s kojima je bila naoružana, ali izričnom naređenju komandanta odreda razmjena je izvršena.

Neprijatelj je gađao naše položaje na Kuku ali bez uspjeha.

Vrhovna komanda sa svojim br. 6312 od juče (L. O. pov. dol. 132) izvještava, da prema najnovijim vijestima neprijatelj misli napasti na Krstac, te naređuje da se jedan bataljon iz opšte rezerve uputi na Njeguše, a ostala dva na ostanu na Bosturu i u Dolovima. Preporučuje primjenu preprečnih sredstava, jer je neprijatelju stiglo kako izgleda nekoliko blindiranih automobila, te bi s istima mogao prepad izvršiti. Naknadnim izvještajem br. O.6314 (L. O. pov. 133) kaže se, da su stigla tri blindirana automobila.

Po želji Vrhovnog komandanta čete Cuckog bataljona upućene su da drže liniju Visoka Gora – Ratkova Gora. O ovome izvještena Vrhovna komanda sa pov. br. izl. 96.

5. IX 1915. g. – Neprijateljska artiljerija gađe položaje Kuka – štete nemamo.

Vrhovna komanda sa br. O.6326 od juče (L. O. pov. dol. 136)

napominje da je raspored odreda mnogo razvučen u kordonskoj liniji i da ima mnogo trupa u lijevom ostsjeku, te naređuje:

1) Da se ostavi jedna četa formiranog bataljona u Budvi a ostatak da bude u selu Kovačima kao rezerva Crmničko-primorske brigade;

2) Barski bataljon da bude u Baru i na Volujici;

3) Mrkojevički bataljon na Dobroj Vodi i Porto Milena;

4) Ulcinjski bataljon, pošto svrši put kod Ulcinja, da ide u Kovače kod formiranog bataljona;

5) Dobrovoljački bataljon da pođe na Goliš;

6) Od Riječke brigade dva bataljona da budu na Bosturu i Dolovima a jedan na Njegušima

7) Cucki bataljon (ovaj je ušao u svoju Katunsku brigadu) držaće položaje od Krsca do Zvjerinjaka sa Cetinjskim bataljonom, i

8) Njeguško-čeklički držaće položaje od Visoke Gore do Krsca.

Traži se razmjestaj artiljerije.

Dalje se naređuje, da komandant od sada prima samo naredbe od šefa štaba Vrhovne komande, koji je odgovoran pred Vrhovnim komandantom.

Primjedba: Sa ovim dijelom naređenja Vrhovna komanda, odnosno njenog načelnika štaba, da komandant odreda od sada prima samo naredbe od šefa štaba Vrhovne komande, koji je odgovoran pred Vrhovnim komandantom, posredno se prigovara komandantu odreda, što je postupio po želji Vrhovnog komandanta kralja, da se dvije čete Cuckog bataliona upute da drže liniju Visoka Gora – Ratkova Gora (v. 4. IX t. g) a prigovara se preko komandanta odreda i Vrhovnom komandantu, što se miješao u stvari, koje treba da radi preko svog šefa štaba.

Da su se ovakve želje Vrhovnog komandanta češće pojavljivale (ovo je bila prva), ili bar da se želja odnosila na pokret neke veće jedinice, čiji bi premještaj poremetio bojni

raspored odreda a time i planove Vrhovne komande, odnosno njenih odgovornih lica pred Vrhovnim komandantom ili da je premještaj izvršen tajno od Vrhovne komande (izviještena je odmah istog dana) ovakav zahtjev šefa štaba bio bi opravdan, a ne nikako na ovakav način, jer je svakako trebalo uzeti u obzir, da je razmještaj onih dviju četa bio izvršen po želji jednog kralja, koji je istovremeno i Vrhovni komandant, te je ovaj zvanični prigovor mogao izostati. Šef štaba Vrhovne komande pukovnik Pešić imao je mogućnosti da spriječi kralja da se ne miješa u stvari za koje je on, kao šef štaba odgovoran, ali na mnogo otmeniji način. Pomenuto naređenje učinjelo je mučan utisak u štabu našeg odreda.

Rad na utvrđivanju položaja na svim otsjecima fronta nastavlja se. Komandi ljevokrilne kolone upućen je Mrkojevički bataljon za rad na šančenju i pletenju žice.

Za pregled pomenutih radova poslani su kapetan Andrija Jovićević i kapetan R. Damjanović.

Ova komanda se obratila Vrhovnoj komandi i zamolila, da joj se za neko vrijeme pošalje četa pionera iz Hercegovačkog odreda. Na ovaj naš akt Vrhovna komanda odgovara, da se je četa pobunila protiv svog komandira čete i da su vojnici stavljeni pod sud. (L. O. dol. br. 15716).

Primjedba: Ovo nije retkost u našoj vojsci, da se pojedinci bune protiv starešina ili protiv određenog im posla; neki neće da rade puteve, neki neće na drugi front, neki neće da izvrše zamjenu pušaka itd, sve u duhu discipline narodnih neredovnih vojski (v. dnevnik od 28. X 1914. g. 16. VI; 19. VI; 20. VI; 18. VIII i 4. IX 1915. g. i dr).

6. IX 1915. g. – Danas je po I ađutantu štaba odreda upućen odgovor Vrhovnoj komandi na njen brzozaj O.6326 od prekjuče (v. 5. IX). Komandant predlaže ovaj raspored:

Crmničko-primorska brigada da drži front od morske obale kod zaliva Žabice pa na Prčiju Glavu – na Pobrđe i do kolskog

puta Budva – Kotor ispred kuća Radanovića. Na lijevom krilu nalazio bi se Barski bataljon, na sredini fronta Donjo-crmnički bataljon, a na desnom krilu Gornjo-crmnički. Ovo bi bila prva odbrambena linija.

II-ga odbrambena linija bila bi na pravcu Gravatičići – Mikjelji – Ukropci a III-ća na Strekanici – Bućin – Trešnjica. S ove linije bi se u slučaju potrebe oступilo u pravcu Lastve i Pobora.

Zetska brigada držala bi front od desnog krila Crmničko-primorske brigade (od kolskog puta Budva – Kotor) pa ispred Šišića i Nalježića do na Krimalj i Mirac. Na lijevom krilu brigade bio bi Gornjo-zetski bataljon, do njega bi bio Donjo-zetski, pa Lješkopoljski, a na desnom krilu brigade 2 dobrovoljačke čete.

Katunska brigada držala bi front od Mirca do Visoke Gore. Bataljon Cetinjski od Zvjerinjaka do Mirca; Cucki od Zvjerinjaka do Krsca, a Njeguško-čeklički od Krsca do Drenova Brda, a 2 čete Cuckog bataljona od Drenova Brda do Visoke Gore.

Kao rezerva Crmničko-primorske brigade bio bi dobrovoljački bataljon u Kovačima; Zetske brigade formirani bataljon kod Goliša, a kao opšta rezerva Riječka brigada na Lovćenu tj. Ceklinski bataljon na Dolovima; Ceklinsko-dobrski na Bosturu, a Ljubotinjski na Vučjem Dolu.

Štab Crmničko-primorske brigade u selu Kubase; Zetske u Bratešiće, a Katunske na Njegušima.

Štab ljevokrilne kolone u selu Kovače, a desnokrilne na Njegušima.

Štab odreda u Budvi.

Napomena. Na rtu Platamone, Mogren, Sv. Stevan, Debeli Rt, Kastio, Dubovica i Crni Rt bile bi osmatračke tačke. U Spičanskom zalivu dosadašnja posada od 80 ljudi. Ratac i Volujica (kod Bara) Mrkojevički bataljon i 80 drugih vojnika II

klase. Na Dobru Vodu muslimanska barska posada od jedne čete. Od Dobre Vode do tačke Kunja i dalje do Ulcinja – straže objavnice. Ulcinj – Sv. Nikola – Ulcinjski bataljon sa istaknutim stražama na more (1 četa a ostatak na putu Porto Milena – Ulcinj).

Napominje se Vrhovnoj komandi da se ne da zamisliti, da će neprijatelj preduzeti što god ozbiljno duž morske obale, jer bi tu morala da učestvuje u većem broju neprijateljska flota, sa transportima, koji bi morali imati do 15.000 vojnika. Ovo ne bi smio neprijatelj preduzeti kada nije gospodar Jadranskog mora. Kad bi se ovako što dogodilo, onda ni cio Lovćenski odred ne bi bio u stanju, da neprijatelju takvo iskrcavanje omete. Pošto neprijatelj ne gospodari Jadranskim morem, to bi mogao samo bombardovati Bar i druga primorska mjesta, kao što je prošle zime činio, ali za onakva iskrcavanja postavljene su onamo posade.

Komandir Marko Martinović objasnio je pukovniku Pešiću raspored i razloge za onakvu podjelu trupa. Ovaj će se noćas upoznati bolje sa rasporedom i sutra će dati svoje mišljenje.

Ovaj predlog komandanta Lovćenskog odreda poslat je sa pov. izl. br. 97 usvajajući predlog, koji se u suštini ne razlikuje od naredbe Vrhovne komande br. 6326 i koji je komandant odreda mogao podesiti, poznajući bolje terenske prilike i snagu svojih trupa (L. O. pov. d. 137).

Neki od naših razloga za onakav razmještaj bili su kao na pr: bataljon dobrovoljaca stavljen je u rezervu Crmničko-primorske brigade, jer su primorci – dobrovoljci bolje poznati s Crmničanima kao susjedi; mjesto gornjeg određen je formirani bataljon, sastavljen od vojnika iz raznih bataljona, koji je mnogo lakši za manevrisanje, pa i vještiji; Cucki na prostoru Krstac – Zvjerinjak, a opšta rezerva onako je podijeljena, da bude elastičnija.

7. IX 1915. g. – Oko 10 časova izjutra neprijatelj je otvorio artiljerisku paljbu s Grabovca protiv sela Pelinova, izbacivši 21

granatni metak. Potpuno su poružene tri kuće, a ostale su pošteđene, neka manje, neka više. Lako su ranjene tri žene. Bilo bi više žrtava, da se nije narod i vojska odmah sklonili izvan sela a po mjesnom naređenju komandanta bataljona kapetana Mata Raičevića. O prednjem je izvještena Vrhovna komanda da izl. br. 7663.

Primjedba: Možda je ovo odmazda za zapaljenu kuću Vušića, že je bila smještena opštinska uprava Gornjo-grbaljska što je bilo noću između 3. i 4. t. mjeseca.

Oko 5 časova po podne pojavila se na Kozmaču jedna neprijateljska izvidnica, jačine od 2–3 voda ljudi. Oko 7 časova sukobila se ta izvidnica sa našim izvidnicama između Kozmača i Suličkog Polja, na frontu ljevokrilne kolone. Naše su izvidnice pojačane, čim je neprijateljsko kretanje primjećeno. Otpočela je pješadiska vatra, koja se pojačavala. Jedinicama je bilo naređeno da budu u pripravnosti (Izvještaj brigadira Đurovića). Komanda ljevokrilne kolone traži da naše baterije s Kuka otvore vatru protiv nastupajućeg neprijatelja (K. Lj. K. Br. 5668, – L. O. dol. 15503). Neprijateljska artiljerija gađe selo Pobrđe. Paljba se otvara i na frontu Zetske brigade. Neprijatelj se služi svijetlećim raketama o čemu izvještava kom. Zet brig. sa br. 3912 . L. O. dol. 15504. – Paljba i boj se razvijao istočnom stranom Kozmača, Vranovićima, Sv. Barom i dr Suličkog Polja. Boj je trajao preko 2 sata. S naše strane je poginuo oficir Joko Plamenac; jedan vojnik je ranjen teško, a jedan lakše. Sva trojica su bili iz izvidnice Donjocrmničkog bataljona. Gubici neprijatelja su nepoznati do naknadnih podataka. Neprijatelj drži položaj između Vranovića i Lješevića i Kozmača. Naše straže su pojačane (Brig. Đurović iz Ukropana, 7. t. mj. u 9 3/4 u večé (L. O. dol 15885).

Ovom prilikom naša artiljerija s Rudinica gađala je predio između Kozmača i Grabovca – meci su padali dobro i zadovoljavali su našu pješadiju. (Za napuštanje Kozmača od neprijatelja vidi 12. t. mj).

Neprijatelj je s Goražde i otvorenih položaja pozadi nje gađao oko 5 časova po podne, naš položaj na Rudinicama. Gađanje je vršeno sa 15 sm haubicom i s mortinom većeg kalibra (24 sm), koja je namještena na kraj puta, zapadno i ispod Goražde. Od ove je jedan metak pao u nišu *de* je bila smještena municija 12 sm dalekoboynih francuskih topova i uništio 148 granata od istih. Od pribora je nešto pokvareno, ali se paljba može i dalje vršiti iz tog topa. *Žrtava* nije bilo. O ovome dobijen izvještaj komandanta sektora Kuk komandira Petra Lekića pod br. 1500 – L. O. dol.br. 15910.

O ovome smo izvijestili Vrhovnu komandu.

8. IX 1915. g. – Jutros oko 5 1/2 časova pojavilo se nešto neprijateljske vojske na Kozmaču. Dvije torpednjače izašle su iz Boke i dođe u zaliv Traste (brig. Đurović – hitno sl. – L. O. dol. 15897). Bilo je prepucavanja, koje je ubrzo prestalo. Neprijatelj je tokom noći izgradio šančeve od kamena na Kozmaču. Vide se samo stražari. Ratne lađe iz Traste vratile su se u Boku. Naše pretstraže su pojačane. Po 1 četa iz bataljona je u pripravnosti. Uvjerilo se, da je neprijatelj sinoć imao gubitaka u mrtvim i ranjenim, jer je jedan mrtav vojnik nađen, a ispred fronta Gornjo-crmničkog bataljona primjećuje se, da ima mrtvih i ranjenih. Zemljište se ne može pregledati, jer ga neprijatelj drži s manjim odjeljenjima, iza kojih se možda nalaze veća (Brig. Đurović iz Donjeg Grblja, hitno 12 1/2 časova po podne – L. O. dol. 5900).

Primjedba: poslije sinoćnjeg sukoba ostao je na mjestu i jutros se predao neprijateljski vojnik Risto Aćimović. On pripada 8-om bataljonu Bosanskog puka, čiji redni broj ne zna. On kaže, daje tome bataljonu sinoć naređeno, da zauzme Prčiju Glavu. U bataljonu je bilo oko 600 ljudi. Krenuli su iz Krtola oko podne, ali im nije rečeno kuda će. Na Grabovac, kaže da je bio došao komandant Boke podmaršal Veber. Dalje kaže, da oko Grabovca i Radovića ima 2 bataljona Bosanaca, i da su ovi bili odavno u

Boki. (Možda su ovo od onih za koje nam javlja Vrhovna komanda 2. t. mj). O prednjim iskazima izvijestismo Vrhovnu komandu danas sa br. izl. 7776.

Naša artiljerija (sektor Kuk) iz svojih 155 mm i 12 sm francuskih dalekob. topova gađala je sa dvadesetak metaka Grabovac i žive ciljeve oko njega. Neprijatelj je odgovorio s Goražde i otvorene baterije protivu Rudinice. Štete nijesmo imali (Kom. Lekić sa br. 1505 od danas).

U razmještaju artiljerije izvršena je izmjena u tome, što su 2 – 7.5 sm poljska Krupova brzometna topa namještena na Goliš, shodno naređenju od 4. t. mj. – 1 – 8.7 sm poljski Krupov nebrzometni top prevezen je s Cetinja na Kuk.

9. IX 1915. g. – vrhovna komanda s br. O.6126 od juče naređuje ozbiljnu štednju municije s kojom vojnici dosta nemarno postupaju. Prilikom dopusta i bolovanja neki vojnici ostavljaju svoje puške, municiju i bombe kod svojih četa. Krivci će biti strogo odgovorni za neizvršavanje gornje naredbe (L. O. dol. br. 14723). Po ovome je komanda odreda već izdala shodno naređenje (izl. br. 6879).

Neprijateljska artiljerija s Goražde i otvorene baterije gađala je jutros oko 9 časova naš položaj na Rudinicama, đe se nalaze dva 2 – 155 mm i jedan 1 – 12 sm francuski dalekobojni top. Od prvog metka poginuo je jedan vojnik, a ranjena su 2 topovođe i 2 vojnika. Teško ranjeni su sprovedeni odmah na Cetinje (Art. Kuk br. 1511, L. O. dol. 15965).

Oko 11 časova naša artiljerija s Krsca i Kuka otvorila je paljbu protiv Goražde i otvorene baterije. Gađanje je bilo dobro. Primijetilo se bjekstvo vojnika iskraj baterije. Neprijateljska artiljerija je prekratila paljbu oko 10 1/2 časova, a naša oko 12 (Art. Kuk 1511 – L. O. dol. 15965).

Oko 6 1/2 časova po podne Grabovac je gađao naš položaj kod crkve u selu Pelinovo, ali bez štete po nas (Kom. Zet. brigade br. 3945 – L. O. dol. br. 15967).

Neprijatelj gađe Lješeviče i crkvu Sv. Đorđa.

Još ni do danas vojska u našem odredu ne dobi odjeću (uniformu) koja joj je obećana još u početku rata. O ovome je bilo riječi i u kraljevoj deklaraciji od 29. oktobra prošle godine. Formirani bataljon je dobio i nešto muzikanti i ordonansi pri štabu, ali ne svi. Usljed ovoga, komandant odreda se danas obratio Ministarstvu vojnom na Cetinju sa vrlo hitnim traženjem uniformi za područni mu odred, jer vojska negoduje, tim više što su vojnici čuli da je sva vojska primila odjeću osim Hercegovačkog odreda (L. O. izl. br. 7700).

Đaci se oslobađaju iz vojske da idu u inostranstvo radi produženja školovanja. Kod nas su otvorene samo osnovne škole, te se radi ovih oslobađaju i učitelji da idu na svoje redovne dužnosti (Vidi 11. t. mj).

Na ranije traženje ove komande Vrhovna komanda šalje 20 komada osvjetljavajućih raketa sa jednim tronošcem. Za reflektore se kaže, da nijesu ispravni, te se ne mogu poslati (v. 1. t. mj).

Pored pomenute gore naredbe Vrhovna komanda sa pov. br. 100 od danas (L. O. pov. dol. 139) naređuje osobitu štednju artiljeriske municije, koje je malo i nema se odakle nabaviti i utrošak koje bi mogao imati fatalnih posljedica za nas.

10. IX 1915. g. – Neprijatelj je gađao Krstac sa tridesetak metaka, a aeroplan bacio nekoliko bombe. Štete nije bilo. Inače na frontu odreda nema ništa novo.

11. IX 1915. g. – Vrhovna komanda traži, da se uputi na rad na putu Peć – Đakovica 400 vojnika minadžija i zidara iz brigade Pejanovića (Riječke), koji bi se dobrovoljno primili i koji bi primali nadnice od po 4 1/2 do 5 perpera, (V. K. br. 4093, naš dol. br. 15948). Za ovo traženje javljeno je brigadiru Pejanoviću, koji je pitao u bataljonima i odgovara, da se je prijavilo samo četiri vojnika (Kom. br. 3502 – L. O. dol. br. 16038). O ovome je izvještena Vrhovna komanda.

Primjedba: Mora se izjaviti čuđenje, da Vrhovna komanda traži gotovo jedan bataljon ljudi od svega njih tri u rečenoj brigadi, a koje je bataljone kao glavnu rezervu i u ozbiljnim trenucima poslala, skrećući pažnju komandi odreda na ozbiljne neprijateljske pripreme itd. Ona je samoj sebi protivurečila slabeći opštu rezervu odreda na ovakav način. Pohvalno je od vojnika rečene brigade, što se takvog rada nijesu htjeli primati, uzev u obzir prilike u kojima su se nalazili.

Bilo je artiljeriskog dvoboja, ali bez posljedica.

Ministarstvo vojno s Cetinja naređuje, da se obustavi davanje dozvola za pasoše studentima i gimnazistima (v. L. O. dol. br. pov. 141 i dnevni. od 9. t. mj).

12. IX 1915. g. – Vrhovna komanda sa br. 6393 ponovo naređuje da se artiljeriska municija štedi i da se naša artiljerija ne upušta u dvoboje sa neprijateljskom, kojoj je svrha, da nam izmami što veći utrošak municije. Starešine će biti krivično odgovorne za neizvršavanje ove naredbe (L. O. pov. dol. 142 od danas). U vezi sa prednjim naređeno je komandantu opsadne artiljerije Lekiću, da štedi municiju, da se ne upušta u artiljeriske dvoboja a paljbu da otvara protiv neprijateljske pješadije kad prilike budu povoljne (L. O. izl. br. 7780).

Vrhovna komanda sa br. 6395 od danas izvještava, da su Bugarska i Grčka objavile opštu mobilizaciju. Grčka pozvala 22 klase vojnika. Da Austrija koncentriše vojsku na Savi i Dunavu prema Srbiji, a Drinski front slabi, a takođe i Hercegovinu i Dalmaciju. Treba da se gornje provjeri (L. O. pov. dol. 142).

Vrhovna komanda sa br. 6398 javlja, da su od onih 20.000 vojnika i 24 topa (v. dnevnik od 24. VIII i 2. IX t. g) polovina pošli za Trebinje, a druga polovina za Tivat s ciljem zauzeća Njeguša i Grahova. 4000 vojnika je upućeno u Krivošije, da potpomognu jedan napad, bilo na Grahovo, bilo na Krstac (L. O. pov. dol. 46).

Jedan sličan izvještaj, ali opširniji, stigao je komandi odreda od komandanta Hercegovачkog odreda vojvode Đura Petrovića

(K. H. Ofr. br. 8528, L. O. pov. dol. 145). Prema ovome prve 10000 od one neprijateljske vojske ide u Trebinje s ciljem zauzeća Kozmača a druge 10.000 idu u Tivat s ciljem zauzeća Njeguša. Oficiri su se prije polaska iz Konavala zarekli, da će rečene položaje zauzeti i osvetiti se Crnoj Gori za njeno držanje i uznemiravanje, koje im čini. Dalje se u izvještaju kaže, da s onu stranu Dubrovnika ima malo vojske, jer se više od Italije ne boje, kao što su se početkom rata bojali.

Svi ovi izvještaji primljeni su i uzeti k znanju. Što može da radi komanda odreda osim da bude pažljiva. Pojačati ne može ni svoje artiljerisko naoružanje, ni povećati brojno stanje trupa.

Neprijatelj je s Goražde i Grabovca gađao naše položaje selo Lješevice i Radanoviće. Štete nije bilo. Po podne se primijetilo da je putom pozadi Grabovca došlo iz Tivta do četiri čete ljudi.

Neprijatelj je napustio Kozmač na kojemu se bio ušančio 7. t. mj. Naša izvidnica je ove šančeve razvalila (K. Ljev. kr. kol. br. 5758 – Zetska brigada br. 3971).

13. IX 1915. g. – U vezi sa jučerašnjim izvještajima o pokretima neprijateljskim, komanda odreda se obratila juče komandi Hercegovačkog odreda sa br. 7792 i zamolila, da ista drži dobru vezu sa našim desnim krilom, a komandi desnokriline kolone je naređeno, da drži dobru vezu sa lijevim krilom Hercegovačkog odreda (L. O. br. 7796).

Primjedba: a) S kakvim se teškoćama borila komanda odreda neka posluži i ovaj primjer. Komanda je tražila od Ministarstva vojnog materijal za jednu platformu za 21 sm opadnu tešku haubicu, a Ministarstvo vojno odgovara, da će to koštati 2000 perpera i pita, može li se bez nje (Min. vojno br. 10081/15; L. O. dol. br. 16145/15). Kakav je cilj bio ovakvoj štednji za izradu platforme jednog topa, koji stoji na frontu prema neprijateljskim forovima? Kako platforma nije tražena od ćefa, ili da se preda, već od ljute potrebe, to je komanda odreda s brojem 7850 od danas ponovo zatražila, da se platforma pošlje.

Primjedba: b) Ne može se preći a da se ne pomene i ovakav slučaj, ma da je i on neprijatan. Glavni intendant crnogorske vojske Danilo Gatalo sa br. 30026 od danas javlja, da su neki vojnici, koji su doputovali iz Amerike, u spiskove, koje su predali, da po njima prime uniforme, uvrstili i svoje neke rođake, koji nijesu doputovali iz Amerike, pa čak uveli su i malu djecu. Moli da se nađu ti vojnici prema poslatim spiskovima, a vojnici su Crmničani (L. O. dol. br. 16131).

Primjedba: v) Evo nekoliko dana da vojska ne prima tajin u mesu. O ovome će biti riječi naknadno.

14. IX 1915. g. – Sa br. 7860 od danas naređeno je komandantu opsadne artiljerije komandiru Lekiću, da se pobrine o izradi niša (spremišta) za artiljerisku municiju, da se ne bi dogodilo, kao 8. t. mj., jer će u takvom slučaju starešine biti krivično odgovorni. Izgleda da je uništena municija ležala na otvorenom mjestu.

Sa br. 7864 naređeno je brigadiru Pejanoviću, da njegovi vojnici pomognu građenje šanaca na rejonu Cetinjskog bataljona – na Kuku i Vjetrenom Mlinu. Će ne može da se radi danju kao na pr. kod Žanjeva Dola, nek se radi noću. Treba raditi blindaže, saobraćajnice, plesti ljese 1 h 1,5 m itd.

Otvorena je telefonska stanica u selu Lazarevićima i na Prčijoj Glavi (Upr. tel. tel. br. 750 – L. O. dol. br. 161165).

Danas pred podne ukrao se je kod Krtola jedan neprijateljski bataljon s opremom i otplovio za Zeleniku (Kom. Lekić s Kuka, br. 1562 – L. O. br. 16180).

Neprijatelj je topovima i mitraljezima s Grabovca gađao naše položaje u Donjem Grblju, ali štete nije nanio (Kom. ljev. kolone 5796; L. O. br. dol. 6190).

O saveznicima dolaze povoljniji izvještaji!

Rusi su imali uspjeha istočno od Vilne, potisli su Njemce i zarobili 8 topova, vojnika i materijala. Zauzeli su Luck i zarobili

6000 vojnika i 128 oficira. Kod Dubna su zarobili 5000 vojnika. Osujećen je plan Njemaca, da zaobiđu desno krilo ruske istočno od Rige. Popuna artiljerijske municije dobro se osjeća. Moral vojske visok. Rusi drže približno liniju: istočno od Rige – istočno od Ijd. Fridrihštata – oko Dvinska – Svencijani – Vilna – Lida – Volkovick – Pinsk – istočno od Kovelja – Deražno – Luck – Dubno, Višnjevce – Tarnopolj – rijeka Strit.

16. IX 1915. g. – Produžuje se rad na šančenju i blindiranju, ali rad ometaju dosta tamne noći. Pored toga nema se dovoljno alata za rad, ni klinaca za utvrđivanje žice itd (K. Lj. kol. br. 5851; L. O. 16283).

Pravo reći, nema se ništa; malo se mislilo o spremi vojske, tj. nijesmo ni bili u mogućnosti da vojsku držimo na potrebnoj visini, jer smo zavisili od ruske pomoći, koja nije odgovarala potrebama dok smo mi, koliko god smo mogli, odgovarali njihovim potrebama. Oko našeg boljeg naoružanja i ostalog snabdijevanja koplja su se lomila u Petrogradu, ali se nije uspjelo. Dok su jedni bili na našoj strani, računajući da za nas troše koliko za jedan puk ili nešto više i imaju na raspoloženju čitav korpus, dotle su drugi tako povoljan obračun odbijali i bili protiv nas. Tako smo u ratu bili nespremni.

Ministarstvo vojno nas izvještava da su Rusi imali uspjeha kod Pinska, đe su razbili njemački 44-i korpus. Francuzi da su imali uspjeha u Šampanji, đe su zarobili do 350 njemačkih oficira i 70 topova i kako se kaže 23.000 vojnika. Rusi su stigli do Kovelja. Austrijanci su napustili Brodi.

17. IX 1915. g. – Na strani Hercegovačkog odreda od juče je bilo predstražnog i izvidničkog prepucavanja. Danas je bilo pješadiške i artiljerijske borbe na strani Timora, Bojanjeg Brda, oko Donjih Klobuka, Dobrog Duba i Miči Motike (Kom. X. odr. 8822, 8793 – L. O. dol. 16293 i 16258).

U vezi gornjeg Vrhovna komanda hitno sa br. 6452 javlja, da je neprijatelj energično napadao cio dan na Grahovo. Izgleda da

je ovo demonstracija, te se preporučuje obazrivost na našem frontu (L. O. dol. 16331 od danas).

Vrhovna komanda sa br. 6421 šalje: UPUT ZA ORGANIZACIJU STALNOG IZVIĐANJA NEPRIJATELJA I NJEGOVE ZEMLJE. Poslije predgovora o cilju i važnosti izviđanja daju se uputstva: I) O organizaciji izviđačkih grupa; II) O cilju izviđanja; III) O radu šefa štaba odreda u ovoj prilici; IV) O sredstvima s kojima treba snabdjeti izviđače; V) O rajonima izviđanja pojedinih grupa; Ovdje se Lovčenskom odredu daju 2 rajona i to: a) za I grupu – prostor od linije Dvrsnik – Gruda do linije Lovćen – Kotor, b) za II grupu – prostor Grbalj i VI) O izvještajima koje će grupe šiljati komandantima odreda; i

UPUT ZA ORGANIZACIJU I BUĐENJE ČETNIČKOG RATOVANJA U NEPRIJATELJSKOJ ZEMLJI. Poslije predgovora o značaju istog govori se: I) O jačini četa; II) O sredstvima s kojima četnike treba snabdjeti; III) O zadaći četnika; IV) O rajonima gdje će čete četovati. Predviđa se da Lovčenski odred formira 2 čete s rajonom dejstva – jedne čete od linije Dvrsnik – Gruda do linije Lovćen – Kotor, a druga – rajon dejstva da bude Grbalj. V) O radu štabova za pripremanje četnika za akciju; VI) O odijelu četnika; VII) O snabdijevanju četnika; VIII) O radu četa; a) prepadi, b) zasjede, v) rušenje željeznice, g) napad na komoru, i IX) O zadaći četnika pri sudaru naše glavne operativne snage sa neprijateljem (v. 22. IX i 1, 9. i 27. X t. g) uputi su primljeni k znanju.

18. IX 1915. g. – Komandant odreda otputovao je opreko Bara za Cetinje. Zastupa ga komandant ljevokrilne kolone brigadir Ivo Đurović.

Na frontu bez važnijih promjena. Neprijatelj je gađao Krstac sa nekih 15 granatnih metaka, ali bezuspješno.

Dvije torpednjače prokrstarile malo na pučini i vratile se u Zaliv. Aeroplan se davno ne viđa. Preletio je nad Cetinjem, ali nije ništa bacao. Ovih dana je vrlo rđavo vrijeme.

Komandant Hercegovačkog odreda sa br. 8888 od danas javlja, da je u jučerašnjoj borbi jedan bataljon neprijateljske pješadije napao na sela Gornji i Donji Nudo odbivši onamošnje pretstraže. Zapalivši neke kuće i stogove lista i sijena, neprijatelj se uputio u pravcu Zaslana, đe su ga sreła naša pojačanja i odbila preko linije pretstraža. Dio tog neprijateljskog bataljona napao je na stranu Timora i Bojanog Brda, koji je takođe poslije dolaska naših pojačanja otstupio. Nastupanje je neprijatelj potpomogao artiljerijom sa strane Miči Motike, Skoči Grma i Glumine. Neprijatelj je imao znatan broj mrtvih i ranjenih a naši su imali jednog mrtvog i pet ranjenih (L. O. dol. br. 16360 od danas).

19. IX 1915. g. – Komandant odreda sa br. sl. javlja s Cetinja da se može dati osmodnevno odsustvo po desetorici vojnika iz svake čete u odredu (L. O. br. dol. 16438). U vezi prednjeg izvještene su nadležne kolone. Izgleda, da je kod Vrhovne komande popustilo mišljenje, da će neprijatelj za sada preduzeti ozbiljan napad na Lovčenski odred, jer inače ne bi dozvolila onakvo davanje odsustva vojnicima, s čime se snaga odreda smanjuje za više od 10 procenata.

Najnovije vijesti, koje je odred primio o saveznicima kažu, da je Rumunija gotova da sa 300.000 vojnika pomogne Srbiju, ako bi ova bila ponovo napadnuta od Austrije. Ministar Delkase izjavio je bugarskom poslaniku u Parizu, da bi sile četvornog sporazuma pomogle Srbiju, ako bi od Bugarske bila napadnuta. U posljednjim bojevima u Šampanji Francuzi su zarobili 121 njemački top. Bojevi kod Dvinska produžuju. Na jedan ruski puk Njemci su jednog dana ispalili 10000 topovskih metaka. (Petrograd 17. t. mj). Italijanska opkoljena krstarica BENEDETO BRIN utopila se usljed eksplozije na brodu, kojom prilikom se spasilo 379 vojnika i 8 oficira od posade od 870 vojnika. Ovom prilikom je poginuo i kontraadmiral Ruben de Serven.

21. IX 1915. g. – Kiša i rđavo vrijeme uopšte otežavaju ovih dana rad na šančenju i pletenju žice. Kod zetske brigade taj rad i inače slabo ide usljed neumješnosti pa i ljenosti kako vojnika, tako i njihovih starešina.

Namiješta se jedna 15 sm laka opsadna (ruska) haubica na jednoj poljanici prema Berinom Brdu, za jedno 400 m istočno od k. 175, preko puta od B. Brda. Biće u blizini namještena jedna lažna baterija radi zavaravanja neprijatelja o pravom mjestu ove haubice. Slučaj je bio, da sam se ovog puta uvjerio, da ima artiljeriskih oficira, koji ne umiju procijeniti ili premjeriti, da li će dotično oruđe moći prebaciti preponu (brdašce) iza koje je zaklonjeno ovo oruđe, što je jedna tako prosta stvar.

22. IX 1915. g. – Izdavanje tajina vojsci u odredu vrši se sasvim neuredno, nekoliko dana nije se izdavao tajin u mesu a sada je smanjen i tajin u hljebu na 400 grama. Daje su kukuruzni hljeb a sutra će biti neka mješavina pšeničnog hljeba, koja ima neki osobiti zadah, možda od vlage. Komanda desnokrilne kolone s hitnim brzozavom od danas br. 2848 (L. O. br. 16557) javlja, da bataljon Njeguško-čeklički, Cetinjski, Cucki i mitraljesko odjeljenje na Krscu nijesu primali hrane u mesu od 18. t. mj; 19-og nijesu primali nikakve hrane; 20-og, 21-og i 22-og primili su samo po jedan kolač sasvim lošeg hljeba i ništa više, a da 2 čete Cetinjskog bataljona nijesu za danas ništa primale. Hljev je uopšte takav, da se ne može upotrebljavati za hranu vojsci, koja ide na straže itd. Prema izvještajima komandanta bataljona vojnici se uspavljaju, te se tako što dešava na pretstražnom lancu. Komanda kolone skreće pažnju na opasnost, koja usljed ovoga prijeti.

U vezi s gornjim preduzete su potrebne mjere. Odmah je naređeno intendantu odreda sa br. 8000 da odmah pohita s tajinom i skrenuta mu je pažnja na opasnost, koja prijeti. Komandi kolone sa br. 8102, a komandi Pejanovića sa br. 8101

naređeno je, da pošlju konje, da prihvate mesne konzerve s Cetinja. Komandantu desnokrilne kolone odgovoreno je, da su preduzete mjere u vezi s njegovim gornjim izvještajima i upućen je kao i druge kolone, što treba da radi.

Primjedba: Uspavljivanje vojnika i vrtoglavica dolazila je od nepročišćenog pšeničnog brašna, u kojemu je bilo dosta snijeti i drugih dodataka. Opravdane su bile vojničke žalbe.

Ljudi nijesu glupi; čuju po što-šta, te im se ubija raspoloženje i volja za rad. Čuju, kako neka gospoda putuju po inostranstvu sa masnim dnevnicama (to se odnosilo na ministra Andriju Radovića kao i na druge ličnosti) a vojska gladuje. Čuje se, da se činovništvu u Skadru daju dvostruke plate, dok oficiri na frontu primaju svoje obične plate, činovnicima se daje za hranu po 2–3 perpera dnevno, a oficirima goli tajin, često bez mesa; često sa slabim (da ne upotrebim grđi izraz) hljebom. Vojska čuje da ima konzervi u slagalištima, a dopušta se da ona pođekada gladuje. Toliko vremena prođe, a vojsci se ne dadne prikladno odijelo itd. itd.

Kako se svi ovi glasovi doturaju do vojske i da li to ima neku naročitu svrhu nije mi poznato – navedoh, jer ovi glasovi uplivši na duh naše vojske u nepovoljnom pravcu.

Vrhovna komanda sa pov. br. 106 od danas javlja, da prema posljednjim vijestima izgleda, da će neprijatelj uskoro početi ofanzivu protiv Srbije i to na Savi i Dunavu, a da će sigurno na frontu rijeke Drine i crnogorskom biti u defanzivi ili pak da će činiti demonstracije. Neprijatelj je već poslao veći dio svoje vojske sa naših frontova na Srbijanski front. Neprijatelju ne treba dopustiti da izvrši svoj plan operacija, već ga treba uznemiravati i kvariti mu i ometati u operacijama i primorati ga, da sa svog glavnog pravca odvaja trupe, kako bi se s tim pomoglo srbijanskoj vojsci, da bi se neprijatelj lakše pobijedio. Preporučuje se četnička akcija, za koju su već poslata uputstva (v. 17. t. mj). Traži se solidarnost dejstva srbijanske i crnogorske

vojske, da bi se neprijatelj mogao pobijediti, kao što je do sada bivalo. Pošto na traženje komande odreda Vrhovna komanda nije imala da pošlje više UPUTA O ČETNIČKOM RATOVANJU, to je naredila da se litografišu (v. 17. IX i 1, 9. i 27. X t. g).

Komanda odreda je tražila od Vrhovne komande 5 komada pomenutih uputa, koje će Vrhovna komanda poslati kad ih litografiše. Komanda odreda već proučava poslani joj 17. t. mj. primjerak ovih UPUTA, ali je takve akcije vrlo teško izvesti u odnosnim krajevima. U Krivošijama je to vrlo teško i otpočeti a u Boki, u sred jednog zatvorenog i utvrđenog logora, to je nemoguće, ipak će se raditi o tome, da se nešto učini (v. 17. t. mj. i 27. X t. g).

Da bi slika stanja trupa Lovćenskog odreda bila jasnija dajemo spisak brojnog stanja sviju jedinica odreda na dan 20. septembra tek. 1915. godine.

(TABELA sa strane 527)

23. IX 1915. g. – Komanda desnokrilne kolone sa br. 16609 javlja, da su neki vojnici Cuckog bataljona pošli kućama, da ne dopuste rekviziciju njihove stoke. Komanda odreda se obratila Glavnoj intendanturi da br. 8153 i zatražila, da se rekviriranju odmah pristupi i isplati, da bi se izbjegli nemili događaji (v. 24. t. mj. i 26).

Osobitih novosti nema. Pripremaju se zemunice na Lovćenu, jer su već nastupili hladniji dani, a osobito kiše.

24. IX 1915. g. – Radi sijanja „ozimi“ dato je odsustvo po desetini vojnika iz čete.

Rad na šančenju i pletenju žice produžuje se.

Po naređenju Vrhovne komande đaci Bogoslovsko-učiteljske škole oslobađaju se iz jedinica radi produženja školovanja (L. O. izl. br. 8126).

Za odred je upućeno s Cetinja 2000 pari opanaka.

I pokraj neisplaćene rekvizicije i slabe ishrane vojske, Glavna intendantura moli, da se spriječi „samovolja“ vojnika pri rekviziciji (v. 23. i 26. t. mj).

Komanda ljevokrilne kolone sa br. 6000 (L. O. dol. 16619) izvještava, da je preko noć izvršeno jedno izviđanje u pravcu neprijatelja, ali se nije ništa više doznalo, nego što se već zna.

Napomena: U pšeničnom brašnu od kojeg se daje hljeb vojsci ima „vrata! Od kojega vojnici „zavrataju“, tj. dolazi im drijemanje i nesvjestica (v. 22. t. mj).

25. IX 1915. g. – Stigli su iz Francuske neki novi mitraljezi KOLT. Radi upoznavanja sa istim poslan je na Cetinje I adutant štaba, inače ranije artiljerijski oficir Marko Martinović, koji će docnije obučavati mitralješke oficire i podoficire odreda, koji budu određeni da rukuju tim mitraljezima. Mitraljeze je kupio g. Andrija Radović, i stiglo ih je preko Soluna 39 komada. Mitraljezi su kal. 7 mm (6. 15. VIII t. g. i 17. XI t. g).

Komandant odreda sa Cetinja naređuje, da se forsira rad na šančenju, jer je potrebno, da ti radovi budu što prije dovršeni (v. L. O. dol. 16669 od danas).

Rad na šančenju kod Zetske brigade slabo ide o čemu smo već napomenuli u dnevniku od 21. t. mj. Zećani traže, da im rade Anamalci kao na rajonu Crmničke brigade. Nek im se ne kriva, jer su Crmničani pokazali više volje za rad na šančenju, dok su prvi pokazali više volje za traženje otsustava.

Odredska intendantca šalje 1960 kg. Konzerviranog mesa (Br. 8584 – L. O. dol. 6691).

Prilikom kraljevog rođendana vojska je počašćena rakijom.

26. IX 1915. g. – Neprijateljski avion bacao je bombe na selo Lazareviće, ali štete nije pričinio.

Na predlog ove komande od 23. t. mj. Glavna intendantura odgovara, da ne može da vrši odmah isplatu rekvizicije (v. 23. i 24. t. mj).

Na našem frontu nema ničega važnijeg.

Komanda Kraljevske ljevokrilne kolone br. 6015 izvještava, da su naši lađari kod Crnog Rta gađali jednu podvodnu lađu poslije čega je ova odmah zagnjurila u vodu (L. O. br. dol. 16694).

Neprijatelj je već otpočeo novi napad na Srbiju. Napadi na Beograd se produžuju. Bugarska se nije još izjasnila, ali njeno je držanje javno neprijateljsko.

27. IX 1915. g. – Komandanti kolona Zetske brigade i rezerve i komandanti opsadne artiljerije poslali su izvještaj o razmještanju trupa (L. O. pov. dol. 149/153).

28. IX 1915. g. – Vrhovna komanda sa pov. O. br. 6542 (L. O. dol. 54) izvještava, da je neprijatelj preduzeo operacije protiv Srbije sa velikom snagom i s obzirom na to što srbijanska vojska mora da se brani i od Bugara, situacija je dosta teška. Saveznici su obećali pomoć od 200.000 ljudi, ali treba vremena dok ta vojska stigne, te se mora svaka stopa zemlje junački braniti. Vjerovatno je da će neprijatelj pokušati da jakim dejstvom zauzme Cetinje i Nikšić, te zbog toga se obraća osobita pažnja komandantima Hercegovačkog i Lovćenskog odreda i preporučuje se dovršenje šančeva. Obratiti pažnju na pokrete neprijatelja; izviđati i šiljati povjericu i o svemu izvještavati Vrhovnu komandu.

Komandant odreda vratio se s Cetinja (preko Bara) u svoju komandu.

Kako su naši nebrzometni topovi pucali dimnim barutom, što je ometalo gađanje i jasno obilježavalo položaj topova, to se komanda odreda pobrinula i zamijenila dimni sa bezdimnim barutom, razumije se, uzevši u obzir razliku u osobinama ovih baruta.

30. IX 1915. g. – Poslan je Vrhovnoj komandi izvještaj o razmještanju trupa (L. O. pol. izl. br. 105).

Završuje se i septembar mjesec, koji je prošao relativno mirno. Neprijatelj nije ništa ozbiljno preduzimao protiv našeg odreda kao god ni mi protiv njega.

PRIMJEDBA: Kako smo u mogućnosti da damo jedan kratak pregled stavljenih pod Vojni sud, i o rezultatima suđenja, to te podatke evo dajemo:

Vojnom sudu odreda na Cetinju od početka rata do danas predato je na suđenje 87 lica, što vojnih iz raznih jedinica, što građanskih lica iz mjesta koja su spadala u nadležnost komande Lovćenskog odreda.

Stavljenih pod Vojni sud bilo je:

- a) iz mitraljeskih jedinica 2
- b) bataljona Piperskog 1
- v) Bataljona Spušskog 2
- g) Njeguško-čekličkog 5
- d) Komansko-zagaračkog 1
- đ) Gornjo-crmničkog 1
- e) Donjo-crmničkog 18
- ž) Cetinjskog 4
- z) Barskog 5
- i) Bjelogorskog 1
- j) Formiranog 1
- k) iz Drinskog odreda 1
- l) Ljubotinjskog bataljona 2
- lj) Ceklinskog bataljona 1
- m) Art. sekt. Kuk i Krstac 8
- n) Ulcinjskog bataljona 2
- nj) Mrkojevičkog 1
- o) Artilj. sektor Bar 1
- p) Primoraca iz Grblja i Paštrovića 19
- r) Žandarmeriskog bataljona 3
- s) Šestana 2

t) Gornjo-zetskog bataljona 2

ć) ? 4

Predavani su Sudu zbog raznih prestupa i zločina i to zbog:

a) falsifikovanja trebovanja 2

b) neposlušnosti 5

v) stvaranja bune 4

g) nepristojnog vladanja 3

d) špijunaže (Primorci) 10

đ) ranjavanja drugog 1

e) napuštanja dužnosti 8

ž) zbog ubistva 4

z) pljačke i lupeštine 14

i) izdajstva 1

j) prenošenja lažn. glasova 1

k) krađe (Budva) 2

l) špijunaža signalizacijom (Primorci) 2

lj) učešća u krađi 2

m) učešća u ubistvu 2

n) izbjegavanje službe 3

nj) bjekstva iz zatvora 1

o) pobunjivanja u vojsci 1

p) drskosti prema starijem 6

r) prodaje fišeka (Bojanska kapetanija) 1

s) međusobne svađe 3

t) bjekstva (Ludviček) 1

ć) pisanja nedozvoljenih pisama 2

u) raznih prestupa 8

Od gornjih je: oslobođeno 39

Nepresuđeno 12

Nema rešenja za 15

Ostalih 21 kažnjeno je raznim kaznama od 1 mjesec zatvora do 10 godina robije.

Većina suđenih za pljačku i špijunažu oslobođena je.

Po 10 godina robije presuđeni su trojica i to:

1 – zbog ubistava; 1 zbog pokušaja ubistva a 1 zbog krađe.

PRIMJEDBA: Napominje se da se tajin vojsci izdaje sasvim neuredno.

Jedinice nijesu primale tajin u mesu za 6-ti do 9-ti; 13-ti do i sa 15-ti; 18-ti, 19-ti i 17-it. mj.

Hljeba po 400 grama primljeno za 20/22; 15/29. t. mj. a 300 grama za 30. t. mj.

Ovo se odnosi na jedinice u Donjem i Gornjem Grblju i ostalom Primorju.

(nastaviće se)

Priredio: Srđa Martinović

ZAPISANO JE (17)

Branislav Borilović

In the seventeenth issue of this column, the author has collected various interesting records on historical and other phenomena related to Montenegro in the past, using written sources that are consistently catalogued. These contributions have become a valuable archive of various data on history, nature, phenomena, people, events that can serve as education, information and a short reminder in the form of an answer to the question „did you know?“.

Da je vladika Danilo izabran za skenderijskog mitropolita 1697. a 1700. godine posvećen je za arhijereja pod patrijarhom Arsenijem Čarnojevićem u Sečuju. Iz date „sinđelije” saznajemo da se skenderijska eparhija sastoji od ovih mjesta i krajeva: „Crna Gora, pleme Grbalj, Paštrovići, Krtole, Luštica, grad Bar, grad Skadar, grad Ulcinj, grad Podgorica, Žabljak, pleme Zeta, Kuči, Vasojevići, Bratonožići, Piperi, Bjelopavlići“.

Luburić, Andrija; Perović, Špiro M: *Porijeklo i prošlost dinastije Petrović*, Beograd, 1940, str. 10.

Da je u Hercegovini, Crnoj Gori i Boki Kotorskoj običaj „kad se nevjesta dovede u kuću prve dvije tri večeri leži s njome đever, koji je obično brat mladoženje ili rođak, ali se ne svukuje,

nego onako što svi obučeni; pa poslije jednu ili dvije noći spava s njom zaova ili jetrva; pa kada svekrva zabilježi dan u koji hoće ona da joj sin leži s njom, onda ona onu večer leži s njom, pa oko dvije tri ure noći, pošto čuje da joj je nevjesta zaspala, polako se dignu onako u tmuši pa polako probudi sina, te ga pošlje kod nevjeste, blagoslovi ga da mu bog da s njom sreću i lijepoga muškog poroda, a on mater poljubi u ruku i otiđe te polako uz nju leže. Obično su dani zabilježeni u nedjelju večer, u četvrtak –dobar početak, u utorak – dobrotvornik“. U drugim slučajevima je bilo „po brdima u Hercegovini i u Morači, u Crnoj Gori, prođe i po po godine dokle mladoženja uliči priliku da prvi put obleže sa svojom ženom do savršeja, a tomu su glavni uzroci što su kuće pozemljuše, to jest bez tavana i bez odaje, pa u svakoj ima svake večeri čeljadi gdje spavaju“.

Dorđević, Tihomir R: „*Tovijine noći*“ u našem narodu, Zagreb, 1933, str. 6.

Da su „Ivan-Begovinu nekad sačinjavala i primorska mjesta: Stanišići, Brajčići, Pobori, Grbalj i Maine što su ih Mlečići politički prisvojili pomjerajući svoju političku granicu zavađajući Bokelje i Crnogorce a naročito pleme Paštroviće sa plemenom Crmničanima“.

Perović, Danilo Tunguz: *Crna Gora i Hercegovina*, Kotor, 1935, str. 23.

Da su Mlečići shvatili da primorski guvernaduri nemaju uticaj na staru Crnu Goru zato su promijenili guvernadurstvo na Čevu na kuću Vukotića „poslije izvjesnog vremena Vukotići su promijenili sa Radonjićima sa Njeguša guvernadurstvo za serdarstvo sa pridom od 100 cekina“.

Perović, Danilo Tunguz: *Crna Gora i Hercegovina*, Kotor, 1935, str. 23.

Da su 1855. godine prenešeni u Budvu posmrtni ostaci Stjepana Mitrovog Ljubiše koji je preminuo 11. novembra 1878. godine u Beču. Njegovi posmrtni ostaci su poslije 7 godina prenešeni u njegovo rodno mjesto. Tim povodom održana je u Budvi komemoracija. Sa skupa je izvještavao *Glas Boke* koji je zabilježio: „Oko sanduka bili su predstavnici bokeljskih opština, nošena su 22 vijenca. Odmah iza skrinje idahu dva vrlo zgodna momka u narodnom odelu obučena, od kojih jedan nosaše na srebrnom tanjiru Pokojnikove ordene, a drugi lovor-vijenac i knjigu pozlatom vezanu, za njima sva pokojnikova svojta...“.

Glas Boke, br. 93, 1934, str. 3.

Da je Vuk Stefanović Karadžić 14. marta 1847. godine uputio Njegošu pismo u kojem između ostalog stoji: „gledajte da mi sku-pite srbulja što je moguće više. Što mi ih više sakupite to ćete mi veću radost učinite, a i ja ću se starati na svaki način učinim vama što povoljno“. (Srbulje su rukopisne ili štampane knjige od početka 5 vijeka do prve polovine 18 vijeka. Poznato je da su stare srbulje sa prostora Crne Gore sakupljali Vuk Popovoć sa Cetinja i Vuk Vrčević iz Risna, a onda ih slali u Beč Vuku Karadžiću koji ih je dalje prodavao i od tih novaca živio u Beču, prim. a).

Boka: veliki ilustrovani kalendar za prostu 1914, Kotor, 1914, str. 54.

Da je 1909. godine na Cetinju u Bogdanovom kraju podignuta na „zdravom i podesnom“ mjestu zgrada zatvora. Bila je to prizemna zgrada sa manjim prozorima i rešetkama na njima, koja je služila zatvorskoj funkciji sve do 1966. godine“. U ovom zatvoru u doba okupacije 1941–1944. tamnovali su poznati rodoljubi poput Vukašina Markovića (crnogorski revolucionar, učesnik Oktobarske i Kineske revolucije, Lenjinov prijatelj, prim. a), generala jugoslovenske armije Koste Nađa, itd. Iz ovog zatvora na gubilište izvedeni su i revolucionari Gojko Kruška, Vojo Ražnatović i mnogi drugi.

Martinović, Dušan J: *Tuga feniksa*, Cetinje, 1997, str. 121–124.

Da je Drago Jokov sa Njeguša u boju na Grahovcu 1858. godine zarobio jednog Turčina po imenu Ibrahim Rumelijski. Crnogorcima je bilo začudo da ga Drago nije odmah pogubio, a još veće čudo im je bilo kada su saznali da ga je poveo sa sobom pravo u svoju kuću. U domu Dragovom Ibrahim je proveo pune tri godine. Sлагали su se kao braća ne vodeći računa ko je koje vjere. Poslije tri godine Ibrahim je u dogovoru sa Dragom otputovao sa Njeguša za Rumeliju. (Rumelija je ime koje se do 15. v. koristilo u Osmanskom carstvu a označavalo je njegov zapadni – balkanski dio, u odnosu na istočni – anadolski dio, prim. a). Ova dva junaka svoje prijateljstvo, iako udaljeni jedan od drugog, održavali su redovno i to preko slanja darova. „Drago Ibra’imu u Rumeliju a Ibra’im Dragu u Crnu Goru“. Tako je bilo sve dok ih smrt nije razdvojila.

Popović, Marko Miljanov: *Primjeri čojstva i junaštva*, Titograd, 1966, str. 65.

Da je stotinaš, crnogorski junak i pjesnik Savo Matov Martinović zabilježio u svojim memoarima kako su Crnogorci pred najezdom Turaka prenijeli 26. januara 1853. godine mošti sv. Vasilija iz manastira Ostrog do Čeklića. U tekstu kaže „Mi digosmo sveca i sve njegove zaklade i Ostrog ostavimo. Arhimandrit sa slugama pođe u Čekliće u Matanoviće; 70 govoda povedoše čobani njegovi i 700 brava š njima na Bukovicu, na Njeguše. Ja samočetvrti nosim sveca, tj. serdar Pero Matanović, vojvoda Đuro Matanović i Mićun Gvozdenović i donijesmo ga u Čekliće“. (Mošti su istog dana donešene na Cetinje đe su pohranjene u Cetinjskom manastiru, prim. a).

Martinović, Dušan J: *Savo Matov Martinović (1806–1896) život i stvaralaštvo*, Cetinje, 1996, str. 38.

Da je Savo Matov Martinović bio dugo godina saradnik Vuka Stefanovića Karadžića na prikupljanju narodnih umotvorina.

Savo i Vuk su se upoznali u Zadru, đe se Savo sklonio poslije izgnanstva iz Crne Gore. Samo za Zbirku narodnih pjesama (knj. IV do IX) Savo mu je velikodušno poklonio (izdeklamovao) više od 16.178 stihova.

Martinović, Dušan J: *Savo Matov Martinović (1806–1896) život i stvaralaštvo*, Cetinje, 1996, str. 84.

Da su 4. septembra 1936. godine Boku i Cetinje posjetili Vojvoda i Vojvotkinja od Kenta. Poslije Cavtata đe su odsjeli, „Visoki Gosti“ su posjetili Kotor čije ljepote su ih očarale. „Visoki Gosti“ su bili „zadivljeni čarobnom rasvjetom“ Kotora. Poslije Kotora, „Visoki Gosti“ su se uputili ka Cetinju. Sa najviše tačke na lovcčenskim serpentinama Vojvoda i Vojvotkinja su posmatrali veličanstveni bokeljski fjord đe su načinjeli više snimaka. Na Cetinju su ih dočekali predstavnici vojnih i civilnih vlasti. „Visoki Gosti“ posjetili su cetinjske znamenitosti prvenstveno nekadašnji dvor, Reljef Zetske banovine i stari manastir. Posebno su ih zainteresovali mnogi predmeti „od velike historijske vrijednosti, izloženi u dvoru-muzeju“. Na putu ka Budvi najprije su zastali na Brajiće đe su sa Piramide posmatrali Miločer, Sveti Stefan, Budvu i njihove lijepe plaže“. Budvu su posjetili nakratko, razgledali su grad i vratili se u Kotor.

Glas Boke, list za privredna i prosvjetna pitanja, god. V, br. 1936, str. 1.

Da se u manastiru sv. Trojica kod Pljevalja čuva „pozlaćena arhiepiskopska štaka sv. Save i ćivot u kome je počivalo njegovo tijelo“.

Jovović, Dušan M.: *O razvoju turizma u Crnoj Gori i Južnom primorju*, Kotor, 1939, str. 12–13.

Da je u Div (Din, prim. a) Vrhu izlazio car i kralj biv. Austrougarske monarhije Franc Josif. Na Vrhu se duže zadržao

đe je uživao „u raznošenju lijepog pogleda“. O tome svjedoči spomen ploča sa slovima izrezanim na njemačkom jeziku.

Jovović, Dušan D: *O razvoju turizma u Crnoj Gori i Južnom primorju*, Kotor, 1939, str. 15.

Da je njemački pisac dr Gustav Raš u svojim putopisima još 1874. godine za Crmnicu rekao da je „zemlja sunca u kojoj bi svaka kuća bila po svom položaju vila kakvog Krezusa (posljednji kralj antičke Lidije. Rođen je oko 595. p. n. e. a vladao je od 560. do 546. p. n. e. prim. a) ili Lukana (rimski pjesnik, rođen: 3. novembra 39. n. e. u Kordobi, Španija – umro: 30. aprila 65. n.e. Rim, Italija, prim. a)“. Dalje kaže kad bi „on bio knez Crne Gore ne bi bila prestonica na cetinjskoj visoravni nego u Crmnici zemlji sunca“.

Jovović, Dušan D: *O razvoju turizma u Crnoj Gori i Južnom primorju*, Kotor, 1939, str. 17.

Da mnogi Crnogorci nijesu lijepo govorili i pisali o Njegošu i dinastiji Petrović je poznata stvar. Među njima je i Rade Turov Plamenac. On je u svojim memoarima zapisao: „Vladika Rade je bio jako sebičan, vjeroloman; pun zavisti i mržnje. Radio je sve po svojoj volji. Nije se naslanjao na svoj arhijerejski san kome se posvetio. On ga je upotrebljavao samo u svoju sebičnost. Bio je čovjek širokoga filozovskoga razuma, ali ga je, nažalost, zaplijenio Makijaveli sa njegovim ‘Vladaocem’. Od zloga oca rađu se još gora đeca.“

Plamenac, Rade Turov: *Memoari*, Podgorica, 1997, str. 476.

Da su građani Cetinja sakupljali dobrovoljne priloge za podizanje spomenika Gunduliću u Dubrovniku. U tekstu su navedena imena darodavaca među kojim se sa najvećim prilogom od 100 fiorina izdvojio knjaz Danilo.

Glas Crnogorca, Cetinje, br. 4, 23. I 1893, str. 4.

Da je u pauzi zasijedanja britanskog parlamenta jedan član parlamenta ručao sa Gledstonom (1809–1898, britanski političar, četiri puta biran za premijera, prim. a). Poslije ručka znatno željni parlamentarci su ga pitali o čemu su razgovarali. Ne malo su bili iznenađeni kada su čuli da su razgovarali o Crnoj Gori: „Premijer prosto ne može da se nahvali te zemlje i da dade dovoljno toplo izraza kako se divi narodu crnogorskom. Kažem vam, cijelo je veče govorio samo o njima“.

Glas Crnogorca, Cetinje, br. 38, 18. septembar 1893, str. 4.

Da je zadarska *Iskra* (književno politički list, izlazio od 1884. do 1894. godine, prim. a) donijela vijest o smrti francuskog muzičara Limnandera. U tekstu se kaže „Ovih dana umro je u Parizu baron Armand Limnander de Nieuwenhove, francuski kompozitor, koji je prije više nego 40 godina potražio siže svojoj radnji u životu Crnogoraca“.

Glas Crnogorca, Cetinje, 19. septembar, 1892, str. 152.

Da je četnički komandant Pavle Đurišić dobio od strane „Vrhovne komande njemačkih oružanih snaga naročito priznanje za svoje vojničke vrline, te je odlikovan od Firera ordenom Željeznog krsta“. Prethodno ga je „general Nedić promaknuo u čin potpukovnika i povjerio mu dužnost pomoćnika komandanta Dobrovoljačkog korpusa“.

Lovćen, Cetinje, 11. oktobar 1944, str. 2.

Da je M. Dragović u raspravi o poturčenjacima u Crnoj Gori zapisao da je Staniša, sin Ivana Crnojevića otišao u Skadar i predao se namjesniku carevom. Namjesnik je Stanišu srdačno primio i saslušao njegove zahtjeve i dao mu na upravljanje „svekoliku Zetu ama da se poturči“. Pošto je primio darove on se i poturčio zajedno da svim Crnogorcima koji su sa njim došli u Skadar. Poturčeni Crnogorci su se ubrzo vratili među svojom braćom ali

u turskom zakonu „koji im je toliko omilio, da su oni u njemu ne samo živjeli i pomrli, nego i djeci ga svojoj nametnuli...“.

Dragović, Marko: *Poturčenjaci u Crnoj Gori*, Cetinje, 1931, str. 3–4.

Da je Milorad Medaković u svojoj istoriji zapisao da je 1450. godine „neki Selim vezir, prozvani Balaban Bostandzibaša na vjeroloman način na Čemovsko polje pobijedio vojsku Ivana Crnojevića. Tu je Ivan izgubio dva rođena brata, od kojih je Đurađ poginuo, a mlađi Petar poturčio“. Taj isti Petar je po zapovijedi Selimana 1522. godine napao na „svoje otešestvo i svoju braću“. Tim činom je dokazao vjernost turskoj državi.

Dragović, Marko: *Poturčenjaci u Crnoj Gori*, Cetinje, 1931, str. 4.

Da je 1498. godine novembra mjeseca Đurđe Crnojević tražio dopuštenje da pođe kod gospodina Konstantina Arnita ili Komina, svoga ujaka, koji je brat njegove majke u Monfero, i dopušteno mu je. (Monfero – opština u Comarca of Ezme u provinciji Korunja u autonomnoj zajednici Galicija u sjeverozapadnoj Španiji, prim. a).

Dragović, Marko: *Poturčenjaci u Crnoj Gori*, Cetinje, 1931, str. 8.

Da su Mlečani imali u Crnoj Gori svoje plaćenike. Jedan od tih je bio i Vukosav Vučetin sa Cetinja koji je prvi javio kotoskom izvanrednom providuru Ericu vijest da je razrušen Cetinjski manastir. Ericu saopštava podatke koje je dobio od svog strica koji je otišao „u gotovo već razrušeni manastir“ đe je zatekao velike materijalne i ljudske gubitke. Po njegovom kazivanju u manastiru od posljedica postavljenog laguma od strane Mlečana stradalo je oko 300 turaka i da je vidio preko 137 iskopanih rupa. U grobovima su zakopavali po više poginulih.

Dragović, Marko: *Poturčenjaci u Crnoj Gori*, Cetinje, 1931, str. 17–18.

Da je Marko Dragović u svojoj raspravi o poturčenjacima u Crnoj Gori dao jedan sjajan zapis o Cetinju i cetinjskoj rijeci na str. 20–23. (Zapis nijesmo u mogućnosti integralno prenijeti iz tehničkih razloga, prim. a).

Da se u zaostavštini dr Pera Šoća koja se nalazi u Nacionalnoj biblioteci Crne Gore „Đurđe Crnojević“ na Cetinju nalazi bilješka Gruja Uskokovića vezana za period burne crnogorske istorije osamnaestih godina 20. vijeka. Uskoković je u svojim bilješkama zapisao i ovo: „Za pripremanje i napad na Cetinje i Nikšić, najveću krivicu snosi đeneral Janko Vukotić i Mitar Martinović“. Autor dalje piše da se poslije Jankovog povratka iz internacije vratio u svoje selo u Čevo đe je počeo da piše „sitne“ knjige serdarima i kapetanima da se diže narod na oružje. Uskoković dalje kaže „Jedno od takvih pisama vidio sam kod Nikole Simova Perutovića iz Markovine, u kojem kaže: „Nikola Perutoviću oficiru čete da osvaneš na Mulinovo počivalo, javi se Krstu Popoviću, đe ćeš primiti despoziciju“.

U potpisu komandant crnogorske vojske Janko Vukotić.

Njegove namjere je prozrela Čevska omladina pa mu je poručila: „mani se Janko toga posla, nemoj da se iskolju Katunjani i ostala crnogorska plemena, jer ćeš za sve to ti snositi odgovornost, a mi smo se rešili da na smrt i život branimo odluke Velike narodne Skupštine, a sa nama je i Mitar u kojega se ti nadaš, te je vaša namjera potpuno propala, a ti si sa Mitrom kriv i za onu sramnu kapitulaciju Crnogorske vojske 1915. godine pa te opominjemo kako svoga plemenika, da se maneš toga posla, i noćas pođeš sa nama na Cetinje, a ako nećeš mi ćemo se postarat da ti onemogućimo dalje komandovanjem zelenašima (vjеровatno da je tu postojala i smrtna prijetnja)“. Ove prijetnje su očito Janka pokolebale, te je na kraju pristao i ušao u Cetinje. Bio je prisutan na pregovorima u Bajice pa mu je narod vidjevši ga zavikao „đe si izdajniče, do juče si bio s nama a sad si se preda' ka kukavica“.

Sličnu sudbina doživio je i Mitar Martinović po povratku iz internacije. O njemu takođe piše Uskoković. Kaže da je Mitar po povratku počeo oko sebe da skuplja rođake i prijatelje sa namjerom da ih ubjedi u nelegalnost Podgoričke skupštine. Zapis kaže da je „nagovorio svoga rođaka, barjaktara Sava Martinovića, da dođe u vezu sa Talijanima koji su već prešli na našu Dalmatinsku obalu, da bi od njih dobio pomoć, da bi mogli uspostaviti vlast i poništiti odluke narodne skupštine u Podgorici a pošto mu to nije uspjelo, počeo je da stvara planove za oružani napad na Cetinje i preko istoga rođaka staje u vezu sa Milutinom Vučinićem i Milom Đukanovićem i drugim nezadovoljnicima. Kad je vidio da od njegovog plana nema ništa „prišao je nama, dockan, napad je počeo, proliva se bratska krv.

Za objavu ova dva podatka zahvalan sam mojem sugrađaninu, Ivanu Martinoviću koji živi u Londonu. Iste mi je stavio na uvid prilikom našeg susreta u Nacionalnoj biblioteci na Cetinju.

Da je vlasnik čuvene tvornice šivaćih mašina Franklin M. Singer posjetio Kotor. Obišao je grad i katedralu Sv. Tripuna. Sa puno lijepih utisaka je napustio grad i Boku i otišao svojom jahatom „Haria“ u Dubrovnik.

Glas Boke, 1935, br. 145, str. 2.

Da je od Andrije Jovićevića autora udžbenika „Poznavanje i njegovanje čovječjeg tijela“ traženo da „prije se knjiga izda, prethodno donese izvore kojih se držao pri sastavljanju iste“. (Očito da su postojala stroga izdavačka pravila koja nijesu dozvoljavala štampanja knjiga koje nijesu prošle provjeru Komisije za štampanje udžbenika. Tako je Komisija odbila da štampa Zemljopis za III raz. osn. škola od Đ. Popovića i J. Roganovića pošto Komisija nije nikakvim svojim zaključkom riješila ni odobrila da se isti štampa, prim. a).

Martinović, Dušan; Marković, Marko: *Crnogorski udžbenici 1836–1981*, Titograd, 1982, str. 16–17.

Da je mađarski publicista, historičar i bibliograf Josif Bajza govoreći o Crnoj Gori rekao „Ako mi dopustimo Srbiji i njenim saučesnicima da unište suverenitet Crne Gore, mi time učvršćujemo svaku ruku koja bi uništavala svjetski mir“.

Bajza, Jozef: *Crnogorsko pitanje*, Podgorica, 2001, str. 57.

Da je veliki prijatelj Crne Gore Vitni Voren (američki arhitekta i putopisac) u svojoj knjizi *Crna Gora zločin Mirovne konferencije* (kod nas je ovaj tekst prvi put publikovan u *Monitoru*. Priređivač teksta bila je moja malenkost) izjavio: „Ako pustimo Srbiju i njene saučesnike da konačno dotuku ranjenu suverenost Crne Gore, mi jačamo svaku ruku koja udara na bezbjednost svijeta. Ako dopustimo da balkanska laž prođe kao istina, potkoćaćemo temelje sobstvene slobode“.

Monitor, Podgorica, god. III, broj 112, 1992, str. 44.

Da je poznati cetinjski i crnogorski likovni umjetnik Luka Lagator 19. jula 1997. u sklopu budvanskog festivala „Grad teatar“ izveo svojevrsni performans pod nazivom „Sizifov put“. Naime, on je iz Budve sve do vrha Lovćena gurao kocku tešku oko 18 kilograma preko 55 kilometara. Bio je to svojevrsni poduhvat kakav nije zabilježen ni u *Ginisovoj knjizi rekorda*. Poslije 13 sati guranja kocke uz lovćenske vrleti, Lagator je sa samog vrha Lovćena odnosno Jezerskog vrha (1657 metara) kocku predao surovom lovćenskom masivu.

Montena-faks, srijeda, 23. jul 1997. godine.

Da je u beogradskom *Delu* pop Miloš Velimirović boraveći 1872. godine u Crnoj Gori iscrpno opisao život ljudi sa obala

Skadarskog jezera. Posebno je lijepo opisao floru i faunu jezera. Kaže da je ukljeva (saraga) poznata i drugim narodima kao Italijanima i Njemcima. Ova riba se najviše lovi na potezu od Rijeke Crnojević do Krnjičke luke. Posebno je izdašan lov od polovine septembra do marta. Autor takođe opisuje postupak pripreme ribe za sušenje pa saopštava da se riba najviše drži u ulju dva dana. Kaže da na 10 kilograma sarage ide 1 kg. soli, zatim se suše tri dana i to na dimu u naročite sušnice. Po njegovom opisu u jezeru se još love pastrmke kojih ima i do 50 kg, krapova, takođe do 50 kg klenova do 10 kg, jegulja do 6 kg, skakavica do 4 kg, skobalja do 2 kg, ćefe do 2 kg. Autor iscrpno daje podatke đe su najviša staništa koje od ovih vrsta riba i đe se najviše izlovljavaju. Dalje kaže da se u narodu govori „kad su koze dobre i ugojene, onda su i ribe dobre i ugojene; a kad koze ne valjaju, onda ni ribe ne valjaju“. Takođe iscrpno govori i alatima – spravama koje ljudi koriste za lov na jezeru.

Delo, list za nauku, književnost i društveni život, Beograd, 1894, str. 435.

Da je pomenuti pop Velimirović u svojoj knjizi zabilježio i podatak koji govori i o najčešćim vrstama ptica koje su prisutne na jezeru. Kaže da ima uštaka, divljih pataka, vrančeva, norka, fendaka, balješaka i one se po njegovo saznanju jedu. Dalje kaže da od nejestivih ptica na jezeru još ima galeba, pančeva, čaplji, itd. Kaže da se koža uštaka (dere se) prodaje po cijeni od 10 do 15 groša, a od pančeva odnosno od njegove kože prave kese za duvan. Od nogu i krilaca ove ptice prave se neki instrumenti za sviranje. Pominje i neke vrste zmija koje su prisutne na jezeru među kojim su najčešći blor i oškrap koje mogu biti dugačke i do 3 metra.

Delo, list za nauku, književnost i društveni život, Beograd, 1894, str. 436.

Da su Turci na dnu Skadarskog jezera našli kazan osobite građe koji je bio „okrugao sa malim otvorom, no dosta velik“. Kad su ga u Skadar donijeli „gleda sam ga“ kaže pop Velimirović. Dalje nastavlja i kaže da je ovaj kazan po njegovom saznanju prenešen u Carigrad.

Delo, list za nauku, književnost i društveni život, Beograd, 1894, str. 436.

Da Vladan Đorđević, predsjednik Vlade Srbije nije imao nika-kve simpatije prema Crnoj Gori i Crnogorcima. U toj mržnji oti-šao je toliko daleko da je polovinom 1897. godine donio Zakon o zabrani useljavanja Cigana i Crnogoraca u Srbiju.

Matica, Podgorica, br. 89, 2022, str. 62.

Da je u bici kod Đunisa 29. oktobra 1876. godine srpska voj-ska doživjela težak poraz. Dijelom srpske vojske komandovao je ruski general Mihail Černjajev. U ovoj bici učestvovali su i Crnogorci čijom je hrabrošću general bio zadivljen. Jedinica koju su sačinjavali Crnogorci brojala je 440 vojnika. Za tri mje-seca vojevanja poginulo je 180 crnogorskih vojnika. Glavna komanda odlikovala je svakog pripadnika ove jedinice bar jed-nom medaljom za hrabrost, od toga 75 Takovskim krstom, naj-većim tadšnjim srpskim odlikovanjem.

Matica, Podgorica, br. 89, 2022, str. 65.

Da je knjaz Danilo, kao i većina članova dinastije Petrović bio obrazovan čovjek. Govorio je italijanski i njemački jezik, a nije-su mu bila strana ni znanja iz geografije i istorije. Izvori kažu da je bio „pravilno upućen“ u sve ove oblasti. Kao obrazovan čovjek, trudio se da bogati svoj jezik pa je upotrebljavao riječi koje su i danas u upotrebi poput „pacifikacija, izolacija, inter-venција, suverenitet, demonstracija, politika makijavelizma“.

Brajović, Saša: *Portreti knjaza Danila I Petrovića Njegoša*, Podgorica, 2020, str. 18.

Da je 1860. godine knjaz Nikola kratkim pismom obavijestio crnogorskog mitropolita Nikanora Ivanovića da više nije poglavar crnogorske crkve. U pismu se kaže: „Čast mi je, monsinjoru da Vas izvijestim da nijeste više vladika na Cetinju. Vaše odsusvo na pogrebu pokojnog knjaza Vašeg dobrotvora, uzrok je Vašeg otpuštanja. Zabranjuje Vam se da ponesete sobom kakav predmet koji je svojina cetinjske crkve.

Brajović, Saša: *Portreti knjaza Danila I Petrovića Njegoša*, Podgorica, 2020, str. 256.

Da je Antonije Baldači (prijatelj Crne Gore, italijanski botaničar i geograf, prim. a) rekao „da Borbikoniju (prijatelj Crne Gore, pedagog, naučnik i državnik iz San Marina, prim. a) i Vladi San Marina treba odati priznanje za sve što su uradili za Crnu Goru. Njima pripada „titula vječne slave zbog proglašenja Ligi naroda u znak protesta za zločine nad Crnom Gorom i njenim narodom i navodi da Crna Gora nikada neće moći da zaboravi uzvišeni gest slave, male države, kada je maja 1923. godine prihvatila i pomogla crnogorskim junacima, ostatku slavne vojske, u njihovoj želji da se približe braći po oružju na crnogorskim planinama koji su prolivali krv za oslobođenje svoje otadžbine“.

Stevović, Nenad: *Marino Borbikoni i Crna Gora*, Cetinje, 1923, str. 28.

Da je mitropolit Vasilije Petrović Njegoš prvi pokrenuo pitanje školovanja mladeži u Crnoj Gori. Pošto mu nije pošlo za rukom da osnuje „male škole“ u zemlji iz materijalnih razloga, on je 1758. godine poveo sa sobom u Rusiju grupu mladića, pretežno sinova glavara „černogorskie bojarskije deti“ radi školo-

vanja. (Na školovanje je poslao Petra Radonjića, Filipa Petrovića, Ivana Vukovića, Vojina Petrovića, Rada Petrovića, Ivana Petrovića, Mihaila Borilovića, Sava Radonjića, Mihaila Plamenca, Gavrila Kneževića, Marka Perečića, Stjepana Bajramovića, Toma Maroševića, prim, a).

Martinović, Dušan; Marković, Marko: *Crnogorski udžbenici 1836–1981*, Titograd, 1982, str. 10.

Da se štampanje prvih udžbenika u Crnoj Gori vezuje za Petra II Petrovića Njegoša. On je 1834. godine osnovao „malu školu“ sa trideset đaka, a iste godine je ustanovio i štampariju koju je dobio iz Rusije. Svjestan da učenici moraju učiti iz knjiga koje su „prilagođene crnogorskoj mladeži“ on je dao nalog svom sekretaru Dimitriju Milakoviću da pripremi i štampa udžbenike. Tim činom Njegoš je udario temelje u prosvjećivanju svojeg naroda.

Martinović, Dušan; Marković, Marko: *Crnogorski udžbenici 1836–1981*, Titograd, 1982, str. 11.

Da se vinogradarstvo u Crnoj Gori pominje početkom 14. vijeka i to na području Tivta i Kotora. Nešto kasnije 1484. godine, Ivan Crnojević zavještava vinograde oko Rijeke Crnojevića i cetinjskog manastira crnogorskom narodu. U kotorskom arhivu iz 1521. i 1523. godine pominju se vinogradi u Godinju, Seljanima, Rijeci Crnojević, Berima, Doljanima itd. Kralj Nikola je posebno brinuo o vinogradarstvu pa je često izdavao naredbe za mjesta đe uspijeva vinova loza da moraju obavezno obnavljati svoje vinograde.

V izložba podlovcenske zdrave hrane i I Izložba „Slatki osmijeh“, Cetinje, 26. XII 1998, str. 12–13.

Da je nakon oslobođenja 1918. godine na Njegušima samoinicijativno formiran Odbor za obnovu kapele na Lovćenu ali su tu

ideju vlasti kraljevine SHS spriječile. Poslije razgovora sa Gavrilom Dožićem koji je u to vrijeme bio poglavar Mitropolije crnogorske, kralj Aleksandar Karađorđević krajem 1923. godine obećao je mitropolitu Dožiću da će finansirati izgradnju nove kapele na Lovćenu. Do realizacije te ideje nije došlo iz raznih razloga. Nešto kasnije kralj se lično obratio hrvatskom umjetniku Ivanu Meštroviću sa zahtjevom da izradi projekat mauzoleja. Meštrović je ubrzo obavijestio kralja Aleksandra da je završio projekat i da očekuje odgovor. Sagledavši čitavi projekat Aleksandar je zbog enormnih ulaganja odustao od gradnje istog. Sljedeće 1924. godine Odbor za prenos Njegoševih kostiju donosi odluku da na novoj mikrolokaciji podigne kapelu koja je po spoljnim i unutrašnjim karakteristikama bila drugačija od stare Njegoševe kapele. Radovi su započeti u julu, a trajali su do septembra 1925. godine po ideji ruskog arhitekta Nikolaja Krasnova. Nova kapela više nije bila posvećena Sv. Petru Cetinjskom nego Sv. Đorđu. Inače Kralj Aleksandar je kapelu podigao u čast rođenja svog sina i prestolonasljednika Petra.

Papović, Dragutin: *Vjerske zajednice i nacionalizmi u Crnoj Gori (1965–1991)*, Podgorica, 2022, str. 14–15.

Da je pleme Bajice prvo nakon 1918. godine pokrenulo pitanje obnove Crnogorske pravoslavne crkve. U julu 1990. godine, 456 pripadnika plemena objavilo je peticiju za pokretanje akcije za obnovu Crnogorske crkve. U peticiji se pored ostalog navodi: „Na osnovu skoro trovjekovne tradicije loženja badnjaka pred Cetinjskim manastirom svake godine od vremena vladavine vladike Danila, mi, bratstvo Martinovića i Borilovića iz Bajica, uz podršku velike većine građana Cetinja, a vjerovatno i crnogorskog naroda iz ostalih krajeva Republike, neopozivo od nadležnih društveno-političkih organa Cetinja i Crne Gore, tražimo obnovu Crnogorske pravoslavne crkve“.

Papović, Dragutin: *Vjerske zajednice i nacionalizmi u Crnoj Gori (1965–1991)*, Podgorica, 2022, str. 129–130.

Da se u turskim dokumentima prvi put pominju diplomatski odnosi Crne Gore i Osmanskog carstva u vrijeme knjaza Danila poslije bitke na Grahovcu 1858. godine. Knjaz Danilo je smatrao da je poslije te slavne bitke Crna Gora samostalna i insistirao je da se između dvije države uspostave diplomatski odnosi. No, tako nije mislio Ministar spoljnih poslova Osmanskog carstva Fuad-paša. On je i dalje zagovarao da je Crna Gora dio Osmanskog carstva. Tek krajem 1858. godine nepravda je bar malo ispravljena jer je Konferencija ambasadora u Carigradu utvrdila granicu prema Osmanskom carstvu, čime je Crna Gora defakto postala samostalna.

Muhadinović, Jovan: *Osmansko poslanstvo i muslimani Crne Gore 1879–1912*, Podgorica, 2022, str. 11–14.

Da su Turci pretrpjeli težak poraz 1733. godine kod grada Odžaka u Rusiji. U tom ratu učestvovali su mnogi Balkanci pravoslavnog, katoličkog porijekla pa čak i jedan broj muslimana. Za neučestvovanje Crnogoraca okrivljen je vladika Sava. On je po pisanju Luburića raznim intrigama ometao Crogorce da ne uzmu učešće u ovom dugom i krvavom ratu. Stao je na stranu Turske, zbog čega je od Sultana dobio ferman, a Crnogorci se oslobađaju harača.

Luburić, Andrija; Perović, Špiro M: *Porijeklo i prošlost dinastije Petrović*, Beograd, 1940, str. 81.

Da je u decembru 1714. godine Mehmed-paša sa vojskom došao u Podgoricu sa ciljem da pridobije brđanska plemena za sebe. U tom cilju upotrebljavao je i silu i vještinu. Tako je organizovao viteške igre đe je pobjednike bogato nagrađivao.

(Vjerovatno da su ovo prve sportske igre koje su organizone na ovom našem prostoru, prim. a).

Luburić, Andrija; Perović, Špiro M: *Porijeklo i prošlost dinastije Petrović*, Beograd, 1940, str. 56–57.

Da su Zvizdići pravoslavnog porijekla, ogranak vojvodskog bratstva Petrovića – Banovića iz Banjana.

Luburić, Andrija; Perović, Špiro M: *Porijeklo i prošlost dinastije Petrović*, Beograd, 1940, str. 84.

S

7 geopolitics

7 Should the European Union take form of a state
Bojan Jovanović

T

47 focus

47 Sword of the Serbian Orthodox Church over Montenegro
Slobodan Jovanović

Z

91 essay

91 Religions, myths and mysticism
Božidar Šekularac

E

105 history

105 Governmental system of Duklja and Zeta (XI–XV centuries)
Petar Lekić

T

121 The orphanage in Kotor in the late 19th and early 20th century
Ivo Mišur

Z

149 Segments from the history of Šušanj
Dejan Paladin

O

183 Bombing of Montenegro by Austro-Hungarian aviation in the First World War
Ivan Tepavčević

C

209 agriculture

209 The new green strategy of Montenegro
Čedo Marović

terrorism 219

Religious terrorism as **219**
a destabilizing factor in Russia
Marko Kusovac

portray 227

Puniša Perović **227**
Borislav Jovanović

museum exhibits 235

Bishop Rade's pocket notebook **235**
Marina Šoć

pedagogy 245

Biology teaching staff in the **245**
Principality and Kingdom of
Montenegro
Milica Vušurović

architecture 261

How to save the book of Genesis (I) **261**
Velizar Radonjić

In search of folk stonemasons (I) **309**
Slobodan Čukić

photography 325

Master photographer Čedomir **325**
(Čedomilj) Kušević
Maja Đurić

theatre 343

On the creation of the dramatic **343**
works of Prince Nikola I
Luka I. Milunović

S

373 **phonology**

373 Phonological characteristics of the speech of Dobrsko Village
Bojana Pržić

T

383 **film**

383 Akira Kurosawa
– creator of masterpieces
Žarko Martinović

Z

415 **reminiscences**

415 Construction of a metropolitan apartment and adaptation of the monastery museum in Cetinje
Tatjana Jović

E

435 **findings**

435 Genealogical records of Queen Jelena di Savoia
Srđa Martinović
Branislav Borilović

T

465 **memoirs**

465 The war journal of commander Marko Milov Martinović 1914–1916 (II)
(prepared by Srđa Martinović)

Z

593 **archive**

593 It was recorded (17)
Branislav Borilović

O

C
